IRODALOM-
TUDOMÁNY
ÉS KRITIKA

Csetri Lajos

EGYSÉG VAGY KÜLÖNBÖZŐSÉG?

Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában

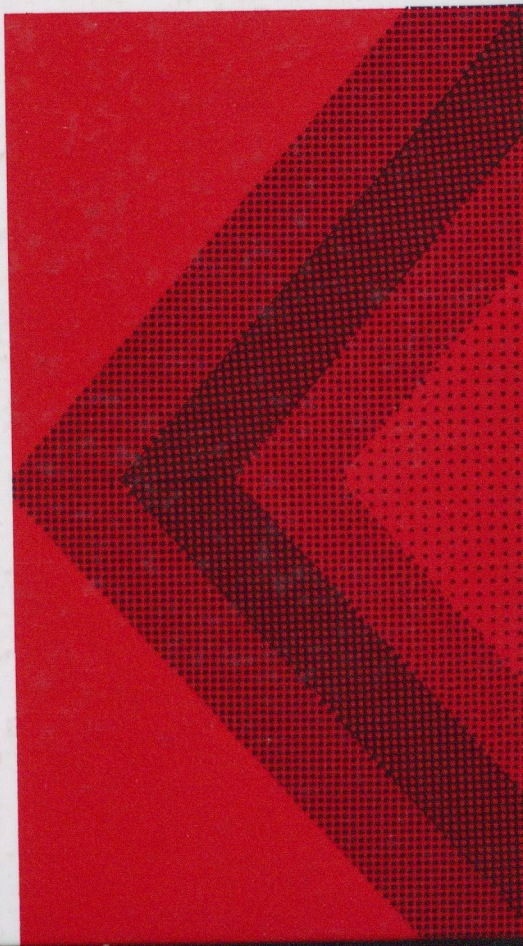

AKADÉMIAI KIADÓ,
BUDAPEST

CSETRI LAJOS

EGYSÉG VAGY KÜLÖNBÖZŐSÉG?

NYELV- ÉS IRODALOMSZEMLÉLET A MAGYAR IRODALMI NYELVÚJÍTÁS KORSZAKÁBAN

IRODALOMTUDOMÁNY ÉS KRITIKA

SZERKESZTI

TARNAI ANDOR

KÉSZÜLT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

CSETRI LAJOS

EGYSÉG VAGY KÜLÖNBÖZŐSÉG?

NYELV- ÉS IRODALOMSZEMLÉLET A MAGYAR IRODALMI NYELVÚJÍTÁS KORSZAKÁBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1990

508380

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5557 3

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Csetri Lajos, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

PRINTED IN HUNGARY

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 9995/90. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 7

A MAGYAR IRODALMI NYELVJÚJÍTÁS HARCAI ÉS KAZINCZY 11
I. Magyar nyelvújítási törekvések a XVIII. század végén 14
II. Kazinczy nyelvművelési nézetei fogsága előtt 25
III. Nyelvújítás a XIX. század első két évtizedében 30
a) Nyelvi tudat és nyelvművelés a század első évtizedében 31
b) Kazinczy nézetei és harcai a század első évtizedében 40
c) A nyelvújítási harcok időszaka 59
Jegyzetek 98

KAZINCZY IRODALOMSZEMLÉLETE 104
I. A kor irodalomszemléletének általános feltételeiről 105
II. Kazinczy esztétikai nézeteiről 116
III. Kazinczy poétikájáról 126
IV. Kazinczy verstani nézeteiről 156
V. Kazinczy, a kritikus, az „irodalompolitikus" 176
Jegyzetek 210

KAZINCZY BARÁTI KÖRÉNEK IRODALOMSZEMLÉLETE 216
I. Kölcsey és Döbrentei levélváltása 228
II. Néhány előzetes megjegyzés Kölcsey kritikáihoz 239
a) A Csokonai-kritikáról és Döbrentei válaszáról 240
b) Kölcsey Berzsenyi-recenziója és Kazinczy reagálása 254
c) Szemere *Tudósítása* 272
d) Kölcsey lasztóci levelei 285
III. Ungvárnémeti Tóth László Pindarosz-tanulmánya 287
Jegyzetek 290

AZ *ERDÉLYI MUZÉUM* IRODALOMSZEMLÉLETE 294
I. Döbrentei irodalomszemlélete 298
II. Buczy Emil tanulmányai 322
Jegyzetek 329

BERZSENYI IRODALMI NÉZETEIRŐL 332
Jegyzetek 359

ZÁRSZÓ 362

MUTATÓ 364

ELŐSZÓ

E tanulmány tárgya a magyar irodalmi nyelvújítás korának irodalomszemlélete. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete sorozatának, a magyar irodalmi gondolkodás és kritika történetének egyik köteteként olyan kornak, a XIX. század első két évtizedének irodalomszemléletével foglalkozik, melynek anyagát igen nehéz elkülöníteni a megelőző és következő korszakok témáját feldolgozó kötetekétől. Ezt jól bizonyítja a sorozat elsőként megjelent kötete, Fenyő István: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817—1830* c. monográfiája, mely saját tárgyalt korszakának előzményeként ugyan, mégis igen alaposan kell tárgyalja mindazokat a jelenségeket, melyekkel e tanulmány is foglalkozik. Ennek egyszerű a magyarázata: a magyar irodalomszemlélet romantikus fordulata a század második évtizedében, az 1810-es évek világának harcaiban készül elő, találja meg forrásvidékét; e harcok résztvevői, különösen a jelentősebbek, majdnem kivétel nélkül tovább élnek és tevékenykednek a magyar irodalmi élet mezején a húszas években is (l. Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy Sándor, Döbrentei, Schedius, Szemere Pál, Vitkovics Mihály, Horvát István stb.). Az egyetlen jelentősebb elhallgató, Katona József a tízes évek világában is „outsider" volt, az irodalmi élet küzdelmeire nem volt befolyással, legjelentősebb művét is csak másfél évtizeddel keletkezése és egy évtizeddel könyv formájában való megjelenése után, a Fenyő könyve által tárgyalt korszak lezárultával fedezik fel a magyar színházi kultúra számára. S az idősebb nemzedék kortársai közül csak egy jelentős alak van, aki épp a fordulóponton, 1817-ben robban be a magyar irodalmi életbe, míg korábban irodalmi életünk alig vett tudomást létéről is, még kevésbé irodalmi tevékenységéről, mégpedig Kisfaludy Károly.

Szinte még nehezebb az elhatárolás az előző kötet témájától. Hisz az előző korszak központi témája szintén a nyelvkérdés és a nyelvújítás, noha a megközelítés jellege a századforduló után lénye-

gesen megváltozik. A 90-es évek közepe a Martinovics-mozgalom elfojtásával nagy rendet vág ugyan irodalmi életünkben, olyan vezéregyéniségek esnek ki vagy végleg (mint a meghalt Kármán vagy az országot elhagyó Batsányi), vagy hosszú évekre (mint a jakobinus szervezkedés résztvevőjeként börtönt viselő Kazinczy és Verseghy), akiknek hiányát még súlyosbítja a szellemi élet módszeres elnyomása, elhallgattatása. Mégis, a tetszhalál állapotából újra feltámadó irodalmi életünk felélesztésénél nagyjából ugyanazok bábáskodnak, akik már az előző korszakban is jelentős szerepet játszottak: Schedius, aki a századfordulóra már évtizedes jubileumát üli a pesti egyetem esztétika tanszékének katedráján s akinek már elévülhetetlen érdemei vannak Kármán *Urániá*jának megjelenése körül is, Kazinczy, az írónak is, nyelvésznek is jelentős Révai és Verseghy, akiknek éles vitája fordította először a szellemi élet figyelmét az új században a nyelv kérdéseire; s Földi halála után is tovább él a debreceni kör szelleme Csokonaiban és Fazekasban. Csokonai, bár csak 1805-ig él, az új században írja a legtöbb irodalomszemléleti és kritikatörténeti érdekességű szövegét, előszavait, tanulmányait. Mégis magától értetődő, hogy az előbb említettek közül mind Csokonai, mind Révai, mind Verseghy elméleti érdekű életműve az előző kötetben tárgyaltatik, sőt általában azok is, akik a századforduló utáni évtizedekben a Kazinczy-féle nyelv- és irodalomújítási mozgalommal szemben álltak; így kötetünk elsősorban e mozgalom résztvevőinek a századforduló és a kb. 1817—1820-ig terjedő időszak közötti pályaszakaszát és tevékenységét vizsgálja, s a többi kortársról alaposabb képet csak a központi jelentőségűnek tekintett nyelvújítási harcban játszott szerepükkel kapcsolatban ad.

Sorozatunkat általában „kritikatörténeti" sorozatként szokták emlegetni. Fenyő könyvének alcíme is az irodalomkritikai gondolkodás fejlődésének bemutatását tüzi ki céljául, s viszonylag jogosultan, mert Kölcsey 1817-ben megjelent kritikái után az irodalmi gondolkodás java kritikákban, antikritikákban és kritikából tanulmányba csúsztatott eszmefuttatásokban fejeződött ki. A mi korszakunkban azonban a megjelent néhány kritika oly keveset fejezett ki a kor és szereplőinek irodalomszemléletéből, annyival többet találhatunk belőle — néha az immanens esztétika lehetséges feltárásának módszereivel — szépirodalmi műveikben, tanulmányaikban és portrévázlataikban, leveleikben stb., hogy rekonstruálásához jóval szélesebb anyag áttekintésére volt szükség, mint a szűkebb értelemben vett kritikák világa. Ezért választottam kötetem anyagának pontosabb körülírására az alcímben a tágabb „irodalomszemlélet" kifejezést. A főcím pedig kérdőjeles befejezésével eleve kétsé-

get akar támasztani abban a tekintetben, hogy a két, zászlóként lobogtatott és jelszóként használt szó képes-e kifejezni s helyesen fejezi-e ki a szemben álló táborok törekvéseinek lényegét. Mindenesetre tanulmányunk jelentős része a magyar irodalmi nyelvújítás harcainak irodalmi szempontú és csaknem monografikus igényű feldolgozását adja, s benne Kazinczy szerepét s az ún. ortológus—neológus háborút az eddigi szakirodalom uralkodó szempontjaitól meglehetősen eltérő megvilágításba helyezi. Remélem, hogy a szó ilyen értelmében is érvényes „újravizsgálás" indokoltabbá teszi az eredmények publikálását.

A MAGYAR IRODALMI NYELVÚJÍTÁS HARCAI ÉS KAZINCZY

A magyar szakirodalom régóta tudja és hangsúlyozza, hogy irodalmi felvilágosodásunknak kb. fél évszázados korszakára, sőt az egész párhuzamos művelődéstörténeti korszakra mily jellemző sajátosságnak tekinthetjük gondolkodásának nyelvközpontúságát. S ez nem csupán a Kazinczy provokálta nyelvújítási harc idejét, a XIX. század első két évtizedét jellemzi, hanem a hagyományosan Bessenyei fellépésével elindultnak tekintett teljes nemzeti megújulási mozgalmat, mely kétségtelenül az európai felvilágosodás hatására kezdett kibontakozni. Kazinczy neológiája XIX. század eleji jelenség; írói pályája azonban jóval korábban kezdődik; érintkezik a magyar felvilágosodás első hullámainak, a XVIII. század utolsó harmadának nyelvművelő mozgalmaival, s állásfoglalásra kényszerül velük kapcsolatban. Saját nyelvművelő programjának változását, fejlődését sem lehet megérteni e korai szakasz vizsgálata nélkül. Ezért, bár a részletesebb tárgyalás kötelessége alól felment részben a magyar nyelvújítás történetének eddigi szakirodalma (elsősorban Thienemann Tivadar, Simai Ödön, Tolnai Vilmos tanulmányaira, az újabb nyelvészeti munkákra[1] és saját korábbi tanulmányaimra utalhatok),[2] részben az a tény, hogy ennek az időszaknak a nyelvi mozgalmaival mai irodalomtudományunk képviselői is alaposan foglalkoznak, különösen az MTA Irodalomtudományi Intézete kritikatörténeti sorozatának keretében (főleg Margócsy István és Szajbély Mihály kutatásaira és részben már publikált eredményeire gondolok), a problémák rövid összegezésétől nem tekinthettek el.

Mindenekelőtt azonban érintsük röviden Kazinczy és a nyelvújítás összefüggésének szakirodalmi utóéletét. Nyelv- és irodalomtudományunk másfél évszázados konszenzusa alapján nemzeti köztudatunk Kazinczy Ferencet a magyar irodalmi nyelvújítás diadalmas mozgalmának vezéreként tartja számon. Élete utolsó évtizedében ugyan — különböző okokból — többször összekülönbözött a

fiatalabb nemzedékek vezéregyéniségeivel; de épp azok, akiknek a véleménye a leginkább befolyásolta az utókor ítéletét, a mester halála után — talán némi lelkifurdalástól is hajtva — szép gesztussal tértek napirendre az ellentétek fölött, s kezdték történelmi távlatból nézve kialakítani pályájának pozitív összképét, ügye folytatójának tekintve önmagukat. Ennek a történelmi „helyretételnek" első és legszebb gesztusa Kölcsey akadémiai emlékbeszéde, de ehhez hasonló Bajza és Toldy véleménye is, mely — különösen az utóbbinak, a magyar irodalomtörténetírás „atyjának" felfogásában s annak utóéletében — a nyelvújítás egész korát több-kevesebb határozottsággal Kazinczy-kornak szerette tekinteni.

Jelentőségét a mozgalom szempontjából hasonlóan értékelte a nyelvújítás nyelvészeti és irodalomtörténeti szakirodalmának legjava is, a nyelvtudományi munkák közül Tolnai már említett könyvén kívül Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd, Ruzsiczky Éva és mások művei, az irodalomtörténetírásban Imre Sándor, Váczy János, Négyesy László,[3] az utóbbi évtizedekben pedig Szauder József munkái.[4]

Természetesen ennek a Kazinczy-képnek mindig megvolt az ellenzéke is. Saját korában, az 1810-es években az ún. „ortológusok" fordultak vele szembe, a húszas évektől kezdve pedig Batsányin kívül elsősorban saját táborának egykori exponensei, Döbrentei és Berzsenyi hangsúlyozták egyre inkább irodalmi befolyásának és törekvéseinek veszélyességét. Később Erdélyi vetette el Kazinczynak a fogsága utáni klasszicizmusát. Az 1870-es évek *Nyelvőr*-vitáiban a halálához közeledő öreg Toldynak kellett kiállnia Szarvas Gábor és Volf György új ortológiájának támadásaival szemben a kazinczyánus neológia igazsága mellett, a kilencvenes évek elején Takács Sándor cikksorozata ismételte meg az új ortológia kérdőjeleit Kazinczy törekvéseivel kapcsolatban.[5] Századunkban a legnagyobb hatású antikazinczyánus nyilatkozatok Németh Lászlótól származnak; a *Kisebbségben* szerint: „A mi hibbantóink közt az első s legnagyobb kétségkívül Kazinczy Ferenc volt."[6] S nyomán az elmúlt két évtizedben időnként fölhangzik egy-egy Kazinczy-ellenes nyilatkozat, elsősorban népi vonzódású szépíróink köréből. A legutóbbi, 1981-es Kazinczy-évforduló idején (halála 150. évfordulója körül) rendezett tudományos ülésszakok több tanulmánya is azt bizonyította, hogy — különösen irodalomtörténetírásunkban — a korábbi egyértelmű kultusz kezdi átadni helyét a kérdőjelek jogosultságát is hangsúlyozó elismerésnek.

Irodalomtörténetírásunk hagyományos kazinczyánus fővonulatának legjobbjai többnyire a romantika áramában kialakult irodalomelmélet és műszemlélet hívei voltak; ezért, ha tudtak is Kazin-

czy klasszicizmusáról, ismérveit többnyire nyelvújítási harcaitól elválasztva tárgyalták, hogy a „meghaladott" klasszicista Kazinczyval szemben a nyelvújító Kazinczyt megmenthessék a XIX. századi magyar irodalmi virágkor fejlődéstörténeti előzményeként. Bár jobb irodalomtörténészeink mindig legalábbis sejtették a széphalmi mester klasszicizmusának és neológiájának összetartozását, a XX. századközépi működpontú irodalomelméleti iskolák egynémelyikének antiromanticizmusa kellett ahhoz, hogy az újabb irodalomtörténeti felfogásban, egy még következetesebb történetiség jegyében megkezdődhessék a klasszicizmus rehabilitálása. Nálunk a nemzetközi irodalomtudományi tendenciákra legnyitottabb irodalomtörténészeink egyike, Szauder József, pályájának legtermékenyebb és legszínvonalasabb szakaszát — a magyar irodalmi felvilágosodás kutatásának nagy szerencséjére — ennek a kornak a kutatására szentelte, és nagy tanulmányok sorában tisztázta Kazinczy irodalmi nyelvújításának, pontosabban stílusújításának s a magyar irodalom megújítását célzó átfogó mozgalmának klasszicista elméleti alapjait.

Szauder részletesebben kibontott Kazinczy-képe olyan tanulmányokban olvasható, melyek pályájának abból a szakaszából származtak, amikor a klasszicizmust még hagyományosabban fogta fel. Újabb klasszicizmus-koncepcióját pedig, melyet elsősorban az olasz irodalomtudomány neoklasszicizmus-felfogása befolyásolt, s amelynek eredményeit igyekezett alkalmazni a XVIII. századvégi európai klasszicizmusokra, köztük a weimari klasszicizmusra is, mely annyira hatott az új évszázad első évtizedeinek Magyarországára, Kazinczy és köre „németes-görögös"-nek nevezett klasszicizmusára, olyan tanulmányok sorában fejtegette, melyek már csak érintőlegesen, legjobb esetben is vázlatosan foglalkoztak Kazinczy életművének rokon jelenségeivel. E modern, romantikába hajló neoklasszicizmus jegyében működő Kazinczyt mutatta volna be tervezett Kazinczy-monográfiája, s ennek a modern klasszicista Kunstwollen-nek a jelentkezése tanulmányaiban, leveleiben, episztoláiban és epigrammáiban, azok explicit és immanens irodalomszemléletének komplex összefüggéseiben lett volna a tárgya az ugyancsak Szauder által megírni szándékozott felvilágosodás kori kritikatörténeti kötetnek. Sajnálhatjuk e tervek megvalósulásának elmaradását, s nem tagadhatjuk, hogy a korra vonatkozó újabb szakirodalmi munkák többsége e szauderi koncepció hatását viseli magán (beleértve saját tanulmányaimat). Ma már viszont úgy tűnik számomra, hogy Szauder felfogása kissé túlértékelte Kazinczy klasszicizmusának modern, a romantikába hajló elemeit.

Az itt következő fejtegetéseknek főszereplője ugyan Kazinczy lesz, de nem a teljes Kazinczy: irodalomszemlélete problémáinak csak azt a körét érintjük itt, amely a kor nyelvi harcaival szoros összefüggésben áll, s ha időnként tágabb összefüggéseket is fel kell villantanunk, irodalomszemlélete és -elmélete más oldalainak módszeres vizsgálata további fejezetek feladata lesz.

I. MAGYAR NYELVÚJÍTÁSI TÖREKVÉSEK A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

Mivel tanulmányom fő témája a XIX. század elején Kazinczy által megindított és vezetett irodalmi nyelvújítási harc, az előzményekre csak röviden utalok.

A XVIII. századi Magyarországon nemcsak a tudományok és a közélet nyelvének visszalatinosodását figyelhetjük meg; egyúttal e korszak a magyarországi újlatin költészet európai mércével mérve is elismerést keltő virágkora. Ez azonban furcsa következményekkel járt a hazai holt nyelv és az élő nyelvek viszonyára. Adelung, a kor nagy tekintélyű német nyelvtudósa szerint holt nyelvnek tekinthető az, melyet nem beszél egy egész népközösség, az élő nyelv viszont az egész népközösségé.[7] A latin, mint a tudományosság nemzetközi nyelve (itthon pedig a közélet felsőbb szintjeinek, valamint a közép- és felsőfokú oktatásnak a nyelve), nálunk is csak a képzettek közkincse volt, ennyiben joggal minősült holt nyelvnek. Ezzel szemben a Magyarország határai között élő etnikumok egyikének nyelvét sem beszélte a határon belül élők teljessége. Ráadásul a latin a „holt"-ságát meghazudtoló megújulási képességgel tudta — önmaga állandó fejlődésével — közvetíteni a felvilágosodás felé mozgó, majd a felvilágosult Európa új tudományos eredményeit, s ezzel akadályozni tudta, hogy az ún. „élő" nyelvek funkcióik teljességét, valamennyi kommunikációs feladatukat elláthassák; beszélőik ugyanis épp legigényesebb, a kor Európájának szellemi fejlettségi szintjén mozgó gondolataikat nem tudták méltó módon kifejezni (s a legmagasabb társadalmi szinten, az arisztokrácia szintjén nem is nagyon akarták) saját anyanyelvükön. Ehelyett a társadalmi élet krémje vagy az újkor latinján, a francián társalgott és értekezett, vagy valamelyik másik modern kultúrnyelven, angolul, németül. Széchenyi még a magyar kultúra egyik legnagyobb virágzási korszakában, a reformkor évtizedeiben, Kossuth által rég a legnagyobb magyarnak minősítetten is németül írta gondolatilag rendkívül igényes és korszerű naplóit. Az alacsonyabb műveltségi szint, a nemesség nagy tömegei és a honoráciorok, valamint az

egyházi értelmiségiek számára pedig a latin nyelv közvetítette nemcsak a hagyományos erudíciót, de a korszerű európai gondolatokat is.

Hogy igazán „élővé" válhassanak az élő nyelvek, vagyis a minden szintű kommunikációs igényeket képesek legyenek kielégíteni, szükségessé vált a megújításuk, a nyelvművelő mozgalmak kibontakoztatása. Mintájául nálunk, a művelt emberek legtöbbjének deákos műveltsége miatt, még mindig a latin nyelv és irodalom egykori felemelkedése szolgált ahhoz a görögséghez, amely az európai kontinens kultúráinak történetében először jutott fel a mindenoldalú kulturális fejlettség szintjére. A legtöbbet emlegetett tekintélyek tehát még mindig a római költők és szónokok voltak, s a nyelvművelés különböző ütemének és módszereinek hívei vitáik során egyaránt Horatius, Cicero és Quintilianus műveiből merített idézetekkel támasztották alá érveiket. Horatiustól hol az újítást sürgető, hol a túlzásoktól óvó sorokat citálják; Cicerónak az imitáció- és kópiatanára hivatkoznak. Quintilianus meghatározása pedig arról, hogy a nyelvszokás (consuetudo) a műveltek közmegegyezésén alapul (consensus eruditorum), egészen eltérő értelmezéseket nyerve szolgálhatott különböző nyelvművelő célokat.

Ezen kívül azonban az újkori Európa nemzeti nyelveinek a latin példáját követő hasonló felemelkedési mozgalmaira és azok tanulságaira is figyeltek a hazai kortársak; mégpedig úgy, hogy az előző évszázadok magyarjaitól eltérően, akik többnyire az újkori nyelvek közül először felemelkedett olaszt követték, ők már inkább a francia és a német mintáját igyekeztek alkalmazni. A francia nyelvművelés a XVII. század elején, Malherbe munkásságában szembefordult a francia reneszánsz századának rabelais-i nyelvi gazdagságával, a beáramlott latinizmusokkal és italianizmusokkal, a nyelvjárási szavakkal — különösen a gascogne-izmusokkal —, az új technika szavaival, a neologizmusokkal és az „aljnép piszkos" szavaival. Ez a spontán nyelvfejlődést fékező és normaképző irányzat szorosan összefügg a humanista mediációs rendszer és a neoarisztoteliánus retorikai-poétikai-stilisztikai rendszer jól differenciált nyelveszményével. Vaugelas[8] nyomán ez a purista jellegű, standardteremtő irányzat kiegészül a grammatikus szellemmel, s az igényes nyelvhasználat fölött gyakorolt diktatúráját az Akadémia tekintélye szentesíti.

Ezzel szemben, bár szintén a francia és részben az olasz akadémiák hatása alatt, a XVIII. század végén a német nyelvterületen szerveződött Sprachgesellschaftok purizmusa nem fékező hatású, hanem a tudományosság nemzetközi szavainak nemzetesítésével valósággal robbanásszerű lökést ad a lexikális szókészlet gyarapításának, a

nyelvújításnak. Ennek a túlzásait faragja le és az eredményeit konszolidálja a Gottscheddal betörő franciás grammatikus szellem. Ettől kezdve a német nyelvművelés céljai közé odatartozik a nyelvi standard megteremtése is, különösen a Gottsched ügyét modernebb, immár az empirizmus nyelvszemlélete által is érintett eszközökkel folytató Adelung munkásságában.[9] Bár megtalálhatjuk nála a felvilágosodás racionalizmusát és perfektibilitás-hitét is; ezért elvi ellenfele a meghaladott, az archaikus nyelvi elemek felújításának, ezért ellenzi, hogy a legkulturáltabb német nyelvjárásra, a felsőszász dialektusra épített német irodalmi nyelvet, a Hochdeutschot felhígítsák és megzavarják kevésbé kiművelt nyelvjárások szókincsével és fordulataival.

De nyelvművelésének ezen franciás elemei mellett grammatikai munkásságában is döntőbbnek kell tekintenünk azt, hogy az empirizmus és a logosz-misztika hagyományait egyesítő herderi objektív, nemzeti nyelvszellem elméletét fogadja el. Ebből következik egyrészt az, hogy a latin grammatikák és a francia univerzális vagy logikai grammatikai törekvések nyűgétől megszabadítja és a nemzeti nyelv önálló vizsgálatára alapozza a nyelvtant; másrészt az, hogy elfogadja a herderi történeti szemléletet, a nyelveredet-felfogást. A történeti szemlélet következtében nem ellensége a nyelvfejlődésnek, sőt a költői nyelv mérsékelt újítását is támogatta a felsőbb stílusszinten; a magasabb költőiség igényeit ugyanis inkább új szavakkal akarta kielégíteni, mint a régi nyelvből vagy a nyelvjárásokból, ill. ahogy ő nevezte az alsóbb stílusszintet, a „konyha" nyelvéből. S a kívánatos mérvű nyelvújítás egyik lehetséges termékeny útját nyitotta meg a herderin alapuló nyelveredet-felfogása. Ennek előzményei a reneszánsz és a barokk századaiba nyúlnak vissza. A latinos középkori univerzális grammatika egyeduralmát először a reneszánsz héber nyelvészete ásta alá. Ennek eredményeire támaszkodott a barokk misztika, amikor az Isten által adományozott ún. adamita ősnyelvet igyekezett kikövetkeztetni a jelenlegi nyelvek anyagából, elsősorban az etimologizálás eszközével. A XVIII. század közepének európai primitivista divatjától is támogatottan, mely az ősi nyelvállapot mágikus energiáját a költészet, az esztétikai célok szolgálatára alkalmasabbnak tartotta, mint a civilizált prózai nyelvállapotot, kialakult az a felfogás, hogy az ősnyelv szavai egyszótagosak voltak; sőt Adelung — s nálunk majd Révai — „történeti" nyelvészete szerint a képzők és ragok eredetileg szintén önálló egyszótagú összavak voltak, s csak később veszítették el önállóságukat. Az etimologizálás útján kikövetkeztetett ősi gyökerek viszont lehetővé teszik az analógia alkalmazásával a szerencsés nyelvfejlesztést. Ez a szógyökelmélet (Wurzelworttheorie) lesz iro-

dalmi nyelvújításunk egyik legszerencsésebb módjának elméleti alapja, s az ezen alapuló gyakorlattal szívesen éltek az irodalmi neológia elvi ellenfelei, Révai és Verseghy is.

Herder organikus nyelvfejlődés-elmélete és az objektív nyelvi géniuszról szóló tana magában hordja azt a következtetést, hogy az objektív nemzeti-nyelvi szellem belső evolucióját nem lehet megfordítani vagy külső minták ráerőltetésével megzavarni. Ő mégsem tartotta magát következetesen hasonlata logikájához; sőt, a német irodalomról írt *Fragment*jei elején, az organikus nyelvregény-hasonlat kifejtése után közvetlenül azt hangsúlyozza, hogy a nyelvet minden irányban, a költői és a filozófiai gondolatok kifejezésére egyaránt alkalmassá kell fejleszteni. Az organikus nyelvregény-hasonlat szerint a nemzeti nyelvek fejlődésének kezdeti állapota kedvez a költőiségnek, e nyelvesztétikai kezdetekkel szemben viszont a civilizáció előrehaladtával ez a költőiség elvész, s felülkerekedik a kommunikációs célokat, a pontos gondolatközlést szolgáló prózai nyelvállapot. A nyelvesztétikai állapot megújítása az Ausdruckssprache kifejezésesztétikai igényével s a franciás jól polírozott, kommunikatív célú nyelveszmény egyidejű fenntartása Herder elméletének belső ellentmondása, de termékeny ellentmondása. Ez még azt is lehetővé teszi számára, hogy nemzeti nyelvszellem-felfogásával ellentétben elnéző legyen más nyelvek idiotizmusainak, a barbarizmusoknak a beáramlásával szemben. De a polgári fejlődés előrehaladásával s a nacionalizmus előzményeinek fölerősödésével Adelung dogmatikusabban fogja követni a herderi nyelvszellem-elmélet belső logikáját. Így — bizonyos mértékig a francia purista grammatikai szellemre is emlékeztetően, de inkább herderi indoklással — elvileg ellenzi a nyelvszellem megsértése miatt az idegenességeket.

A nyelvfejlesztés eme mérsékeltebb, grammatikus iránya ellen a német irodalmi fellendülés nagy alakjai és a példájukat követésre méltónak tartó elméletírók kezdettől fogva harcoltak. Az első összecsapás Gottsched és kortársi író-ellenfelei közt zajlott le. A svájciak (Bodmer és Breitinger), majd nyomukon Klopstock nagy nyomatékkal léptek fel mindazért,[10] amit Gottsched kitiltott a német irodalmi nyelv fejlődéséből, az archaizmusokért, a dialektusok nyelvéért és az idegenességekért. Később, a német közszellem nemzeti fordulatával párhuzamosan, Klopstock szembefordult az idegenességek divatjával, sőt a *Grammatische Gespräche* beszélgetéseiben és az *Unsere Sprache an uns* című 1796-os ódájában élesen elítélte őket,[11] többek között Kazinczy nagy megbotránkozására. De a felvilágosodás kozmopolitizmusához hívebb írók továbbra is kitartanak az idegenességek mellett, Wieland gallicizmusai és Voss gre-

cizmusai Kazinczy példái lesznek, sőt a klopstocki nyelvi nacionalizmussal nemcsak a kései felvilágosodás, hanem a klasszika nemzedéke, sőt a korai romantikába áthajló nemzedék sem ért egyet: A. W. Schlegel a görög magasabbrendűségét védi vele szemben a *Der Wettstreit der Sprachen*ben, a német nyelvi „querelle des anciens et des modernes" egyik érdekes dokumentumában.

A német íróknak és táboruknak legfontosabb antigrammatikus vitagócai az írók szabad nyelvalakító joga és a szépirodalom nyelvének jellege körül alakultak ki. Klopstock inkább a zseni, Wieland inkább az ízlés nevében követelt a nagy íróknak több szabadságot a nyelvi anyag kezelésében;[12] mindkettőjüknek a véleménye viszont abban a kardinális kérdésben tér el a leggyökeresebben Gottsched és utódja véleményétől, hogy az irodalmi nyelv az utóbbiak szerint azonos a művelt köznyelvvel, míg az előbbiek szerint a szépirodalom nyelvét magasan a köznyelvi állapot, a felsőszász nyelvjárásra támaszkodó művelt nyelvszokás fölé kell emelni, s magát a köznyelvet utólag hozzáemelve kell modernizálni. A grammatikusok látszatra felvilágosultabb, mert a szellemi javak popularizálásának szempontjára jobban ügyelő felfogásával szemben ebben a nézetben a zsenielvtől megtermékenyített arisztokratizmus is jelen van; de ez lesz a német nyelvterületen a szépirodalom nyelve rohamos színvonalemelkedésének és a korszerű ízlésáramlatok igényeit kielégítő hajlékonysága és gazdagsága kialakulásának előfeltétele; ezért ellenfelei a német írók és kései felvilágosult populáris filozófus híveik (különösen Gedike, Jenisch és Kolbe, kisebb mértékben Garve)[13] az intézményesített, akadémikus típusú, franciás nyelvművelésnek és a korai nyelvi standardizálásnak; ezért kívánnak döntő szerepet juttatni az irodalmi nyelvművelésben a nagy írózseniknek. De a németes típusú írói nyelvújítás nem csupán a grammatikus ellenállással kerül szembe, hanem a polgárias nyelvújítás másik végletével, a túlzó purizmussal is; ezért ítéli el Wieland Campe és a filantropisták purizmusát „nyelvi jakobinizmusként".[14]

A felvilágosodás évszázadában a francia irodalomban is jelentkeznek az Akadémia nyűgével szembeforduló neológ törekvések, de ezek a hagyományos felső stílusszint műfajait alig érintik; főleg a didaktikus és a leíró költészet világába tör be az új természettudományok és a technika nyelve. A nyelvi primitivizmus hullámai által kiváltott vágyat a költészet számára kedvezőbb energikus és dinamikus nyelvhasználat után akár azon az áron is, hogy az a nyelv nyersebb, a megszokott társalgási nyelvnél kevésbé polírozott legyen, időnként nagy írók (Rousseau, Diderot) hangoztatják; közben azonban saját közönségsikerüket is ezen a jól csiszolt, az Akadémia által szentesített nyelven érik el.

Összegezve és némileg magasabb absztrakciós szintre emelve az eddig elmondottakat: a görög, majd a latin mintájára a humanizmus által kialakított nyelvveszmény szintjére való felkapaszkodás volt eddig a célja minden megújulni akaró nemzeti irodalomnak. A mindenkori európaiság szintje azonban, bármennyire is nyűgözte az antik irodalmak nagy példája, az újabb és újabb csatlakozókkal új és új szint, lehetőségeket nyert, s a magasrendű példák köre állandóan tágult. Az újkori Európa régióinak egyenlőtlen fejlődése azt is lehetővé tette, hogy egyes nemzeti irodalmak a már egyszer elért európai színvonalról kedvezőtlen történelmi fejlődésük miatt visszacsússzanak a lemaradottság állapotába (mint az irodalmi nyelvét már a XVI. században lényegében kialakító német és magyar), s ezért újra kénytelenek legyenek megjárni a felzárkózás kockázatos, hibalehetőségeket is magában rejtő útját.

Minden irodalmi és nyelvi felzárkózási kísérlet ugyanis mintakövető modernizálás. Mint eddigi fejtegetéseink bizonyíthatják, a minta sem egyértelmű; a számunkra elsősorban mintát nyújtó német nyelvművelésben is legalább három út alakult ki, mindegyik figyelemre méltó érvekkel és a teljes igazság töredékeinek jó részével, de egyik sem tartalmazta, nem is tartalmazhatta a teljes igazságot, s egyik út sem volt az egyedül üdvözítő. A mintakövető modernizálás optimális útjának a minták közül választás idején a számára legtöbbet ígérő variáns tekintetbevételén kívül számolnia kell a modernizálandó nyelvi és szellemi állapot nehézségi erejével és természetével is; s ez nem mindig történik meg. A választható utak optimális voltának megítélésében tehát tekintetbe kell venni a minták európai korszerűségének fokát, a fölemelendő kultúra modernizálására való alkalmasságának fokát (ami nagyon erősen függ attól, hogy az adott nemzeti kultúra milyen messze van az ideális európai modernség skáláján a legmagasabb és legkorszerűbb foktól) s a nyelv modernizálása esetén azt is, hogy a mintakövetés lehetőségei mennyire számolnak a nyelv természetével, még ha az adott nyelv természetének a mai értelemben felfogott tudományos felmérésére nem is képesek a nyelvtudomány és a nyelvi gondolkodás korabeli szintje miatt. Végül azonban a döntő mérce a siker, vagyis az, hogy a mintakövetés melyik irányzatának az eredményei látszanak meg leginkább a modernizált nyelvi és szellemi állapoton.

Ami a német nyelvművelés legfontosabb két irányzata közt zajló viták kardinális kérdéseiben az európai korszerűség kérdését illeti, nem vitás, hogy a nyelvi nacionalizmus és demokratizmus időnként jelentkező (felvilágosult és Sturm und Drang) hullámai ellenére az idegenességek befogadása, a zsenielv támogatta írói arisztokratizmus és a köznyelvi fölé emelkedő költői nyelv, egy modern poetic

diction igénye a századforduló utáni évtized közepéig, nagyjából Schiller haláláig és a weimari klasszika és korai romantika nemzedékeinek esztétikai korszaka lezárultáig nagyjában-egészében korszerűnek tekinthető. S ennek elvi alapja az Európa kultúrnyelvei fejlődését egységesítő humanista nyelveszmény. Nagyon világosan fogalmazta ezt meg a kilencvenes évek német „querelle des anciens et des modernes"-jének egyik főművében, az *Über das Studium der griechischen Poesie*-ben (1795, megjelent 1797) Friedrich Schlegel: „Igaz, ha az egyes nemzetek sajátságai különböznek is, az európai népek rendszere mégis feltűnően hasonló szellemet mutat a nyelvek, az alkotmányok, a szokások és az intézmények területén, korábbi idők sok helyütt megmaradt nyomaiban, kultúrájának hasonló jellegű és közös eredetét tekintve. Ehhez járul még egy közös, a pogány előidők minden szokásától és fogalmától eltérő vallás. Továbbá e rendkívül különös néptömb műveltsége oly bensőleg egybefonódik, annyira mélyen összefügg; részei bármi különfélék legyenek is; e műveltség a maga közös sajátságaival annyira nyilvánvalóan közös célra tör, hogy aligha lehet másnak tekinteni, mint egy *egésznek*. Ami az egészre vonatkoztatva igaz, érvényes a részekre is; amiképpen a modern műveltség általában, úgy az újabb költészet is összefüggő egész . . . A modern költészet irányzatainak már *kölcsönös befolyása* is lényegi, benső összefüggésre utal. A tudományok újjászületése, reneszánsza óta a legnagyobb, a legműveltebb európai népek egymástól eltérő nemzeti költészetében állandó *kölcsönös utánzás* tanúi lehetünk. Mind az itáliai, mind a francia, mind az angol modornak volt virágkora, amikor az egész művelt Európa ízlését despotikus módon ez az uralkodó modor határozta meg . . . Ez az európai közösség egyre inkább elmossa az eredeti népjellegek éles határait, és a végén szinte teljesen eltörli az ilyen választóvonalakat. A népjelleg helyére mindinkább egy általános európai szellem és jelleg lép és a modern népek poéziseinek története más és új oldaláról csupán egy folyamatot mutat: hogyan alakult át fokozatosan az eredeti jelleg a művészi műveltség későbbi karakterévé."[15]

Ez a Friedrich Schlegel-i gondolatmenet csak színvonalasabb megfogalmazása és összegezése a kor hagyományosan leghaladóbbnak és legsikeresebbnek ítélt magyar mintakövető nyelvújítási mozgalmának alapjául szolgáló elméleti premisszáknak. S csaknem abszolút európai korszerűségéről gondoskodott a kiábrándulás a rousseau-i és jakobinus típusú közösségi embermegváltás módszereiből s az emberi elidegenedés nyomorúságát csak fokozó, s nem feloldó valóságából. Így lesz a schilleri esztétikai nevelés útján való egyéni kiteljesedés liberális és kozmopolita jegyeket hordozó utópiája

egy nemzedék eszményévé. De a napóleoni expanzív háborúk elsöprik ezt az utópiát, s helyette hatalmasan támad fel a nacionalizmus, lesz érdekessé az európai népek számára nem a közös, hanem a nemzeti sajátosság, nem az európai, hanem az eredeti jelleg. Másfél évtizeddel később, bécsi előadássorozatában már Fr. Schlegel is, a herderi nyelvi-kulturális nacionalizmus toleránsabb szellemében, a nemzeti sajátosságokat fogja hangsúlyozni, többek között a Habsburg-birodalom népeinek eredeti szellemi kultúráját, s ezzel lökést is ad szellemi nacionalizmusuk feltámadásához. Az 1810-es évek elejére szellemi környezetünkben egyre inkább ez az aktuális, s vele együtt a nemzeti hagyományok tisztelete, a magas klasszicista típusú poétai dikció leépítése (az angol romantika első hullámának, Wordsworth-éknak a nyelvi demokratizáló programját rég hangsúlyozzák, újabban Novalisnál és a német korai romantikában is kezdenek ilyen tendenciákat felfedezni) s Grimmék nyomán a nemzeti nyelv szellemének tisztelete. S ez a nagy szellemtörténeti fordulat, az egyetemes helyett az egyedi, a partikuláris nemzeti szempont előtérbe nyomulása nyilvánvalóan más hangsúlyokat tesz aktuálissá a nemzeti nyelvművelés mozgalmaiban is.

Ezután az európai hátteret festő és elméleti bevezetőt nyújtó kitérő után kanyarodjunk vissza a XVIII. század utolsó harmadának magyar nyelvművelő törekvéseihez. A „holt" latin és az élő hazai nyelvek, köztük a magyar viszonyáról már volt szó. De a latin uralma a szellemi életben nem sokakat zavart eleinte; a „natio hungarica", a nemesi nemzet mozdulatlansága híveinek hatalmas tábora még a következő század elején is harcolt a nemzeti nyelvek előnyomulása ellen. A nemzeti nyelv fejlesztésének igénye csak azokban a kevesekben merült fel először, akik felismerték, hogy a mozdulatlanság nem menti meg a magyarságot a gyorsan mozgó, sőt haladó európai környezetben. Szellemi életünk számára az első nagy kihívást a Habsburg-monarchia nagy modernizálódási korszaka jelentette. A legfejlettebb nyugati országok gazdaságától, színvonaluk elért magas fokától elmaradt, a reneszánsz évszázadaiban kialakult európai „világpiac" és munkamegosztás által a második jobbágyság viszonyai közé visszataszított kelet- és kelet-közép-európai országok, hogy a gazdasági s azzal is összefüggő hatalmi viszonyokat a maguk javára fordíthassák, a felvilágosult abszolutizmus eszközéhez nyúltak. II. Frigyes Poroszországában ez előbb honosodott meg, s ezért a Habsburgok az ellene folytatott háborúk során elvesztették legiparosodottabb, leggazdagabb tartományukat, Sziléziát. Ezért kellett a megmaradt osztrák és cseh területeken gyors iparfejlesztésbe fogniok, s egyébként is minden területen előmozdítaniok a modernizáló tendenciákat. S ezek már Mária Terézia ural-

kodásának idején is a felvilágosult abszolutizmus irányába mutattak, amely II. József évtizedében győzedelmeskedett.

Mária Terézia kormányzatának 1764-es, a felvilágosult államrezon jegyében indított próbálkozásai arra, hogy a rendi országgyűléssel elfogadtassa az úrbéri törvényeket, még meghiúsultak a nemesi nemzet csaknem egységes ellenállásán; ezért volt kénytelen rendeleti úton bevezetni azokat. Későbbi, s főleg az ország szellemi életének modernizálását előkészítő rendeletei *(Ratio Educationis)* és intézkedései (a nagyszombati egyetem Pest-Budára helyezése) az oktatásügy elveinek és szervezetének felvilágosult átalakításával, az egyetemi oktatás korszerűsítésével és József évtizedében a természettudományok és a technika terén működő értelmiségiek hazai képzésének megindításával, ill. fellendítésével már megosztották a rendi nemzetet s ezzel a felvilágosult abszolutizmus Habsburg-monarchiabeli változatának, a jozefinizmusnak hazai táborán kívül létrejön — Kosáry Domokos terminológiájával szólva — a felvilágosult rendiség montesquieu-i eszményét képviselő nemesek kis csoportja is, Bessenyei körül, hogy a nyolcvanas évek végén József abszolutizmusával szemben nagyobb bázishoz jusson a nemesi és honorácior értelmiség javának táborában.

Nyelvújítási törekvéseink első megfogalmazói és képviselői is elsősorban ezek közül verbuválódtak. Bessenyei röpirataiban — a felvilágosult tudományok befogadására — a tudományok nyelvét akarja megújítani, nem híve azonban a purizmusnak, a nemzetközi tudományos műszavak mindenáron való magyarításának. Ezzel szemben a józsefi évtizedben fennálló első magyar nyelvű újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* szerkesztői a közélet nyelvének magyartalanságával küszködve puristább álláspontra kényszerültek. Ez jellemzi már részben Rát Mátyás és Révai Miklós szerkesztői tevékenységét is; igazi purista nyelvújító epidémiához azonban Barczafalvi Szabó Dávid szerkesztősége alatt jut el, amikor II. Józsefnek a németet hivatalos nyelvvé tevő rendeletére válaszul még a konzervatív rendiség értelmiségi híveinek táborában is fölerősödnek a purista törekvések. Barczafalvi 1785-ben, de különösen 1786-ban valósággal elárasztja az újságleveleket a német mintára többszörös szóösszetétellel és bőséges képzőkkel ellátott szószörnyetegeivel; mivel azonban az újságot a közönség érdeklődése és bizalma tartja fenn, az általa bevezetett új szavak megítélését olvasóira bízza, s az első durvábban elutasító visszajelzésekre sietve felhagy a szógyártással. E korszakának terméke viszont Szigvárt-fordítása is, melyet a konkurens, mert a korban oly népszerű német szentimentális regényt szintén fordító s a Barczafalvi mögött csupán a kiadásban elkéső Kazinczy oly éles bírálattal fogad.

A nyakló nélküli szófaragás divatja viszont nálunk is felébreszti az érdeklődést a nemzeti nyelv természete iránt. Adelung hatására megindul a magyar nyelvtani gondolkodás felszabadulása a latin grammatika nyűgétől. Ez vezet a Görög—Kerekes—Nunkovich-féle pályázat meghirdetésére leíró magyar grammatika írására. A legsikerültebb pályaművek, Földi Jánosé[16] és Gyarmathy Sámuelé,[17] szintén adelungizálnak, de Földi nyelvtanában már a német írók nyelvi szabadságáért folytatott vitának a tézisei is megjelennek, valószínüleg Gedike[18] tanulmányának olvastán, bár Wieland hatása sem teljesen kizárt. Az említett két legsikeresebb pályaműből egy debreceni társaság által „kompilált" un. *Debreceni grammatika* (1795) viszont még egyértelműbben adelungi alapra helyezkedik, sőt mesterén is túltesz. Ugyanis nemcsak az írók szabad nyelvalkotó jogát veti el, de a felső irodalmi stílusszint újítását sem nézi jó szemmel. Ezzel szemben helyesli a tudományok nyelvének megújítását, elvetve a túlzó purizmust. A létrejöttében döntő szerepet játszó bécsi és debreceni rendi felvilágosodás köreinek szellemében a művelt nyelvszokás alapján áll, tagadja az irodalmi nyelvnek a művelt köznyelv fölé emelése szükségességét, bizonyosfajta „népiességgel" hangoztatja, hogy a legbonyolultabb és legmodernebb tudományos igazságokat is el lehet mondani népszerűen, közérthetően. Ez a magatartás teszi botránykővé a kazinczyánus neológia szemében a XIX. század elején; egyébként ma már nem vitatják érdemeit a tudományos magyar grammatika alapjainak lerakásában s a nyelvi norma megteremtésében. Helyesírási döntései is sok esetben a révaiánus helyesírást készítik elő; hibájának csak azt lehet tekinteni, hogy túl korán, a nyelv fejlődésének korai szakaszában igyekezett meghatározni a nyelvi normát s ezzel gátat vetni a szépirodalom nyelve fejlődésének.

A magyar felvilágosodás XVIII. századi szakaszára tehát egyrészt a nyelvbővítés (különösen a tudományok és a közélet nyelvét érintve), másrészt a területi és vallási széttagoltság által elősegített nyelvi és helyesírási széttagoltság leküzdésének és a nyelvbővítés helyes mederbe terelésének, nyelvi standard teremtésének az igyekezete volt a jellemző. Mindez a szépirodalom nyelvét csak közvetve érintette; hisz a historia litterariák elavultabb és a hasznosságelvű felvilágosodás modernebb irodalomfelfogásában egyaránt a szépirodalom csupán a magasabb tudományokhoz felvezető propedeutikai fokozat volt, ezért szükségszerűen kellett népszerűsítenie a magas tudományok ismeretanyagát, megújuló szókincsükkel együtt. A kor műfaji rendszere is elősegítette ezt; mind a hagyományosabb újlatin poétikák, mind a modernebb neoarisztoteliánus szemléletűek kedves műfajuknak tekintették a didaktika, a gondo-

lati költészet és félreértelmezett ut pictura poesis (Horatius) jegyében kialakult leíró költészet változatait, amelyek, mint láttuk, még az akadémikus módon merev nyelvfejlesztés francia keretei között is nyitottabbak voltak a neologizmusok befogadására.

A szépírói gyakorlat követelményei mégis sarkalólag hatottak a nyelvújításra. Különösen a fordítás és az „idegen" versformák meghonosítása mozdította elő a tradicionális magyar nyelvanyagon végzett erőszaktételt.

A fordítói gyakorlat mögött, mint a kor nyilatkozatai és tanulmányai igazolják, különböző fordításelméleti felfogások húzódtak meg. A francia felvilágosodás uralkodó fordításelmélete nem törekedett a hű fordításra, hanem — hatni akarván az olvasóra és tanító célzattal — a közönség igényeihez adaptálta más korok és kultúrkörök jeles alkotásait; az empirizmus nyelvfilozófiája ezt mintegy alátámasztotta, mivel nem hitt az egyik nyelvből a másikba való pontos átültetésnek a lehetőségében, s különösen az egyedi nyelvek jellegzetes gondolkodását kifejező idiómák lefordíthatóságát tagadta.

Így szinte magától értetődő, hogy a szoros fordítás hívei, legalábbis nálunk, ahol a zsenielmélettel összefüggő logosz-misztika nyelvszemlélete nem terjedt el, elsősorban a racionalizmus nyelvfelfogásával rokoníthatók. Az univerzális vagy logikai nyelv, vagy a művészi nyelvhasználat számára kedvezőbb változatában az a hit, hogy az egyetemes igényű humanista mediációs rendszer magához idomítja az egyes nemzeti nyelveket, e két elméleti megalapozási lehetőség áll a hátterében annak a felfogásnak, mely szerint lehetséges szoros fordítás, sőt még az idiómák (gallicizmusok, germanizmusok stb.) átültetése is.

A franciás fordítói gyakorlat nem követelt nyelvújítást: az olvasó jelenlegi nyelvi tudatához alkalmazta a lefordítandó mű szövegét. A racionalista fordító viszont elvszerűen követett el erőszakot a befogadó nyelv természetén; ez jellemezte Báróczi fordításait, s az olvastukon a lelkesedéstől sikoltozó Kazinczy, ha — mint látni fogjuk — korabeli elvi megjegyzései ennek még ellent is mondanak, későbbi elméletében és gyakorlatában hű tanítványának bizonyult. Ahol azonban a nyelvi racionalizmust már az empirista és nyelvmisztikus hagyományokat egyesítő herderi objektív nyelvi szellem felfogás is megtermékenyítette, mint Batsányinál, a szoros fordítás követelménye azzal fonódott össze, hogy nem túl mereven, kivételt is engedve, de mégis elítélte az idegenszerűségeket, a barbarizmusokat. Ezért válik már a kassai *Magyar Museum* fordításelméleti tanulmányában[19] a szoros fordítás elvének fő képviselője, Batsányi a nyelvrontás elvi ellenfelévé, s ehhez az állásponthoz marad hű az

1820-as években az akkori Kazinczy-féle nyelvújítás ellen folytatott vitáiban is.

Az időmértékes versformák meghonosítása két irányban is hatott a nyelvújításra. Egyrészt csökkenteni akarta a sok szótagos barokk szóanyag mennyiségét, az általa képviselt nehézkes grandiózusságot ugyanis a szótagszámlálónak tekintett „magyar alexandrinus", a felező tizenkettes még megemésztette valahogy, de az antik és nyugat-európai formák feszesebb időmértékessége nem türte. A divatos nyelvi primitivizmus és az adelungi szógyökvadászat egyaránt kedvezett a szórövidítési tendenciáknak.

A szórövidítés prozódiai igénye a szótári szókészlet bővítésének módszereit is befolyásolta; mindenképpen ellene dolgozott a németes szóösszetételekkel és képzőhalmozással élő Barczafalvi-féle szógyártásnak. S ebben, mint említettem, „ortológusabb" hajlamú grammatikusaink is együttműködhettek: Révai és Verseghy számtalan „szendergő gyökér" feltámasztásához járulhatott hozzá.

A prozódia igénye azonban nyelvszabályozó, normateremtő funkciókat is elősegített; szüksége volt ugyanis a nyelv rövid és hosszú szótagjainak megállapítására s ezzel a nyelvjárási különbségek fölött a helyesírás bizonyos fokú egységességének kialakítására.

Ezért kimondhatjuk, hogy ha a magyar irodalmi felvilágosodás nyelvművelő programjainak megfogalmazásában a szépirodalmi célok a XVIII. század végén háttérbe szorultak is, az irodalmi gyakorlat igényeinek mégis számottevő szerepük volt mind a nyelvbővítési, mind a standardizálási célok megvalósításában.

II. KAZINCZY NYELVMŰVELÉSI NÉZETEI FOGSÁGA ELŐTT

Talán Erdélyi János volt az, aki a legélesebben különböztette meg a fogsága előtti és utáni Kazinczyt. De ezt a megkülönböztetést már megtaláljuk Kisfaludy Sándornak Ruszek apáthoz írott leveleiben is.[20] Pedig kétségtelen, hogy a nagy eltérések mellett megtalálhatók az azonosságok is: a felvilágosodás és a nyugati kultúrák tisztelete éppúgy, mint a legnagyobbrészt a fordításban realizálódó írói tevékenység. A nyelvműveléssel kapcsolatban azonban kétségtelenül döntő az eltérés Kazinczy két pályaszakaszának a nézetei között.

A fontosabb eltérések felsorolását kezdjük a *Geszner Idylliumi* c. fordításkötete elé bocsátott bevezető sorokkal, melyeket idősb B. Ráday Gedeon Úrhoz címzett. Az 1785-re keltezett bevezetés, bár említi nyelvünk készületlenségét, de amikor az eredeti művek írását hozza szóba, velük kapcsolatban inkább nyelvünk gazdagságát

hangsúlyozza: „Ha ugyan letévén a szolgai nyügöt, magunknak eresztve írunk, bátorkodom állítani, hogy nálunk szebben senki nem ír; legalább akkor nem írt, midőn nyelvek készülni kezdett. Gróf Teleky, Profes. Szabó, Rajnis, Bessenyey György és, akiket legelöl kellett vólna említenem, Zrinyí és Gyöngyösi atyáink — példái lehetnek némely fogyatkozás mellett is, milyen édességgel, milyen velősen, milyen pompás méltósággal ír a magyar, ha nem majmol, akár versbe kívánjuk, akár prosába."[21]

A fordításnál viszont annál jobban érződik nemcsak nyelvünk készületlensége, hanem — amit az akadályoztatás okai közt előbb sorol fel — „nyelvünknek a nyugotiakkal való atyafiságtalansága"[22] is. Saját fordítói tapasztalataiból beszélve állítja, hogy az eredetinek az idiotizmusait a fordító vagy feláldozza az energiának, vagy az utóbbi vész el az idiotizmus megmentése érdekében. Általában a fordítások érthetetlensége egyik okának a purizmust tartja, vagy ahogy ő nevezi: „Erőlködve akarunk mindent magyar szóval kitenni . . ." — s helyette saját gyakorlatát ajánlja: „Én itt fülemet s a külső nemzetek példáit választottam vezérimnek. Széltében élek mindmáig az idegen szókkal, míg helyettük ugyanazon értelmű magyar eredetűt s hangzásut nem találok."[23] A purizmust később is elítéli, de most még abból a meggyőződésből, hogy „nyelvünk anyanyelv, pompás, méltóságos, velős, hajló és, a modulatiora nézve, maga az az élők között, amely az olasszal vetekedhetik . . .",[24] s ezért ítéli el Gelei József *Ifiabbik Robinson*-fordítását a *Magyar Museum*ban közölt bírálatában sok germanizmusa és latinizmusa, vagyis a „nyelvnek geniusához nem alkalmaztatott hibák" miatt.[25]

Nyelvünk szűk voltát hamis vádnak minősíti, de fogyatkozásai között megemlíti „félréfnyi hosszúságú szavaink"-at, melyekből gyakran „szenyvedhetetlen monotonia ered". E hibák ellen viszont az orvosságot abban látná, „ha az Istenek köztünk is teremtenének egy Voltairet? egy Marmontelt?".[26] Egyébként tehát inkább franciásnak mondható nyelvművelési nézetei, melyekről világosan látszik, hogy ekkor még nem szerzett tudomást a német írók és grammatikusok között zajló vitákról, itt ösztönösen is megelőlegezik későbbi fő tételeinek egyikét. Ugyanis, ha még nem is a korabeli nagy német írókra hivatkozik, hanem két franciára (akik közül az egyik, Voltaire később mint író korántsem lesz tisztelt példája), mégiscsak az íróktól várja a nyelv további gazdagítását és finomítását. Ezen kívül azonban most még sokkal jellemzőbb, hogy nyelvünk géniuszát, a nyugati nyelvektől különböző voltát hangsúlyozza, vagyis azt, amit később „ortológus" ellenfelei érvként szembefordítottak vele.

Szintén rokon a későbbiekkel, hogy hangsúlyozza: szoros fordításra törekedett, s ezért nem sajnálta a fáradságot, a korrekciót. S hogy nemcsak ösztönös stílusérzék alapján, hanem nagyon is tudatosan korrigál, a klasszikus és humanista retorikai-stilisztikai rendszer ismeretében, arról Gelei-bírálatának megjegyzései és a *Bács-megyey* elé írt *Jelentése* tanúskodnak. Tudja, hogy milyen műfajban, milyen kommunikációs helyzetben milyen szavakat és stílusárnyalatokat használhat, tudja, hogy a „Poésis fentebb neme, azaz az Epopea és a Melpomene sarus játéka, az egészen el nem készült díszt meg nem szenyvedik", ezzel szemben az ő alacsonyabb rendű írásában, románjában az idegen ugyan, de nagyvilági szavakat, melyek a társasági életben mindenki által ismertek, megtartja, hogy a társasági tónus könnyedségével az illúziókeltés sikerültebb legyen. Itt megint purizmus ellenes tendenciára figyelhetünk föl, s példaként a nyugati nagy nyelvek gyakorlatára hivatkozik: azok még a fentebb nemben sem szégyellik segedelemül venni az idegen szókat (vagyis, ha ki nem mondja is, ő még mérsékeltebb nyugati mintáin is túltesz ebben a vonatkozásban; antipurizmusával jól megfér, hogy elismerje: a fentebb nemben inkább helyénvaló volna a hős, bajnok vagy örökség szó, mint az ő románjában általa használt és mentegetett Héró és Successió).[27] Ez a stílusszintek elméletét is tekintetbe vevő írói gyakorlat volt a jellemző fogsága előtti nyelvteremtő tevékenységére is.

A nyelvújítással kapcsolatos nézeteit 1794 előtt a legösszefoglalóbb igénnyel a Barczafalvi-féle Szigvárt-fordítás bírálatában fejtette ki. A számára akkor legnagyobb tekintélynek, Rádaynak a véleményét is megkérdezi a „mostani új szó koholókról", s ezt a választ kapja: „Nem vagyok én ugyan azon értelemben, hogy új szókat teremteni ne lehessen, ha újabban folyamatba hozzuk *vagy* az ez előtt 200 esztendővel szokásban lévő s már feledékenységben ment szollások módgyát, *vagy* pedig az Magyar nyelvnek Analogiájával meg edgyező új szókat faragunk, *vagy* ismétt az más nyelvekbül már bé vitteket és ösmeretesseket meg Magyarosittyuk, *vagy* pedig még az be nem vitteknek, Magyar végző hangot adunk; de mindezekkel, a mostani szó újítók módgya éppen ellenkező."[28] Kazinczy egészen más elveket fejt ki bírálatában: „Én a szó-szerzést átaljában tilalmasnak nem állítom: de azt kívánnám meg: 1. *hogy az újonnan talált szó, azt a mit jelenteni akar, alkalmasint ki-nyomja . . .* 2. *hogy bizonyos gyökértől jöjjön.* — 3. *hogy Magyar hangzású légyen, és a Nyelvnek analogiájához alkalmaztassék.* — 4. *hogy az ilyenek félénken és igen ritkán hordattassanak elő.* Audacia sumpta pudenter! — Ide tartozik már az, hogy az ollyan dolgokat, a mellyek Magyar nevezeteket szorossan nem kívánnak, meg-szokott nevezetek alatt

hagyjuk-meg."[29] A két felfogás különbségét elemezve megállapíthatjuk, hogy mindketten elítélik a korabeli, különösen a Barczafalvi-féle szógyártást, és csak az óvatos nyelvújítás hívei, de Ráday — talán már a német antigrammatikus viták ismeretében — hangsúlyozza az archaikus szavak felújításának szabadságát; Kazinczy pedig, aki önmaga is szerencsés archaizálónak bizonyult — legalábbis néhány kortársa pl. Földi szemében — a *Keresztes Bálint románcá*ban,[30] itt, igaz, hogy Barczafalvival szemben, aki maga sem archaizált, ezt föl sem veti; ennyiben Rádaynál hívebb adelungiánus. Ugyancsak a német grammatikusra utalnak kifejtett pontjai közül az alábbiak: az egyértelműség, a biztos gyökértől származás és a nyelv analógiájához alkalmaztatás (ez utóbbi Rádaynál is elhangzik), valamint az újítás óvatosságának a megkövetelése. Ezzel szemben az idegen szavak megmagyarosításának követelménye, amit Ráday két pontban is hangsúlyoz, Kazinczyt egyáltalán nem izgatja; ő csak megtartásukat javallja. Ha ezenkívül tekintetbe vesszük a német írók antigrammatikus harcának még egy fontos érvét, azt, hogy az irodalmi nyelvet a nyelvjárások szavaiból is lehet gazdagítani, feltűnő, hogy erről mindketten hallgatnak. Pedig Kazinczy nemcsak nevezetes művészi archaizálási kísérletével (s ezen belül nem utolsósorban az ortográfia archaizálásával) tűnt ki kortársai közül; anélkül, hogy elméleti megjegyzésekkel tudatosította volna, a tájszavakat is jó érzékkel és ízléssel irodalmiasította ebben a korszakában (l. Simai és Ruzsiczky adatait).

Fogsága előtti nézeteinek a későbbiektől való különbözésére hadd idézzek fel még egy — szinte anekdotikus érdekességű — mozzanatot. Prónay Lászlónak írt 1790. július 1-i levelében arra kéri nagy tekintélyű pártfogóját, hogy néhány lelkes magyar írót tiszteljen meg leveleivel. Köztük ajánlja figyelmébe „Tisztelendő Fehér [sic!] György Úr Fejérvári Kis Pap"-ot, aki később a dunántúlival szövetkező pesti „ortológia" egyik vezéregyénisége lesz. Ekkor, jóindulatú ajánlása ellenére, kritikai megjegyzést is tesz Fejér egyik fordítására: „Ennek Magyarságát meg-ditsérni ugyan nem lehet, mert az tellyes Soloecismusokkal . . .",[31] vagyis az 1790-es évek elejének Kazinczyja ugyanazt veti az ifjú Fejér szemére, amit majd ő és elvbarátai Kazinczy hibájának fognak tartani az 1810-es években.

Olyan szakirodalmi művek, melyek nem sokat törődnek Kazinczy nézeteinek fejlődésével, s azt hiszik, hogy a mester egész pályájára érvényes nyelvújítási és -művelési nézetek rendszerét állíthatják össze, 1793-as levélként szokták idézni Kazinczy néhány levelét, különösen a Kaz. Lev. 425. levelét, sokat idézett mondatával: „Készületlen minden: Lexiconunk szűk, szegény; Grammaticánk habzó, hijányos, Stylisticánk feszes, ügyetlen; s a mi mindennél

bajosabb, mi magunk, Írók és Olvasók, készületlenek vagyunk, s egészen készületlenek."[32] Csak arról feledkeznek meg, hogy a levél egész szövege, későbbi utalásai a XIX. század első évtizedeinek irodalmi harcaira, Révai és Verseghy vitáira, a nyelvújítás körül lefolyt csetepatékra és a közönség értetlenségére a szóban forgó vitatémák körül egyértelművé teszik, hogy ez a levél nem 1793-ban, hanem kb. negyedszázaddal később született. Azok a mondatok, melyek a saját, fogsága előtti fordításait elítélik, szintén a későbbi Kazinczyra vallanak: „Fordításunk sok van, de jó fordításunk kevés. Illyenek a magaméi is. Midőn Sztellámat felküldém Webernek, úgy hittem, hogy az nem lesz méltatlan a javalásra: midőn nyomtatva látám, úgy irtóztam-el dolgozásomtól, mint Geszneremet s Bácsmegyeimet nem nézhetem pirulás nélkül, még midőn azt látom is, hogy mások ezt csudálgatják. Én minél hivebb szeretnék lenni, s ez beszédemet darabossá teszi; mások úgy akarják, hogy minél szabadabb légyek, s csak a gondolatot hozzam-által, mintha a magamét adnám; engedek nekik, s sem hiv nem vagyok, sem nem szabad. Én azonban megmaradok választott ösvényemen, s inkább óhajtok rossz Másolónak találtatni, mint nem jó Alkotónak."[33] Ezek a sorok már annak a Kazinczynak a gondolatait hordozzák, aki a fogsága után újradolgozta régi fordításait, mert új stíluseszménye szempontjából elégtelennek találta őket; s azét a Kazinczyét, akit emiatt kortársai, akiknek a régi Kazinczy jobban tetszett, mint az új, elítéltek. Benne van ebben a vallomásban Kisfaludy Sándor Ruszek apáthoz írott leveleinek ismerete és a velük folytatott rejtett polémia, de talán benne van a lasztóczi levelek Kölcseyének vádjára adott reagálás is: ő vetette ugyanis a mester szemére az abban való vétkezést, amit pedig legfőbb törekvésének tartott, amikor azt írta, hogy fordításai nem elég szorosak.

Szintén Kisfaludy leveleivel s a többi dunántúli író érveivel vitázik, *Ortológus és neológus* . . . c. tanulmányának fejtegetéseivel rokon módon, amikor ezt írja e levelében: „Az Eggység ideája vagy inkább az Eggység lárvája alá rejtezett kevélység és uralkodni-akarás szülé itt is a meghasonlást és veszedelmet, és a mint lenni mindég szokott, vétkes vádolja a vétketlent."[34] Vagyis az egységkövetelmény értelmezési lehetőségei körüli vita, amely — miután az egység követelménye Kazinczy ellenfeleinek jelszavává változott — csak a nyelvújítási harcok végső szakaszában vált a központi kérdések egyikévé, e levélben szintén megtalálható, s ezért nem nehéz a szöveg keletkezésének idejét valahová az 1810-es évek végére vagy a húszas évek elejére betájolni, s ha az ember annak a kornak az egyik vallomását látja benne, akkor is az egyik legátfogóbb és elméletileg legalaposabb összefoglalása Kazinczy akkori álláspontjának.

A Kazinczy levelezését kiadó Váczy János is tudta és jegyzetapparátusában közölte, hogy Kazinczy ezt a néhány levelét jóval később és publikációs célzattal újraírta, saját, az újraírás idejében aktuális álláspontját „korrigálva" beléjük;[35] így ezeknek a leveleknek, legalábbis ami a lényeges mondanivalójukat illeti, semmi köze a fogsága előtti Kazinczy szellemtörténeti állapotához, így a későbbi Kazinczy korrekciós tevékenysége következtében ezek a gondolatok a korai Kazinczy nyelvművelési nézeteinek fészkébe becsempészett anakronisztikus kakukktojásnak minősítendők.

III. NYELVÚJÍTÁS A XIX. SZÁZAD ELSŐ KÉT ÉVTIZEDÉBEN

Az 1795 utáni nagy kulturális visszaesés (a kilencvenes évek fordulójára és elejére kibontakozott intézményi feltételek — újságok, magyar nyelvű irodalmi folyóiratok, magyar színtársulat — megszűnnek, vagy az újságok vonatkozásában s ott is Bécsben minimálisra korlátozódnak; jelentős írók sora meghal vagy hosszabb-rövidebb időre börtönbe kerül) a szépirodalomban is érezteti a hatását. Az előző évszázad végén kialakuló pest-budai kulturális központ (a hetvenes évek óta előbb Budára, majd Pestre helyezett nagyszombati egyetem, a kilencvenes évek elején odahelyezett rendi országgyűlés, a Kelemen László vezette színtársulat, Kármán *Uráni*ája) egy időre megbénul, s regionális központok alakulnak ki, melyek közül a legfontosabb Bécs és Debrecen. A dunántúli katolikus írók bontakozó csoportja is részben Bécsből támogatva jelenteti meg — Festetics György anyagi segítségével — a *Magyar Minerva* sorozat köteteit, de a debreceni központú kálvinistáknak is megvannak a bécsi kapcsolataik; csaknem egy évtizedre tehát ismét Bécs lesz a magyar irodalmi élet első számú centruma. Pest viszont a magyarországi kulturális élet eseményeiről Schedius német nyelvű lapjaiban, különösen a jelentősebb *Zeitschrift von und für Ungern*ben ad értesítést; magyar nyelvű újság indítására csak 1806-tól kap engedélyt Kulcsár István, de az ő újságjában nincs nagy tér a szépirodalom számára. Irodalmi folyóirat csak 1814-ben indul Kolozsvárott, Döbrentei szerkesztésében, az *Erdélyi Muzéum*; olyan típusú irodalmi orgánum tehát, amelyből a kilencvenes évek fordulóján egyszerre három is létezett: Batsányiék *Magyar Museum*a, Kazinczy *Orpheus*a és Pétzeli komáromi *Mindenes Gyűjteménye*, 1794 után, az *Uránia* megszüntével kerek két évtizedig nem volt Magyarországon. Az írók legtöbbje az ország különböző vidékeinek nemesi udvarházaiban élt szétszórtan, s az irodalmi élet a közel élők laza csoportosulásain kívül elsősorban a személyes levelezés keretei kö-

zött zajlott; Kazinczynak tudtommal Berzsenyivel sosem volt személyes találkozása, Kisfaludy Sándorral is csak 1828-ban.

Ha az irodalmi élet feltételei csaknem teljesen hiányoznak is, az erősen nyelvi érdeklődésű kor központi kérdését, a magyar nyelvet és művelésének lehetőségeit kutató és vitató tudomány, a nyelvtudomány annál inkább fellendül. A *Debreceni grammatikát* és érdemeit már említettem. A pályázatának egyik nyertes pályaművét író erdélyi nyelvész, Gyarmathy Sámuel 1799-ben publikálja *Affinitasát*,[36] melyben Sajnovics nyomán finnugor nyelvhasonlítással foglalkozik. S az új század első évtizedeiben publikálódnak Révai nyelvtudományi főművei (*Antiquitates, Elaboratior Grammatica Hungarica* I—III.), valamint az 1803-ban börtönéből szabaduló Verseghy első, fogsága utáni nyelvtudományi munkái.[37] Ekkor lobban ki a vita kettőjük között, s ekkor születnek meg Kulcsár pályázatára azok a pályaművek, amelyek a nyelvújítás legalkalmasabb módjairól értekeztek. Végül ekkor jelent meg 1808-ban Pápay Sámuel historia litterariája, *A magyar literatura esmérete*, melynek jellegzetesen nyelvi alapú irodalomszemlélete árulkodik a kor gondolkodásmódjáról. A továbbiakban vegyük szemügyre a bennük kifejeződő nyelvi tudat és a korabeli nyelvművelő programok összefüggéseit.

a) Nyelvi tudat és nyelvművelés a század első évtizedében

Révaira is hatott ugyan Gyarmathy említett finnugor nyelvhasonlítása, de nem kizárólagos érvénnyel; s a kortársak is végeztek más nyelvhasonlításokat is egyéb keleti nyelvekkel, főleg a törökkel, perzsával, héberrel stb. Abban azonban megegyezett a kor nyelvtudósainak véleménye, hogy a magyar keleti nyelv, rokonságát a keleti nyelvek körében kell keresni. Mint láttuk, fogsága előtt Kazinczy is tudta, hogy a nyugati nyelvek nem rokonaink. A nagy nyelvészek, Révai és Verseghy között nem is ebben volt a különbség, hanem a nyelvszokást, a helyesírást, és az ikes igéket illetően folyt az éles vita közöttük. Mindketten nyelvi normát akartak kiépíteni, s mindketten ugyanazon a herderi-adelungi történeti elemekkel is felfrissült racionalista nyelvszemléleti alapon. De a herderi nyelvregénynek megfelelő férfikort vagy virágkort Révai irodalmi nyelvünk nagy fellendülési korszakában, a XVI—XVII. században látta, s az azóta bekövetkezett változásoknak csak kis részét igazolta etimologikus-analogikus nyelvtudománya; többségét a virágkorhoz viszonyítottan az öregkor hanyatlásának, elkorcsosulásának minősítette. E hagyománytisztelőbb s ezáltal talán egy fokkal történetibb álláspontjával szemben Verseghy a felvilágosodás perfektibilitás-hitéből kiindulva kora nyelvállapotát vette alapnak,

s leíró nyelvtani rendszerét is a korabeli úzusra építette. Mivel az ikes ragozás használata akkoriban kikopóban volt a nyelvszokásból, Verseghy „tótos" fejleményként ki akarta küszöbölni, Révai viszont a nyelvváltozás tendenciájának ellenszegülve vissza akarta kényszeríteni az ingadozó nyelvhasználatra az ideálisnak vélt korábbi nyelvállapot ikes ragozását, s nem sikertelenül.

Ami a helyesírást illeti, Révai minden racionalizmusa ellenére is valamivel történetibb nyelvszemlélete következtében az etimológiai alapú, ún. jottista helyesírást fogadta el, szemben Verseghyvel, aki, nem vetve el az adelungi etimologizálást, inkább a kiejtést követő, fonetikus, ypszilonista helyesírás képviselője volt. Mivel a kor Magyarországán az előbbit hagyományosan a kálvinista, az utóbbit a katolikus helyesírásnak tekintették, állítólag magas rangú katolikus papok jelentős összeggel akarták megvesztegetni a katolikus szerzetes Révait, hogy álljon el jottista helyesírásától.

Az igaz, hogy az ortográfia és az igeragozás kérdésében a *Debreceni grammatika* Révaihoz közelebb áll, mint Verseghyhez; a döntő kérdésben azonban, a korabeli nyelvszokás kanonizálásában inkább Verseghyvel rokon nézeteket vall; ezért is lesz a korabeli úzus tekintélyének lerombolásával Révai akaratlanul is az irodalmi neológia szövetségesévé; pedig egyébként a korban nem publikált és csak tanítványai által ismert stilisztikájában, *A magyar szép toll*ban éles kirohanást intéz az írók szabad nyelvalakító igénye ellen: „Megvolt a rómaiaknál a tudósnyelv, az írónyelv, amint Adelung nevezi, die Schriftsprache. De mi, ezt hallván, meg ne csalatkozzunk; hamis vélekedést ne szegezzünk fejünkbe. Nem az írók alkották ezt a nyelvet. Más ebben az ő érdemök, onnét ered ez a nevezet. A felemelkedő és magát ékesítő boldog tartományban a közönségessé lett nyelvet, kifejtődő állapotjában, annak természete és belső tulajdonsága szerént, az írók csak felsegéllették, megmentették az alacsony durvaságtól s méltóságosan felmagasztalták. Ártalmas következéssel rettent az írónak maga elvéltében gőgösködő hivsága: hogy az ő kezében vagyon a nyelv, ő annak az alkotója. Mert veszett ízlésű s a nyelvben is nem eléggé járatos lehet: s azért könnyen eltávozhatik a szépségestől, a közönségestől. Az ilyen elhitt író, mikor maga akar teremteni, megveti a nyelvnek tiszta hibátlanságát, keveri a szólás módjait, s ő gondolta hasonlóságok után új nyelvet kohol magának. Harsányon kell az ilyennek odakiáltani Adelung állítását: az író, az ő írólétével nyelvet nem alkothat, nem is ékesíthet; mert minden írónyelv nem egyéb, nem is lehet egyéb, a megékesült tartományban társalkodó életnek nyelvénél."[38]

A szöveg folytatásában Révai a létező magyar „írónyelv"-ről megállapítja: nem juthatott igazán virágzó állapotra, s ennek okát

abban látja, hogy a korábban kialakult és a társadalom minden rétegében elterjedt művelt köznyelv társadalmi elterjedtsége visszaesett, s helyes nyelvtani formái megzavarodtak. S a helytelen fejlődés következményeit csak súlyosbítják azok, akik „magok fejéből költ leleményekkel, új képtelenségeket szaporítanak".

Verseghy, ha a nyelvtan alapkérdéseiben Révaival folytatott vitája figyelme és energiája javát le is köti, már *Tiszta magyarság*ában is óv a grammatikailag készületlen írói nyelvújítástól. Teljes energiáját azonban csak az 1817-ben publikált *Analytica*ja esztétikai részében és az 1818-as *Feleletében* fordítja majd az akkor már Kazinczy vezette irodalmi nyelvújítás ellen. Éder Zoltán helyesen óvott attól,[39] hogy Révainak az 1800-as évek első évtizedének közepén kifejtett álláspontját az írók szabad nyelvalkotó jogáról azonosítsuk Verseghynek a több mint egy évtizeddel későbbi álláspontjával; Révaié ugyanis még nem irányulhatott Kazinczy még meg sem hirdetett programja ellen, csupán a Barczafalvi, Dugonics és Baróti Szabó Dávid által különböző intenzitással gyakorolt purista nyelvújítás ellen. Ennek általuk alkotott dokumentumai ugyanis változatlanul kedvelt olvasmányok, s követésre biztatnak; legeklatánsabb példája Perecsenyi Nagy László, aki az új század elején a Sajnovics nyitotta és Dugonics népszerűsítette finnugor rokonság tudatának alapján mítoszteremtő igyekezettel művek sorát publikálta[40]. Ezért míg Németországban az írók szabad nyelvalkotó jogáért valóban nagy írók harcoltak s a kivívott joggal többnyire jó ízléssel és szerencsésen éltek, addig nálunk e joggal sokadrendű tehetséggel s fölöttébb kevés ízléssel megvert írók sokasága kezdett visszaélni, s ezeknek a nyelv elleni merényleteivel szemben 1805 körül nemcsak a grammatikusok, Révai és Verseghy voltak kénytelenek kikelni; kétfrontos harcában erre kényszerült az írók nyelvi szabadságának későbbi nagy bajnoka, Kazinczy is. Egyrészről tehát igaza van Édernek: Révai támadását nem lehet Kazinczy ellen irányulónak tekinteni, ha valóban történetien akarunk eljárni; másrészt viszont tagadhatatlan, hogy amit Révai támad, méghozzá elvileg és általános érvénnyel s nem csupán esetleges tehetségtelenebb képviselőiben, ráadásul tudatosan Adelungra hivatkozva, a német író-grammatikus viták ismeretében határozottan Adelung álláspontjának elfogadásával, az az írói neológia későbbi harcaiban Kazinczy büszkén vállalt álláspontja volt. Ezért is távolodott el az ő pesti triászának tagjai közül először tőle Révai hű tanítványa, Horvát István. S hogy ezt a kérdést hogy látta a nyelvújítási harcok legkiélezettebb szakaszában Kazinczy leghívebb avantgarde-jának, kis létszámú csapatának legtehetségesebbje, Kölcsey, azt jól mutatja Kazinczyhoz írott 1815. május 30-i levele: „Hogy kiabálnak, jól van.

Adelung is kiabált még Goethe, Voss és Kolbe idejekben is, s mit nyert vele? Azt, amit a mi *Gotsediano-Adelungjaink*, azaz *Debrecziano-Revaianusaink* nyerni fognak. Szemek láttára történ meg, amit még csak nem is álmodtak volna."[41] Vagyis Kölcsey számára Révai ügye a nyelvújítást illetően már azonosul Gottsched, Adelung és a *Debreceni grammatika* ügyével 1815-re, s azért, mert a révaiánus, de ősi protestáns múltra visszatekintő jottista helyesírást és a Verseghyvel szemben a korban győzedelmeskedő révaiánus „történeti" nyelvtant Kazinczy neológiája is hozzásegíti a diadalhoz, aligha jogosult az olyan következtetés levonása, hogy Révai álláspontja közelíthető az irodalmi neológiáéhoz.

A nyelvújítás kérdései körül felpezsdült érdeklődést bizonyítja, hogy Kulcsár Istvánnak a *Magyar Kurir* 1804-es évfolyamában közzétett pályázati felhívására (címe: „Mennyire ment már a Magyar nyelvnek ki míveltetése? Micsoda eszközlések s módok által kellene azt nagyobbra vinni? Mikép lehetne ezen eszközöket foganatossá tenni?") sok pályamű érkezett be.[42] Legtöbbjük a mérsékelt, az adelungiánus vagy a franciás típusú nyelvművelés híve volt, csak a göttingai műveltségű Kis János, Kazinczy régi barátja írta művét abban a szellemben, amelyet a német írók antigrammatikus vitája teremtett meg. Lényegében Jenisch könyvére támaszkodott, az idegen nyelvekre vonatkozó adatait belőle merítette, s „önálló" munkája elsősorban abban merült ki, hogy Jenisch szempontjait alkalmazta nyelvünkre. Mivel az egyik pályadíjnyertes és megjelentetett mű lett, talán hozzájárulhatott egyik kérdésfeltevésével a korabeli irodalmi nyelvújítás korábban sem előzménytelen, de zsákutcába vezető útjának kialakulásához. Ugyanis a korban, a primitivizmus érdeklődése által is felkeltett evolúciós nyelvszemlélet idején, amikor azonban már elfelejtődnek Leibniz zseniális megsejtései a nyelvcsaládokról, viszont még meg sem születtek Friedrich Schlegel nyelvtipológiai rendszerének körvonalai, a nyelvek természete körül csak tapogatózván, a herderi nyelvregény fejlődéstörténetébe beleilleszthetőnek tartották azt, hogy minden nyelv magasabb fejlettségi szakasza elvisz a nemek megkülönböztetéséhez személyragokban, személyes névmásokban stb. Kis János könyvének 101. lapján, a rá jellemző óvatossággal nyelvünk hiányosságának vélvén a nemek jelölésének hiányát, azt mondja: „Örömmel azt javasolnám, hogy tanuljanak ki nyelvmívelőink legalább tsak két nemet jelentő szótskát is, a millyenek az Anglusoknál a *he* és *she;* ha nem tudnám, hogy új gyökér szót teremteni tsak nem lehetetlen. . ." Kis János könyvét még kéziratban megküldte Kazinczynak, s ő lelkesen helyeselte irányát válaszlevelében, melyet a könyv megjelentetésekor Kazinczy engedélyével a szöveg végén Kis kinyomtatott.

E levélben Kazinczy is elcsemegézik ezen az ötleten, francia és német példával toldva meg Kisét, s nagy hibának tartva a nemek hiányát nyelvünkben. Talán ettől is felbuzdítva születik és jelenik meg 1807-ben Folnesics János *Alvinája*, amely a szavak „nősténye sítésével" kelt osztatlan felháborodást, s kedvelt csemegéje lesz a későbbi *Mondolat*nak. A fogadtatás láttán Kazinczy is elretten ettől a zsákutcától, s ettől kezdve elhatárolja magát az ilyen kísérletektől.

Kis János pályaműve egyértelműen a nagy német írók ízléses, nyelvesztétikai célokat szolgáló nyelvművelő tevékenységének híve, de nem a nyelvhelyességre nem tekintő nyelvteremtésnek, s így, bár tanulmányának az iránya a legközelebb áll a Kazinczyéhoz, nem minden tekintetben elégítette ki a széphalmi mester várakozásait; ezért egy ideig ő maga gondolt egy, Jenisch pályaművének tanulságait még következetesebben kiaknázó esztétikai grammatika írására, s csak akkor mondott le róla véglegesen, amikor az államnyelvi mozgalom sürgősebb feladatra kényszerítette, a *Tübingai pályamű* megírására.

A további pályaművekkel kapcsolatban a szakirodalom hagyományosan azt állapítja meg, hogy a szó adelungi értelmében és a *Debreceni grammatika* szellemére emlékeztetően a mérsékelt nyelvújítás hívei. Közülük Kis János pályaművén kívül még kettő nyert pályadíjat, így a díjazott műveket a három felekezet lelkészei írták, mert Kisen, az evangélikus papon kívül Pántzél Pál erdélyi református pap és Putz Antal katolikus pap részesült díjazásban. Pántzélé szintén 1806-ban jelent meg, Putzé csak jó másfél évtizeddel később, erősen átdolgozott formában publikálódott, az általunk vizsgált korszak nyelvi küzdelmeit tehát nem befolyásolhatta.

A három közül az utókor általában Kisét becsüli a legtöbbre a maga nyelvbölcseleti megalapozottságú nyelvesztétikai közelítésmódjával. Viszont, ha pályadíjra nem is pályázott, mert anyagilag nem volt rá szüksége, igen jelentős pályaművet publikált az adott kérdéskörrel kapcsolatban gr. Teleki László. A leginkább kimerítő rajzot adta kulturális állapotainkról, oktatásügyünkről, s hogy nyelvünk gyengéit felszámolhassuk, nem elégedett meg kizárólag nyelvművelési receptek adásával, hanem kultúrpolitikai és oktatásügyi reformjavaslatokat is megfogalmazott. A pályamű Kazinczynak első betekintésre nagyon ellenszenvesnek tűnt, nyilván az ő németes irányától eltérő nyelvművelő vonzalmai miatt,[43] de az alaposabb tanulmányozás után kénytelen volt elismerni, hogy igen alapos és jó munkáról van szó,[44] s a továbbiakban már inkább csak rendkívül körültekintő óvatosságát kifogásolta, leveleiben gróf Talánként jellemezve Telekit.[45] S való igaz, Teleki nem kötelezte el magát egy-

értelműen sem a *Debreceni grammatika*, sem a később nyilvánosságra lépő írói neológia ügye mellett, s ha egyes megfogalmazásaiban, pl. műve 79. §-ában összefoglalja is nyelvművelő elvei sommázatát, a továbbiakban fenntartásaival gyengíti ez elvek hatókörét. Így például híve a régi nyelv szavai felélesztésének, ha azok tökéletesen adják vissza azt az idegen terminus technicust, amelynek kifejezésére a mai nyelvhasználatban hiányzik a megfelelő lexikai anyag. Ezáltal látszólag gátat vet mind az idegen szavak nyakló nélküli átvételének, mind a tudományok nyelve purista jellegű, új szavakat is teremtő magyarításának. Ugyanakkor azonban megadja az idegen szavak helyes magyarításának, meghonosításának receptjét is, a jó gyökerekből származó és a nyelv analógiájának, természetének törvényeit tekintetbe vevő új szóképzést sem ítéli el, az archaizmusok felújításának pedig azzal szab korlátot, hogy a világosság, érthetőség magasabb törvényeinek rendeli alá használatukat. Ő is, akárcsak Pántzél és a kisebb jelentőségű pályaművet publikáló Mátyási József, híve a nyelvművelő feladatú Akadémia felállításának (ellentétben — mint majd látni fogjuk — Kazinczyval), de talán azért is, mert nem sok bizalma lehetett az Akadémia közeli megvalósulását illetően, részben pedig talán azért is, mert nem kizárólag a francia Akadémia lebegett példaként a szeme előtt, hanem a német és olasz akadémiák is, nem volt híve az Akadémia nyelvi diktátumának, többet bízott a nyelvművelés irányának eldöntésében a széles publikumra, a nyelvhasználatra. Ez ténylegesen adelungi gondolat, és Debrecen nyelvi demokratizmusára is emlékeztet, de talán megérdemelne egyszer egy alaposabb elemzést azt illetően: lehet-e ezt a felfogást egyértelműen a nyelvművelés franciás irányzatának minősíteni, mint ahogy ezt Gáldi László több művében is vélte.[46] Inkább hajlok arra, hogy Simai Ödönnek adjak igazat, aki ennek az álláspontnak a németes vonatkozásait is megkereste. A francia Akadémia az erősen centralizált, abszolút államhatalom segítségével tudta érvényesíteni nyelvi diktátumát; ez a magyar rendi felvilágosodás híveinek nem föltétlenül volt rokonszenves, s ezért a nyelvfejlesztés irányának meghatározásában nagyobb szerepet szántak a nemesi demokráciának; ráadásul közismert, hogy az alkotmányos jogokat védő rendi mozgalmak modernebb nemzeti ideológiájú töltése mindig ide-oda ingadozott a franciás államnacionalizmus és a németes kulturális nacionalizmus pólusai között, s azt hiszem, amikor nálunk még az akadémiai mozgalom hívei sem gondolnak komolyan arra, hogy a nyelvfejlődés irányításában akkora hatalmat adjanak az Akadémiának, mint Franciaországban kapott, akkor ebben a németes szellemi-kulturális nacionalizmus bizonyos mérvű befolyásának jeleit is láthatjuk.

Közismert, hogy az 1805-ös napóleoni háborúban megszorult Habsburg-monarchia még a rendi országgyűlést is meglepte az államnyelvi mozgalomnak tett engedményeivel. Maga a rendi gyűlés annyira felkészületlen volt az ilyen fokú engedékenységre, hogy a jóval mérsékeltebb feliratán túlmenő lehetőségeket ki sem tudta használni az 1805. IV. törvénycikkben. Ez viszont fellelkesítette az államnyelvi mozgalom híveit, és a közélet nyelvének magyarosítása rohamléptekben haladt előre, annak ellenére, hogy a Habsburg-hatalom már az 1807-es országgyűlésen minden további engedményt megtagadott. Pest megye egy bizottságot hívott létre tiszti szótár összeállítására, s ennek eredményeit a legtöbb megye elfogadta. Zala megye azonban saját tiszti szótár összeállítására határozta el magát. A pestiek munkálatainak eredményeit ismerve az ügy lelkes támogatója, Nagy József prépost levélben fordult Kazinczyhoz is, hogy a pesti szótár anyagához küldje el megjegyzéseit és kiegészítéseit;[47] Kazinczy tehát már itt megkapta az első lökést az államnyelvi mozgalomban való részvétel irányába.

Ugyancsak Nagy Józsefnek küldte el levelében Kisfaludy Sándor nyelvművelő elveinek összefoglalását, amelyre érdemes odafigyelni, mert egyrészt nagy befolyása lesz a zalai mozgalomra, másrészt vall az „ortológus" Kisfaludy nagyon is megalapozott nyelvművelő elveiről, ha nem is azok teljességéről, hisz az államnyelvi kérdésben talán nem is volt szükség azok mindenoldalú kifejtésére.

A Nagy Józsefnek 1806. szeptember 17-én írt levelében ilyen elveket fogalmaz meg Kisfaludy: „Hogy magyarúl follyanak a dolgok Magyar országban régi, és hálá az Egeknek, most bétöltött kívánsága a Hazának! — Annyiszor veszélyben forgott, annyiszor veszni indúltt létét a Magyar csak nyelve által tarthattya fenn. Átok tehát arra! valaki ezen szent és igazságos kívánságunknak akármelly okból vagy indulatból, akadályokat vet. De, hogy se a jelenlevő alkalmatosságot el ne szalasszuk, se hirtelenkedés által azt kárunkra ne fordítsuk, vélekedésem szerint imigy kellene cselekednünk:

1. Siessünk folyamatba hozni a magyar nyelvet, mert sok, és nagy ellenségei vannak Hazánk önnön keblében, s többnyire ollyanok, a kik legtehetősebbek, leghatalmasabbak és a kiknek szavok igen meghallgattatik. Siessünk, ne hogy a részszerint rosz, rész szerint korcs, de legtöbbnyire bal hazafiak a kincset, mellyet nehezen megkapánk, markunkból kicsikarják.

2. Kerüllyük a nagy Purizmust: mert nehézzé teszszük a dolgot, értetlenné teszszük magunkat magunk között, és részszerint magyarúl nem tudó, s tanúlni nem akaró, de legtöbbnyire minden óság mellett (ha mindgyárt az ujság idvességesebb volna is) vakúl kardot kötő Magyarjaink, anyanyelvüket a köz dolgok folytatására alkal-

matlannak vitatván, viszsza fogják kívánni a deák nyelvet, mellyet szintén olly rosszul beszéllenek, de a mellynek mesterszavait szajkómódra megtanulták.

3. Kerüllyük a Deákosságot is; az az, a mit elég értelmesen magyarúl kimondhatunk, ha mindgyárt a szokatlanság miatt elejénte viszsza tetszik is, mondgyuk magyarúl; mert a magyar, vagy deák nyelv helyett egy uj korcs nyelvet csinálunk magunknak — *deák-magyar* nyelvet, melly se egygyik sem másik nem lészen. A Praecisiót igen is keresnünk kell, kivált a curiális stylusban, de fel kell vennünk azt is, hogy éppen ezen praecisiót felére csak a szokás adgya meg a szónak: Ha balul esik is most a *Comissariust Biztosnak* mondanunk, néhány esztendő múlva már szintúgy ajakunkra esik, és a jövendő Nemzetnek már a Comissarius fogna értetlenebb lenni.

4. A fordittásban, a mennyire lehet, rövidek legyünk. A környüliró fordittás, az az a több szóval magyarázott dolog a stylust hosszuvá, vontatóvá, únalmassá, és nehézzé teszi. De ellenben az idétlen és önkénnyes rövidittések által se véttsünk az Analogia és Filologia ellen, és ne tördellyük öszve szép, de felette kényes nyelvünket. A hol éppen nem fordithatunk értelmessen, ott haggyuk meg a deák szót.

5. Általlyában a Mesterszók fordittásában, Verseghy tanácscsa szerint, legjobb volna a Németek lassuságát követnünk. A közdolgok folytatása által a nyelv napról napra tökélletesebb, és gazdagabb lesz, és mindég több több szavak fognak észrevétetlenül fordittatni, és lassanként a jobban forditottak szokásba jövén, meg fognak állapodni, és ugy szóllván hazafiusittatni. Mihelyt egyszer a magyar nyelv szükséges, és ugy szóllván kenyérnyelv lesz a Házában, bizonyos, hogy egy mostani jó Magyar helyett akkor százak fognak támadni.

6. Szükséges ugyan mindenkor, és mindenütt helyessen irnunk, valamikor irunk; de itt még sem kellene feszegetnünk a magyar orthographiát, mert ez által is csak uj nehézséget szülünk magunknak, uj akadályt vetünk nyelvünknek: mert akár *cs*, akár *ts* állyon a *Tanácsban*, mégis megérti egymást a Magyar. A helyes irásnak kidolgozása külömben is nem Verbőczyt, hanem a Litterátort illeti; s valameddig Iróinkból ki nem vész az egygymással mérkező, pártos, villongó lélek, addig ugy sem fog a Magyar Orthographia megállapodni: mert ezen dologban Dictátort senki nem ismér. . .”[48]

A további három pontban Kisfaludy már a tiszti szótár készítésének gyakorlati kérdéseiben tesz javaslatot, meg nem elégedését fejezve ki a pesti munkálatokon: literátorokból és törvénytudókból kellene bizottságot felállítani véleménye szerint, s literátor-jelöltjei: Szabó Dávid, Verseghy, Virág, Takács, Kazinczy. Az, hogy többször

hivatkozik Verseghyre, a bizottságba is őt hívná meg, de Révait, aki ekkor még élt, nem, sőt a pártos, villongó írókról is említést tesz, valószínűsíti, hogy Révai és Verseghy vitájában már ekkor is — és nemcsak az ortográfia kérdésében — Verseghy mellé állt. De a literátoron ne a mai értelemben vett szépírót értsük, hanem a korabeli tágabb értelemben vett literatúra terén tevékenykedőt; ha tehát ezekre, gyakorlatilag a kor költő-nyelvtudósaira akarja bízni a helyesírás megállapítását, akkor ez nem azonosítható Kazinczy németes írói neológiájának elveivel.

Egyébként Kisfaludy gondolatmenetének főbb állomásai a következők: most, mikor adódik a nem várt lehetőség, kell megragadnunk és el nem szalasztanunk a magyar kenyérnyelv bevezetésének lehetőségét. Ez az esély késztette arra Teleki Lászlót is, hogy *Buzgó Esdeklését* megtoldja egy, a magyar államnyelv kérdéseivel foglalkozó *Toldalékkal*. Számára éppúgy, mint Kisfaludy számára, magától értetődő igény a magyar államnyelv bevezetése; de a náluk európaibb, kozmopolitább, Kazinczyhoz közelebb álló nacionalista gr. Dessewffy Józsefben is él ez az igény. A tübingai pályairat kérdései körül levelezve Kazinczyval, ezt írja neki 1808. június 8-án: „... a *sanctio pragmatica* nemzeti függetlenségünket meg erősíti; Magyar ország, melly különös polgári alkotmánnyal, sőt konstitutióval is bír, nem Austriához, úgy, mint Horváth ország Magyar országhoz, hanem az Ausztriai Fejedelemhez van kaptsolva; minket meg nem hódoltattak szomszéd uraimék, és ha meg is hóditottak volna, akkor sem kellene nyelvünket annyira üldözni és a magokét reánk tolni szándékozni. Magyar országban több népek, több nyelvek, de tsak eggy nemzet, eggy konstitutió vagyon. A magyarok, noha sok magyar lakik Bétsben, sőt sok le is telepedett ottan, nem kivánnyák, hogy a magyar nyelv országos nyelvé vállyék Bétsben, pedig minden ember tudja, hogy már most a Magyar örökös tartományok a németh örökös tartományokat majd hogy felyül nem haladják. Ennek előtte Majlandban, Velencében, és Triesztben most is, a közdolgokat olaszúl, Belgiomban pedig Frantziául folytatta az ausztriai kormányszék."[49]

Kisfaludy nyelvművelési elmélete a purizmust a közérthetőség kedvéért akarja elkerülni, akárcsak a Kulcsár-pályázat mérsékeltebb neológus művei; ellenzi a keveréknyelvet; a fordításban a szoros fordítás híve, de ellenzi a nyelvtörő, a nyelv törvényei ellen vétő fordításokat. Gyakorlatilag tehát, ha itt speciális kérdésről, a magyar hivatalos nyelv kérdéséről van is szó, az általa kifejtettek már itt is erősen rokonságban vannak azokkal a nézeteivel, amelyeket később a Ruszek apátnak írt leveleiben fog megfogalmazni Kazinczy neológiájával szemben. Nemcsak írói gyakorlatában,

hanem e levél tanúsága szerint elméletileg is határozottan a mérsékelt nyelvújítás hívének bizonyult tehát, s ezt az álláspontot ő ekkor még nagyon jól össze tudja egyeztetni a Kazinczy iránti tisztelettel, ekkor ugyanis még ő is aligha ismerte Horvát István vitairatát, amely Boldogréti Víg László álnéven jelent meg, és a széphalmi mester engedélye nélkül közölte annak egy Révaihoz írott magánlevelét, melyben fölöttébb maliciózus megjegyzések olvashatók Verseghyre, mint később látni fogjuk. Ruszek apáthoz írott levelei szerint ez a levél volt az első, ami Kisfaludyt meghökkentette Kazinczy természetével kapcsolatban.

A magyar államnyelvi mozgalom sodra Kazinczyt is elkapta a *Tübingai pályaírás* erejéig, erről azonban az ő nyelvművelő nézeteinek fejlődését tárgyaló fejezetben fogunk írni. Így itt már megelégszünk azzal, hogy a magyar nyelvi gondolkodás fellendülése évtizedének még egy dokumentumára utaljunk, az eddigiekhez hasonlóan a mérsékelt nyelvújítás eredményeit elméletileg hitelesíteni akaró *A magyar literatura esmérete* c. munkára, Pápay Sámuel művére. Mivel erről nemrég alapos elemzés jelent meg Margócsy István tollából,[50] ezért részletesebben nem szólunk róla, viszont az utóéletét kénytelenek leszünk érinteni, mert röviddel megjelenése után a révaiánus és kazinczyánus tábor bírálatainak kereszttüzébe került. Ez azonban már a nyelvújítási harc nyitánya. Térjünk vissza ezért a fogságból kiszabadult Kazinczy programja alakulásának tárgyalására.

b) Kazinczy nézetei és harcai a század első évtizedében

A börtönből elbocsátott Kazinczy irodalomszemlélete néhány vonatkozásban jelentősen megváltozott korábbi tájékozódásához képest. Minderről — Szauder nyomán — jómagam is írtam néhányszor, s e vállalkozás keretei között másutt is írok részletesebben; ezért itt csak azokat a legszorosabb összefüggéseket érintem, melyek nélkül a nyelvművelő nézeteinek változását nem lehetne megérteni. Ugyanakkor azt sem tekintem feladatomnak, hogy a készülődő, majd kibontakozó nyelvújítási harc minden egyes mozzanatát részletesen tárgyaljam; akárcsak eddig is, kizárólag e mozzanatok elméletileg is releváns összefüggéseit igyekszem majd megvilágítani.

Kazinczynak a fogsága előtti poétikai nézeteit — noha modernebb típusú fordításai és saját költői alkotásai ennek ellentmondani látszanak — valószínűleg a Bán Imre által sejtettnél[51] is nagyobb mértékig határozzák meg saját késő barokk—klasszicista újlatin poétikái s az a német felvilágosodás irodalmi tevékenységét kísérő műfajelméleti tudat, melyet szintén erősen befolyásoltak ez újlatin poéti-

kák. Börtönében ezt a latinos, sok vonatkozásban iskolás értesülést sikerült jelentősen modernizálnia a göttingai neohumanizmus több alapvető klasszika-filológiai művének tanulmányozásával. Érdekes, hogy ezek többsége is a latin irodalomra vonatkozott, tehát az ő klasszikus-filológusi felkészültségének fokát a görögösség tekintetében aligha ajánlatos túlbecsülni börtönévei nyomán. Ami modernebb szinten és nívósabban tudatosodhatott benne azokból a poétikai nézetekből, melyek korábbi fejtegetéseink szerint 1794 előtt is jellemezték felfogását s általa befolyásolt művészi tevékenységét, arról a következőket mondhatnánk: eddig is jellemezte, ezután még határozottabban és egyúttal igényesebben jellemzi stilisztikai nézeteit a klasszicista differenciált stílus eszménye, a stílusszintek és a témának megfelelő stílusárnyalatok, valamint a hozzájuk rendelt műfajok normatív rendszerének követelménye. Ugyancsak tudatosabban követeli meg — magától is — a korrekciót. Korábban, ha nem is rájnisi rigorozitással, de önmaga is élt a horatiusi nonum prematur in annum követelményével; az előszó által is emlegetett gondos csiszolgatásnak is szerepe volt abban, hogy a gessneri idillek kiadása a fordítás elkészülte után több mint fél évtizedet késett, s nyilván abban is, hogy Szigvárt-fordításának kiadásával elkésett Barczafalvi mögött. A fogsága után viszont főképpen fordítói tevékenységet folytatván, korrekciós eszményét maximálisan átültethette a gyakorlatba; sokszor korábbi sikerültebb fordításai kárára, mert nem véletlenül és nem jogtalanul vetették szemére kortársai, hogy fogsága előtti kiadványainak későbbi átdolgozásai kevésbé sikerültek.

Ezzel szemben viszont művészeteszménye sok szempontból gyökeresen megújult. Börtönében ugyanis tanulmányozhatta Winckelmann neoklasszicista görög művészettörténetét és a német irodalom klasszikus műveit, Lessing, Wieland, Goethe műveit. Ekkor alakul ki rajongása a neoklasszikus Goethe iránt, két lányát is Iphigeniáról nevezi el (miután az első meghalt, hatodik gyermeke kapja még egyszer ezt a nevet); érdekes azonban, hogy minden rajongása ellenére sem készít teljes fordítást e klasszikus műről, hanem megmarad Goethe Sturm und Drang korabeli társalgási drámáinak *(Stella, Clavigo)* újradolgozásánál és kiadásánál. A weimari klasszika évtizedéből azonban két gondolat veszi egyre inkább befolyása alá irodalomszemléletét: a szépség kultiválása, az életértékek hierarchiájának a csúcsára helyezése, valamint az esztétikai szféra autonómiájának hite. Ez eleinte természetesen csak abban nyilvánul meg, hogy nyelvművelési nézeteiben megnő a nyelvesztétikai szempontok jelentősége. Ennek a forrása minden bizonnyal Jenisch már többször emlegetett pályadíjnyertes műve, mely Klopstock, Wieland,

Herder és Goethe nyelvművelési nézeteit és törekvéseit popularizálta, s mely először közvetíti Kazinczy számára a herderi felfogásban gyakorlatilag még ellentmondásosan elhelyezkedő humanista nyelveszmény modernebb, a német fejlődésben gyökerező változatát. Jenisch műve 1796-ban jelent meg, és Kazinczy egy 1797-ben Brünnben írt és kicsempészett levelében már ennek a műnek a megszerzését ajánlja Kis János barátjának,[52] tehát valószínűleg már ismerte is. Ő maga jó ideig csak a kései felvilágosodás populárfilozófiai képviselőinek népszerűsítő tevékenységéből ismerhette meg a német írók antigrammatikus szabadságharcának érveit; Herder művei is csak az évtized második felében kerülnek a kezébe s lesz bámuló tisztelője a német író *Fragmentéi*nek.[53] Később, már irodalmi harcaira készülve, megírja a későbbi *Tövisek és Virágok* c. epigrammakötet első darabjait, anélkül, hogy Goethe és Schiller *Xéniái* a kezébe kerültek volna; csak hallott róluk harangozni, s mivel célkitűzésüket — az irodalmi élet harcaiba való beleelegyedésüket — hallomásból is aktuálisnak ítélte, ő maga is elkezdett epigrammákat írni — martialisi mintára.

Mivel az ő mintakövető modernizálása tehát olyan program volt, amely mostoha viszonyok miatt csak apránként ismerkedhetett meg az ösztönszerűen kiválasztott mintával magával is, nem csoda, hogy nézeteinek klasszicista és viszonylag modern retorikai-stilisztikai rendszere ugyan nagyjából elkészült, mire a börtönből kikerült, de aktuális nyelvművelési programja csak apránként bontakozik ki, és részben már ebben az évtizedben is harcokban radikalizálódik.

Kiszabadulása után írt első jelentősebb levelében a következőket olvashatjuk: „Kérded, hogy mit dolgozom. Kevés idő mulva megtudod. 2387 napig lévén megfosztva tintától, visszanyervén szabadságomat, mohón estem volna munkának: de ezer akadályok adták elő magokat. Azonban Emilia Galotti s Minna von Barnhelm, Clavigo s Gessznernek talán minden Munkáji nem sokára hozzád veszik utjokat, hogy barátságos igazításaidat megnyerjék, minekelőtte sajtó alá mennek. Azoknak mindenike ugy készült, hogy a nagy seregnek ne tessék. eddig elértem czélomat: nekik nem tetszik; az van hátra, hogy Kisnek és Virágnak tessék." Majd így folytatja Kishez írott 1801. november 21-i levelét: „... Ez a vidék nem áldozik a Gratziáknak. Itt magyar munkákat nem kapni ... Ez az orthoglottus Debreczen anathémát kiált mindenre, a mi nem az ő nálok készült Grammatika izlésében iródik; s finnyás Urficskáink s Asszonykáink szégyenlenek magyar könyvet olvasni. Nekik Schikaneder és Kotzebüe [sic!] a bájolójok. Fogadom, Kassa és Várad köztt az én Himfymnél nincs több Himfy; és ha talán valami Szabolcs Vármegyei édes-Ur eggy nyomtatványt, elszéditve a könyv

külsője által, megvett is, az olvasatlan fog heverni, mert az nem a Mátyási s Csokonai módja szerint zeng. — Én azonban álmélkodva nézem ezt a váratlan jelenést, s örvendek hazám nyelvének."[54]

A levélből idézett két rész szerint Kazinczy szabadulása után fél év alatt viharos gyorsasággal tájékozódott irodalmi viszonyainkban, s nagyon hamar felmérte, hogy új irodalmi és nyelvi programjának az adott pillanatban fő ellenfele a fogsága első évében megjelent *Debreceni grammatika*. Új, a szépirodalom nyelvét a művelt nyelvszokás fölé emelni akaró programjának megfelelőnek ítéli újonnan készített vagy a korábbiakból tovább csiszolt fordításait, s ezért a későbbi *Tövisek és Virágok* Goethétől vett mottójának szellemi arisztokratizmusával („Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da") hangsúlyozza, hogy csak az alkotó és a magához hasonlóan jó ízlésűnek tartott keveseknek kíván tetszeni. S e kevesek közé már ekkor sem tartozik oda Csokonai, akit fogsága előtt még az általa is valamennyire becsült Pálóczi Horváth Ádám társaságában emlegetett, itt viszont már Mátyásival veszi egy kalap alá, akit pedig ő és hívei az ajakbiggyesztve emlegetett debreceniség, a debreceni népiesség legselejtesebb színvonalának tartottak mindig. Pedig nem szabad elfelejteni, hogy fogsága előtt még ő ajánlotta Csokonainak Bürger követését, ami majd a debreceni költő egyik legfontosabb hibájának fog bizonyulni az ifjú Kölcsey erősen kazinczyánus ízű Csokonai-bírálatában. Nem túl valószínű, hogy Kazinczy már ekkor ismerte volna Schiller Bürger-bírálatát, amelyben a német irodalom legjobbjainak az ízlésváltása talán a legélesebben fejeződik ki, amikor a Sturm und Drang legnagyobbjának, Goethének klasszicizálódásával egyidőben a klasszika felé emelkedés útját járó Schiller is elhatárolja magát nemzedéke korábbi fejlődési szakaszának népies elemeitől. Schiller gesztusának igazságtalan élessége és egyoldalúsága nyilván összefügg azzal a belső feszültséggel, amely a saját múlt meghaladásával, lezárásával jár együtt, szellemtörténeti korszerűsége és szükségszerűsége azonban vitathatatlan s az ezzel való rokonság teszi — a Csokonai tehetségével és teljesítményével szembeni nyilvánvaló értetlenség ellenére is — korszerűvé Kazinczynak kb. egy évtizeddel későbbi és a weimari klasszika évtizedével még egyidejű állásfoglalását. Így aktuális álláspontja egyrészt a Csokonai iránti értetlenségben, másrészt abban fejeződik ki, hogy Virág hagyományosabb és Kis szentimentálisabb ízű klasszicizmusát, valamint a *Himfy* nyugatosabb típusú modernségét az élesen megrajzolt frontvonalak egyik oldalához, a saját táborához tartozónak ítéli.

Nyelvújítási programjának másik aspektusára világít rá az a több levélváltásban kibontakozó vitája, melyet debreceni orvosbarátjá-

val, a lelkes „ortológussal", Szentgyörgyi Józseffel folytatott 1804 elején. Február 5-i levelében fejti ki: „Én éppen nem vágyom arra a dicséretre, a mi bizonyos értelemben és bizonyos határig kötelessége minden irónak, hogy ugy szólljon, a mint a szokás kivánja. Én egyéb dicséretre vágyok; arra a mit Gőthe [sic!] és Klopstock nyert a Német nyelv ujitásai által. — Ha van e Gőthei és Klopstocki geniem, az más kérdés. Ennek felelete helyett azt felelem, hogy a Magyar literaturának nincsenek munkásai, mint a Németnek Gőthe és Klopstock mellett voltak, s a kinek tetszik, kivonhatja a resultatumot.

Minden Cruditást [Härte] elkerülni. — az ujitásokat nem halmozva, hanem félénken béhozni, hogy az Irás egésszen tarka ne legyen — s az ujitás kedvetlenségeit két uton pótolni-ki: 1) hogy az Olvasó érezze, hogy arra *szükség* volt, 2) hogy az ujitás édes légyen; legalább ne *kedvetlen* — ezek az én törvényeim."[55] S Klopstockra hivatkozik, aki Basedow megjegyzésére, hogy *Messiás*át nem fogják érteni, azzal válaszolt, hogy tanulják meg megérteni, s neki lett igaza. Wieland utolsó művének új flexiójú, soha nem hallott szavait s új konstrukcióit, Goethe *Clavigó*jának sok gallicizmusát említi érvként, s megállapítja: „Uj szót is *lehet* csinálni. De a ki azt csinálja, figyelmezzen reá, hogy vele hol él." Majd a svéd Gustav Ankerström király nyelvújítói tevékenységére hivatkozik, s erre a konklúzióra jut: „Ott eggy király, emitt eggy academia (Academia Françoise) csinált szót és szóllást: Itt a hol azt sem Király nem csinál, sem Academia, csináljon az az Iró, a ki bizik magához, mint a Németek." S azzal védi *Clavigo*-fordítása idegenességeit, hogy „Magyar scénájú Drámában p. o. Rigó Sámsonban" ő sem élne idegenszerűségekkel, de ha a fordított darab témája idegen, ott helyén vannak az idegenszerűségek.

Érvei szerint tehát nálunk, akárcsak a németeknél, központi hatalom vagy akadémia támogatása híján az íróknak kell végbevinni a nyelvújítás feladatát. Abban nem biztos, hogy saját tehetségét mérheti-e Klopstock és Goethe zsenijéhez, ez azonban nem lehet ok arra, hogy kitérjen a világosan megértett feladat elől nálunk, ahol oly kevés az író. A kor magyar irodalmi életének széttagolt szociológiai feltételeiből tehát azt a következetetést vonja le, hogy a mi nyelvünk felemelkedésének optimális mintája a német íróké. Ez a minta megengedi a szokatlan nyelvi formákat, konstrukciókat, vagyis a hagyományos nyelvi anyagnak a szokottól eltérő használatát, az idegenszerűségeket; az új szók teremtését azonban csak félénken, óvatosan javallja, a purizmus ellensége; csak a szükség és az új szó édessége igazolhatja használatát. Vagyis a purizmus nyelvújításáról, mely a lexikális szókészlet bővítésére helyezi a fő hang-

súlyt, itt a szépség igényeit kielégítő stílusújításra terelődik át a figyelem. S e stílusújítás mértékét is megszabják és korlátozzák az életanyag minősége által meghatározott stílusdifferenciáltság klaszszicista követelményei.

Ez utóbbi lesz a fő oka Debrecennel való nyilvános összeütközésének. Csokonai halála után ugyanis nekrológot tesz közzé, melyben bejelenti igényét Csokonai műveinek kiadására; ugyanakkor debreceni levelezőinek jelzi, hogy a kiadást korrekcióval akarja végrehajtani. Szentgyörgyinek írja, hogy „. . . . azokban sokat kell rendbe szedni, kihagyni, és ugy változtatni, ahogy idegen munkában változtatni szabad . . .",[56] s e munkához szeretné megnyerni Fazekas Mihályt. Bizalmasabb debreceni hívének, Nagy Gábornak pedig ezt írja: „De az csakugyan tagadhatatlan, hogy a Csokonai munkáiban sok kitörleni való van a sok csudálást érdemlő szépség mellett. . . Osztán a rend; holmi le nem vetkezhető *kálvinistaság*, és ami a kálvinistaságnál még veszedelmesebb: *debrecenyiség!* Végye az Ur ezekhez a *Diaetai Muzsát*, a *Rhédeiné verseit* etc., mellyekben igen sok szép van, de csupa rendetlenség, zavar etc."[57] A debreceniek, méghozzá Nagy Gábor is, elutasítják az igényét. E vita hevében szerzett tapasztalatai alapján fejti ki Kazinczy a Csokonai-kiadással kapcsolatos álláspontjának elvi alapját, s egyúttal irodalmi és nyelvi újítási programját is Cserey Farkasnak írt 1805. március 31-i levelében: „Nagy Gábor barátunk azt állítja, hogy az Auctorokat változtatás nélkül kell kiadni. — Azt tartom én is; de ugy értvén hogy az »Auctorokat« alatt az Auctoroknak t ö k é l l e t e s e n e l k é s z ü l t m u n k á j i k a t kell érteni, nem pedig azokat a mellyek de domini funere rapta sui.

A ki a megholtnak halála után azt cselekszi az ő irásával, a mit a Megholt maga fogott volna velek tenni, ellene nem vét. A Nagy Gábor kivánsága szerint kiadott munka instructio lehet az uj Iróknak, mert azt, a kit tisztelnek, a magok individualitásában látják: de az Olvasó Publicum nem azt a Cs.-t óhajtja látni, a ki v o l t, hanem azt, a kit mocskain való felakadás nélkül láthasson."[58]

Ha az idézett levélrészlethez hozzávesszük a többnyire már a debreceniek támadásai, majd a későbbi nyelvújítási harc vitái által kikényszerített megjegyzéseit, melyek szerint, ahol helyén van, ő is szívesen használja az alantabb stílusnem szavait (pl. Molière-fordításaiban), úgy, hogy azzal még Debrecen is elégedett lehetne, akkor egyértelmű, hogy a saját fordításaival és Csokonai műveivel szemben egyaránt használt, ill. javasolt és a korrekciós tevékenység elvi alapjául szolgáló mérce a neoarisztoteliánus poétikai-retorikai-stilisztikai rendszer stilisztikája. Ezt a normatív követelményrendszert szögezi szembe Csokonai életművével, s az individualitásai

iránt csaknem közömbösen csupán az eszményit akarja kibontani belőle korrigáló kiadói tevékenységében. Magyarán mondva, abból a Csokonaiból, akit életében Debrecen kitaszított, halála után azonban visszafogadta és egy antikazinczyánus irodalmiság zászlajává tette, ő, aki „debrecenies" vonásait mindig idegenkedéssel figyelte ugyan, de tehetségét igyekezett baráti támogatással „helyes" irányban kibontakoztatni, most saját irodalmi programjához illusztrációként szolgálható klasszikust akar faragni, hogy aztán tromfként felhasználhassa. A szituáció paradoxona az — amivel később foglalkozom részletesebben —, hogy Kazinczynak sikerült megnyernie Csokonait ahhoz, hogy segítsen neki Dayka műveinek korrigált kiadásában; így elvileg nem is teljesen lehetetlen, hogy a debreceni költő saját műveinek korrigált kiadásához ne járult volna hozzá.

Mindenesetre az ilyen típusú kiadási tevékenység mögött meghúzódó irodalmi programot így fogalmazza meg a továbbiakban ugyanebben a Csereyhez írott levélben: „Az a per, a melly Iróink köztt rég olta villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a Nyugoti nyelv geniusa szerint modellezni, még mind ez ideig decisio nélkül van. A világosság nincs elválasztva a setétségtől. Mi Napkeleti Nemzet vagyunk ! Ezt kiáltják. Jó; felelek én. Te tehát azt az Ifjat, a kit a Természet a Faragásra vagy Architekturai tudományra szóllit, a helyett hogy a Róma omladékit nézetnéd vele, vagy a Szejne partjaira költözött Vaticánusi Apollót, Laocoont, Torsót etc. etc. az Ázsia kunyhóinak rajzolgatása végett a Dón mellé igazítod? Az a Nemzet, a melly még csak kezdi litteraturai pályáját, ha körültte olly Nemzetek laknak, a mellyek már sokra haladtak-el a magok utjokon, észrevehetet[lenül] azoknak követőjévé lesz, s jól teszi, ha ezen az uton annyira megy, a mennyire lehet. Debreczen ott akar maradni mindég, a hol volt. Azon felyül, hogy ez az emberi lélek természetével ellenkezik, ellenkezik a Horátz tanitásaival is. Quod si tam graecis novitas invisa fuisset, etc. etc. s a Nyelvet öszve hasonlitja az erdőkkel, mellyek hullajtják a leveleiket, s uj leveleket vernek. Nézzük-el a száz esztendővel ezelőtt élt Német irókat, és azokat a kik 50. eszt. olta éltenek, nézzük-el, melly erőszakot vittek véghez nyelveken és ez által mennyire mentek? Ha csak illy erőszak által juthat el a nyelv annyira, nem akarjuk e, hogy a mi Nyelvünk is szenvedje az erőszakot? Az Aestheticus Irónak nem azt kell kérdeni: szólanak e igy, és szóllott e már igy más? (Ez a kérdés csak a ki holt Nyelvekre való), hanem ezt: lehet e nekem igy szóllani, hogy szóllásom elegans, energicus, uj zengésü szóllás legyen?... Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy ugy kell. Az én felem Báróczit, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost,

Himfyt mutat a maga Iróji köztt: azok a Tordai Leoninust és Mátyási Józsefet mutatják.

A melly Országban még nem virágzik a Festés és Faragás, ott első kötelesség az, hogy réz metszetek és olajfestéses cópiák s Gipsz abguszok által ébresszük-fel az alvó geniet. A poetai munkákban ezeknek substitutjai a fordítások, mellyeken én azért kapok olly igen, minthogy minden Originálljaink, még a legjobbak is, nem érnek annyit, mint a középszerü, s nem éppen rossz fordítások."[59] Az alvó zseni felébresztésére vonatkozó megjegyzés, mint ahogy Váczy János lábjegyzetéből megtudhatjuk, későbbi, s ki tudja, mennyivel későbbi betoldás; az eredeti szövegrész így hangzott: „. . .szaporitsuk a Mesterség remekmiveit;". Ehhez vegyük még hozzá a Kis Jánosnak 1805. január végén írott levélből (mely a Kulcsár-pályázaton díjnyertes mű függelékeként megjelent) a fordításokra és kópiálásra vonatkozó passzust: „A fordítások érdemét éreztetni kell az által, hogy a melly hazában még nincs festő oskola, a melly hazában még nem virágzik a festés és faragás, ott a Gypsabguszoknak s Copiáknak nagy a haszna. A fordításnak nagyobb mint a Copiáknak, mert a copia merő [hibás] originális; de a fordítás lassanként az idegen nyelvek szépségeit hozza a miénkbe, és éreztetvén, hogy hol maradánk sokkal hátrább az idegeneknél, végre meggyőz a felől, hogy ha eggy lineában akarunk valaha ezeknek irójikkal állani, ujitani kell nyelvünkön."[60]

Kazinczy szerint tehát — korábbi, a fogsága előtti véleményével ellentétben — lehet, sőt kell is nyelvünket a nyugati nyelvek mintájára modellezni, megújítani, s erre szolgál a fordítás, mely ha jó és szoros, a nyugati fejlett irodalmiságú nyelvek stilisztikájának hajlékonyságát, finomságát, gazdagságát hozza be nyelvünkbe. A cicerói kópiálást, vagyis a magasabb rendű minta imitációjával kibontakozó eredetiséget, vagy a Winckelmann-féle követelményt: utánozzuk a görögöket, hogy eredetiek lehessünk, ebben a megfogalmazásban nehéz volna felfedezni. Sőt a kópiálást — bár nem lehetetlen, hogy egyszerűen csak a korban divatos adaptálás értelmében — hibás originálisnak nevezi, s Csokonaival szemben, aki a *Dorottya Előljáró beszéd*ének végén azt a vallomást tette, hogy jobban szeret középszerű originál lenni, mint elsőrangú fordító, Kazinczy ennek pont az ellenkezőjét vallja magáénak. Ez barokkos paradoxonnak, csak azért is ellentmondani vágyásnak tűnhetne, ha nem volna elméletileg rendkívül következetesen megalapozva. S nemcsak azáltal, hogy a fokozatosság elvét hangsúlyozza — tehát jobb a magasrendűt utánozni, sőt fordítani, mint alacsonyabb szinten eredetieskedni; ebben ugyanis, bármennyire ellentmond egy korábbi s talán még megalapozottabb evolucionista felfogásnak, a Kármánénak, némi

igazság még van is. Sokkal problematikusabb oldala e fordításprogramnak, hogy — ellentétben Kazinczy szépségkultuszának aktualitásával, a német irodalom „esztétikai korszakának" nemzedékeivel való lépéstartásával — olyan műszemléletről és az alkotási folyamat olyan felfogásáról tanúskodik, amelynek európai korszerűsége már erősen kétségbe vonható. Igaz, hogy magyarországi aktualitása, sőt hasznossága egy ideig még kétségtelen, irodalmunk elmaradottsága miatt; legjobbjainkban, illetve az épp körülötte szerveződő ifjabb nemzedékek legtehetségesebbjeiben is csak egy évtizeddel később jelentkeznek azok a felismerések, melyek a fejlettebb nyugati irodalmakban a felvilágosodás évszázadának közepe óta halmozódnak, és a századvégre nagyjából uralkodóvá is váltak. Így nyilvánvaló, hogy Kazinczyn számon kérni mindennek a felismerésnek a hiányát túlzás, igazságtalanság lenne. Mivel azonban a vele apránként szembekerülő írói táborokban ezeknek az európai változásoknak néhány eleme feltűnik, mégsem árt számot vetni velük.

Az egyik ilyen elem a megváltozott nyelvfelfogás. Kazinczy változatlanul elsősorban gondolatközvetítő, kommunikatív célokat szolgáló eszközt lát a nyelvben, és megújításával épp arra törekszik, hogy az ilyen eszközjellegét jobban betölthesse. Ezért lehet számára a fordítás, vagyis a művészi közlendő más nyelvi közegbe való áttevése egyenértékű a nagy szobrokról készített gipszöntvényekkel. Vagyis az új évszázad első évtizedének közepén, alaposabb Herder-tanulmányai előtt fel sem merült benne az a gondolat, hogy a nyelv mint gondolatközvetítő eszköz talán önállóbb, nagyobb ellenállással rendelkezik, mint a szobrászat, s főképpen a szobormásolatok készítéséhez szükséges gipsz önmagában közömbös anyaga. Egy tisztán kommunikatív célúnak tekintett és egyezményes alapon létrejött mesterséges jelrendszerrel, a racionalizmus univerzális nyelvszemléletének és a humanizmus nyelveszményének megfelelően, lehet erőszakosan bánni, mert a racionalista gondolkodóban fel sem merül annak a sejtelme, hogy a nyelv nem csupán gondolataink közvetítője, hanem, mint Hamann és Herder vélte, gondolkodásunk szerve, hogy nyelv nélkül nem gondolkodunk, nem ismerünk meg, hogy megismerésünknek nyelvi kategóriái vannak. S nyelv és gondolkodás azonosságának, sőt az objektív (nemzeti) nyelvi szellem elfogadásával a nyelv elsődlegességének a gondolata nem férhet meg egy olyan hagyományos klasszicista nyelvszemlélettel, mely a műalkotás nyelvét az eredeti művészi ideációt (mely önmagában is a humanista mediációs rendszer világlátása és törvényei által befolyásolt) csupán megvalósító, kifejező produkciós folyamat normák által meghatározott végtermékének minősíti.

S most térjünk vissza az 1805-ös Kazinczy-program másik lehetséges mércéjéhez, az eredetiség kérdéséhez. Minden jelentős európai klasszikus irodalmi korszak örök törvényszerűsége az: valóban arra használja az antikvitás nagy példáját, műveit és művészeit, hogy mintájuk segítségével felszabadítsa saját, az egyetemes európai szintnek is megfelelő nemzeti és egyéni originalitását. Különösen vonatkozik ez a német klasszikára, mely a zsenikor originalitáskultuszát meghaladja ugyan, de megszűntetve meg is őrzi a lényegét, s létrehozza saját nagy eredeti művészetét. Azokat a műveket, melyeknek értelmezésére épp a klasszika dolgozza ki az organikus művészetfelfogást. Mégpedig nem azt az inkább genetikus jellegű organikusságkultuszt, mely nemzedéke korábbi fejlődési szakaszában, a Sturm und Drang idején kapta a nagyobb nyomatékot, s így szervességfelfogása szorosabban összefüggött az originalitás kultuszával; inkább azt a szervességfelfogást, mely — kissé winckelmanniánus-plasztikus mintára — a műalkotás önmagában való szerves és teljes, mintegy szimultán egységét jelenti. S ha most visszakapcsolunk ennek a nyelvfelfogással való kapcsolatára, megállapíthatjuk, hogy bár a klasszika nyelvi nézetei nem térnek el jelentős mértékben a felvilágosodás racionalista áramlatainak kommunikatív nyelvfelfogásától, sőt épp a nyelv merevsége ellen harcol, ebben az a meggyőződés fejeződik ki, hogy a pusztán kommunikatív s ezért szükségszerűen merev, az életszerűséghez, az érzéki megjelenítés törvényének igényéhez képest absztrakt nyelvhasználat akkor lesz élővé, elevenné és merevségét leküzdővé, ha a műalkotás egységében olvad fel és válik képlékennyé.[61] S ezt a műalkotás egységében szemlélt művészi nyelvfelfogást fogja továbbörökíteni a korai romantika is Schelling esztétikájában, mintegy előlegezve a XX. századi nyelvi alapú irodalomelméleti iskolák műszemléletét, mely elválva a hagyományos nyelvi stilisztika merev stílusszinteket megkülönböztető felfogásától, a műalkotások nyelvének esztétikai értékét nem az adott nyelvi elemek művön kívüli vélt esztétikai kvalitásaiból (önmagában vett fenségességéből, trivialitásából stb.), hanem abból fogja megítélni, hogy mennyiben tudja betölteni műalkotáson belüli esztétikai funkcióját.

Ez a korai, s a biológia nagy fellendülésének idején szükségszerűen organikus mezben jelentkező működpontúság és „strukturalizmus" teljesen idegen Kazinczy nyelv- és irodalomszemléletétől; ő teljesen a hagyományos és klasszicista alapú, nyelvi szinteket megkülönböztető stilisztika híve, s az kevésbé izgatja, hogy egy műben egy kiemelt szónak, kifejezésnek mi a sajátos funkciója a művön belül, inkább az, hogy a hagyományos műfaji rendszer milyen stílusszint szavait követeli meg az ilyen művektől, s hogy e normától nincs-e

eltérés, vagyis hagyományos klasszicista stilisztikán nevelt stílusérzéke szerint nincs-e benne stílustörés. S mindehhez hozzájárul egy, a hagyományos, inkább racionalista klasszicizmusra jellemző, nem organikus, hanem additív műeszmény, melynek jegyében logikusan követelhető meg a korrekció elve, az ihletben született mű legjobb esetben továbbcsiszolgatásának, sokszor azonban megcsonkításának, illetve kiegészítésének elve. S a korrekció nemcsak helyénvaló, hanem a klasszicista Kunstwollen követelménye, melyet a saját művekkel szemben is jogosult alkalmazni, még inkább a fordításokkal szemben, amikor az a cél, hogy a minta a lehető legtisztábban jöjjön át, valósuljon meg a saját nyelvben. De ez csak addig jogos teljes mértékben, amíg ez a klasszicista művészeti eszmény, mely additív szerkesztésmódot követel meg, csaknem töretlenül uralkodik és időszerű; amikor azonban már évtizedek óta az originalitás, az ihlet teremtette szerves műalkotás tisztelete a modern európai irodalmiság vezérszavai, még Kazinczy sajátos helyzete — a börtönt alig maga mögött hagyó, a családjában és a társadalomban egyaránt bizonytalan helyzetű ember ódzkodása a saját művekkel szükségszerűen nagyobb felelősséggel nyilatkozástól, illetve szintén a börtönnel is összefüggő elszokása az eredeti munkán dolgozástól — sem menti ezt a görcsös elvi állásfoglalást, amely mereven elzárkózik az originalitás igényétől és mindenfajta romantikusabb típusú műszemlélettől.

Így az alvó zseni ébresztésének igénye — a Váczy megfigyelte betoldás —, bármikor is keletkezett, az eredeti szöveg hordozta elméleti rendszer összefüggésében idegen testnek látszik, s csak annyit jelez, hogy később már ez a gondolat is megfogamzott benne. Az 1805-ös állapot egy olyan szenvedélyes minőségigényről árulkodik, amelyben mégiscsak nagy szerephez jut egy sajátos mennyiségi szemlélet (a gipszmyomatok mint a mesterség remekeinek szaporítása), s ez némileg más megvilágításba helyezi a nagy német írók példájára való állandó hivatkozásait is. Kazinczy, a művelt és jó ízlésű olvasó s egyben nem tehetségtelen író ugyanis hagyta magára hatni a nagy német írók műveit is; Kazinczy, a stilisztikai gondolkodó és programadó számára e nagy írók elsősorban mint nagy stiliszták léteztek, akik főleg idegenszerűségek behozásával gazdagították nyelvük stilisztikai arzenálját, s ezért funkciójuk főleg abban merült ki, hogy esztétikailag értékes műveik által megalapozott tekintélyükre lehetett hivatkozni, kissé azzal a logikával, amely annyira jellemző Kazinczyra és kortársai többségére, s melynek szép példáját láthattuk a már idézett Cserey-levél egyik mondatában: „Azon felyül, hogy ez az emberi lélek természetével ellenkezik, ellenkezik a Horátz tanitásaival is." Azaz a természetet istenítő

felvilágosult kor embere számára azért nem elegendő az emberi természetre való hivatkozás, nem árt egy idézhető tekintély sem, még akkor sem, ha ugyanez a tekintély művének más helyein esetleg egész mást, történetesen épp az ellenkezőjét mondja; a lényeg az, hogy a kiragadott idézet vagy az adott tekintély működésének egy, bármilyen viszonylag jelentéktelen oldala, illetve mozzanata is a mi álláspontunkat támassza alá.

Az 1805-ös évben tehát Kazinczy aligha lehetett túlságosan nyitott — minden Winckelmann-imádata ellenére — az originalitást felszabadító imitáció követelményével szemben. De az 1807-ben elkezdett alaposabb Herder-olvasás, főleg a Sturm und Drang jellegű *Fragmenték* szinte alázatos, tanulásvágyat hangsúlyozó tanulmányozása közelebb vitte az originalitás elvének elfogadásához, az kétségtelen. Szauder József Fáy-tanulmányában joggal idézett dokumentuma ennek a Fáy Andráshoz írt 1808. január 21-i levele. Fáy megküldte neki 1807-ben megjelent *Bokrétáját*, s erre válaszolva írja neki Kazinczy: „.. . .előttem annál becsesebbek, [ti. Fáy művei — Megj. tőlem. *Cs. L.*] mivel szabadon támadtak, minden előkép nélkül. Mert literaturánknak abban van legnagyobb fogyatkozása, hogy Originális darabjaink, mellyek méltók volnának a követésre, alig vannak, és még azok is a mellyek originálisoknak látszanak, mind idegen darabok követése. (Ez vala sok ideig a Német Literatura fogyatkozása is.) Maradjon Uram Öcsém ezen az uton, s ne szédittesse-el magát a mi miveink által. Mi ugy járánk, mint az, a kit Iró mestere sokáig iratott plajbász után. Öntse tulajdon érzéseit hangokba, a nélkül, hogy azt tekingetné, hogy az közzé illenék e a Külföld Éneklőjinek versei közzé. De adjon darabjainak minél több tökéletességet; ne szenvedjen meg eggy haszontalan, eggy nem maga helyén álló szót is; s ha ugy leli, hogy csak a Rima szemfényvesztő ereje ád a darabnak kedvességet, — tüzbe vele! Az olly darab nem érdemes hogy éljen." Ezután pedig rossz grammatikájáért és ortográfiájáért veri el rajta a port.[62]

Ez a szöveg igen alapos Herder-hatásról tanúskodik; a német irodalom kezdeti szakaszának kevéssé originális voltára való utalása is ezt a forrást igazolja. És sok mindenben valóban ellentmond mindannak, amit az 1805-ös dokumentumok alapján Kazinczyról állítottunk. S az is kétségtelen, s elméleti fejtegetéseiben egészen a tízes évek közepéig fenntartott elvi fordításprogramjának ellentmondása — s talán ebben a vonatkozásban is a herderi hatást igazolja — hogy nemcsak fordított, hanem saját maga is írt eredeti műveket is az első évtized vége óta (episztolák, epigrammák, szonettek). Az érdekes az, hogy Fáy első kötetének műveit épp tematikai originalitásuk miatt dicséri, s vele szemben „mások"-at (gyakorlatilag

Verseghyt, Csokonait, mint ahogy későbbi megnyilatkozásaiból tudjuk) minősít le amiatt, mert originálisoknak csak látszanak, valójában idegen művek követői. (Talán ez a Kishez írt levélben a fordítással szemben leminősített kópiálás Kazinczy-féle értelme?) Sőt, az európai humanista mediációs rendszer és a nyugati irodalmak imádója még arra is biztatja Fáyt, azzal se törődjék, hogy művei beleillenének-e ebbe a rendszerbe, illetve ahogy itt fogalmazza: „. . .közzé illenének e a Külföld Éneklőjinek verseik közzé." Csupán stilisztikai és formai tanácsairól nem egyértelmű, hogy ez az új tanultság tükröződik-e rajtuk, vagy inkább hagyományos felfogása. Ugyanis a nem maga helyén álló szó elleni tiltakozás lehet modern is, a funkcionális stilisztika értelmében, de lehet a hagyományos quintilianusi tanács is, s akkor nagyobb szerepe van benne a hagyományos retorikai stilisztika hármas stílusszint-tanának, melynek értelmében egy szó akkor nincs helyén, ha nem felel meg e stílusszinttan elvárásainak. S mivel a másfél-két év múlva megszületők jelentős Kazinczy-bírálatokban (a Berzsenyihez írt levél, a Verseghy és Kisfaludy Sándor műveiről írt és publikált két bírálat) egyértelműen ez utóbbi felfogás dominál — mint látni fogjuk —, ezért valószínűbb ez utóbbi értelmezés. S a romantikusabb költészetfelfogás ellen szól a tűzbe vetés gesztusának nála később gyakran felbukkanó ajánlata, mely szintén egy normatív szemlélet szigorúságára vall.

Hogy ez a Herder-hatás milyen mérvű: tud-e alaposabban átalakítani meggyökeresedett nézeteket, vagy csupán ideiglenesen nyűgözi le lelkes olvasóját, az vitatható. 1815-től, amikor baráti köréből egyre gyakrabban fogja hallani az eredetiség követelményét, ismét többször fogja ajánlani ifjú barátainak (pl. mint Mezei Márta hívta fel rá a figyelmemet, Bölöni Farkas Sándornak, l. a Kaz. Lev. XIII. 240) az eredeti munkát, de úgy, hogy saját fordításprogramjának a maga idejében való korszerűségét és szükségszerűségét még akkor is védi, hangsúlyozza. De épp a később elemzendő nagy bírálatainak az irodalomszemlélete inkább a hagyományosabb stilisztikai szemlélet mellett való elfogultságát fogja igazolni, s ezért aligha tűnik paradoxonnak, ha azt állítjuk, hogy Kazinczy a német írók antigrammatikus harcára egyre gyakrabban hivatkozva s az ő modern tekintélyüket maga mellett mozgósítva tulajdonképpen annak a stilisztikai gondolkodásnak és szemléletmódnak a meggyökereztetésén dolgozott, melyet épp a vitatott nagy német grammatikusok képviseltek. Az egyetlen gyökeres eltérés, amivel aztán diametrálisan szembekerült az adelungiánizmussal, a nemzeti nyelv szellemének semmibevétele az egyetemes európai nyelveszmény megvalósítandónak ítélt programjával szemben, s ezért az idegenszerűségek beáramlásának — legalábbis elméletben — széles kaput nyitó gesz-

tusa (gyakorlatában ugyanis, ha joggal kifogásoltak is benne sok mindent, józan korlátot vetett neki tősgyökeres és büszkén — ha nem is a korabeli Extra Hungariam-szemléletnek megfelelő bornirt büszkeséggel — emlegetett magyarsága). Ez viszont csak annyit jelent, hogy Kazinczy önmagát is félrevezette, amikor a németes írói neológia ügyéhez kötötte igyekvéseit, nemcsak az utókor kazinczyánus szemléletű és elfogultságú irodalomtörténetírását. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kazinczy adelungi oldalának ne lett volna meg a haszna, hisz a német irodalmi nyelv és művelt köznyelv magas színvonalának eléréséhez sem csak az íróknak a művelt köznyelv normáitól elrugaszkodó törekvései járultak hozzá; megvolt benne a pozitív szerepe a grammatikusok normateremtő igyekezetének is. S bár igaz, hogy Kant elvetette a retorikát, viszont a retorikai hagyománnyal szakítani nem volt oly könnyű. Még a romantikusabb irodalomszemlélet hívei is gyakran visszatérnek hozzá. Azzal kezdődik, hogy Hugh Blair az *Osszián*-bevezetésének a primitivista preromantizmusát egy retorikai rendszerbe öntötte bele; majd a német romantika is, már első nemzedékében, megteremti a Sturm und Drang, a kései felvilágosodás és a klasszika idején felhalmozott nyelvesztétikai nézetekkel felfrissített retorikáját Bernhardi *Sprachlehré*jében, S ha már a humanista mediációs rendszer ezen elemeiről szóltunk, említsük meg, hogy a velük elválaszthatatlan szimbiózisban élő műfajelméleti-poétikai gondolkodásban sem hozott oly radikális fordulatot a romantikára való átmenet időszaka, mint eddig hittük. A német klasszika két óriásának, Goethének és Schillernek a levelezésében és a korai romantikusok töredékeiben és tanulmányaiban érdekes kísérlet található a hagyományos műfaji rendszer mélyebb, antropológiai megalapozására, de aligha szabad eltúlozni ennek az olyan mozzanatait, melyekből arra következtettek, hogy különösen a korai romantika a műfajok összeolvadását erőltette. Néhány Fr. Schlegel-töredék, különösen a *Notebook*ban, valóban értelmezhető ily módon, az is igaz viszont, hogy a Schlegel fivérek későbbi nagy hatású előadásaikban épp a műnemek és műfajok lényegibb elhatárolására törekszenek, s Fr. Schlegel sokat emlegetett *116. Athenaeum*-töredéke is, modern értelmezés szerint, inkább egy szélesebb értelemben felfogott regényműfaj zseniális anticipációkat is tartalmazó elmélete vagy talán inkább programja, semmint a hagyományos műfajok összeolvadásának romantikus vágya.[63]

A korszak Magyarországán pedig nemcsak egy nyelvesztétikaibb színezetű retorikai szemlélet volt hiánycikk; amit az újlatin elokvencia-könyvek még nem tartalmazhattak, az aligha válhatott közkinccsé; ha valaki latinon kívül valamilyen modern világnyelvet is

ismert, hozzáférhetett korszerűbb, esztétikaibb megalapozottságú retorikai és stilisztikai rendszerekhez is. Magyarul azonban először Révai írt retorikát, s az sem jelent meg. Így egy kissé modernebb s esztétikaibb tudatosságú retorikának, illetve gyakorlati alkalmazásának hallatlan nagy civilizáló szerepe lehetett volna a kor Magyarországán. Kazinczy, aki — mint már fejtegettük — nagy szociológiai tudatossággal vette észre a korabeli magyar írók számára kínálkozó szereplehetőséget, egyszerre töltötte be a német írók általa kissé leegyszerűsítetten felfogott nyelvfejlesztő szerepét, s önáltatásában bármennyire is rugódozott ellene, az adelungi nyelvi normateremtés szerepét, s ennyiben akaratlanul is valóban Révai ügyének folytatója volt; de nem úgy, ahogy a kazinczyánus irodalomtörténetírás szereti láttatni. Viszont az is tény, hogy az adelungi típusú szerepvállalásban és Révai ügyének folytatásában nagyobb szerepe van stilisztikájuknak, mint grammatikájuknak.

Igazságtalanság volna a korabeli nagy német írók legjobb műveiben megvalósuló műegység-stílus megértésének hiányát számon kérni Kazinczyn, hisz ennek tudatosítása náluk is műhelymunka formájában történt. Schiller és Goethe levelezése, melyben műfajelméleti gondolataikat kicserélték, a korban nem publikálódott, csak 1826-ban jelent meg először; Schelling esztétikai előadásainak kiadása pedig fél évszázadot késett. Igaz viszont, hogy a németeknél, Schelling esztétikai előadásainak hatására, az új század első évtizedében már népszerűsítő jellegű esztétikákban is feltűnik az organikus műszemlélet; ezzel szemben nálunk a tízes évek második felétől mutathatók ki csupán a nyomai, Döbrentei néhány tanulmányában, Szemerének a *Tudosítás*ában és Berzsenyinek az 1818-as *I. Antirecensió*jában. Kazinczy ellenfelei részéről még kevesebb elméleti modernség várható el; stilisztikai tudatosságuk szintén adelungiánus fokú, s ha valamiben modernebbek a széphalmi mesternél, akkor csak abban, hogy kevéssé rigorózusak a stílusszintek fenntartásának követelményében, és jobban tisztelik a nyelv géniuszát.

Kazinczy jelentőségét viszont éppen abban kell látnunk, hogy a korban nálunk általánosan uralkodó nyelvészeti típusú stilisztikán belül az adelungi kereteket először ő modernizálja alaposabban a nagy német irodalom nyelvhasználatának új minőségeivel számoló kései felvilágosodás populárfilozófiájának, elsősorban a jenischi stilisztikának nyelvesztétikai vonásaival (Kis János pályaművén kívül), vagyis azzal, hogy a hagyományos klasszicista stilisztika világosság- és szabatosság-követelménye mellett nagyobb nyomatékot ad az energikusság és az eufónia, a jóhangzás követelményének. (Később mindezt jóval rendszeresebben fogja kifejteni Verseghy *Analytica*ja.) De a nyelvészeti és nyelvesztétikai stilisztika zavarta-

lan együttélésére Kazinczy törekvéseinek rendszerében talán az világít rá leginkább, hogy ezekből a modernebb elemekből is adelungi, vagy inkább klasszicista merevségű és hevességű *követelményeket* csinál civilizáló és modernebb igényű normát teremteni akaró ügye számára. Még modernebb, historicistább s így relativisztikusabb vagy organikusabb típusú mű- és stílusszemlélet talán több megértéshez vezethetett volna a kor jó néhány jelentős magyar művészi teljesítménye iránt, de elvehette volna a civilizáló hit keresztes hadjáratot kavaró szenvedélyét és elveket ütköztetésükkel tudatosító, irodalmi életet teremtő viharának kibontakoztatását. A német idealizmus esztétikájának és a nagy művészet organikus önszemléletének mércéjét tehát nem azért fordítottam szembe Kazinczy programjával, hogy ebben az összehasonlításban elmarasztaljam, hanem azért, hogy szemben azzal az irodalomtörténeti tendenciával, amely Szauder utolsó tanulmányainak és kéziratos hagyatékának hatása alatt[64] (beleértve saját értelmezéseim egy szakaszát is) a széphalmi mester nyelvújítási programja mögött a ténylegesnél modernebb műszemlélet meghúzódását sejtette, valóságos jelentőségét emeljem ki.

E kazinczyánus programnak a hagyományosan leginkább hangsúlyozott eleme a fentebb stílusnem megteremtésének követelése. Ha azonban pontosabbak akarunk lenni, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a magyar irodalomban nem kellett megteremteni a nyelv és stílus fenséges hatásokat keltő színeit; gondoljunk csak Csokonai olyan tárgyú verseire, melyekben fenséges természeti jelenségeket (pl. *A tengeri háború*) vagy harci jeleneteket ábrázol nyelvileg. Általában is, barokk költészetünkben s különösen a deákosok késő barokk típusú műveiben a grandiózus és sokszor nehézkes fenségű szavaknak is köszönhetően nagyon is jól kialakult a fenséges stílus zordabb változatának, az asperitasnak a hordozására alkalmas stílusszint. Ezt csak elősegítette a Milton-vita körül induló Milton- és Klopstock-recepció s az általa is közvetített érzékenység a neolonginuszi sublimitas-kategória divatja iránt. Kétségtelen azonban, hogy ez a stílusszint nem kellően klasszicista tudatossággal valósult meg a magyar költészetben, eklektikusan keveredett az alantasabb stílusszintek szavaival; s amellett épp nehézkessége akadályozta a modernebb ízlés kiszolgálásában.

Kazinczynak kétségtelenül egyik fő célja volt ennek a barokkos ódonságú stílusrétegnek a modernizálása. Hogy nem hatástalanul és eredménytelenül, azt Osszián-fordításainak utóélete bizonyítja, különösen Vörösmarty osszianizmusában. S hogy jól érzett rá a feladat aktualitására, azt az bizonyítja a leginkább, hogy programját ebben az évtizedben, Kazinczy elveiről alaposabb értesülésekkel

aligha rendelkezve, a magasabb stílusnemet követelő költészet, az óda szintjén Berzsenyi valósítja meg.

De Kazinczy stílusprogramjának a fentebb stílusszintre vonatkozó oldala nem merül ki az asperitas modernizálásában. Ami leginkább hiányzott a magyar irodalom nyelvének stilisztikájából, pedig a rokokó és a szentimentalizmus ízléshullámai által leginkább igényelt volt, s aminek elemeit jócskán felhalmozta költői nyelvünk Csokonai, Kisfaludy Sándor és Berzsenyi korabeli költészetében, az a lágy, hajlékony és édes fenséges volt. Ez, ti. az antik retorikák suavitas-a, az antikvitásban, mint a szerelmi költészet nyelve, a középső stílusszinthez tartozott. Azóta azonban, amióta a szerelmi költészet a kora reneszánszban, elsősorban Dante körül, magába fogadva a platóni Érosz-elméletet, tartalmilag-gondolatilag is az isteni fenség magasságaiba emelkedett, legalábbis az égi szerelem költészetének hagyományrendszerében stilisztikailag is a fenséges szintje felé törekedett.[65] A Kazinczy és tanítványai által teremtett szonett-divat ennek a stíluslehetőségnek a meggyökereztetője akart lenni.

Az erre vonatkozó tudatosabb és árnyaltabb stilisztikai megjegyzéseit azonban inkább a tízes évek tanulmányaiban olvashatjuk. A század első évtizedében inkább a művelt köznyelvtől való eltérés jogának már említett hangsúlyozásával összefüggő kontextusban jelentkezik, pl.: „. . .a fentebb nemében az írásnak másképpen szólhatunk, mint a konyhában szóllanak. . .",[66] mely Adelungtól vett szabad idézetnek is tekinthető, hisz, mint láttuk, a stílus fentebb szintjén Adelung is nagyobb szabadságot engedett az íróknak a grammaticitástól való eltérésre. Úgy tűnik, hogy a fentebb stílusnem kazinczyas követelése gyakran nem is egyéb, mint a megszokott szóhasználattól való eltérés jogának hangoztatása bármelyik stílusszint területén, vagyis a kényelmes és pongyola stíluseklektikával szemben egy tudatosabb, választékosabb, ha úgy tetszik, kényeskedőbb nyelvhasználat óhaja. „A szóllás akkor szép, mikor eggy kevéssé eltávozik a mindennapi beszédtől. . ." — írja Csereynek 1806-ban.[67] 1820-ban pedig ezt találjuk egyik levelében: „Az én tudományom nem lehet sokaké, valamint Nyelvem nem az Élet és az Irás alantabb nemének Nyelve, hanem a Poesisé."[68] S ezt azután írja, miután az *Ortológus és neológus* . . . sorai közt kifejti, hogy más a poézis és poézis, más a próza és próza nyelve, s miután többször hangsúlyozta, hogy Molière-fordításaiban ő is más nyelvet használ, leveleit és episztoláit is más stílusban és hangnemben írja, mint a költészet fentebb nemeihez tartozó műveit. S amikor a hallei *Literaturzeitung*ban az alapjában elismerő kritika stílusának keresettségét kifogásolja, ezt büszkén magára vállalja s előnyére fordít-

ja.[69] Terminológiai bizonytalansága tehát arra utal, hogy az ő fentebb stílus követelménye nem mindig a hagyományos stilisztika style sublime-jére vonatkozik, s gyakran csak a művelt nyelvszokástól való eltérés igényét fejezi ki; ez a terminológiai ingadozás viszont nem jelenti a stilisztikai kérdésekben ítélkező kritikus Kazinczy bizonytalanságát, sőt ehhez képest meglepő ítéletei magabiztossága.

Ez a Jenischsel és a korabeli nagy német irodalom eredményeinek nyelvi-stilisztikai szempontú szemléletével beoltott adelungi stilisztika lesz a legfontosabb mércéje a korabeli irodalmi jelenségek megítélésében. A Csokonai-nekrológ ügyében tovább folytatódik csatája Debrecennel, s ehhez csatlakozik az Árkádia-per apropója is; emellett azonban akaratlanul belekeveredik Révai és Verseghy vitájába is. Révainak küldött bizalmas célzatú magánlevelét ugyanis, melyben Verseghyt kellem nélkül szűkölködő, rögös beszédű írónak, tökéletesen megromlott fejű grammatikusnak minősíti,[70] Horvát Istvánnak, leghívebb tanítványának a vitairatához hozzácsatolja függelékként, s így nyilvánosságra hozza a nagy magyar grammatikus, s ezzel Kazinczy óhatatlanul megsérti Verseghyt és híveit. Ugyanakkor — ahogy már említettük — azt tervezi, hogy a Kis János mérsékleténél élesebben neológus hajlandóságú esztétikai grammatikát ír Jenisch nyomán, mivel az ő esztétikai célú stílusújítása számára már nem tűnik kielégítőnek Révai grammatikája sem. Ettől a szándékától téríti el a tübingeni Cotta-cégnél meghirdetett pályázat, melyre — ez egykori jozefinus vezető tisztviselőnek és arisztokrata pártfogójának, br. Prónay Lászlónak a felszólítására — pályaművet ír. E pályairatban Kazinczy az államnyelvi mozgalom sodrában lelkesen bizonyítja a magyar nyelv alkalmasságát a hivatalos nyelv funkciójának betöltésére; de erre a célra inkább a szépirodalom nyelvének alkalmasságát illusztrálja számtalan irodalmi példán keresztül, így a pályamű anyaga a cél igazolására meglehetősen indirekt eszközökhöz nyúl. Ráadásul aktuális „irodalompolitikai" elfogultságait sem rejti véka alá, aminek következtében Dayka abszolút feldicsérése és a közölt Csokonai-vers *(A reményhez)* fölötti nem is túl rejtett fanyalgás a külföld tájékoztatására elég érdekes gesztus. E munka természetesen nem érintkezik különösebben az írói neológia problematikájával, ezért alaposabb tárgyalására másutt keríthetünk sort. Viszont megjegyezhetjük, hogy a *Tübingai pályamű* kitérője után szerzője már nem is tér vissza az esztétikai grammatika tervéhez — csak a tízes évek közepén fog még egyszer kacérkodni valami hasonlóval, de akkor is inkább egy népszerűsítő német esztétikai könyv magyarra fordításának, illetve átdolgozásának tervével, de az is elmarad — hanem

azt kezdi el, aminek fontosságát már 1806-ban jól látta egyik Révainak írt levele tanúsága szerint: „A tudománybeli csatáknak meg van a magok haszna; a dolog jobban kiörlődik. . . s azok az ideák, mellyek annakelőtte csak kevés főben voltanak-meg, s talán ott is csak homályosan, elhatnak a Publicumra, s közönségessé lesznek. . . az igazságnak soha nem árt az ellenkezés, sőt az által mindég nyer az igazság, ha ugyan igazság."[71]

Ennek a felismerésnek két következménye lesz. Az egyik a „recenzeálás" megkezdése, vagyis első jelentősebb bírálatainak publikálása a bécsi *Annalen*ben 1809-től, Verseghy *Aglájá*járól, Kisfaludy Sándor *Himfy*jéről és Pápay Sámuel említett könyvéről. E bírálatokban elsősorban a nyelvi stilisztikus Kazinczy szempontjai dominálnak, Verseghynek az eklektikusságát kifogásolja, Kisfaludy kötetét dícséri ugyan, de a dícséret hamar átcsap feltételes módba, és nem túl kedvező konkluzióba torkollik: „S mi fogott volna lenni a Kisfaludy munkája, ha ez a kényessége az érzésnek s az a könnyüség, mellyel ő a maga érzéseit kinyomni tudja, ez a szép-világ tónusa, s a német, francia és olasz nyelvek studiuma által kimivelt izlés oly zengésü versekkel egyesittetett volna, amilyenekben Dayka énekelt. Mert a Kisfaludy ur nyelve bőv ugyan, s igen kedves s sok helyeken csudálást is érdemlő; de nem tudós nyelv, nem klasszikus tisztaságu, nem grammatisch correct. . ."[72] Ha a bécsi bírálat névtelensége egy ideig bizonytalanságban tarthatta is Kisfaludyt és baráti körét a recenzens személye felől, Kazinczy *Himfy*-epigrammája még csak megtetézte a sértő Dayka-hasonlatot. Azt ugyanis magát, hogy az epigramma Daykája Himfy-Kisfaludy verseinek felét háromszor dobatná tűzbe vele, különbözőképpen értékelhetjük; egy kortárs író szemébe vágva elég sértő, de ha meggondoljuk, hogy az epigramma szerzője, Dayka szájára adva ítéletét, végül is a Himfy-versek nyolcadrészének ígér költői örökkévalóságot, ezzel a hányaddal a legnagyobb költők is megelégedhetnének. De hogy épp Daykát teszi meg az Olümposz kapusának, és vele mondatja el ítéletét, akinél pedig Kisfaludy joggal érezhette magát jelentősebb költőnek, az megint Kazinczy végletes elfogultságát mutatja. Később, valószínűleg életrajza írásának korában, amikor — mint már láttuk — kiadási célból korrigálni kezdte leveleit, egyik, szintén 1793-ra visszakeltezett levelében Dayka nyelvének grammatikai hibásságán is fanyalog;[73] ez kb. gesztus szeretett volna lenni Kisfaludyék kiengesztelésére, hogy tapintatlanságát némileg helyrehozza, de elkésett gesztus. Így azután hiába sorolja még 1809-es leveleiben is saját táborához Kisfaludyt; ha e nyilatkozatai komolyan vehetők, akkor megkezdett recenzeálásával saját táborában is sikerült elültetnie az ellentétek szellemét; Verseghy után Kisfaludyt is megsértve össze-

kovácsolta maga ellen a dunántúli katolikus írók és pesti elvbarátaik táborát. Debrecen és Dunántúl az ellenfél táborában pedig akkor, amikor a frissen megnyert Berzsenyi és Kölcsey még jó ideig nem léphet a nyilvánosság elé, az adott pillanatban nemcsak az ellentábor számbeli, hanem minőségi fölényét is jelenti, hisz oly tekintélyű költői életművekre hivatkozhat, mint Csokonaié és Kisfaludyé.

c) A nyelvújítási harcok időszaka

A XIX. század első évtizedében Kazinczy nem csupán leveleiben és bírálataiban fejtegeti irodalmi nyelvújítási programját. Megkezdi (és folytatni sajnos nem tudja) a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* sorozatának publikálását 1808 elején Sylvester grammatikájának és Dévai Bíró Mátyás ortográfiájának közlésével, s a kiadvány előbeszédében folytatja vitáját Debrecennel, és állást foglal a nyelvi vitákban.

Jelentősebb azonban műfordításainak kezdődő publikálása. 1807-ben *Marmontel Szívképző regéit* közli, 1810-ben *Herceg Rochefoucauldnak maximáit* adja közre, mégpedig három nyelven, az eredeti francia szövegen és Schultz német fordításán kívül a saját fordításának magyar szövegét nyújtva az olvasónak. Az előbb kijött Marmontel-fordítás az elegáns francia társalgási nyelv meghonosítására tett kísérletével már éppúgy megosztja az olvasók táborát, mint későbbi nyelvújítási harcának maga kavarta viharai. Hisz Kazinczynak a prózafordítás nyelvezetében kifejtett immanens poétikája megegyezik az eddig csupán a leveleiben kifejtett explicit poétikájával és stilisztikájával; s hívei jelzik, hogy céljával egyetértenek. Szemere az eleganción kívül azt emeli ki, hogy Kazinczy Marmontele az első jelentős kísérlet a művészi próza nyelvének elválasztására a köznapi nyelvhasználattól. Vitkovics szerint Horvát István is a könyv „finom atticismusát" dícséri a pesti triász ülésén.[74] Rumy Károly György pedig a német nyelvterület felé sugározza ki ugyanezt a véleményt a bécsi *Annalen*ben név nélkül megjelent recenziójában: „Kazinczy gab sich in deisem Bande die Lösung des schweren Problems auf, den französischen Atticismus und die französische Eleganz in seine Sprache zu übertragen."[75] S Kazinczy kísérletét a francia atticizmus meghonosítására lényegében sikeresnek minősíti.

Ezzel szemben viszont a hallei *Literaturzeitung* már említett recenziója, amelynek szerzőjében Kazinczy Engel erdélyi kancelláriai fogalmazót sejtette,[76] elismerő hangvételű kritikájában tett néhány megjegyzést a fordítás stílusának keresettségére. Ez volt az a kritikai megjegyzés, amelyet Kazinczy büszkén érdemére fordított.

De érkeztek kevésbé elismerő visszhangok is, melyek azt bizonyítják, hogy Kazinczynak már ezzel az először közrebocsátott fogság utáni fordításával is sikerült elérnie annyira óhajtott célját, a hasadást és a szemben álló frontok kialakítását az olvasók táborában. Dessewffynek írja 1808. március 12-én: „Pestről írják, hogy eggy bizonyos circulusban az ítéltetett Marmontelem felől, melyet itt vészesz, hogy *érteni* nem lehet... Hogyan légyen az illy munka mindennek érthető? Én azt csak azoknak akartam érthetővé tenni, a kik a franczia Conversátió stylusát ismerik."[77] Dessewffy pedig válaszul 1808. június 8-i levelében egy szellemes platóni-cicerói dialógust közöl, melyet állítólag ő folytatott Kazinczy Marmonteléről „eggy tudományt szerető és nem rossz ízlésű hazafival, a ki szerző is egyszersmind". A dialógus szereposztása szerint Dessewffy védi Kazinczy fordítását, az X-szel jelölt, meg nem nevezett hazafi pedig az aggályokat sorolja fel, Hogy ez a beszélgetés valóban megtörténte, vagy Dessewffy csupán ezt a kellemesebb módját választotta annak, hogy ellenvéleményét is közölje barátjával, ma már eldönthetetlen. Mindenesetre Dessewffy vette magának a fáradságot, és X-nek a szájába még a saját konverzációs stílusának könnyedségétől erősen eltérő jellegű szöveget is adott, erősen régies, ciceroniánus stílusban. A párbeszéd elejéből idézem azt a részletet, mely világosan kapcsolódik Kazinczy előbb idézett levelében kifejtett gondolataihoz, s arra ad vitatkozó választ.

„X. Olvasta, hiszem, Nagysád Kazintzi [sic!] Marmontelét; ugy e erőlteti, sőt artzul tsapja némellykor a nyelvet?

D. Ha tsak fejét el nem üti.

X. Azt nem éppen; meg kellett volna mindazonáltal emlékezni, hogy a frantzia társalgási beszélgetés folyamattyát akarta velünk magyarokkal meg ismértetni.

D. Hiszem ezt tselekedte.

X. Nem egészen; ollyan ki fejezésekkel él, mellyek nintsenek nálunk szokásban a köz beszédben és a mellyekkel hihetőképpen nem élt volna Marmontel, ha magyar nyelven irt volna.

D. Mitsodás köz beszédet ért az Ur?

X. A parasztost, a köz emberek között forgót nem értem bizonyossan, hanem azon köz beszédről szóllok, mellyet azok szoktak folytattni, kiknél a jobb nevelés, sok más hasznos és szép dolgok tanulása mellett honnyai nyelveknek, történeteiknek és törvényeiknek, meg szokásaiknak vagy el felejtésében vagy el mulasztásában vagy éppen meg utálásában nem vala hellyheztetve; azon köz beszédet, melly természetessen és mivelt elméhez illő rendel és kellemetességgel, minden tzifra, minden gondos szó válogatás nélkül elé adja a dolgokat, mint-eggy magától mindenkor a leg helyesebb

szóra és a leg tulajdonabb magyarázatra akadván. Mihelyest valahonnan ki tetszik valamelly szerző munkájából, hogy gondolatlanabb lett légyen a dolog, mint a szavak eránt, mellyekbe azt öltöztette, azonnal fogy a természetiséggel eggyütt betse elé adásának."[78]

Dessewffy X-ének figyelemre méltó érvelése szerint Marmontel művének stílusa saját nyelvén — hozzátehetjük, a francia társalgási nyelv kifinomodottsága következtében — természetesnek hat. A természetességnek ugyanezt a hatását Kazinczy fordítása csak akkor érhetné el, ha a hazai művelt társalgási nyelv szokásaihoz alkalmazkodott volna. Kazinczy azonban, előbb idézett levele szerint is, nem minden művelt hazai olvasónak írta művét, hanem csak a francia konverzáció ismerőinek; hazai társalgási nyelvünkhöz képest tehát egy nagyon tág, kazinczyas rugalmassággal értett „fentebb" prózastílus megteremtésére törekedett, ez azonban szükségszerűen elszakad az itthoni konverzáció természetesnek tűnő nyelvállapotától, válogatott szóhasználatával, és a „dolog" helyett a formára fordított figyelmével keresettnek hat; hisz célja épp a művelt társalgási nyelv megújítása, önmaga fölé emelése. Ha visszaemlékezünk arra, hogy a *Bácsmegyey* előszavában a regény idegen társasági szavainak használatát még azzal indokolta és mentette: a jobb társaságok tónusát akarta visszaadni vele, itt is láthatjuk a változott törekvést. Ezért X, Pétzeliék franciás fordításelméletére emlékeztető érveléssel, joggal kéri számon Kazinczyn a marmonteli stílus természetességét; Kazinczy viszont egy magasabb szintű természetesség megteremtése érdekében vállalja átmenetileg a stílus természetességéről való lemondást.

Nem fölösleges talán megjegyeznünk, hogy míg az első két nyilvánosságra hozott műfordításkötetének a nyelve, a francia eredeti szépségeit átmenteni akarván, valóban nagy lépés a francia atticizmus meghódítására, addig saját prózája meglehetősen ellentmondásosan fejlődik. Míg fogsága előtt, levelezésében és az *Orpheus* első kötetében közölt útirajzaiban rendkívül könnyed, természetesnek ható társalgási nyelvet használ, és mondatépítkezése valóban atticista jellegű, addig a nyelvújítási harcok évtizedének értekező prózáján valamilyen sajátos kettősség vonul végig. Dayka- és Báróczi-életrajzában az életrajzi rész style coupé-jára az értekező részek szinte ciceroniánus perióduséptése felel. A Báróczi-tanulmányból, mely pedig több mint fél évtizeddel Marmontele megjelenése után született, hadd idézzek egy tetszőlegesen kiválasztott mondatot az értekező részből: „Ezen ellenvetésekre felelnünk kell, mert megvalljuk, hogy a nyelv szentebb birtoka az egész nemzetnek, mint hogy azt kéje szerint illethesse minden — kiki; kivált midőn a dologhoz olyak

is fognak, akik ahhoz semmit sem értenek, s végre még az a rettegés szállhat meg bennünket, hogy ami a Bábel tornya körül történt, közöttünk megujul."[79] Ez a retorikai periódus 9—10 tagmondatból áll; a kommák számát pedig szinte mértani pontossággal osztja ketté a pontosvessző, tehát a felépítés harmonikussága is biztosított. A tagmondatok kapcsolatai a legtöbb esetben nemcsak logikailag, hanem nyelvtanilag is kifejtettek, mert kötőszó végzi el azokat, az esetek döntő többségében alárendelő kötőszó; vagyis a connexio realis helyett, ami az atticizmus stíluseszményének felel meg, itt még a connexio verbalis uralkodik. Ami az atticizmus felé mutat, az a tagmondatok rövidsége, tömörsége, mindez azonban még nagyon messze van a style coupé-tól, inkább az atticizmus senecai stílusának lazább változatához közelít a ciceroniánizmus felől, vagyis az atticizmus azon fajtája felé, melynek előharcosa pl. Németországban Gottsched volt.[80] S hogy elméletileg is mennyire nagyra becsülte a ciceroniánus stílust, még a XIX. század első évtizedének végén is, azt igazolja a *Tübingai pályairat* szövege. Ebben ugyanis, prózairodalmunk kiválóságát bizonyítandó, egyik legjobb prózaírónkként gr. Teleki Józsefet idézi, mégpedig az egykori folyóiratában, az *Orpheus*ban közölt beszédéből hozva néhány grandiózus periodikus mondatot.[81]

A style coupé, a franciás atticizmus radikálisabb változata uralkodóbbá Kazinczynál csak az életírások és az *Erdélyi levelek* idejében lesz az értekező prózában is;[82] ennek köszönhetjük máig élvezhető prózáját élete utolsó másfél évtizedében. S ez a fejlődés talán nem is teljesen autochton. Szerepe lehetett benne az épp rossz stílusáról hirhedt Döbrenteinek, aki, mint az *Erdélyi Muzéum* szerkesztője, 1815. november 10-i levelében a következő megjegyzést teszi Kazinczy hozzá beküldött prózai töredékeihez: „Te 57 esztendős korodban is 24-26 esztendős ifjúi lángolással irván, az ideák sereglenek előtted, mindenik tetszik, jó, nem akarod kihagyni, mert nem is kell, de periodusaidat nagyon hosszúvá hagyod általok lenni. Ezért teszed sok helyeken a parenthesiseket, melyek ha hosszak, kedvetlenek. Kérnélek, szaggasd irásodat több periodusokra, s világosabb lész."[83] Kazinczy november 30-i válaszában megköszöni Döbrentei kritikai megjegyzését, de még védi stílussajátságát: „Köszönöm azt is, hogy figyelmessé tevél punctumaim hosszassága eránt. Én botolhatom, szint ugy mint más, s van a mit más jobban itélhet-meg, van amit én itélhetek meg jobban. Néha a hosszas punctum nem hiba, hanem szépség. Cicero és Plinius közt mely különbséget látunk, Wieland nem ir mint Voltaire, sőt Rousseau sem mint Voltaire."[84] Későbbi prózájának stílusa azonban egyre inkább az atticizmus jegyeit mutatja; mégpedig a senecai „laza" maníron keresztül, mely még engedi

a hosszú periódusokat, de az egyes tagmondatokat jól lekerekíti, közbevetett tagmondatokkal ritkán szakítja meg, ritkábban használ kötőszavakat, s a connexio realist helyezi előtérbe, valamint jobban szereti a mellé-, mint az alárendelést, jut el a style coupé-hoz, a senecai stílus rövid, tömör változatához.[85] Ami azonban fejlődésében a klasszicista típusú, tiszta és egyszerű prózaművészethez vezetett, s ami — költészetével szemben — prózájának szinte örök érvényességet adott, az, paradox módon, saját kora ifjú nemzedékeit kevéssé befolyásolta; sokkal nagyobb hatása volt a korabeli magyar próza fejlődésére a három évtizeddel korábbi Gessner-fordításának, mely akkor a lírai próza preromantikus ízű velleitásait honosította meg nálunk, európai mértékkel mérve is korszerűen. Kései, letisztultan klasszicista prózájának közvetlen aktualitását pedig a magyar romantika előretörő szelleme ásta alá, mely a ciceroniánus közéleti retorikának kedvezett.

Míg tehát Kazinczy prózastílusa a preromantikus hullámok stílusesztményén kezdve lassan közelíti meg újra a kilencvenes évek fordulója körül egyszer már kivívott atticista jellegzetességeket felmutató prózastílus eszményét, addig a XIX. század első évtizedének végén megkezdett eredeti költői tevékenysége tulajdonképpen előbb juttatja el az atticizmus stilisztikájának közelébe. Ezt a választott műfajok természete teszi számára lehetővé. Az epigramma, tömörsége és szükségszerű szentenciózussága, gondolatisága ellenére is, nem kedvez a formálisan, szillogisztikusan kifejtett gondolatiságnak, gyakran elmarad a connexio verbalis, a kötőszavakkal kifejezett kapcsolat. Az episztola pedig, bár a korabeli műfajelmélet sok változatát megengedte stílus- és hangnemben, s Berzsenyi episztolái valóban inkább a fentebb stílusnemet megkövetelő témákban és hangnemben íródtak, Kazinczy esetében elsősorban a horatiusi sermo, a művelt csevegés műfaja volt, nem csupán közepes stílusnemet, hanem csaknem a prózaiságba hajló, a style coupé erényeivel rendelkező periódusszerkesztést is igényelve. A leginkább lírai nyelvet követelő szonettben pedig a stílus tömörségének igénye, a gondolati kapcsolatok kifejtetlensége, a sejtelmes célzásszerűség gyakorisága még inkább ilyen nyelvi eszközök mozgósítását követeli meg. Azt mondhatnók tehát, hogy prózája későbbi atticista kiteljesedésének jó előiskolája lehetett saját költői gyakorlata is; hisz e tevékenység túlnyomó többségében olyan didaktikus-gondolati versműfajok keretei között zajlott le, amelyektől természetüknél fogva sem állt messze a prózaiság.

A század második évtizedének fordulóján és elején kibontakozó eredeti költői és értekező prózai tevékenysége azonban nem csupán stilisztikai sajátosságainak változásaiban, tehát nemcsak immanens

poétikájának némelyik jegyében vall nyelvművelő programjának kiteljesedéséről. Epigrammáinak gyűjteménye és Vitkovics-episztolája tartalmilag is a nyugatos és írók vezette, kissé arisztokratikus ízű nyelvművelési program szolgálatában áll. 1811-es publikálásukkal Kazinczy az ún. „nyelvújítási harcok"-at nyitja meg, mégpedig szatirikus éllel, fölényes gúnnyal. Vitkovicshoz írt episztolájának mintája nem is horatiusi episztola, hanem a latin mester szatíráinak egyike, a *Szatírák I. 9.*, az „Ibam forte via sacra" kezdetű, s Kazinczy is azt jelzi vele kapcsolatban büszkén Dessewffynek, hogy „talán nem épen szerencsétlen követése"[86] a jelzett horatiusi versnek. Későbbi, ugyancsak Dessewffynek kifejtett véleménye szerint: „Én a Vitkovicshoz irt epistolában egy bohót *teremtettem*, aki az én kedves hitem sorsosainak, a Kálvin János fiainak, esztelenségöket pengesse: hogy csak kálvinista tud magyarul. . ."[87] S való igaz, hogy legtöbbet idézett része, a mátészalkai Hőgyészi Hőgyész Máté szájába adott „ars poetica" mintha elsősorban a debreceni grammatika szelleme és a Kazinczy által gyűlölt „debreceniség" ellen irányulna:

Magyarnak én azt ismerem, s csak azt,
S nem senkit, senkit! mint azt, akinek
Szép nyelve nincsen elkeverve mással,
Ki nem szorul a vendég maszlagára,
Kenőcsöt útál, s gondolatjait
Tisztán s tekervény nélkül mondja ki;
Magát a nyelv urának nem hiszi,
Nem szab törvényt és uj szót nem farag,
De a régit érti s tiszteli a szokást;
Ugy ir ahogy beszél — egyszóval; aki
Köztünk lett, köztünk nőtt, köztünk maradt meg.

A kazinczyánus irodalomújítás ellenfeleit tehát ez a képlet jellemzi: keveretlen, ősi nyelv, az idegenes szépségek elutasítása, a nyelvtörvények és a nyelvszokás elfogadása, a régiség tisztelete, új szavak alkotásának elvetése, a beszéd és írás nyelvének meg nem különböztetése (bár ez az „Ugy ir, ahogy beszél" a maga túlzott tömörségében kissé kétértelmű, s ha a helyesírásra is céloz, akkor nem a debrecenieket sújtja, hanem az ypszilonista, kiejtéselvű helyesírás katolikus és dunántúli híveit; valamint a „régi" értése az archaizálás híveire, a nyelvszokás elfogadása pedig Verseghyre is vonatkozhat). S mint ahogy később kiderült, ez a vélekedés, vagy legalábbis a vélekedésrendszer egyes elemeinek jó része, nemcsak a debreceni „provincializmust" jellemezte, hanem a dunántúliakat, sok erdélyit stb., vagyis az ország irodalmárainak túlnyomó többségét.

A *Tövisek és Virágok* c. epigrammagyűjteménye, a szellemi arisztokratizmust kifejező goethei mottót viselve homlokán, ugyanezeket a hibákat ostorozza, hisz még a Vitkovics-episztolában szintén kigúnyolt provinciális kiejtésforma, is megkapja a maga önálló epigrammáját. A szakirodalom régebben a gyűjtemény epigrammáit két fajtára osztotta, az esztétikai tárgyú *Virágok*ra és a támadó jellegű *Tövisek*re, s ez első reagálók egyike, Jankovich Miklós teremtette meg a mintáját azok hosszú sorának, akik az előbbieket lelkesen üdvözölték, az utóbbiaktól viszont idegenkedtek.[88] De igazat adhatunk Kazinczynak, aki kezdettől hangsúlyozta, hogy sem Klopstock esztétikai tárgyú epigrammái, sem Goethe és Schiller *Xéniái* nem hathattak gyűjteményének bökverseire, mert megírásuk előtt nem ismerte ezeket a német epigrammákat. Ezért — vallomása szerint — inkább a latin epigrammaköltészet maximája, a „difficile est satyram non scribere" mozgatta irodalmi tárgyú epigrammáinak megírásánál. Ezért nem lehet őket élesen két típusra osztályozni, mert az esztétikai tárgyúak sem mentesek a szatirikus hangnemtől, s a csípős jellegűek is tartalmaznak esztétikai mondanivalót, állásfoglalást; legfeljebb a kettő adagolásának mértékében lehet megkülönböztetni őket.

A gyűjtemény legnagyobb felháborodást kiváltó támadása a már említett Himfy-epigramma volt; de a dunántúliak táborát összekovácsoló gesztusok közé minden bizonnyal odatartozott a nyelvi és irodalmi originalitás provinciális jelenséggé minősítése s a Nyugatkövető nyelvi modernizálás hirdetése a soloecismusok, sőt a xenologizmusok, tehát a nyelvi szabálytalanságok és idegenszerűségek jogosságának hangsúlyozásával. Ezt fokozza később a nyelvrontás vádjának büszke vállalása és az epigrammai morál hirdetése, ami egyúttal a kritizálás jogát is jelenti, a gyönge írók szellemi megsemmisítésének és az irodalomból való kiutasításának igényét.

Ugyanezek a nyelvújítói elvek nyernek szenvedélyes megfogalmazást a *Dayka élete* című értekezésben, melyet Dayka-kiadása bevezetőjének szánva már 1810-ben megírt, s így ugyanaz az ellenállásba még nem ütközött céltudatosság jellemzi, mint az ugyanebben az időben született epigrammáit. Világirodalmi példákkal igazolja az idegenes nyelvújítás szükségességét a nyelvek fejlődésében, s a nyelvújítás mértékét szerinte az ízlésnek kell megszabnia: „Izlés kell az iróban. . . mely érezze, mi igazán szép, és mi felvehető." Hangsúlyozza a nyelvhasználat differenciáltságának fontosságát, mert: „. . .A fentebb nemü próza nem piaci beszéd, s a poezis nem próza." S a hőgyészmátéi ellenérvek néhány legfontosabbikára így felel: „Tudni a nyelv törvényeit elmulhatatlanul szükség, szükség azt is tudni, mi van szokásban: de azt is szükség tudni, mi

adhat trópicus diszt, s el nem feledni, hogy kevés regula van kifogás nélkül, és hogy a regulától eltávozni sok helyt trópus vagy figura, s nem anomalia.

Azonban igenis igaz, hogy ez a szabadság csak azoknak való, akik a nyelvet tanulták, tudják; aki nem tudva, nem akarva, megszorulásból hibázik, járjon a törvény szerént."[89] Az idézet új bekezdésen belüli engedékeny gesztusa azonban nem önmagára vonatkozik, mint ahogy *Soloecismus* című epigrammájának pentameterje büszkén vallja: „Nem botol, a ki helyén s tudva s akarva botol." Viszont ezt a látszólag engedékeny gesztust nem felejtik el „ortológus" barátai, s ezért fogja később annyira felháborítani Kazinczyt debreczeni orvos barátjának, Szentgyörgyi Józsefnek az a levele, amely Kazinczy érvrendszere alól húzná ki a talajt, amikor legfontosabb példájának, Horatiusnak neológus célra való kiaknázhatóságát vonja kétségbe azzal, hogy azt gyaníttatja: Horatius is csak szorultságból kényszerült neologizálásra, s nem tudatosan.[90]

Kazinczy az idegenesség elleni legfontosabb érveket így sommázza: „A rómaiak nyelve és a görögöké rokon nyelvek voltanak. A mi nyelvünk keleti; ennek egészen más géniusza van, mint a nyugatiaknak. Nekünk nem ezeket kell követnünk, nem ezeknek szépségeiket kell magunkra raggatnunk; azok a szeplőtlen szüz [a magyar nyelv] természeti pirosság által szép orcáin csak kenőcsök; bé kell hatni a nyelv természetébe, annak rejtett tehetségeit kell kifejteni, eredeti szépségeit kell megadni; nem forditani kell, az csak rontja a nyelvet, hanem eredeti munkákat irni; — igy lesz *magyar iskolánk*. Keletre vissza, nem nyugotra!" S az ily módon összegezett ellenérvekre első válaszként megint egy olyan mondatot találunk, amely mintha elismerné az érvek jogosságát: „Követni fogjuk a tanácsot, mert értjük, hogy nem egészen helyes intéseikben van valami igaz és gondolt is." De ahogy a látszatra objektíven visszaadott ellenzéki nézetet is kifordította tulajdonképpeni természetéből, amikor a kor jelentős felismerését arról, hogy nyelvünk nem rokona a nyugati nyelvnek (melyet valaha ő is vallott), olyan következménnyel igyekszik diszkreditálni, amely nem jellemezte, ti. a keletre visszafordulás igényével, ellenérveiben is tovább viszi a gondolati csúsztatást, amikor a korábban idézett 1805-ös Csereyhez írott levélre emlékeztetően fölényeskedik, elküldve a keleti magyarság híveit a Don mellé tanulni.

A Dayka-kötet 1813-ban jelent meg, s jótékony hatását a neológia ügyére Kazinczy elégedetten állapítja meg az 1814-ben közreadott Báróczi-művek elé írt életrajzban. Álláspontját és érveit lényegében megismétli, a tisztán Báróczira vonatkozó részeken kívüli, elméletileg általánosabb eszmefuttatásokban csak néhány új, pregnánsabb

megközelítést találunk. Köztük a legérdekesebb a vitája azzal a helytelen állásponttal, hogy az írónak, mint Cicero beszédeinek, érthető, a szolgálólány által is megérthető nyelvűnek kell lennie. Kazinczy érvelésében megtaláljuk a német költészeten táplált kissé arisztokratikus minőségigényt s a közérthetőség primitív felfogásának elvetését. „És ha egyedül azt tarthatjuk jól irottnak — mondja —, amit a nép sepreje is ért, ha keresett, ha nem mindennapi, ha csonkitott, kinyujtott, elváltoztatott szókkal élni vétek, mi lesz ugy Lucréc, mi Virgil, mi Horác. . .? Mi lesz ugy az óság penészén kapva kapó Sallustból, kit a szolgáló lányok meg nem értettek, és aki kevélyebb volt, minthogy a szolgáló leányoktól megérttetni akarhatott volna. . .”[91] S a gondolatmenet végén felhangzik a Jenischtől merített terminus technicus, a *nyelv ideálja:* ”...a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: *hiv, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.* — De ennek értésére komoly tanulás, el nem foglalt elme, idegen nyelvek ismerete s dolgozási gyakorlások vezethetnek el bennünket.”

A nyelv ideálja a humanizmus mediációs rendszerének mindenoldalúan kifejlett és jól differenciáltan szabályozott nyelve; az alakult ki az évszázadok folyamán az antik irodalmak és elméletük hatására az egymás után európai szintre emelkedő modern nyugati irodalmakban. Ami azonban ott norma és sokszor már nyűgnek is tűnik, Kazinczy korának Magyarországán még megteremtendő ideál, Sollen. Nem csoda, hogy minél inkább tisztázódik ez Kazinczyban ezekben az években, annál határozottabban kerekedik felül benne a német idealizmussal való rokonszenv, a kanti etika Sollen-jellegének adaptálása; a nyelvszokás abszolutizálását pedig empirista jellegűnek tekinti, s ezért egyre inkább helyesli a kanti kriticizmus empirizmusbírálatát.

Hogy egy kis kitérőt engedjünk meg magunknak, nem árt megjegyezni, hogy Kazinczy Kant-imádata abban az időben aligha alapulhatott mélyebb Kant-ismeretre. Akkor Erdélyben élő református pap barátja, Sipos Pál közvetítette számára a kanti és fichtei bölcselet ismeretét, amiből annyit kiérzett, hogy a filozófiai tendencia rokon az ő nyelvművelő törekvéseinek elméleti irányával, s ezért időnként hivatkozik rá; később, 1818-ban, Márton István kantiánus *Erkölcsi Kathechismus*ának *Tudományos Gyűjtemény*-beli megtámadása után is állást foglal a vitában Márton mellett — akiről pedig korábban úgy tudta, hogy „ortológusként” ellenfele a nyelvújítási harcban —, mert, mint Nagyváthy Jánosnak írta 1818. január 17-i levelében: „. . .én is Kántot istenlem. . .”[92] Az is tény azonban, hogy a maga érdemének a vitában csak a kantiánus morális felfogás nép-

szerűsítését vallotta, a közös álláspontjuk filozófiailag szakszerű képviseletét átengedte Mártonnak; s ennek magyarázatát abban lelhetjük, hogy a német idealizmus filozófiai terminológiájával sohasem tudott megbékélni (s talán megbírkózni se). Barátjához 1812-ben írt, *Prof. Sipos Pálhoz* című episztolájában, melynek középső harmadát, korábbi közfelfogás szerint, valószínűleg valahonnét fordítva, fichtei terminológiában írta, újabban már rejtekező-mimikris vallomásjelleget is felfedezni vélnek,[93] a vers végén ironikusan elhatárolja magát a terminológiától:

Én nem mosolygom a jargont, s kerülöm
A kik mosolygják, mert az nekik uj,
S egyedül azt értik, a mit minden ért.
Jaj annak, a kinél homály marad
Az, a mi az értelmesnek nem homály!
De még is a sok: *sok!*

Fazekas Istvánnak pedig 1812. március 22-én, megküldve a Siposhoz írt episztolát, ezt írja: „Szörnyü mélység az a Fichte tudománya; az ideákat tisztákra hozni szükséges, de ez a *badar* beszéd csak iskolába való, nem közönséges életbe."[94]

De ez a nem túl alapos, mégis kétségtelen modern filozófiai tájékozódás is árulkodó: a baráti és tanítványi (pl. Kölcsey) körében újabban népszerű Kantot jól forgathatja fegyverként a nyelvszokás híveivel szemben, ugyanakkor viszont ez a kanti érvrendszer nem fenyegeti az ő lényegében változatlanul klasszicista-humanista típusú kommunikatív nyelveszményét, amelyhez hozzátartozik a gondolat és a nyelvi kifejezés szétválása s a gondolat elsődlegességének hite, mint a nyelv ideálját megfogalmazó előbb idézett mondatából láthattuk. Hiába foglalkozott tehát az előző évtized utolsó éveiben Herder életművével, meg sem érintette a hammani-herderi nyelvfilozófiai meggyőződés a gondolat és nyelv organikus egységéről, a nyelvi gondolkodásról, sőt az objektív nyelvi szellemfelfogás értelmében a nyelv elsődlegességéről. Így tehát a romantikát inkább előlegező herderi nemzeti nyelvgéniusszal szemben ő változatlanul az egyetemes európai humanista nyelveszmény alapján áll, s a felvilágosodás kozmopolita hullámainak rokonaként a romantikus és ezért inkább belső forrásokból megújulni akaró nyelvszemlélettel szemben számára magától értetődő a fejlett európai nyelvek szépségeit átültetni, adaptálni akaró nyelvművelés.

De ezt is lehet magasrendű érvekkel, modernül képviselni, s az eddigi, a Báróczi-tanulmányból vett idézetekből ezt láthatjuk is; Kazinczynak — ha úgy tetszik, nem romantikus típusú, hanem

inkább felvilágosult, s ezért sok kozmopolita elemet hordozó — nacionalizmusa vagy talán inkább patriotizmusa a tízes évek első felében nem a létező magyar nyelv természetében, hanem a humanista nyelveszmény mintájára létrehozandó magyar nyelv eszményében leli meg nemzeti büszkélkedése alapjait.

Gondolat és nyelv racionalista-klasszicista kettéválasztása azután — mint Szauder tanulmányai bizonyítják[95] — magától értetődően jár együtt az ideáció és a produkció szétválasztásával s a korrekcióelvvel. Ezt is lehet egészen modern módon, az európai neoklasszicizmus utolsó hullámai egyikének, illetve valamelyikének szellemében használni; de Kazinczynál mindez sokszor bosszantóan keveredik egészen iskolás stilisztikai babonákkal és olyan — saját műveinél is jelentkező — additív szerkesztési eljárással, amelyen joggal botránkozott meg az a Berzsenyi, aki a neki címzett episztola Kazinczy-féle átdolgozásában éles szemmel vette észre, hogy szép-halmi barátját „megjádszodta" a „verdammter Schulmann."[96] A Báróczi-tanulmányban is észre kell vennünk ezt a fordításprogramjával is szoros összefüggésben jelentkező klasszicista stilisztikai elfogultságot. Ő, aki a *Tübingai pályairat*ában még együtt emlegeti a magyar irodalom megújítói közt, mint testőrírókat, Báróczit, Barcsayt és Bessenyeit, azt írván róluk: „.. . .egyszerre léptek föl, s a nemzet csudálattal hallá francia izlés után gyalult nyelvöket. . .",[97] most, Báróczi-tanulmányában az eredetiség tehetségével aligha megáldott, elsősorban fordítói tevékenységében azonban az idegenszerűségeket szívesen alkalmazó s ezért Kazinczy által joggal elődjének tekintett Báróczit magasan Bessenyei fölé emeli, mert: „.. . .Bessenyei, ki nem éle kevésb idegen szólásokkal, de akinek irásaiban a legcsinatlanabb pórbeszéd együtt áll a franciás kifejezésekkel, magától minden olvasóit elkergette. A Báróczy muzsája egy grácia-alaku s növésü, nagy nevelést nyert leány, kinek még selypitéseit is kellemnek vesszük: a Bessenyeié — ha a kép nem volna illetlen — egy alföldi piros-pozsgás leányasszony, ki ama körül cselédkedik, és akin az asszonyától el-eltanult városi szólás, az asszonyától ellopkodott ék sem áll jól, mert a közé, amit felszedett és ami neki tulajdona, nem tud hozni összeillést."[98]

A szakirodalom a Báróczi-tanulmány újdonságának szokta tartani a nagyobb megértést az originalitás követelménye iránt. A valóságban Kazinczy bölcsen mérlegeli Báróczi művészi tehetségének természetét, ünnepli azért, mert a tehetségének megfelelőbb fordítói tevékenységet választotta, s csak azt veti szemére, hogy Marmontel-fordítása után nem hasonló remekek átültetésével gazdagította kópiáink galériáját, hanem silány termékekre vesztegette energiáját (Calprenède, Dusch). Ha nem ezt teszi: „.. . .ugy most egy mesteri

kézzel dolgozott copiek nagybecsü galeriejét birnánk, melynek legkevesebb érdemü darabja is többet érne, mint mázolóinknak, kik magokat teremtő müvészeknek képzelik, minden originálaik összességgel, és amelyben elgyötrött lelkeink a *való szépnek* szemléletében visszavehetnék eldult nyugodalmokat, s tisztább fentebb régiókba emelkedhetnének."

Ha az előtte kifejtettek szövegkörnyezetét is tekintetbe vesszük, ahol ugyanis Dürert a saját korabeli neoklasszicista Morghen fölé helyezi ugyan művészi érdemben, az ízlés nevelésére mégis sápadt művészetű neoklasszicista kortársát tartja inkább alkalmasnak, s nem a reneszánsz kor nagy mesterét, akkor világossá válik: Kazinczy nyugodtabb korok, vagy saját koruk nyomorúságának szorítása elől vértelen absztrakcióba menekülő kortársi művészek alkotásainak ideális szépségét tekintette *való szépnek*, s a refugiumnak, menedéknek tekintett művészet igényét kortársai originalitásán valóban nehezen fedezhette volna fel. Életútja, hosszú börtönszenvedése és a Báróczi-tanulmány megírása idejének aktuális küzdelmei, pl. a *Mondolat* támadása (melyre vonatkozó megjegyzését a tanulmány szövegéből utólag húzatta ki Helmeczivel[99]) szubjektíve nagyon is érthetővé teszik vonzódását az európai divatnak és aktualitásnak is számító s a forradalmi kor szenvedéseivel szemben hasonlóan menekülésnek, refugiumnak szánt neoklasszicista művészeti áramlat művei iránt. Ez a winckelmanniánus-görögös szépségeszmény, mely az örök minták utánzását magasabb rendűnek érzi, mint az élet aktuális nyomorúságaival elkeveredő, romantikusabb típusú originalitást, még e tanulmány fogalmazásában sem éri el esztétikai eszménye, a winckelmanni-goethei görögeszményítés modern értelmét, mert Winckelmannék a görögség utánzásával felszabaduló magasabb rendű originalitást ünnepelték, Kazinczy pedig a kópiát, s az originalitás iránti gesztusát egy lélegzetvétellel vissza is vonja: „De nagyon hamis értelmet adna szavaimnak, aki, amit itten mondánk, oda magyarázná, mintha mi tagadnók azoknak érdemeit, akik eredeti munkákat mernek. Sőt mi a sokáig gyakorlott fordítást az íróra nézve veszedelmesnek tartjuk, mert ezáltal benne kihal az oly igen szükséges bizakodás önmagához, s arra szoktattatik, hogy másnak segédkarjai nélkül nem járhat. Egyedül azt akarjuk értetni, hogy a gondos fordítás mind a nyelvnek sokat használ, mind az ízletet sikeresen képzi, holott a nem mesteri kézzel dolgozott originálok mind a kettőnek tetemesen ártanak." Ennek az idézetnek az első két mondata úgy hangzik, mint az előző évtizedben Fáynak írott és már idézett levele. S ezután az utolsó mondat mintha ténylegesen engedményt tenne az írói eredetiség javára, hiszen csak a „gondos" fordítást helyezi fölébe a „nem mesteri kézzel dolgozott" originál-

nak, vagyis általánosan elfogadható álláspontot tesz magáévá. De ha tekintetbe vesszük az idézetnek már korábban citált szövegelőzményét, s ha meggondoljuk, hogy a mesteri kézzel dolgozott „copiek" legkevesebb érdemű darabja is többet ér az önmagukat teremtő művészeknek tartó alkotók egész életművénél, s hogy ilyen mázolónak minősül ekkor már évek óta Csokonai is Kazinczy levelezésében, akkor a nagy általánosságban helyes állásfoglalás tulajdonképpeni tartalma inkább lelepleződik.

Elméletileg még egy érdekes megjegyzés kínálkozik a Báróczi-tanulmánnyal kapcsolatban. Kazinczy szerint a nyugati nyelvek legtöbbjével szemben, melyek a latin leánynyelvei, s ezért természetüket nem vagy kevésbé sértette, ha latinizmusokkal gazdagították nyelvüket, a magyar anyanyelv, nem rokona a latinnak, s ezért „... .egészen ellenkezőképpen van minálunk a dolog; az idegen szók a mi nyelvünk szavai közé teljességgel nem illenek, azok ezek közül kirivnak s szegénységünket, szorultságunkat, s a szégyelt kölcsönt minden nyomon elárulják. Ha mi a görög és a deák szókat francia terminatióikkal vettük volna fel (tón, triomf, theáter, tónusch, triumphusch, theatrum) ezek az idegenek kevésbé bánthatták s bántották volna füleinket." Vagyis egyrészt, azt állítja, hogy az idegen szavak kirínak a magyar szövegkörnyezetből, mivel nem rokon nyelvekből kölcsönöztük őket (s ezzel olyan érveket is használ, amilyeneket később Pázmándi Horváth Endre és dunántúli barátai fognak vele szembefordítani); ebből a tézisből azonban érdekesen ingadozó kettős következtetést von le: egyrészt potenciálisan egy purista következetességű nyelvtisztítás útját szabadítja fel, másrészt viszont azt vallja, ha már kölcsönzünk, inkább a franciásan rövidített formájú nemzetközi szavakkal éljünk, mint latin eredetijükkel, mely szerinte jobban bántja a magyar fület. Terminológiailag viszont érdemes megjegyezni, hogy Kazinczy ekkor még általában nem a túlzó neológia értelmében használja a „purista" szakkifejezést, hanem az „ortológus" szinonimájaként, s ezt figyelhetjük meg leveleiben is. A purizmus terminus technicusának helyes értelmű használatát — nyilván a nemzetközi szakirodalom újabb alapos tanulmányozása után — majd az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányában fogjuk látni.

A két tanulmány alaposabb vizsgálatát az tette szükségessé, hogy bennük fejeződik ki legátfogóbban a Kazinczy-féle irodalmi nyelvújítás programja a harcok kiéleződése előtti, kezdő szakaszában. Bár igaz, hogy a Báróczi-tanulmányban már az ellenérvekkel is számvetésre kényszerülő, sőt a *Mondolat* miatt a sértettség és üldözöttség közérzetével ismerkedő Kazinczyt is gyaníthatjuk. S így alkalmas arra, hogy a kazinczyas irodalmi neológia elméletének

egyoldalú vizsgálatából átvezessen annak a frontok összecsapásaiban jelentkező közegnek a vizsgálatára, melyben betöltötte funkcióját.

A Kazinczy-féle neológia kettős célja, mint láttuk, az irodalmi nyelv megújítása, illetve a normalizált irodalmi nyelv, a Schriftsprache megteremtése. A két funkciót a fejlettebb irodalmak esetében általában különböző korszakok oldották meg, egy-egy korszakban egyoldalúan csak az egyik funkció megvalósítására korlátozva önmagukat. Sőt, ha a két törekvés egy időben is él egymás mellett, akkor nem egymást támogatva, vagy legalábbis a látszat szerint többnyire éles harcban egymással; a németeknél pl. az írók és a grammatikusok már emlegetett és tárgyalt harcában. A Kazinczy vezette neológia eme kettős funkciójából származó kettős természete is ki-kiütközik, ha nem is a saját tudatában, de a gesztusai kiváltotta hatások és ellenhatások rendszerében. Kazinczy meg volt róla győződve, hogy a német írók antigrammatikus szabadságharcának magyarországi vezérképviselője, s ezért egyre nagyobb lenézéssel bánt a grammatikusokkal, s tudatosan, saját akaratából került velük szembe. De a kettős funkciójából folyó másik oldal, a normateremtés igénye nem a német írók normabővítő ügyéhez, hanem egy hagyományos klasszicista stilisztikai felfogás elfogult képviseletéhez láncolta őt kritikáiban és leveleiben. S mivel a hagyományos stilisztikai rendszert a korban a legátfogóbban Adelung említett stilisztikája fejtette ki, Kazinczy e másik funkciója vonatkozásában éppoly joggal tekinthető Adelung (és elődje, Gottsched) egyik legfontosabb hazai képviselőjének. S munkásságának ez az oldala, talán kevésbé szándékozott következményekkel, az írók többségét idegenítette el tőle, s így egy furcsa, másutt aligha felfedezhető írógrammatikus egységfrontot szült az ő törekvéseivel szemben. Nagy tekintélye, jeles irodalmi működése, stílusteremtő tehetsége, nagy és viszonylag korszerű európai műveltsége szerencsésen kapcsolódott össze született irodalmi vezéregyéniségével, hihetetlen, fáradhatatlan szorgalmával és mozgató erejű dinamizmusával, s ezért, ha talán nagyobb erőket kényszerített is összefogásra ellene, mint amilyenekkel szándéka szerint föltétlenül szembe akart kerülni, céljának időszerűségét az a tény is igazolja, hogy a jelen és a jövő legnagyobb tehetségei, egy Berzsenyi és egy Kölcsey — legalábbis egy időre — hozzá csatlakoztak.

A normateremtő újítás belső ellentmondásaihoz tartozik, hogy mint újító egyre inkább a művelt nyugat irodalmainak és nyelveinek modelljére akarja kaptázni nyelvünket, ugyanakkor itthon pedig egyre határozottabban, szinte adelungiánus makacssággal, az északkeleti nyelvjárásra akarja építeni a magyar Schriftsprache-t

(egyébként nem jogtalanul, hisz előtte is már egyre inkább ez a nyelvjárás vált erre alkalmassá, történelmi körülmények következtében.)[100] Így kerül összeütközésbe a saját táborához tartozó Berzsenyivel is a dunaiság-tiszaiság vitájában, mivel a legszívesebben kiirtaná a dunántúli tájnyelv szavait új klasszikus jelöltjének verseiből; Berzsenyi azonban ebben a kérdésben nem enged, ezért kap majd ki az ortodoxabban kazinczyánus Kölcseytől.

A nyelvújítás körüli harcok akkor csapnak fel magasabb hőfokra, amikor a neológia tekintélyét először kezdi ki alaposan a *Mondolat* (1813) szellemes stílusparódiája. Ha a címképén a Helikon felé szamaragoló Kazinczy ábrázolása kissé vastag is volt, maguk a stílusparódiák viszonylag mérsékeltek és szerencsések, s figyelmeztető funkciójukat meg kellett volna érteni. Kazinczyt azonban az sértette a végletekig, hogy a *Mondolat* egy táborba csapta az általa ízléstelennek tartott túlzó nyelvújítókkal, a Perecsenyi Nagyokkal, a Wándzákkal, Folnesicsokkal, Pethe Ferencekkel. Ezért önmagát és táborát is belehajtotta egy túlzó lelkiállapotba, aminek több következménye lett. Az egyik a *Felelet a Mondolatra* (1815) féktelenül durva válasza a *Mondolat* csipkelődésére, amely még a barát Berzsenyit is — aki pedig szintén tárgya volt a *Mondolat* stílusparódiájának — elriasztotta. Kölcsey és Szemere válasza pedig még valamelyest enyhítettebb formában látott napvilágot, hisz az eredeti szöveget durvasága miatt a cenzor nem hagyta megjelentetni. A másik a Kazinczy által egyre nyomatékosabban emlegetett írói önkény joga a nyelvszokással szemben, amely érvhez — mint láttuk — tekintélyül az empirizmus nyelvszokás-fetisizálásával szemben egyre gyakrabban hivatkozik Kant empirizmuskritikájára. De itt is szimptomatikus, hogy a kanti zsenielméletet már az *Erdélyi Muzéum* 1814-es I. füzetében ismertető Döbrenteivel szemben, aki a nyelvújítást a zseni jogával igazolta,[101] Kazinczy a nyelvi erőszaktétel jogát nem a zseni, hanem az ízlés jegyében követeli; s az ízlés őnála még mindig nem a zseni szuverén ízléselve, hanem a klasszicista normák és szabályok ismeretéből a vérébe ivódott és ösztönössé vált klasszicitás ízlése. Ezért fog még a húszas évek folyamán is azzal dicsekedni Toldy-Schedelnek, hogy senkinek a költészete nem oly tisztán klasszikus a korban, mint az övé.[102]

A harmadik pedig a korabeli grammatika szellemével vívódóknak az a törekvése, hogy ideológiai alapot teremtsenek neológiájuknak. Kölcsey volt az, aki — nyilván Kazinczy hatására — igen alaposan tanulmányozta a tízes évek közepe táján a német nyelvművelési szakirodalmat,[103] tanulmányai eredményeképpen arra az eredményre jutott, amit Kazinczynak fejteget 1815. július 5-i levelében: "...2. A magyar nyelv, pleno optimo Jure, *occidentalis* nyelv.

A flexiók nem teszik a nyelvnek természetét, hanem csak formáját. A nyelv természete semmi nem egyéb, hanem a *nyelvképzékenységnek* (Bildsamkeit) *utja*. Azaz, arra, hogy a nyelv természetét kitanulhassuk, azt kell tudnunk: mely ut az, melyen a nyelv képeztethetik, és eleitől fogva képeztetett? Milyen szintaxis az, melyet a nyelv elfogadhat és eleitől fogva elfogadott? Ezen kérdéseket ha a magyar nyelvre alkalmaztatjuk, a jön ki, hogy a magyar nyelv semmi mostan élő keleti vagy nyugoti nyelvhez nem hasonlit, legalábbis nem hasonlit ugy, mint a *némethez*. A francia, olasz, spanyol nyelvek mintegy egyszerre állottak elő a római és barbarusz nyelvek káoszából. A római nyelv elromlott a barbaruszok ajkain, s ezen barbarusz köznép leve szerzője a deákeredetü nyelveknek, melyek osztán csakhamar tudós kezekre menvén által, csinosittattak ugyan, de meghagyattak a magok származási természetekben, s nem adatott nekik több képzékenység, mint amennyit a régi deák nyelvnél s a skolasztika filozófiánál fogva eleitől birtanak. A magyar nyelv, valamint a német egy miveletlen nemzetnek eredeti nyelve vala, bősége itt az európai uj ideák közt éppen ugy nem volt, mint meghatározott szintaxisa az irók nemlétében nem lehetett. Ime tehát az első lépés, melyet a magyar nyelvnek tennie kellett, az vala, hogy a körülte levő németektől és tótoktól szavakat kölcsönözzön. Erre elég dokumentum csak maga a *Latiatuc* is. Azomban a német és tót nyelvekből való kölcsönzés inkábbára a nép dolga volt, lássuk a tudósokat. Mind a németek, mind a magyarok kersztyénekké lettek és igy belépett hozzájok a papok által a deák nyelv. A deákul tudó papok egyedül való tudósok lévén, és első tudósok lévén, ők kezdették tehát egyedül és először mind a német, mind a magyar nyelvet képezni. Innen van már, hogy mind a két nyelv a deák szabad szintaxist vette fel, hogy mind a két nyelv inverziós nyelv. Innen magában kijön a magyar nyelv occidentalismusa annak első miveltetésétől kezdve.

3. Abból, hogy a magyar nyelv mint a német a deák szabad szintaxist vette fel, s hogy a magyar nyelv mint a német inverziós nyelv, következik, hogy mindkettő egyeránt vehet fel idegen fráze-seket, fordulatokat, sőt a magyar sokkal inkább, mert ahol a német *négy* inverziót tehet, ott tehetünk mi *negyvent*. Innen kell már azt megmagyarázni, miért mondjuk mi azt, hogy a *magyar nyelvnek természetében fekszik a neologizálás?*"[104] S a továbbiakban ezzel indokolja, hogy a neologizmus legmérgesebb ellenségei is, öntudatlanul is neologizálnak kölcsönzés és inverzió utján. Majd megállapitja, hogy „. . .magyar szintaxis mindezideig nincsen, és jövendöljük, s akarjuk, hogy . . . soha se is legyen . . . Én itt is azt hiszem, amit a filozófiában. Én azt hiszem, hogy a progresszió véghetetlen, s aki egyszer egy uj gondolatot uj szóval, vagy uj szólással kitenni szabad-

nak vélt, mi oka van szabadnak nem vélni a második és harmadik gondolatnak hasonló kitételét is?" S hogy az új szavak úzusba jöjjenek, arról szerinte nem az analógia, nem a grammatikai helyesség, „... .hanem bizonyos esztétikai szellem, mely vagy jólhangzás, vagy rendesség, vagy frappántság által csinálja az effektumot", gondoskodik.

Ha az egész elmélet nyilvánvalóan tudománytalan is, sokkal több részletigazság rendeződik benne hamis rendszerré, mint az ember gondolná. A korban népszerű nyelvi és költészeti primitivizmus hitte azt, hogy a korai nyelvfejlődési szakasznak, mely expresszívebb, s így a költőiség számára kedvezőbb, jellegzetessége az inverziós, a kötött szórendet nélkülöző mondatszerkesztés. Így a magyar nyelv inverziós jellegének hangsúlyozása eleinte azt jelentette, hogy fejlődése korai szakaszán lévén, alkalmas a „képzékenységre", vagyis az újításra. Kölcseynél azonban ezen a fokon mintha már keveredne ez a korábbi herderi felfogás a schlegeli nyelvtipológiai szemlélettel, ő ugyanis nem a magyar nyelv fejlődése jelenlegi fokával, hanem a történelmi körülmények miatt kialakult természetével köti össze az inverziós jelleget és a képzékenységet. Ha viszont logikusan végigvisszük a gondolatmenetét, akkor a következő eredményekre juthatunk: ha nyelvünk természeténél fogva az inverziós jellegű nyelvekkel rokon, akkor azok mintájára szabad továbbképezni (elsősorban németesség), de a többi nyelvére kevésbé; ha nyelvünk *természete* a neologizálás, ha ösztönszerűen, tudatos szándék ellenére is neologizálunk, minek erőltetni a neológiát. A neológia legradikálisabb elmélete tehát saját logikájánál fogva elvezet a neologizálás szükségtelenségének, önmaga felszámolásának felismeréséhez, s ez rövidesen érvényesül is Kölcsey lasztóczi leveleiben.

Térjünk azonban vissza a front másik oldalára, s figyeljük meg, hogy a nyelvújítási harcok kiéleződésével milyen érvek hangzanak fel a másik táborból. Döbrentei 1815. március 11-i levelében küldi meg Kazinczynak Sághy Ferenc levelének szövegét. Sághy, a budai egyetemi nyomda kurátora, a buzgó magyar érzésű férfiú, aki sok áldozathozatallal támogatta a korabeli magyar irodalmat, Verseghy barátjaként nem szerette Kazinczyt, s azzal fenyegette Döbrenteit, ha folyóiratában ennyire hagyja érvényesülni Kazinczy befolyását, elveszteti előfizetőit. Vádjai: „... ez az Ur [ti. Kazinczy. Megjegyzés tőlem — *Cs. L.*] és Helmeczije nem csak nem épitik nyelvünket, hanem ugy elrontják, hogy végre minden jó irónak és Hazafinak lekell tenni tollát, és önnön magának a Magyarnak megutálni tulajdon nyelvét, hát mit mondjak az Idegenekről?... Kazinczy megrontotta Báróczyt, Daykát, mellyeket kiadott, és sok tudós és érdemes jó Irókat meggyalázott, magát pedig gyalázza azzal, hogy

ennekutána senki se hallgat reá, senki se fogja Munkáit venni, vagy tudositásait csak olvasni is."[105]

A nyelvrontás vádja általánosan elterjedt volt, ami pedig a második vádat illeti, kétségtelen, hogy Dayka és Báróczi kiadásánál Kazinczy bizonyos mértékig érvényesítette korrigáló elképzeléseit, de az tisztázatlan, hogy ebből mennyit lehet az ő számlájára írni, s mennyit Helmeczière, aki az 1813-as Berzsenyi-kiadásba is sok helyen beleavatkozott, Berzsenyi felháborodására.

A másik kellemetlen meglepetés még előbb érte, amikor régi barátja, Kis János 1814. október 7-i levelének mellékletében kifejti neki a nyelvújítással kapcsolatos nézeteit, melyek a józan újítást nem ellenzik ugyan, de a nyelvi revolúciót szükségtelennek minősítik. „A nyelv-ujitásban tovább érünk, ha lassan járunk. A mennyire lehet, észrevétlenül kell a nemesi vagyonban, a nyelvben, kedvetszegő változtatást tenni; különben processusba keveredünk. . ."[106] — írja a jobbágy származású, s csak saját érdemeiért nemesített, a „nemesi vagyon" kifejezést tehát aligha feudális szellemben használó soproni evangélikus szuperintendens. Majd így folytatja: „Az erőszakos revolutzió a nyelvujitásban annál szükségtelenebbnek látszik lenni, minthogy a nyelv hibájinak nints az a természetek, a mi az Ország alkotmányai hibájinak van hogy t. i. naponként rosszabbak lennének. Attól sem lehet tartani, hogy az ujitások és jobbitások ideje a mi időnkkel egészen elmulnék. Valamig jó iróink irni fognak, mindig szépül nyelvünk, s annál inkább s annál észrevehetőbben fog szépülni, mennél nagyobb elmék lesznek az irók." Emellett ellene szegül Kazinczy vonzódásának a franciásan rövidített nemzetközi szavak dolgában, s nem tartja nagy bajnak, ha hívek maradunk a latinos ejtésünkhöz, melyhez a magyar fül hozzászokott. Kazinczy iránti gesztusként viszont így fejezi be észrevételeit: „Nem kell megitélni azt, a ki magában teremtő erőt nem érezvén, a tsinált országuton jár; de azok, a kik elmével, tudománnyal, izléssel felfegyverkezve a nyelv szépitése végett minden balvélekedéssel hartzolnak, az egész Nemzet hálájára méltók, s még akkor is tiszteletet kivánhatnak, ha szent buzgóságok minden vigyázat mellett is a lineán tulmegy. A kik ezeket kipasquillizálják, azok többet érdemelnek, mint megvetést."

Az igazságtalanul bántott barát melletti kiállás sem feledteti az érintettel, hogy Kis János mondanivalójának lényege az őáltala szervezett mozgalomra nézve kedvezőtlen. Kazinczy — több barátjának ismétli a kifejezést — „elrémült" Kis levele olvastán. Az a történetfilozófiai és nyelvi evolucionizmus ugyanis, mely néhány hónappal később Kölcsey már idézett levelében a nyugatos nyelvművelés elvi alapját szolgáló köntösben még nem riasztó Kazinczy-

nak, itt érett érveléssel s egyenesen a jövőre utaló konklúziókkal jelentkezik. Hogyan eshetett egy nyelvi revolúciós mozgalom vezérének, aki legszorosabb fegyvertársaival együtt abban a hitben élt, hogy most, amíg lehet, kell megragadni a gyors nyelvfejlesztés lehetőségét, amíg a nyelv fiatal, nem megmerevedett. A „hic et nunc" hívő meggyőződésével szemben itt az a figyelmeztetés hangzik el, hogy azért szükségtelen a nyelvi revolúció, mert pörbe kever, mert az újítás nemcsak a ma privilégiuma, s mert mindig szépül a nyelvünk, a jövőben is, amíg jó íróink lesznek. Az ilyen típusú lefegyverző érvelésre egy harcos nem figyelhet oda, mert akkor önmagát fosztja meg a lendülettől.

A saját táborából felhangzó, hol rejtettebb, hol nyíltabb figyelmeztetésekre Kazinczy még nem figyel oda. Kénytelen azonban tudomásul venni a másik, vagy másiknak vélt oldal ellenvetéseit. Amikor 1815 tavaszán Pest-Budán tartózkodik, társaságban, elsősorban Kulcsár István házánál, szembe találkozik azokkal, akik — mint elsősorban Fejér, akit, mint láttuk, az 1790-es évek fordulóján még Kazinczy tekintett túlzó nyelvújítónak — a magyar irodalom egységének megőrzése érdekében szerették volna lebeszélni a kritizálásról és a vita szításáról. Ő egyelőre még nem enged, de az a tény, hogy rövidesen igyekszik felvenni a kapcsolatot a dunántúliakkal kölcsönös megértetés és kimagyarázkodás céljából, arra utal, hogy a figyelmeztetések megfogantak benne — egyelőre még szűkebb táborának, Kölcseynek és Szemerének a tetszése ellenére. A legmeglepőbb ellenérvet azonban onnan kapta Pesten, ahonnan a legkevésbé várta volna, s épp ezért legtöbb beszámoló levelében ezt érinti a legnagyobb indignálódással. Neki, a német kultúra rajongójának ugyanis a német anyanyelvű Schedius Lajos, a pesti egyetem esztétikaprofesszora, a német idealizmus esztétikájának nagy tekintélyű hazai szálláscsinálója mondja az említett társaságban, s természetesen német nyelven: „Unsere Sprache ist orientalisch, Sie wollen ihr den Schmuck der Occidentalischen geben. Sehr schön! Aber da der Genius der 2 verschieden ist, so muss das nicht anderst als ganz amalgamizirt, nicht wie bey einer musivischen Arbeit."[107] Ez volt Schedius válasza Kazinczy kérdésére, amelyben véleményét tudakozta Dayka- és Báróczi-életrajzairól. Kazinczy, debreczeni „ortológus" barátjának, Szentgyörgyi Józsefnek írt levelében (1815. augusztus 6.) még triumfálva számolt be arról, hogy zavarta bele Schediust viszontkérdéseivel a válaszadásba. De a felvetett probléma tovább foglalkoztatja. 1816. január 6-án már így ír Rumynak: „Ja, wir sind unserer Abstammung nach Orientaler, aber die Literatur der neuen Nationen im Occident ist auch *unser*, und diese hat Verwandschaft zwischen ihnen und uns geknüpft,

welche so viel als unsere vergessbare orientalische Verwandschaft gewiss werth ist. Sie rücken uns immer vor a Magyar Nyelv *természete*. Diese tasten wir nicht an, wir gebrauchen die suffixa wie vorhin, unsere Etymologie u. Syntax ist dieselbe. Wir schmücken uns nur mit ihren phrasen und locutionen, wie der Römer sich mit denen der Griechen, *weil die griech. Literatur auch die römische war.*"[108] S ugyanerre a kérdésre még bővebben tér ki a *Tövisek és Virágok* tervezett új kiadásához írt, kéziratban maradt jegyzeteiben: „Tudjuk, hogy nyelvünk keleti nyelv és nem nyugoti, s inkább érezzük e szerencse becsét, mint hogy erről lemondani akarnánk. Nem is tudjuk még, hogy valamelyikünket az a gondolat szállta volna meg, hogy ennek ebbeli tulajdonságát szentségtörő kezekkel illetni akarta légyen; a suffixumot ugy raggatjuk mostan is a nomenekhez és verbumokhoz mint annak előtte raggattuk; az adjectivumok a magok substantivumok előtt állván, most sem declináltatnak, s a német, francia, olasz, deák görög nyelvek példája nem szédithetnek el, hogy nyelvünk tulajdona ellen a pluralisban álló substantivumok előtt singularisban ne tegyük az adjectivumot. . . De minekutána a görög, deák, német, francia, olasz literatura nem csak a görögöknek, rómaiaknak, németeknek, franciáknak, olaszoknak, hanem a magyaroknak is literaturája, s ez a tekintet közöttünk és ezen nemzetek közt egy rokonságot sző, mely ér annyit, mint az a másik, mely által a zsidóknak, araboknak, töröknek, és tatárnak vagyunk rokonai: vétünk e ha azokhoz szólván, a kik ezen lelki testnek szint ugy tagjai mint mi, a kik ugy szólunk, ugy ejtjük a szólást, hogy beszédünkön ki ismerszik, kinek társaságokban éltünk? Mert hogy az utcán beszéljek igy, az idétlen tartalék. . . Ok nélkül szólani igy. . . igenis vétek; de ha ezt azért teszem, hogy nyelvem, mely az ideát kitenni nem tudta, bővüljön, vagy hogy elkerülhessem a gyilkoló körülirást, vagy hogy a kifejezés az olvasót frappirozza, s a hely épen e szót, e kitételt kivánta: ha vétek e ekkor is?" S e gondolatmenet végén már feltűnik az ortológusoknak szóló első elismerések egyike: „Mi nem csak nem neheztelünk, hogy az orthológusok olykor szóllanak, sőt köszönettel tartozóknak valljuk magunkat azért, hogy szólottak és szólanak. Nem nézzük sem magunkat azoknak, a kiknek már nincs mit tanulnunk, sem őket azoknak, a kiktől tanulni nem lehet."[109] S bár a végén mégis saját igazát vallja, lehetetlen észre nem venni, hogy ez a — sajnos, akkor nem publikált — körülbelül 1816. január végére keltezhető szöveg mily sok vonatkozásban készíti elő az *Ortológus és neológus*. . . szinkretista álláspontját.

E kéziratban maradt jegyzések írásakor Kazinczy még aligha ismerhette Teleki László levelét, melyet írója január 16-án keltezett,

a címzett azonban csak február elején kapta meg. Ebben a levélben, Kazinczy kérésére, Teleki kifejti felfogását a nyelvújításról, elméletéről és gyakorlatáról egyaránt. A tanulmány terjedelmű levél elméleti alaposságával messze meghaladja a nyelvújítási harcok szemben álló táborainak eddigi megnyilatkozásait, s ezért érdemes alaposabban megismerkedni a gondolatmenetével.

A kötelező udvariassági tiszteletkörök után saját korábbi munkájára, a már említett *Buzgó esdeklés*re utal, hogy felmentse magát a részletes fejtegetés kötelezettsége alól. Így mindjárt, a lényegi kérdésre térve, kifejti, hogy miképp a magyar alkotmánynak a nemzet, a nyelvnek a magyar publikum az ura: s mivel az alkotmánynak is vannak olyan elemei, mely fölött az élő publikum sem rendelkezhet, még a rendi országgyűlés sem változtathat, úgy a nyelv belső csontvázát, alkotását sem változtathatja meg a ma élő publikum; „A különös Hazai Törvények soha a Természeti Törvények ellenére nem parancsolhatnak; ugy a Nyelv körül, még a publicumis olyan Regulákat el nem fogadhatt, a mellynél fogva a hosszas idők által meg szentelt törsökös rendszabások változtathatnának."[110] Az ilyen alapon elutasított kísérletek közt említi a nemek behozatalát nyelvünkbe. Az idézett gondolatmenet a konzervatív alkotmányvédelem jegyében születettnek látszik, valójában azonban a legkorszerűbb államelméleti iskolának, a német romantikus állambölcselet történeti iskolájának, az organikus társadalom- és államelméletnek a jegyeit hordja magán, még az érvek megfogalmazását is onnan kölcsönözve.

Annak a vélekedésnek is ellentmond, hogy a szépírók urai a nyelvnek. Legfeljebb bővítőinek, pallérozóinak tartja őket; a grammatikusok pedig az írók próbáinak rendbe szedői, de csak a publikum fogadhatja el, ítélheti meg e próbákat, mint a nyelv ura. „Valóban káros vólna, ha minden Szép-iró Ura lehetne a nyelvnek, a melyen ir; mert igy nem a maga irása módját alkalmaztatná a nyelv Geniusához, hanem a magától meg állapíttatott Regulák kaptájára ütné a nyelvet; és igy akármely nyelv is annyiféle volna, a mennyiféle külömböző értelmü Szép-Iró találkozhatnák benne: vagy is a nyelv maga tökéletesen el enyészne, s helyette sok külömböző oldalas nyelvek támadnának. De továbbá ha a publicum ezt a szabadságot meg engedné mindegyik Szép-Irónak; minekutánna a furtsálkodó elme az ilyenekben nem igen esmér határt, minden nyelvből egy Babelidás lenne, s kivált Hazánkban tsak fél Század utánn nappalis Lámpással kereshetnők ősi Magyar nyelvünket."

Miután a nyelv feletti uraság jogát a közönségnek biztosította, gondolatmenete következő lépésében a publikum fogalmát igyekszik meghatározni, vagy inkább meglehetősen árnyaltan körülírni. (Ez is

szerepelt már korábbi művében, mint láttuk.) Szerinte a publikum nem lehet az egész nemzeti közösség, de nem lehet kizárólag annak pallérozottabb része sem. Ez utóbbi ugyanis műveltsége következtében megérthet és elfogadhat olyan írói újításokat is, melyeket a nemzet számosabb, okoskodásra képes tagja extravaganciája miatt nem emészthet meg. Ezért szerinte „. . .A publicum . . .az az egész értelmesebb közönség, a mely akarmely kiss mértékbenis okoskodni tud: de valamint a publicumot bajos meg határozni tökélletesen, ugy azon Szép Irókatis, akik az Ur értelme szerint Urai a nyelvnek, bajos kimutatni. Annyiféle a Szép Irás vagy a *Belletria* neme, s annak oly sokféle tökéletesség fokai vagynak, hogy kételkedem, mi módon lehetne azt a nemet, gráditsot, a melyen a nyelv Urasága kezdődhessen, meg határozni. Azok a pallérozott nemzetek, mint az Anglus, Német, Olasz és Frantzia, a kik nyelvek ki mivelésében jóval előttünk járnak, nagy részint tudós Társaságokat állitottak fel, ezek itélték meg az uj szókat, azoknak polgári Jusst attak; ezek vagy helyben hagyták vagy el vetették a különös Tudósoknak a nyelv ki mivelésére tzélozó lépéseiket; ezek, hogy a nyelvnek állandóságot adjanak, Grammatikákat, Szó Tárokat készitettek." S megjegyzi, hogy mivel nálunk ilyenek nincsenek, sőt remény sincs közeles felállításukhoz, ezért nálunk „. . .a számosabb s értelmesebb publicum az a mely a nyelv pallérozásának Törvényeket szabhatna".

Ez az álláspont tehát a quintilianusi consuetudo eruditorum helyett, mely még az ún. ortológusok többségének, köztük Verseghynek, Pápaynak is véleménye volt, csupán a Kazinczyétól eltérően kevésbé arisztokratikusan értelmezett véleménye, a *Debreceni grammatikára* emlékeztetően a szélesebb közönség, a köznép felé nyit, a felvilágosultabb, ha úgy tetszik, s valószínűleg a nacionalizmus előrenyomuló szellemének a hatása alatt demokratikusabb, a debreceni típusú felvilágosult népiességgel rokonabb. De Teleki nemcsak a kitágítottabb közönségfogalommal ássa alá Kazinczy arisztokratikusabb írói nyelvújításprogramját; egyúttal kimutatja ennek az írói nyelvújításnak belső ellentmondásait is. Kazinczynak ugyis az volt a legnagyobb sérelme, hogy egy táborba sorolták a szerinte ízléstelen nyelvújítókkal, akiktől lépten-nyomon elhatárolta magát. Teleki azonban jól látta, hogy amennyire nehezen körülírható a nyelv dolgában diszponálni képes közönség köre, éppoly nehezen határozható meg azoknak az íróknak a köre, akikre joggal lehetne rábízni a nyelv pallérozását. Különösen, ha túl nagy elvi eltérés nem is különbözteti meg őket; hisz láttuk, hogy Kazinczy Báróczi-életrajzában is az új szavak alkotása útján való nyelvművelést, a nemzetközi szavak magyarítását tekintette a helyesebb

megoldásnak, vagyis részben az adelungi, részben a purista típusú nyelvújítás útja elől távolította el az elvi sorompókat, márpedig a legtúlzóbb magyar puristák ezeken az utakon haladtak. Nem véletlen, hogy ekkoriban már enyhültebben ítéli meg Kazinczy egykori éles kritikájának tárgyát, Barczafalvi Szabó Dávid, a *Szigvárt* fordítójának nyelvújítását, sőt rövidesen, az *Ortológus és neológus*... soraiban már inkább az érdemeit fogja hangsúlyozni. Ha mindehhez hozzávesszük Kazinczy eddig megismert megjegyzéseit arról, hogy ő sem volt biztos tehetségének fokát illetően, hogy mindig csak az ízlés, és sohasem a zseni nevében követelte magának a nyelv fölötti uralom jogát, akkor nem nehéz elképzelni, hogy Teleki érveit azzal kapcsolatban: mily nehéz meghatározni az írói tehetség és tevékenység ama fokát, amely már jogot biztosíthat a nyelvvel való szabad bánásra, mennyire nehezen viselhette el Kazinczy. Teleki érvelésének logikus következő lépése az akadémiákban látja a nyelvpallérozás intézményes megoldását, s csak azok híján bízza a szélesebb közönségre a döntést nyelvművelési dolgokban. Ez fáj a legjobban Kazinczynak, az akadémiai mozgalom ez idő szerinti elszánt ellenségének, mert az akadémiától épp saját írói nyelvújításának jövőjét féltette. Teleki levelére adott egyetlen részletesebb reagálása így hangzik Szemerének írt 1816. február 12-i levelében: „Ez az uj Levelezőm [ti. Teleki. Megjegyzés tőlem. — *Cs. L.*] nem g o u t i r o z z a azt hogy a Nyelv dolgában az Iró az Ur és Törvényszabó, s a Népnek tulajdonítja e hatalmat, vagy a mi nekünk még gonoszabb volna, a Tudósoknak s a soha itt fel nem állandó Magy. Tudós Társaságnak."[111]

Teleki a továbbiakban helyteleníti a nyelvújítás különböző táborainak kizárólagosságra törekvését; szerinte sem az archaikus és dialektális szavak felújítása, illetve általános használatúvá tétele, sem a kizárólagosan új szavakat teremtő út, sem a nemzetközi szavak változatlan átvétele nem lehet az egyedül üdvözítő megoldás, hanem valamennyiök kombinálását kell jó érzékkel alkalmazni. A nyelvet csak pallérozni kell, mert nem oly szegény, mint a buzgó nyelvújítók állítják; új nyelvet nem kell formálni. Az igényesebb nyelvhasználat viszont valóban megköveteli a nyelvbővítést, de csak mértékkel. Útjai: az archaikus szavak felújítása, a nyelvjárási szavak közül a szerencsések és jó magyarok általánosítása, a nemzetközi szavak átvétele az angolok mintájára, akik rengeteg idegen szót használnak, csak hangzásukat honosítják, végül a magyar nyelv géniuszának megfelelően alkotott új szavak meggyökereztetése. Idegen idiómák meghonosításának elvi ellenfele, és nem tartja szükségesnek az idegen nyelvek valamennyi szépségének a behozatalát nyelvünkbe, mert szerinte ez erőszaktétel nélkül nem eshetik

meg, s ha a fejlett európai nyelvek bizonyos vonatkozásokban tökéletesebbek is a miénknél, más részben a miénk gazdagabb az övéknél. Hogy a magyar nyelv adott fejlettségi fokát nem Kazinczyék ítélték-e meg helyesebben radikális nyelvművelési programjukkal, az vitatható; szerintem legalábbis az évtized közepe tájáig volt jogosultsága a nyelvi revolúció erőltetésének is; de hogy Teleki álláspontja jobban megfelel a tudományos alapú nyelvművelés mai felfogásának is, a kor Európájában a tízes években mindenütt előnyomuló s többnyire már romantikus jellegű nemzeti szellem igényének is, az kétségtelen.

Teleki pontjai s Kazinczy lehetséges viszonya hozzájuk szintén érdemelnek némi figyelmet. Az archaikus és dialektális szavak bevonásának elvi helyeslése a svájciak és Klopstock érve volt Gottscheddal szemben, s Adelung sem helyeselte alkalmazásukat. Ráday, mint láttuk, támogatta az archaikus nyelvréteg szavainak alkalmazását, Kazinczy már akkor sem javallta, legalábbis kifejtetten. A szakirodalom azóta bőségesen bizonyította, hogy Kazinczy mily szerencsés alkalmazója volt a tájszavaknak (különösen ha az északkeleti nyelvjárás szavai voltak), s részben élt a régi, elfelejtett nyelvréteg szavainak a felújításával is. De hogy elvileg még a tízes évek jó részében is szemben állt velük, azt nemcsak Berzsenyivel folytatott dunaiság-tiszaiság vitája igazolja. A Teleki-levél születésének ideje körül így reagál a táborához tartozó Ungvárnémeti Tóth László újonnan megjelent verskötetére Szemeréhez írott, előbb idézett levelében: „Eggy hatalmas ifju férjfival nevelkedett felekezetünk. Azokat a Révaianus Archaismusokat fülem nem türi ugyan, s szeretném ha a Néptől még inkább távozgatna-el; de hagyjuk-meg kinek-kinek a maga individualitását, s valljuk-meg, hogy Tóth László nyelvünknek s Literaturánknak igen nagy nyereség."[112] Kazinczy tehát 1816 februárjában, amikor már liberálisabb az írói individualitással szemben, különösen, ha az a saját táborában jelentkezik, attól még mindig messze van, hogy az archaikus szavak használatát és a nyelvjárási szavak alkalmazását elvileg is helyeselje, sőt, hogy elvileg ne ellenezze. S ez azokkal a német írókkal szemben, akikre Kazinczy annyira szeretett hivatkozni, még mindig inkább az adelungi nyelvműveléssel való rokonságát bizonyítja, kivéve természetesen az idegenességek alkalmazásának licenciáját.

Teleki végül még egy kardinális kérdésben szembeszegül Kazinczy álláspontjával. Elismeri, hogy a nyelvhasználat céljának megfelelően a stílusnak különböző nemei, különböző díszítettségi fokai léteznek és jogosultak; de Kazinczyval szemben, aki a klasszicista differenciálás igényét hangsúlyozta, ő mégis azt emeli ki, hogy min-

den nyelvnek, s így a magyarnak is, egy stílusa van (magyarán létezik a magyarosság stilisztikai kategóriája), s ez ellen egyik stílusfekvésben sem lehet véteni. Sőt, ezt a követelményt még a fordításokkal szemben is alkalmazni kell. Ez döntő érv, hisz Kazinczy saját fordításainak magyartalanságát mindig azzal védte: ha magyar témáról írna, ő sem írna magyartalanul, ha fordításban idegen szépségeket alkalmaz, azért teszi, hogy az általa elvárt ideális olvasót, aki ismeri az illető nyelvet és kultúrát, emlékeztesse eme szépségekre. Teleki szerint: „A nyelv közönséges, és így annak köz Reguláit semmi féle munkába bántani nem szabad; hanem a meg kivántató Stylus neme szerint, a fordításoknak az ugy nevezett *originál*hoz közelitteni, a törsökös munkákban pedig a Beszéd módjának a tárgy méltóságához alkalmaztatva lenni kelletik. Horátz, Virgil, Ovid, Martialis, Lucretz, Catull, Tibull, Propertz, Terentz, Plautus, Cicero, Lucius, Sallustius etc. Tárgyaikhoz alkalmasztatott különböző fel emelkettséggel irtak, de a Deák nyelvnek pallérozása mellett annak ős törsökös Reguláit, Geniussát nem rontották, és ha Irásaikkal Anyai nyelveket tsinosgatták, bővitették, az uj Szók sokaságával azt nem terhelték, régi formájából ki nem vették. Ezeknek példájokat miis kövessük. Mert ha attól el távozunk, s azt gondolyuk, hogy Anyai nyelvünknek nem tsak pallérozói, hanem Urai vagyunk, ugy a leg szentebb igyekezet mellettis, rövid idő alatt a régi Magyar nyelvünk el vész, és egy uj formáltatik helyette, a melynek mint a Chinaiak Betüének meg tanulására egész életünk se elégséges. Ha (a mi tökélletesen igaz) az Anyai nyelv meg tartása a nemzeti Charakternekis állandóságot ad; ugy valóban, a ki a nyelvet egészlen által akarja változtatni, a nemzet gondolkozása, a tselekedete módja változásátis elésegiti."[113]

Ez a legnemesebb értelemben konzervatív, mert a nemzeti jelleget megőrizni akaró álláspont valóban lényegénél fogva áll szemben Kazinczyéval, aki viszont a nemzeti jelleget és közgondolkodást is a fejlettebb európai kultúrák mintájára igyekezett átformálni, nemcsak nyelvünket. S ha a korabeli Európában ez már kevéssé is volt aktuális, hisz a nacionalizmus és a nemzeti romantika szelleme épp a nemzeti hagyományokat és sajátságokat állította a figyelem fókuszába, az organikus és evolúciós változásokat ünnepelte a revolúcióval szemben, ez nem jelenti azt, hogy az elmaradottabb magyar viszonyok között ne lett volna meg a nyelvi és kulturális revolúció igényének aktualitása; pusztán azt ne felejtsük el, hogy a revolúció teremtette európaiság olyan korábbi európai nemzedékek kozmopolita szellemű és klasszicista típusú nyelvi és kulturális elemeit alkalmazta, melyek nem váltak kizárólagossá, egyeduralkodóvá a magyar kultúrában, hanem velük együtt egy újabb, nem-

zetibb szellemű Európa frissebb szellemi áramlatai is jelentkeztek mint hatótényező; s az ifjabb irodalmár nemzedék szellemiségébe a nyugatosság és a Kelet-kultusz egyaránt nacionalista hangsúlyokkal épült bele a húszas évek magyar irodalmába.

Teleki a levele végén Kazinczy érdemeit hangsúlyozza, elítéli a *Mondolat* őt gúnyoló címlapját, de a rá adott *Feleletet* is, és azt ajánlja Kazinczynak, ne keverje bele magát a polémiába. A címzett egy ideig ingadozik, eleinte szót akar fogadni Telekinek, s mindenképpen válaszolni akar neki; a későbbi fejlemények miatt viszont ráfelejt a válaszadásra, s további polémiákba kényszerül. Ennek két forrása van: a színvonaltalanabb grammatikusi ortológia támadásai jogos feleletre késztetik; így születik meg a Beregszászi Nagy Pál *Dissertatió*jával és Sipos József szentesi református tanító *Ó és ujj magyar*jával vitázó bírálata, mely a *Tudományos Gyűjtemény* 1817-es évfolyamának XII. kötetében jelenik meg. S ezekben az években két, nyilvánosság elé szánt tanulmánya fogalmazza meg több helyen is szinte epigrammatikus tömörséggel sajátos neológiájának hitvallását. Az egyik, a *Jelentés a Klopstock Messziása eránt* című végül is nem jelent meg, mert Kazinczy Klopstock-fordításának kiadása elmaradt. A *Jelentés*. . . vége így hangzik: „Élő nyelvnek változni kell, a szerént hogy ismeretei gazdagodnak, érzései nemesednek, a hogy a nyelv természete (melly egészen egyéb mint a szokás) engedi, a Literaturával bíró régi és új Nemzetek példáji intenek a Szépség és a Nyelv ideálja kívánja, és a neki-lelkesedett Szép-iró parancsolja; s mind addig kell változnia, mig az a Tudományoknak s Mesterségeknek minden nemeiben elégséges-számu Nagy Irók által meg nem állapittatik."[114] Két mozzanat érdemel kiemelést: Kazinczy itt már számol a nyelv természetével, s azt élesen elkülöníti a nyelvszokástól, s számol a nyelv történeti fejlődésével is, elfogadja Kis János érvét, hogy a nyelv kialakításának feladata nemcsak a saját nemzedéké, hanem ebben a munkában minden kor írója részt vehet, amíg a nyelv meg nem állapodik. Ugyanakkor azonban a nyelvfejlesztést a szépség és a nyelv ideálja alapján változatlanul a nagy írók privilégiumának tartja. A Beregszászi és Sipos könyveiről írt recenziója, ez évek másik tanulmányterméke, mint láttuk, meg is jelent, mégpedig eléggé elkésetten, akkor, amikor már nemcsak az ellenfelei, hanem a barátai is óvták a polémia folytatásától. Ennek szövegében ilyen vallomást olvashatunk: „*A szép iró* nem ismer főbb törvényt, mint azt, hogy irása *szép* legyen. Valami ezen igyekezetet segélheti, az neki mind szabad; akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem. . . Sőt az iró parancsolja, hogy ugy legyen, s ugy lesz; sőt az iró usussá csinálja, ami usus nem volt. Járatlan a nyelvek tudományában s nem ismeri a régi két nagy

nemzet literaturáját és az ujabbakét, sőt a miénket is, aki ezt tagadni meri. A jó irónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, ami nyereségére lesz a nyelvnek s ne feledjük, hogy valamint van jó iró is, rossz iró is; ugy van jó olvasó is, rossz olvasó is, s magunk között elég példát találunk mind erre, mind arra."[115] Nem vitás, hogy ez az érvelés nem csupán a bírált grammatikusoknak szól, hanem mindazoknak, akik színvonalasabban bár, de szintén szemben állnak vele. Az elitirodalom és a közönség viszonyának kívánatos normáját is megfogalmazza az öntudatos iró, aki nemzete szellemi vezetőjének érzi magát, és nem a közönség kegyét lesi, hanem büszkén osztályozza az olvasótábort jó és rossz olvasókra.

Ehhez az új, felerősödött polemikus kedvhez hozzájárult, hogy első kísérletei a táborok közötti hídverésre csődöt mondottak. Bécsi utazása idején felkereste dunántúli ellenfelei néhány vezéregyéniségét, s jobb személyi kapcsolatok megteremtésével akarta leszerelni ellenállásukat irodalmi reformprogramjával szemben, Péteri Takáccsal és Pázmándi Horváth Endrével sikerült is felvennie a személyes, majd ennek nyomán később a levélbeli kapcsolatot is; de ez csak az elvek csaknem kibékíthetetlen ellentétességére vetett fényt. Horváth tiszteletteljes hangú, tanulmány hosszúságú levele elsősorban Kazinczy idegenességei ellen irányul, s levélpartnerének figyelmébe ajánlja, hogy a latinok grecizálása más természetű, mint a mi nyugatutánzásunk; ugyanis ott a görög nyelv a latin rokona volt, a mi esetünkben ilyesmiről nem lehet szó.[116] (Emlékezhetünk rá, hogy a Báróczi-tanulmányban a széphalmi mester is használt ilyen érveket a latin, illetve a leánynyelvei kapcsolatait illetően, különösen ami a latinizmusok jogosultságát illeti; de ő egészen más következtetéseket vont le hasonló premisszákból.)

Sokkal vadítóbb hatással volt viszont ránézvést Kisfaludy Sándorhoz való közeledési kísérletének fiaskója. A keszthelyi filozófus apáton, Ruszeken keresztül kísérelte meg Kisfaludy sértődöttségének kiengesztelését, erre azonban olyan szenvedélyes, Kazinczyt irodalmi diktátorkodással vádoló, személyeskedésekbe is bocsátkozó válaszleveleket kapott ugyancsak ruszeki közvetítéssel,[117] amelyek meggyőzték, hogy Dunántúlt nem békítheti meg úgy, hogy a saját felére vonja a nyelvújítási harcban. A nyelvújítást illető vitapontok között Kisfaludy is főként Kazinczy idegenességeit bírálja, de nem tud egyetérteni az írók szabad nyelvalakító jogával sem. Ha a dunántúliak nyelvművelő programjának sajátosságait vezéregyéniségük, Kisfaludy nyelvi nézeteivel akarjuk jellemezni,[118] megállapíthatjuk, hogy az írók nyelvalkotó jogának és a idegenességek behozatalának elvetésével adelungi típusú a nyelvművelésük; s az előbbi vitapont vonatkozásában kevésbé, az utóbbi vonatkozásában in-

kább modernnek látszanak, mint széphalmi vitapartnerük. Ugyanakkor azonban a nyelvjárási szavak és az archaizmusok kultiválásában korszerűbbek az adelungi-kazinczyánus álláspontnál, legalábbis európai mércével mérve (nálunk ugyanis Kazinczy gesztusa szerves része normateremtő igyekezetének, s nálunk a norma kivívása még feladat volt, és nem nyűg). Kisfaludy iránya tehát, akárcsak Csokonaié, sokban készíti elő a romantikus népiességet is, ellentétben Kazinczyval, aki csak közvetve járult hozzá a kibontakozásához, elsősorban azzal, hogy népiességünk választékosságát elősegítette, határait mintegy jó előre kijelölte.

E szerencsétlen levélváltás következtében az álláspontok újra megmerevednek, Kazinczy ismét polemikusabbá válik. Ennek azonban nem várt következményei lesznek: Kazinczy elveszti saját táborát. Kölcsey, aki korábbi légies kozmopolitizmusára nem jellemzően gubában és bajuszosan jelenik meg Pesten 1817-ben, nemcsak külsőségeiben változik meg, hanem elméletében is átáll a modern nemzeti nyelvszellem oldalára, evolucionista lesz, és elveti a nyelvi revolúciót, sőt minden polémiát elutasít; egyúttal pedig először bírálja mestere fordításainak nyelvezetét, franciás végződésű divatszavait, s egyáltalában fordításprogramját, azt, hogy lemondott az originális művek alkotásáról.[119] Szemere pedig a Berzsenyit Kazinczy táborától elriasztó Kölcsey-bírálatról írott *Tudosítás*ában a következőt mondja ki: „Nekünk Kazinczy gyámsága alól minél hamarabb emancipálnunk kellene magunkat, s egészen más szempontból venni fel költészetünket, mint a Tövisek és Virágok."[120]

A lasztóczi levelek Kölcseyjének fordulata oly kellemetlenül lepi meg Kazinczyt, hogy a német nyelvű magyar költői antológiájához munkatársat kereső Majláthnak inkább a „grammatikus" Horvát Istvánt ajánlja, mint válságba jutott ifjú hívét;[121] s kettőjük elszakadása a valóságban már ekkor végbement, bár a nyilvánosság előtt csak később válik közismertté. A táborát vesztett vezér pedig immár rákényszerül arra, hogy saját álláspontját is felülvizsgálja, az ellentábor nézeteit is nagyobb megértéssel szemlélje. Ez a helyzet vezet az *Ortológus és neológus nálunk más és nemzeteknél* című nevezetes tanulmányának megírásához és publikálásához a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évfolyamában.

Kazinczy életművének kétségtelenül legjobb tanulmánya azon kívül, hogy néhány vonatkozásban meglep elfogulatlanságával és új tanultságával — bizonyítva, hogy írója 60 évesen sem vesztette el szelleme rugalmasságát —, egyéb meglepetésekben is részesíti olvasóját. Németh László a már idézett *Kisebbségben* című tanulmányában Kazinczy bűnei között sorolta fel, hogy: „Az uj magyar nyelv az ő hatására szakadt el a régi magyar nyelvtől. Olvassuk

Bessenyei Tariménesét, Csokonai leveleit, Berzsenyi prózáját; a szó új feladatok elé került, de ott járnak benne a régi zamatok. Kazinczy egy félreértett emelkedettség és finomság nevében ezek ellen küzd, több sikerrel követőiben mint önmagában. Ki nem olvas szívesebben egy tizenhatodik századi imádságos könyvet mint Helmeczyt?... Nyelvhigítás volt ez s aztán nyelvújítás. A darabosság elleni harcában nemcsak hogy elporhanyósította a magyar nyelvet, de el is oldotta."[122] Az igaz, hogy a kazinczyánus nyelvújítás következményei vonatkozásában sok tekintetben igaz Németh László jellemzése. Annál meglepőbb viszont Kazinczy tanulmányában a magyar stílustörténet vázlata: „... midőn az ortológus a nyelv elváltozásától retteg, nyilván összetéveszti a nyelv mostani színét és magát a nyelvet. Pedig e kettő éppen nem egy. Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik... Kezdetben szegény és csak tulajdon termesztéseivel biró, aszerint bővül és szépül, ahogy az azt beszélő nép ismeretekben gazdagodik s a magánál gazdagodni elébb kezdett nemzetekkel szövetkezésbe jut, mindaddig gyüjt és szépit, mig minden gondolatjait s érzéseit hiven és teljesen kifejezheti, szomszédjaival összemérkezhetik vagy azokat meg is haladja, s nyelvét a minden nemben nagy és minden nemben elégséges számu irók megállapitják s bérekesztik. Elérvén igy férfiui korát, vagy megfordul utján s a nemzet hanyatlásával ő is hanyatlik, vagy megifjodván a nemzet, ő is megifjul s ujjászületve szép pályáját ujrakezdi.

A mi nyelvünk is ez uton éré el serdülni kezdett ifjui korát. Milyen lehet legrégibb idejében, némely egyes szavaink s a boldvai monostor Halotti beszéde mutatják. Multak az idők, s a nemzet nemcsak a deákul irt könyvekkel, hanem a régi klasszikusokkal is megismerkedék, s a Bátori László, az Erdősi és Komjáti, a Halabori Bertalan és a Pápai Pál nyelve, s az Illyésé, Telegdié, s kivált a Pázmányé és Káldié, erővel birt, tömöttséggel, méltósággal. Zrinyi megjelene, tanitványa a rómaiaknak és olaszoknak, mint egy nagytüzü csillag; de ködök fogák el egünket, s a szép csillag eltünt, egész nagy fényével. Mely uton erede futásának a minden uj nyelvek legszebbike s hová jutott volna el, ha ez uton futhatott volna! A vallásbeli vetélkedések azt tanácslák, hogy az iró ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, s a darabos, de velős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen érthetővé leve, s erőtlenné, lelketlenné tevék egyszersmind." Majd a folytatásban Gyöngyösi szemére veti, hogy a „muzsa kerek ajkat ada" neki, „nem teremtő lelket is", és szerencsétlenségünkre Virgil helyett a bőbeszédű Ovidba szeretett bele, s tette még bővebb beszédűvé.

Magától értetődően vehetjük észre ezen a gondolatmeneten a divatos nyelvi primitivizmust, a herderi nyelvregény hatását; épp ezért érez nosztalgiát, akárcsak Németh László, a korábbi magyar nyelvfejlődési szakasz darabosabb, de velősebb s a gondolkodásnak munkát is adó, ezért a költészet számára kedvezőbb stílusa iránt. Ugyanannak a stílusminőségnek az elvesztét fájlalja tehát, mint Németh, csak azzal a különbséggel, hogy Németh ennek elvesztéséért Kazinczyt teszi felelőssé, míg Kazinczy, az idézett szövegrész igazolása szerint, hasonlóképpen a régi magyarság szerelmese, a herderi organikus nyelvfejlődés-elmélet jegyében Gyöngyösit és utódait, a magyar késő barokk korát teszi felelőssé a nyelv stílusának kommunikációs célzatú ellaposodásáért. S való igaz az, hogy Kazinczy nyelvújításának egyik oldala a kommunikációs célzatú nyelvhasználat egyeduralma ellen, a stílus könnyen érthetősége ellen, a merész szépségek érdekében küzdött; stilisztikája eredményei sikerrel harcoltak a redundancia ellen: azonnal észrevették őket, s többnyire nagy felháborodást váltottak ki az olvasókból és az író kortársakból; végső fokon tehát egy új, sajátos „stílusdarabosságot" valósítottak meg. Ez ugyan utódai kezén könnyen folyó divattá változott, s Németh László finom megszorító megjegyzése bizonyítja, hogy ő is látta, e finomkodás több sikerhez vezetett Kazinczy utódaiban, mint magában a mesterben. Ha azonban feltesszük a kérdést, melyikük ítélte meg a történeti tényeknek megfelelőbben a régi magyar stílus elvesztésének okát a magyarságban, akkor azt kell mondanunk, hogy Kazinczy inkább esztétikai megközelítési módjának legalább annyi igazsága van, mint Németh László inkább nemzetkarakterológiai alapú megközelítésének.

A tanulmány — hol rejtettebben, hol nyíltabban vitatkozva a másik oldalról elhangzott vádakkal — visszautasítja a vezérkedésre törekvés, a külföldön folytatott önreklámozás és a többi magyar írónak a külföld előtt folytatott rágalmazása, befeketítése vádját; küzd a szellemi viták és a kritizálás jogáért és szükségességének elismeréséért. A neológia védelmében pedig kimondja, hogy minden író neologizált, az egy gr. Teleki József (Teleki László apja) kivételével. Ezzel viszont a neológia fogalmát kitágítja, s ellenfelei többségét is bevonja körébe. S valóban, amikor a neológus pozitív tulajdonságait sorolja fel, olyanokat is találunk köztük, melyek nem elsősorban az ő sajátos neológiájának irányát jellemezték: „A neológus a nyelvet szüknek s céljaira el nem készültnek találván, nem elégszik meg a szokottal, hanem mindazt, ami a beszédnek erőt s szépséget adhat, keresi s elfogadja. Evégre az idegen szókat, midőn oly dolgokat jegyeznek, amelyeknek ismeretekre nem kelle mások által vezéreltetnünk, kerüli, mert az idegen szó tarkit, s elárulja szegénységün-

ket, s a nemzeti büszkeséget igazságtalanul alázza: nem igy, midőn a dolog ismeretét másoktól vevénk, s olyakhoz szólunk, akik ezen idegeneket ismerik vagy ismerni tartoznak; mert akkor bizonyságok, hogy amit máshol minden ért, mi is értjük (triposz, nimbusz, glória — nem dicsőség, hanem festői értelemben a mennyei fénynek széjjelsugárzása stb.). Szokásban nem forgó szókkal s szólásokkal él; szókat csinál, a készeket, de rutakat szebbekké teszi, a kiholtakat sirjaikból előhozza, a nemtelen s nem kedvetlen hangzású környékieket a nemzetnek visszaadja; a gyökerekkel inkább él, mint a származtakkal; az összeforrasztottakat partikuláiktól megszabadítja; szavait uj szintaxissal, periodusa tagjait szabadabban, merészebben, gyakorta idegen példányok után szövi fel; az idegen szólásokat magyar szólásokká változtatja, nem azt nézvén, ha előtte más valaki szóllott-e már ugy, s az uralkodó szokás azt javasolja, vagy engedi-e, hanem ha lehet-e ugy szólani, s az a nem, amelyben szól, az a hely, ahol szól, szokatlan mondásait engedi-e, kivánja-e, s a beszéd igy erőt s szépséget nyer-e."

Ez a kitűnő, a vita csaknem minden részletkérdésére kitérő jellemzés világossá teszi, mennyire kiszélesítette Kazinczy 1819-re a neológus fogalom körét (nem utolsósorban ellenfelei, de döntő mértékben akkor már elpártolt ifjú hívei hatására; ne feledjük, hogy Szemere már 1816 körül egy neológiai szótár anyagának összeállításán fáradozott, melynek során Kazinczynak írott leveleiben nagy mennyiségű neológ szót gyűjtött ki Kisfaludy Sándor és Verseghy műveiből is). Hiszen ebben a széles értelemben mindenki neológ, aki az újítás bármelyik itt felsorolt módján új szavakat teremt, vagy használ, népszerűsít. A felsorolt utak-módok többségével ugyan Kazinczy eddig is élt, sőt jó részüket polémiáiban magáénak is mondta (pl. az idegen szavak kiküszöbölése új magyar szavak által, kivéve a nemzetközi műszavakat; szócsinálás, gyökérkeresés, merészebb szintaxis, idegenes fordulatok átvétele), de láttuk, hogy a gyökérkeresésben a grammatikus íróknak nála is nagyobb szerepük volt; olvastuk, hogy az archaikus nyelvréteg szavainak mozgósítását Rádaytól Csokonaiékon és a dunántúliakon keresztül Teleki Lászlóig épp ellenfelei ajánlották figyelmébe (vagy legalábbis nem az ő nyelvújítási irányának elkötelezett harcosai), s az is tény, hogy a „környéki", vagyis nyelvjárási szavak elvi helyeslése sem rá volt elsősorban jellemző (emlékezzünk Ungvárnémeti Tóth László verseiről idézett ítéletére). Igaz, hogy ő mindkét forrást használta a nyelvbővítésben; de elvi kérdést a használatból nem csinált, s amikor mégis elvi kérdés vált belőle, vagyis ha barátai vagy ellenfelei olyan módon vagy olyan eljárás szavaival élve alkalmazták a licenciát, amely az ő normateremtő igyekezetének ellentmondott,

olyankor mindig elítélően nyilatkozott róla. Mind Berzsenyi, mind Kisfaludy Sándor verseiben elsősorban a dunántúli nyelvjárási szavak (s Berzsenyi esetében, ahol az időmértékes verselés ezt is fontossá tette, a nyelvjárási ejtés) botránkoztatták meg, s irtotta volna ki a verseikből az olyan nyelvi elemeket, ha engedték volna, hogy saját szája íze szerinti klasszikusokat faragjon belőlük. S ezzel a neológiajellemzéssel az ortológiát annyira elsúlytalanította (a Beregszászi-féléken kívül az ösztönös neológok néhány téves megjegyzésére korlátozva), amely fölött ez a széles értelmű neológia természetesen győzelemre predesztinált.

A neológia pozitívumaival az ortológia negatívumait szembeállítva könnyedén számol le azokkal, akik a szokás és a grammatika engedte nyelvhasználatot helyeslik csupán. Az ilyenek az ideát vagy idegen szóval, vagy körülírással akarják kifejezni. Szerintük az író nem ura, hanem őre, sőt szolgája a nyelvnek. (Ezt veti majd Kazinczy szemére a századvég ortológus vitáinak ismeretében a középiskolában tanító Riedl Frigyes is.[123]) Az ortológus nem barátja a környéki szóknak (íme, már Kazinczy áll az erdő felől, már ő veti az ortológusok szemére azt, amit eddig azok szoktak az ő rovására írni, akiket ő minősített eddig ortológusoknak). Az ortológia az egység híve, szerinte a beszéd célja, hogy megértsék. Kazinczy szerint viszont: „A stilisztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisaik, más meg más nyelvek van, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézisé és poézisé, s a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a románokéban s a játékszínében, s megfordítva. Így az élet nyelvében is, hol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakos, másként az ur és szolgája, másként a had s az iskolák nagyjai. Ezt tanitják a klasszikusok mind példájok, mind leckézéseik által, ezt tanitják az iskolák: de az ortológus ezt tagadni akarná, hogy egysége legyen, holott a nyelv annál tökéletesebb és elkészültebb, minél több mértékével bir a sokszinüségnek, hogy mindent az annak saját sziniben adhasson. Egyszóval ők az *egység egységére* törekszenek, mely csak a spekuláló bölcs káprázolataiban találtatik: a természet mind a testi, mind a lelki világban mindent a *különbözés egysége* (concordia discors) által tenyésztet, mindent azáltal tart fenn, s a neológus ezt követi."

Ez a rendkívül pregnáns s egyúttal hatásos megfogalmazás, a végén a német idealizmus dialektikájából merített terminológia szerencsés használatával, két dologra figyelmeztet. Az egyik az, hogy Kazinczy, miként 1805 körül kifejtett nézeteiből következtettük, változatlanul a retorikai alapú nyelvészeti stilisztika kategóriarendszerében gondolkodik, stílusnemekben és stílusszintekben,

illetve -árnyalatokban, s ezeket az árnyalatokat a retorika hagyományos aptumának megfelelően nagyon határozott szociológiai kategóriákhoz köti. Egész stílusreformja tehát klasszicista retorikai alapokon nyugvó vállalkozás. A másik viszont az, hogy diadalmas polémiájához egy ortológus-fantomot gyárt magának pofozógépnek, hisz a bornírt grammatikusok minimális tábora kivételével senki sem volt ellenfelei között, aki ne ugyanezen a hagyományos és Adelung által modernizált stilisztikai tan alapján állott volna. Csupán a hangsúlyban voltak eltolódások közöttük; míg Teleki és más Kazinczy-bírálók számára a nyelv egysége kapott nagyobb hangsúlyt a magyarosság jegyében, s az aptum igényeinek megfelelő differenciálás ezen belül kapott fontos, de mégis alárendelt nyomatékot, addig Kazinczy a differenciálás igényét emeli ki elsősorban, s a szociológiai szituációknak és szinteknek megfelelő differenciált nyelvhasználat különbözőségét — ha szabad egy későbbi és rossz hírű nyelvészeti iskolára való abszurd asszociációval jellemezni, szinte marrista túlzással — nyomatékosítja.

Következő megjegyzésében, név nélkül, Zsombori Józsefnek az *Erdélyi Muzéum*ban megjelent tanulmányára reagál, mellyel éveken keresztül akart vitázni, s csak Döbrentei kérésére tekintett el tőle. A Döbrentei szervezte 1816-os erdélyi utazása ugyanis épp akkor jelentett gyógyírt megsebzett büszkeségére, amikor szűkebb hazájában egyre inkább magára maradt, s valósággal üldözési mánia vett erőt rajta. Ennek az üldözési mániának legpregnánsabb jele a *Lúdas Matyi*-sztori. Bécsben 1815-ben név nélkül megjelentették (a szerző tudta és beleegyezése nélkül) Fazekas remekművét, s egy példányát Pethe Ferenc megküldte Kazinczynak. Kazinczy a művet már 1804-ből ismerhette, mert Fazekas megküldte neki kéziratban, és tanácsokat is kapott tőle rá vonatkozólag; úgy látszik azonban, hogy teljesen megfeledkezett erről, mert a művet ellene irányuló pamfletnek tekintette, Döbrögi helyébe képzelte magát, s levelezőpartnereit föllármázta sértettsége panaszával. Ilyen helyzetben az őt jó szívvel fogadó Erdély ellen megelégedett egyetlen s névre sem célzó polemikus megjegyzéssel tanulmányában. Zsombori ugyanis ezt írta: „Jó, igen jó volna minden magyar írónak előre meggondolni azt, hogy a nyelv nem az enyim, sem nem a tied, hanem édes miénk. És ha valaki bátorságot venne magának s tudósainak előtt így szóllana: a nyelv egy nemzetnek nemcsak köz birtokú kincse, hanem egyszersmind frigyszekrénye is, mely által egyesül és fennáll. Nem szabad azt senkinek vakmerően illetni. Csinosítani, tökéletesíteni azt igen is jussa vagyon kinek-kinek; de nem a maga inye és kedve mentire, hanem a nyelvnek természete és a nemzetnek közönséges helybehagyása szerint."[124] Erről a németes kultúrnacionalizmus érveire

emlékeztető gondolatmenetről, vagy ehhez nagyon hasonlóról olvashattunk Teleki levelében is, de ilyesmiket írt Kisfaludy is Ruszek apáthoz írott leveleiben, sőt a *Himfy szerelmei* 1807-es előszavában is.[125] Közvetlenül tehát Zsomborinak, közvetve minden vitapartnerének is reagál Kazinczy ily módon: „A nyelv *miénk* és igy *enyém* is. Az egész társaság folyamjával az egész társaság parancsol: annak telkemen keresztül futó erével tehetem, amit én itélek célomra hasznosnak. És ha azt azért zavarom fel, hogy medrét mélyebbé tegyem, vagy egyenes futásba vegyem, igyekezetemet minden jó javallani fogja. Ha szándékomban megcsalatkoznám, s a ráforditott munka haszontalan volna, magam vesztenék: ha meg nem csalatkoznám, az egész társaság nyerhetne. A zavar igy is ugy is hamar elcsillapodik." Ez a fogalmazás jóval szerényebb, mint a nyelv feletti írói uralomnak az igénye, s ebben a megfogalmazásban rokonszenves és igaz is. Benne van a harcba bonyolódott ember időnkénti meglepő lucidum intervalluma, amikor önmagát is kívülről, nagyobb távlatból képes nézni, s amikor olyan felismeréshez juthat, melyre nem kellett őt elsőként figyelmeztetnie Kis János idézett levelének, mert ez a gondolat már jóval korábban felmerült Kazinczyban is, amikor a dunaiság-tiszaiság ügyében folytatott vitája során ezt írta Berzsenyinek 1811. március 8-i levelében: „Sanyaru vagyok, azt irod; pedig az *igen* semmiben nem jó. Hidj nekem, édes barátom, érzem, tapasztalom gyakorta magam is. De nem tisztünk e az igen felé egész erővel törekedni? Szerencsétlen sorsa az emberiségnek, hogy a sinóron tulvágunk. De nem rossz az. Mit épitene a természet, ha nem ronthatna? addig oszcillálunk, mig megállunk végre. Jaj, hogy sokszor csak azért lelünk holmit jónak, mert ott állánk meg. . ."[126]

Kazinczy tanulmányának gondolatmenete tehát a neológia fogalmának kitágításával, az ortológia érvei egy részének eljelentéktelenítésével a maga számára kedvezőbb vitahelyzetet teremt. Néhol azonban látszólag frappáns érvelése már a szofizma határát súrolja, pl. az érthetetlenség vádjával folytatott vitájában: „S mi érthetetlen? Az-e, amit minden nem ért? vagy az inkább, amit senki nem ért." S amikor az ízléselv döntő szerepét a nyelvfejlesztés ügyében megkérdőjelezőkkel vitázik, ott is túl könnyen intézi el az ellenérveket: „Aki az izlés bizonytalanságát emlegeti, gyanuba hozza magát a filozófusnál." Annál is inkább, mert akkor már csaknem egy évtizedes volt az a figyelmeztetés, melyet épp saját szerveződő táborából emeltek — racionalista nyelvfilozófiai alapról — az ő ízléselve ellen. Amikor ugyanis 1810-ben Kazinczy Pápay-könyvének bírálatában, de a Pápay-könyvet ért Horvát István-féle filológus-bírálattal is vitázva, az akribeia és az usus között a nyelv dolgában a döntést a gustusra akarta bízni, Horvát István tisztelettel, de határo-

zottan vetette fel ellenérveit: „Mitsoda határozatlan az *Izlés* bírósága? Kinek ez, kinek más izlése, kinek tisztább, kinek tisztátalanabb vagyon a nyelv dolgában. Igy kiki kénye szerint élhetne az izléssel, s nyelvünkből tsupa keverék lenne."[127] Vagyis Kazinczy saját pesti triászából, igaz, hogy a leginkább révaiánus gondolkodásútól, megkapta azt a figyelmeztetést, mellyel később is gyakran találkozik filozofikusabb ellenfelei részéről.

S néhány ügyes engedmény ellenére nyelvújításának leginkább vitatott módszereit itt is védi. Kitart az idegenességek áthozatala mellett, pl. a *Hamlet*ben előforduló „Hány a harang?"-ot a „Hány óra van?" helyett változatlanul jónak tartja, s a német fordítás példájára hivatkozik. Kis János, Horváth Endre és mások figyelmeztetése ellenére a latinos szavaknak nem a teljes hosszúságú latin változatát tartja használandónak, pedig ehhez a magyar fül vitapartnerei szerint hozzászokott, s erről így ír: „A római nyelv leányai, és az angol, mely annak fogadott leánya, s sok esetben még a német is, mely nem leánya, azáltal segitének magokon elakadásaikban, hogy a szót a római anyától, néha görög nagyanyától is, kölcsönveszik, de csaknem mindég elváltoztatják, olykor az utolsó szillabát ellökik." S amikor a német írók által felemelt német irodalmi nyelv példájával érvel az írói nyelvújítás jogosultsága mellett, a gondolatmenet bevezetéséül a következőket írja: „A nevezett nyelvek közül a német az, melyhez a magunkét az előnkbeszabott tekintetekben összehasonlitanunk lehet és kell, mert ez ugy törzsök nyelv, mint a mienk, ugy ázsiai eredetü, mint a mienk, s ugy emelkedésben van, mint a mienk."

Erre a mondatra különösen érdemes felfigyelni, hogy lássuk, hogyan változik a neológia érvkészlete. Kölcseynek általam hosszabban idézett 1815-ös levelében még nyelvünk occidentális, vagyis nyugati nyelv volt, s a némettel való rokonságának, a mintájára való fejleszthetésének egyik alapja épp ez a megállapítás volt. A következő évek vitáinak tanulságai alapján Kazinczy ismét kénytelen elismerni nyelvünk orientális, keleti jellegét, amit fogsága előtt már vallott, de hogy a német nyelvfejlődés utánozhatósága ennek ellenére fennmaradhasson, itt a németet is az ázsiai nyelvek közé sorolja be.

Ha az előbbiekben láthattuk is, hogy Kazinczy a nyelv folyam- és ér-hasonlatával jóval szerényebb és rokonszenvesebb értelmezést adott az írói nyelvteremtés merész igényének, ez nem jelenti azt, hogy most a felsorolt vitakérdésekben a tanulmány érvelése védhetőbbé vált volna; nem véletlen, hogy épp ezeknek a vonatkozásában fog a húszas évek nacionalistább közhangulata szembefordulni vele; ekkor válik ugyanis általánosabban elfogadottá az a nézet — s ezt

fogja 1824-es szembefordulása idején Döbrentei is a szemére vetni —, hogy a nyelvet saját forrásaiból kell megújítani. Kazinczy is kénytelen lesz a következő évtizedben néhány gesztust tenni ennek a nézetnek a javára, de élete végén ismét régi felfogása igazságát fejtegeti a *Muzárion* 1829-es évfolyamában a nyelvművelésről írva, éppúgy, mint a Széchenyihez írott 1831-es episztolájában.

Az ortológus érvek elsúlytalanítása ellenére maradt elég igazság a másik oldalon is, különben Kazinczy nem tenné meg azt a szép vallomását, amely nyilvánvalóan döntő módon járult hozzá a nyelvújítási harcok lezárásához: „*Jól és szépen az ir, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben és ellenkezésben van önmagával.* Hamisan lépni a táncban csak annak szabad, aki táncolni igen jól tud, és akit a grácia látatlanul lebeg körül. S mi szabad az írónak ezen iskola értelme szerint?

A fentebb nemben mindaz, *amit a minden nyelvek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete* (örök szokása s törvénye) *világosan nem tilt, a régi és ujabb klasszikusok által nevelt izlés még javasol is, s a szükség mulhatatlanul parancsol.* Azon nemekben, ahol az iró mindenhez szól, az szabad, amit minden olvasó javalhat."

S ez Kazinczy szerencsés önjellemzése; ő valóban igen jól tudott „táncolni", vagyis ösztönösen és tudatosan egyaránt jól tudott magyarul, így ha hamisan lépett, azt tudatosan és a grácia indíttatására tette. S ha példája veszélyessége miatt az ő hibáival vitatkoztak is ellenfelei, azt elismerték, hogy jó stiliszta, megvesztegetően jó író; xenologizáló törekvéseinek károsságát inkább tanítványain (Helmeczin és a húszas évek elején a Schiller *Haramiáit* fordító, s ezzel a felháborodás viharát kiváltó Schedelen, a későbbi Toldyn) lehetett lemérni. Ami pedig az újítás szabadságaira vonatkozó meghatározását illeti, itt az újítást elsősorban a fentebb nemben követeli és ajánlja, a kommunikatív célzatú, „mindennek szóló" szövegben szerinte az írónak is kell alkalmazkodnia e „minden" elvárásaihoz, vagyis a közérthetőséghez. S amit a fentebb nemben szabad, azt is köti már meghatározása szerint a magyar nyelv természete, ellenfeleinek sokat emlegetett s a nyelv ideáljával (illetve és pontosabban — s ezzel még inkább árulkodva az egyetemes humanista mediációs rendszer, valamint az univerzális nyelveszmény mint lehetséges forrás befolyására — a „minden nyelvek ideáljá"-val) szemben szemére vetett kategóriája, mely Kazinczy tanulmánya zárójeles kiegészítése szerint most már az ő tudatában is azonosul a nyelv örök szokásával és törvényével (mint láttuk, a nyelvtermészetet és a nyelvszokást nemrég még élesen elkülönítette egymástól; itt talán csak a jelzőként mellé tett „örök" szó s az, hogy ezt az örök szokást a törvénnyel azonosítja, jelzi, hogy Kazinczy ezzel a gesz-

tussal még mindig nem a jelenlegi nyelvszokásnak tesz engedményt).

Bizonyos visszavonulási gesztusok mellett sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a fentebb nem hatáskörében engedélyezett újítás gyakorlatilag az irodalom nyelvének újítását jelenti, s ha ezt nem is hangsúlyozza — épp a diplomáciai céljai érdekében — jelen tanulmányában, ez azért mégiscsak az írók privilégiuma. Ez az, amit a Magyar Tudós Társaság megszületésének küszöbén, 1829-ben a *Muzárion*ban publikált tanulmányában még egyszer s minden eddiginél világosabban megfogalmaz: „A nyelv, megindulván a nemzetben a kultura, uj ágra szakad, és az élet nyelvén kivül most egy más is támad, a könyvek nyelve. Az élet nyelvében a változások, jóra vagy rosszra, a seregben támadnak, nem ismert javitók vagy rontók által: a könyvek nyelvében változtatást az irók tesznek. Amit az irók s olvasók legjobbjai szükségesnek, hasznosnak, türhetőnek néznek, az a könyvek nyelve szavává vál és minekutána onnan átmégyen az élet nyelvébe, az egész nemzetéévé. A grammatikus és lexikográfus improtokollálják az uj szó és uj szólás elfogadását. A hatalom igy az iróé, nem a Grammatikusé; ennek nem hatalma, hanem csak tiszte van; ő nem egyéb, mint pragmatikus történetirója a nyelvnek — igy mondja a grammatikus Adelung is."[128] S szerinte az írók kezdetben a külföld tanítványai, onnét gazdagítják különböző utakon nyelvünket. Ezért, bár azt már elismeri, hogy a „filoxénia veszedelmes neme a bolondságnak", de most is megjegyzi, hogy a „misoxénia is az, midőn még a jót is eltolja magától, mert idegentől jön". Így láthatjuk, hogy ha Kazinczy időnként a közhangulat nyomásának enged is, s ezért alapvető meggyőződését kevésbé élesen fejezi is ki, ennek lényegéhez mindvégig hű marad. Hogy az *Ortológus és neológus*... ennek ellenére nagy hozzájárulás lehetett a frontok közötti harc lecsillapulásához, ahhoz az imént idézett, s Kazinczy által is kiemelt meghatározások után következő rész, a neológia önkritikája is tekintetbe veendő. Itt ugyanis a neológusok vétkei között az alábbiakat sorolja fel: a nyelv tökéletes tudása nélküli merés, az aptum tekintetbe nem vétele („felejtjük, mely nemben s az olvasóknak mely osztályához szólunk, s ott, ahol elég volna tisztán, egyszerűen, csínnal szólani, tarka cikornyás, csigázott, undokul cifra beszédet tartunk" — írja Kazinczy, s ellenfelei biztos arra gondoltak, hogy Helmeczinek az ő műveit fellengzősen ajánló s nagy felháborodást kiváltó hirdetésétől határolja el magát), majd, mint már említettük, a xenologizmus vadászását és a magyarizmus gyönyörű virágainak mellőzését sorakoztatja fel. Érdekes változás korábbi terminológiájához képest, hogy itt a purizmust, vagyis a mindenáron való magyarítást már nem ortológiának, hanem — he-

lyesen — a neológia hibájának, túlzásának tekinti. S ez kétségtelenné teszi, hogy Kazinczy anyagának, a nyelvművelés problematikájának igen alapos újratanulmányozása és saját korábbi elfogult reflexeinek felülvizsgálata után írta meg a tanulmányt. Itt revideálja régi ítéletét Rarczafalvi Szabó Dávid nyelvújításáról is („És mégis Barczafalvi kárt nem teve, hasznot teve, s igen nagyot: egy-két szavat elfogadánk, s akkor egy-kettő is nagy ajándék volt; a többit addig neveténk, mig felvilágosodék előttünk az a nagy titok, hogy a merés csak szerencsétlen volt, nem tilalmas"), s ezzel a purista nyelvújítónak is nyújt némi elégtételt.

*

Szakirodalmunk általában úgy tartja, hogy ez a tanulmány, noha szinkretista álláspontot fejez ki, lényegében csak megpecsételi a kazinczyánus neológia győzelmét; Teleki Józsefnek a nagy tanulmánya[129] csak tudományos igazolását is adja annak az álláspontnak, melyet Kazinczy vívott ki a nyelvújítási harcok évtizedének végére. Azért mentem ennyire a részletekbe, hogy alapos anyagra támaszkodva merjem megfogalmazni az ítéletemet: ez a vélemény a tények ismeretében aligha tartható. Miként Németországban, nálunk is legalább három útja volt a nyelvújításnak, s a nyelvművelés változataiban csak e három úton kívül kell számolni az ortológiával. Kazinczy saját programjának ellentmondásossága miatt, mely abból fakadt, hogy egyszerre volt képviselője a németes típusú írói neológiának és a gottschedi-adelungi normateremtő igyekezetnek, a magyar nyelvújítás három lehetséges útjának táborai között okozott meghasonlást. A grammatikusokkal szemben írónak, az írókkal szemben néhány és nagyon fontosnak bizonyuló gesztusában szűkkeblű grammatikusnak tűnő Kazinczy így gyakorlatilag a magyar neológia különböző táborai, irányzatai közt hintette el a szembenállás, a viszálykodás szellemét. Ráadásul saját neológiai irányzata számára kisajátította a neológia elnevezést, és a más típusú nyelvújítási irányzatok képviselőit kinevezte ortológusoknak. Mint szó volt róla, a nyelvújítási harcok évtizedének túlnyomó részében a purista szót is az ortológus értelmében használta, a Kisfaludy körül csoportosuló dunántúli írótábort pedig, a maga mérsékeltebb nyelvújítási programjával, szintén ortológusnak minősítette. Pedig Kisfaludy programja csak az írók szabad nyelvalkotó jogának és az idegenességeknek az elvetésében volt adelungi típusú, a nyelvjárásoknak és a régi korok nyelvének felkarolásával inkább a német írói neológiára emlékeztetett. Ugyanakkor, ha az írói nyelvönkényt el is vetette, a zseni öntudatának jogán bátran újította a nyelvet,

természetesen annak a megsértése nélkül, amit ő a magyar nyelv szellemének tartott. Ily módon világos, hogy Kazinczy és Kisfaludy nyelvújítási nézeteiben két homlokegyenest ellenkező nézetrendszer feszül egymással szembe, anélkül, hogy jogosult volna bármelyikük et is akár az ortológia és neológia frontjainak valamelyikével, akár a német felvilágosodás korában kialakult három nyelvújítási program és irányzat bármelyikével azonosítani.

Belső ellentmodásokban szenvedő, korábbi szakaszában a kritikáiban is észlelhető módon normateremtő erőfesztítésekről is tanúskodó, a tízes évek második felére azonban az írói neológia legszélsőségesebb konzekvenciáiig is elmenni hajlandó nyelvújítása saját legszűkebb táborát, Kölcseyt és Szemerét is elriasztotta tőle, s ez kényszerítette arra, hogy reálisabban mérje fel a helyzetet. Éveket szánva rá, újrarendezi gondolatait a neológia és ortológia viszonyáról e nagy tanulmányban. Eltávolodva attól az álláspontjától, mely a nyelvújítási harcok legkiélezettebb szakaszában jellemezte őt, a neológiát már nem azonosítja saját irányával. Ha sok vonatkozásban hibásnak is, de elfogadja neológiának a purizmust; s a neológus ismérvei között felsorolja azt is, ami eddig nem különösebben jellemezte az ő elvi álláspontját: hogy táji és régi szavak bevonásával is lehessen bővíteni az irodalmi nyelvet. A neológia fogalmának kitágításával, ahogy hagyományosan a szakirodalom szereti mondani, „szinkretista" álláspontjával ténylegesen nem neológia és ortológia kibékülésének, külcsönös közeledésének, hanem a nyelvújítási harcok által széttagolt neológia egysége helyreállításának elvi feltételeit teremti meg, s ezzel valóban nagymértékben hozzájárul a magyar irodalmi nyelvújítás győzelméhez. Csak azt nem szabad elfelejteni, hogy ez tényleg az egész magyar irodalmi nyelvújítás ügyének győzelme volt, és nem a Kazinczy által a nyelvújítási harcok idején oly dogmatikusan képviselt irányzatnak a győzelme; az ő szűkebb programja még legbelsőbb híveit is elriasztotta tőle, s a tábort vesztett vezér részben kényszerű, részben valóban újragondolt, engedményes gesztusa juttathatta őt vissza a bontakozó és modernizálódó magyar irodalom közös platformjára; győzelme tehát szűkebb programja több fontos dogmájának a feladásával függ össze. Csak az győz belőle, ami a magyar irodalmi élet bontakozó romantikus irányú fejlődésének konszenzusával összeegyeztethető, és az irodalmi nyelvi normateremtés feladatát is előmozdítja; s ezeknek a feladatoknak az összességén belül az egyikben, a révaiánus helyesírás diadalra juttatásában valóban elévülhetetlenek az érdemei, vitathatatlan a győzelme a dunántúliak neológiájának ypszilonista ortográfiájával szemben; csak éppen itt sem ortológia és neológia állt egymással szemben, hisz a neológia tágabb,

s ekkor már Kazinczy által is elfogadott és képviselt értelmében a dunántúli ypszilonisták jó része is neológus volt, míg a protestáns jottisták között jócskán akadt ortológus is. Amit azonban Kazinczy a nyelvújítási harcok legkiélezettebb szakaszában a legcsökönyösebben képviselt, az idegenességek behozatalának a joga a húszas évek nacionalista közhangulatában egyértelműen vereséget szenvedett.

JEGYZETEK

[1] *Thienemann Tivadar:* Német és magyar nyelvújító törekvések. EPhK 1912. 78—138; *Simai Ödön:* Kazinczy nyelvújítása c. tanulmánya a MNy hasábjain jelent meg 1909—1917-ig folytatásokban, és nem fejeződött be; *Tolnai Vilmos:* A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és gyakorlata. Bp. 1929; *Pais Dezső:* A magyar irodalmi nyelv. MTA I. OK. 1953. 425—466; *Bárczi Géza:* A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963; *Benkő Loránd:* A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960; *Deme László:* Standard Hungarian. In: The Hungarian language. Bp. 1972. 277—283; *Ruzsiczky Éva:* Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Kazinczy tájszóhasználata alapján. Bp. 1973; legújabban: *Benkő Loránd:* Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. Bp. 1982. NyTud.Ért. 113; *Balázs János:* Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp. 1980.

[2] Saját, e tárgyú tanulmányaim: A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. *Szauder József* és *Tarnai Andor*. Bp. 1974. 229—279; A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig; Bp. 1981., 381—387, 400—407, 416—420; Kazinczy és Döbrentei. It. 1981/3., 767—775; Számvetés Kazinczyról. Tiszatáj. 1981/9. 52—61; Theories de la langue entre les Lumières et le Romantisme. In: Le tournant du siècle des Lumières. 1760—1820. Red. *Vajda György Mihály*. Bp. 1982. 287—308; Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről. ItK 1983/4. 373—376; Kazinczy nyelvújítási programja a XIX. század első évtizedében. Literatura 1983/1—4. 198—214; Quelques problèmes de philosophie de la langue et certains aspects de mouvements pour la rénovation des langues nationales à l'époque des Lumières et de la Frühromantik en Europe. In: Comparative Literary Studies. Szeged, 1983. 145—157; Kazinczy és a nyelvújítás. Tiszatáj 1985/7. 46—58.

[3] *Imre Sándor:* Kazinczy nyelvújítása. Szépirod.F. 1861; *Ő:* A magyar nyelvújítás és tévedései. Bp. Sz 1873., I; *Váczy János:* Kazinczy Ferenc. Bp. 1909. (Váczy nagy, Kazinczy Ferenc és kora c. monográfiájának csak az I. kötete jelent meg 1915-ben, és a nyelvújítási harcok évtizedét éppúgy nem tárgyalja, mint *Czeizel János:* Kazinczy Ferenc élete és működése c. könyvének megjelent első kötete vagy Simai Ödön tanulmánysorozata, mely csak a Kulcsár-pályázatig kíséri figyelemmel az eseményeket.); *Négyesy László:* Kazinczy pályája. Bp. 1931.

[4] Közülük a hagyományosabb Kazinczy-felfogást tükrözik a Magyar Klasszikusok sorozata kétkötetes 1960-as válogatása előtt megjelent Bevezetés, VII.,—CXXVII. és az akadémiai Magyar Irodalom Története III. kötetének *Szauder* írta Kazinczy-fejezete. Újabb felfogását tükrözik Az Estve és Az álom c. tanulmánykötetének alábbi tanulmányai: A klasszicizmus kérdései

és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában. 92—122; Veteris vestigia flammae (Kazinczy szerelme). 347—432; Udvarházi klasszicizmus. Bp. 1970. 452—504.

[5] *Takács Sándor:* Részletek a nyelvújítási harc történetéből. Kath.Sz. 1890; *Uő:* A Mondolat és a Felelet hatása. Kath. Sz. 1981; *Uő:* Irodalmi harcok (1815 után). Kath.Sz. 1892.

[6] *Németh László:* Kisebbségben. Kecskemét [1939]. 8.

[7] „Sprachen, welche noch jetzt von ganzen Völkern gesprochen werden, heissen lebendige, diejenige aber, welche nicht mehr von ganzen Völkern gesprochen werden, todte Sprachen." *Thienemann:* i. m. 107.

[8] Vaugelas: Remarques sur la langue française. 1647.

[9] Adelung. J. Ch.: Ursprung der Sprache. Leipzig, 1781.; Umständliche Lehrgebäude der deutschen Sprache . . . Leipzig, 1783; Über der deutschen Styl. Berlin, 1772.

[10] Klopstock, Fr. G.: Von der Sprache der Poesie. 1758.

[11] L. *Thienemann:* i. m. 83.

[12] Wieland, Ch. M.: Über die Frage Was ist Hochdeutsch . . . In: Der Teutsche Merkur. 1782.

[13] Gedike, Fr.: Gedanken über Purismus und Sprachbereicherung. In: Deutsches Museum, 1779; Jenisch, Daniel: Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen. Berlin, 1796; Kolbe, K. W.: Über den Wortreichtum der deutschen und französischen Sprache und beider Anlage zur Poesie . . . Leipzig, 1806; Garve, Ch.: Einige allgemeine Betrachtungen über Sprachverbesserung. Berlin, 1794.

[14] L. *Thienemann:* i. m. 89.

[15] Schlegel, August Wilhelm és Schlegel, Friedrich: Válogatott esztétikai írásai. Bp. 1980. 129—130. Ford. *Tandori Dezső.*

[16] Földi János magyar grammatikája. RMKt 28. Bp. 1912.

[17] Gyarmathy Sámuel: Okoskodva tanító magyar nyelvmester könyv. Szeben, 1794.

[18] Földi és Gedike, valamint Wieland kapcsolataira többször utal Simai említett tanulmánysorozatában.

[19] Batsányi János: A fordításról. Magyar Museum. 1788. I. negyed.

[20] Az 1816. április 17-i, az 1816. június 3-i és az 1817. január 25-i levele. In: Kisfaludy Sándor Minden Munkái. Bp. VIII. köt. Bp. 1893. 280. pp., 292. pp., 341. pp.

[21] Geszner Idylliumi. Ford. Kazintzy Ferentz. Kassa, 1788. 3—4.

[22] Uo. 3.

[23] Uo. 5.

[24] Uo. 5.

[25] Magyar Museum. 1788. I. negyed. 51.

[26] Geszner Idylliumi. 5.

[27] Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei. Kassa, 1789. [3].

[28] Kaz.Lev. I. 159.

[29] Magyar Museum. 1788. I. negyed. 180.

[30] Megjelent az Orpheus 1790. I. 186—189 lapjain, a Pálótzi Horváth Ádámhoz írott verses episztola betéteként.

[31] Kaz.Lev. II. 81.

[32] Kaz.Lev. II. 301. Kis Jánosnak, 1793. július 27. Egyébként levelei újraírásának szándékáról is Kis Jánosnak írt 1813. szeptember 4-i levelében: „Szemere arra akara birni, hogy Biographiámat irjam-meg. Azt sem szerénységem, sem kevélységem, sem izlésem nem engedi. Melly genie tudna ebből eggy *müvész munkát* dolgozni! — A helyett valamit készitek a mi ehhez jól hasonlithat, és erre Te adtad nekem a gondolatot. Két három

esztendeje lesz, hogy Pesti barátimnak azt tanácslád, hogy szedjék öszve leveleimet, s a mi nyomtatható vagyon bennek, adják-ki. Most tehát Levelezőimtől kölcsön fogom venni leveleimet, s övéikkel eggyütt végig olvasom, a mi a Publicumot interesszálhatja, kiszedem, s uj stilusba öntöm, s haladék nélkül kiadom. Meg fogom vallani, hogy uj formába vannak öntve, és hogy sok leveleimet emlékezetből irom." Kaz.Lev. XI. 44. Mivel azonban a levelek nehezen jöttek össze, legközelebb 1822. október 25-én ír róluk Kisnek: „Leveleink újra dolgozásához hozzá fogtam. Nehéz munka. Te engem e részben is nagyon elpiritasz: a tiédben kellem erő, rend van: az enyém merő rendetlenség. S melly sokat nem lehet elmondani nyomtatásban." Kaz.Lev. XVIII. 177. A kérdésről l. a Pályám emlékezete Abafi-féle kiadásának (Bp. 1879) előszavát, III—V.

[33] Uo. 302.

[34] Uo. 302.

[35] Uo. 579—580.

[36] Gyarmathy Sámuel: Affinitas linguae hungaricae cum linguis Fennicae . . . Göttingen, 1799.

[37] A Proludium in institutione linguae hungaricae ad systema Adelungianum ugyan már 1793-ban megjelent Pesten, de a nagy vihart kiváltó művei a fogsága utáni német nyelvű magyar grammatikája és a Tiszta magyarság . . . Pest, 1806.

[38] Révai Miklós: A magyar szép toll. Bp. 1973. 14.

[39] Uo. 341.

[40] Léta 1800, Mezengy 1801, Szakadár esthonnyai magyar fejedelem 1802, Orithia 1804.

[41] Kölcsey Ferenc Összes művei. Bp. 1960. III. 184.

[42] Megjelent közülük Pántzél Pál: A magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltetése módjairól, eszközeiről. Pest, 1806; Kis János: A magyar nyelvnek mostani állapotjáról . . . Pest, 1806; Mátyási József: Vélekedés a magyar nyelv iránt ország eleibe tett tudós kérdésre. Pest, 1806; Teleki László: A magyar nyelv elé mozditásáról bugzó esdeklései. Pest, 1806.

[43] Cserey Farkasnak 1807. május 28-án megkezdett levelében, Kaz.Lev. V. 36.

[44] Ugyanezt a levelet május 30-án folytatja Kazinczy, s ekkor már így ír: „Igen sok jót mond és igen sokat igen jól." Uo. 38.

[45] Levele folytatásában viszont ezt írja: „De az a sok *talám* nevetségessé teszi, s az a vallása hogy *ő semmi eránt nem bizonyos* . . . Man könnte ihn wirklich den Grafen T a l á m nennen wegen seinen ewigen talán." Uo. 38.

[46] Különösen *Gáldi László:* A felvilágosodás magyar nyelvszemléletének francia előzményei. In: „Sorsotok előre nézzétek." A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok. Szerk. *Köpeczi Béla—Sziklay László.* Bp. 1975. 227. pp.

[47] Kaz.Lev. IV. 212. Későbbi leveleiben is sürgeti Kazinczy segítségét.

[48] Kisfaludy Sándor Minden munkái. VIII. Bp. 1893. 144—146.

[49] Kaz.Lev. 483.

[50] *Margócsy István:* Pápay Sámuel és Literaturája. It. 1980/2. 377—404.

[51] *Bán Imre:* Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században. Bp. 1971. 69.

[52] Kaz.Lev. II. 421.

[53] Herder, J. G.: Fragmente über die neuere deutsche Literatur.

[54] Kaz.Lev. II. 445—446.

[55] Kaz.Lev. III. 152—153.

[56] Kaz.Lev. III. 260.

[57] Kaz.Lev. III. 274.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

[58] Kaz.Lev. III. 302—303.
[59] Kaz.Lev. III. 303—304.
[60] Kis János: i. m. 166 és Kaz. Lev. III. 256.
[61] Schiller a Körnernek írott Kallias-levelek egyikében, az 1793. február 28-iban értekezik a kérdésről.
[62] Kaz.Lev. XXIII. 146.
[63] Schlegel, Friedrich: Charakteristiken und Kritiken I. (1796—1801). Krit. Fr. Schlegel Ausgabe Bd. II. München . . . 1967. A kiadó *Hans Eichner* előszavából LVII pp.
[64] Tanulmányait l. a 4. jegyzetben. Kéziratai közül a magyar felvilágosodás korának irodalomszemléletéről tervezett kritikatörténeti kötetének fennmaradt vázlatára gondolok.
[65] A kategóriát ily módon használja *Friedrich, Hugo:* Epochen der italienischen Lyrik. Frankfurt, 1964. c. műve több helyén.
[66] Kaz.Lev. III. 159. Ezt és a következő két jegyzet idézeteit *Ruzsiczky Éva* idézett művéből merítettem.
[67] Kaz.Lev. IV. 326.
[68] Kaz.Lev. XVII. 270.
[69] Kaz.Lev. VII. 495.
[70] Kaz.Lev. IV. 252.
[71] Kaz.Lev. IV. 373—375.
[72] Erdélyi Muzéum, 1814. I. 84.
[73] Kaz.Lev. II. 344.
[74] Kaz.Lev. VI. 277.
[75] Kaz.Lev. VII. 553.
[76] L. a 69. jegyzetet.
[77] Kaz.Lev. V. 349.
[78] Uo. 484—485.
[79] Kazinczy Ferenc Válogatott művei. Bp. 1960. II. 186—187. Hogy a Báróczi életéről írt tanulmányban nem ritka az ilyen hosszúságú mondat, azt ne csak véletlenszerűen kiemelt mondatom bizonyítsa; a szövegben mindjárt utána következő két mondat is helyettesíthette volna: „A szabadságot minderre az iró onnan veszi, ahol a leuktrai s mantineai hős vette volt azt, hogy az ellenséget sine imperio megverje s honát az elnyomástól megmentse; ott veszi, ahol az veszi a magáét, aki, látván, hogy némely hang még nem kapott betüt, az azok nélkül szükölködőknek siglát ada, s a betük számát megszaporitotta; ahol az vette a magáét, aki a lant négy hurjaihoz többeket füzött, mig a számtalan változtatás annyira ment, hogy most már a fortepianoban a legzengőbb, legtökéletesebb muzsikai szert birjuk. — Csak nyerjük meg tehát a diadalt, mint Epaminondas, s nem fogunk retteghetni a kárhoztatástól, mint ő nem rettegett, mert tudta, hogy a vad sokaság, és azok, akik abban a legszemtelenebbek, legkajánabbak, megtévedhetnek ugyan, s üzhetik dőreségöket, de az irigység fenesége utoljára is magasztalássá, s gyakorta hálává is vál." Az első mondat még a főszövegben idézetten is túltesz bonyolultságban; a hosszú periódust három alperiódusra tagolja két pontosvessző; harmonikusságáról az gondoskodik, hogy az első és az utolsó alperiódus négy-négy tagmondatos egysége veszi körül a középső alperiódus 6 tagmondatát, melyet még megbonyolít azzal, hogy az egyik tagmondat kötőszavát (aki) több közbeékelt tagmondat választja el folytatásától. Itt is alárendelt szerkezetek s connexio verbalis uralkodnak. A következő mondat viszont jobban közelít az atticizmus laza modorához; igaz, hogy ez is sok tagmondatból áll, s ebben is a connexio verbalis uralkodik, de a periódus utolsó tagmondatai már mellérendelőek, s így kapcsolatuk lazább, jobban közelít a senecai stíluseszményhez.

[80] A szövegek retorikai elemzéséhez a kategóriarendszert *Eric A. Blackall:* Die Entwicklung des Deutschen zur Literatursprache 1770—1775 (Stuttgart, 1966. 110—120) c. munkájából merítettem.

[81] Kazinczy Ferenc Tübingai Pályaműve a Magyar Nyelvről. 1808. Kiad. *Heinrich Gusztáv.* Bp. 1916. 101—102, 156.

[82] Bár ez sem zárja ki a ciceroniánus körmondatok továbbélését, l. későbbi idézetemet az Erdélyi levelekből, Gyöngyösi János meglátogatásáról.

[83] Kaz.Lev. XIII. 288.

[84] Uo. 304.

[85] L. a 80. jegyzetet.

[86] Kaz.Lev. IX. 2.

[87] Kaz.Lev. XIII. 334.

[88] Kaz. Lev.VIII. 244.

[89] A szöveget Kazinczy Ferenc Válogatott művei Bp. 1960. II. 158—175 alapján idézem.

[90] Kaz.Lev. XVIII. 166—167.

[91] A szöveget Kazinczy Ferenc Válogatott művei (i. kiad.) II. 176—193 alapján idézem.

[92] Kaz.Lev. XV. 449.

[93] *Z. Szabó László:* Kazinczy Ferenc. Bp. 1984. 224—226.

[94] Kaz.Lev. IX. 352.

[95] *Szauder József:* Az Estve és Az álom. Bp. 1970. 107—108, 515.

[96] Kaz.Lev. VII. 289.

[97] Kazinczy F. Tübingai Pályaműve (i. kiad.) 154.

[98] Kazinczy F. Válogatott művei (i. kiad.) II. 189.

[99] Kaz.Lev. XI. 253—254.

[100] A nyelvészeti szakirodalomra támaszkodva ezzel a kérdéssel részletesen és helytállóan foglalkozik *Kosáry Domokos:* Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. c. műve több helyén.

[101] Erdélyi Muzéum, 1815. III. 112—113.

[102] „. . . azt mondanám, hogy a *régi izlet* az én verseimen van legigazábban." 1827. január 25. Kaz.Lev. XX. 194.

[103] E tanulmányok nyomai, nyelvészeti tárgyú jegyzetei nemrég kerültek elő, s az OSzK-ban láthatók.

[104] Kölcsey Ferenc Összes művei. Bp. 1960. III. 189—190.

[105] Kaz.Lev. XII. 449.

[106] Kaz.Lev. XII. 241.

[107] Kaz.Lev. XIII. 55.

[108] Kaz.Lev. XIII. 389.

[109] Kazinczy Ferenc Összes költeményei. Kiad. *Abafi Lajos.* Bp. 1879. I. 244—245.

[110] Kaz.Lev. XIII. 419. Az egész levél a 418—426. lapig található.

[111] Uo. 485.

[112] Uo. 484.

[113] Uo. 424.

[114] Uo. 481.

[115] Tudományos Gyűjtemény, 1817/XII. 86—87.

[116] Kaz.Lev. XIV. 150—155.

[117] L. a 20. sz. jegyzetet.

[118] „Valakik magyarul irtunk, többnyire mind neologizáltunk annyiból, hogy a régi, szokáson kivül lappangó szavakat uj divatba hoztuk; hogy a hoszszabb hangzatu szavakat . . . eredeti gyökereikre viszszavezetvén megröviditettük, — hogy a megtaláltt gyökér szavakat másképpen származtattuk és hajtogattuk, mint sem a köz szokás cselekszi; — hogy a külömböző

vidékeknek tulajdon szavaikból, szóllásmódgyaikból az alkalmatosaknak látszottakat közönségessé tettük; — hogy két szóból egygyet csináltunk." Kisfaludy Sándor Minden munkái. VIII. Bp. 1893. 302—303.

[119] Az ún. lasztóci levelek, 1817. június 11-, 12- és 14-én.

[120] *Waldapfel József:* Berzsenyi megítélésének történetéhez. ItK 1936. 355.

[121] Kaz.Lev. XV. 365—366.

[122] *Németh László:* i. m. 11.

[123] Riedl Frigyes középiskolai tanítása Kazinczy Ferencről . . . Írta gyorsírói feljegyzés alapján *Hofbauer Aladár.* Bp. 1931. 23.

[124] Egy-két észre-vétel a magyar nyelv mostani állapotjáról. Erdélyi Muzéum, 1815. III. 155—156.

[125] „A melly nemzetnek nyelve nincs, annak nincs hazája, csak szállása; nincs hazafisága, mert nincs hazája; és csak a szerencsés időknek tulajdonithattya, hogy az illyen nem nemzetet, hanem csoportot, más nagy nemzet el nem nyeli. Nem a föld, nem a folyók tartyák öszve a nemzetet, hanem a nyelv. A magyar, kenyeret is alig kérhet magyarúl az ő idegeneket tápláló, és gazdagittó fővárossaiban. A nyelv által közli szivét, eszét egygyik ember a másikkal. A tudományokat, mesterségeket: egy szóval, a culturát, csak a nyelv által tehettyük magunkévá. Idegen nyelvek által csak legkissebb része miveltethetik nemzetünknek; s éppen azon része, mellynek culturájával nem a haza él, hanem idegenek. Az a nyelv egy nemzetnek, a mi a napfény az eleven világnak. Egy-két idegen nyelvek által formált hazafi csak egy-két pislogó csillag a nemzetnek setétlő egén. A nyelv köti az embereket egy olly nemzeti testté, mellynek a politika vészszei nem árthatnak. Nyelvünk nélkül egygyenként ingadozó, gyökeret nem verhető, gyenge nádszálak vagyunk, mellyeket a politikának legkissebb szelei kitekerhetnek: szóval, a nyelv lelke a nemzetnek. Szükség tehát, főképpen nyelvünket a lehető tökéletességre hoznunk; — hacsak mindörökké meg nem akarunk, a becsmérezés szerint, maradni: egy, vélekedéseink, szokásaink, indúlataink, vallásaink, nyelveink által széllyel szaggatott, lelketlen, egyenetlen, viszszálkodó, s mellette mégis nemzeti büszkeséggel nevetségesen felfujtt embercsoport, — más nagy, lelkes nemzeteknek csufja." Kisfaludy Sándor Minden munkái. 1892. I. 8—9.

[126] Kaz.Lev. VIII. 361.

[127] Kaz.Lev. VII. 562.

[128] Muzárion, 1829. XXII. 153.

[129] Teleki József: A magyar nyelvnek tökélletesitése. Uj szavak és szólásmódok által. Bp. 1821.

KAZINCZY IRODALOMSZEMLÉLETE

Amiről eddig értekeztem, az is mind szoros összefüggésben van az ezután kifejtendőkkel; a kor nyelvújítási harcaival kapcsolatban is kénytelen voltam — időnként elég alaposan is — tárgyalni olyan vonatkozásokat, amelyek a legszorosabb összefüggésben állnak Kazinczy irodalomszemléletével és lehetséges megítélésével. Így most, amikor immár nemcsak a nyelvi törekvésekkel szorosabban összefüggő oldalakra igyekszem rávilágítani, hanem Kazinczy irodalomesztétikájára, irodalomelméleti, műfajelméleti, verstani stb. nézeteire rendszeresebben is koncentrálok, nehéz lesz elkerülni az időnkénti ismétlődést, a már elhangzottak — remélhetőleg többnyire új szempontokat is hordozó — újra felemlítését.

Kazinczy irodalmi nézeteit nem lehet sem korának nézeteitől, sem a külföldi irodalmakban végbemenő elméleti tudatosodástól, sem a mindennek részben környezetét, részben létfeltételeit biztosító társadalmi mozgástól, szociológiai feltételrendszertől elszakítva vizsgálni; emellett a XIX. század első két évtizedének irodalomszemlélete, bármennyire is gyökeresen új feltételek között alakul és fejlődik, a magyar felvilágosodás előző évtizedeinek irodalmi gondolkodásában olyan előzményekkel rendelkezik, melyek erősen befolyásolják jellegét és változásait. Mindezek rendszeres tárgyalása azonban önmaga is teljes monográfiát kívánna, ezért jobbnak találom, hogy a nyelvújítási harcokat tárgyaló fejezethez hasonlóan itt is a tárgyalás menetébe olvasszam be az egyes problémák megértéséhez szükséges összefüggéseket, s most csak néhány legáltalánosabb megjegyzést bocsássak előre.

I. A KOR IRODALOMSZEMLÉLETÉNEK ÁLTALÁNOS FELTÉTELEIRŐL

Általánosan ismert, hogy Európában a XVIII. század végének és a XIX. század elejének néhány évtizede, vagyis a századforduló tágabban vett időszaka a társadalmi létfeltételek kontinentális méretű megrendülésének és gyors átalakulásának kora volt. A németalföldi és angliai polgári forradalmakkal több mint egy évszázaddal korábban megkezdődött folyamat, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet folyamata gyorsul fel és tágul potenciálisan földrésznyi méretűvé a francia forradalom győzelmével, majd a forradalmi és napóleoni expanzív háborúkkal több mint két évtizednyi időre. Kazinczynak és kortársainak irodalomszemlélete is csak a napóleoni háborúk „világégésének" komor hátterével érthető meg. S ez nem csupán a nagyméretű hadműveletek okozta természetes veszélyhelyzetet és létbizonytalanságot jelentette, hanem a létformaváltás ponteciális lehetőségét, a társadalmi forradalom fenyegetését is a magyarországi kortársaknak. A magyar történetírás évtizedek óta tudja és hangsúlyozza, hogy 1790 nagy lehetőségeit a magyar uralkodó osztályok a francia forradalom rakidalizálódásától megriadva szalasztották el, hogy a kialakult kompromisszum az udvar és a magyar középnemesség között a francia forradalommal szemben pecsételte meg a szövetségüket. Majd azt is megállapítja mind történetírásunk, mind irodalomtörténetírásunk, hogy ez a kompromisszum először az 1811-es devalvációval, majd az oroszországi hadjárat katasztrófája után megrendült napóleoni hatalom teremtette veszélyhelyzet gyengülésével jutott válságba, amikor a szövetségeseket, az udvart és a nemességet már nem kényszerítette egymás karjaiba a végveszély logikája.

Lényegesen kevesebb figyelmet kapott azonban az a tény, hogy ez az abszolút kormányzás védőszárnya alatt létező császári-rendi kompromisszum sem zárhatta ki teljesen a világesemények hatását a kor Magyarországáról, s így a nemesi életforma létfeltételei több értelemben is meginogtak vagy legalábbis megváltoztak. Az egyik értelme ennek a változásnak az volt, hogy a háborúk okozta gabonakonjunktúra nagyobb nemesi rétegeket kapcsolt be a pénzgazdálkodásba, a piac kapitalizáló szívásába, s ezzel érdekeltté tette őket a világesemények szorgos figyelemmel követésében; vagyis csökkent jelentős nemesi rétegek provinciális bezárkózottságának mértéke. A jólét bizonyos fokára mutató szaporodó vidéki klasszicista kúriák erre az összefüggésre régóta figyelmeztették a korszak kutatóit. A másik mozzanat azonban ennél is izgalmasabb; nem véletlenül okozott akkora vitákat Kazinczy környezetében is 1809 körül.

A francia forradalom agrárreformja ugyanis elég távol volt ahhoz, hogy a magyar rendi alkotmány biztosította agrárberendezkedés alapjait alig fenyegesse; alapvetően még a francia hadak 1809-es részleges jelenléte sem okozott e téren nagyobb mozgást. Az a tény azonban, hogy a napóleoni háborúkkal kapcsolatban néhány hozzánk közelebb eső országban, ahová ősi kapcsolatok szálai fűztek bennünket, megrendült a feudális szisztéma, már nagyobb gondot okozott példájával. 1807-ben a Napóleon által szétvert és megalázott Poroszország, hogy regenerálódhassék, az októberi pátenssel felszabadítja jobbágyságát, s ugyanez a folyamat megy végbe a napóleoni Európa lengyel csatlósrendszerében ugyancsak 1807-ben. Márpedig a Varsói Nagyhercegség területe határos volt azzal a Galíciával, amely Lengyelország felosztása után a Habsburg Birodalomhoz került, mégpedig nem az örökös tartományokhoz (ahová csak később csatolták), hanem a magyar szent korona országaihoz csatolva. Ez tette lehetővé, hogy amikor 1809-ben, I. Ferenc és orosz szövetségesének veresége után, nyilván varsói izgatásra is, Galíciában lázadás tört ki, leverésükre a magyar nemesi inszurrekciót mozgósították, melynek a hatásköre pedig csak a magyar szent korona alá tartozó területekre volt érvényes. S az inszurrekció tevékenysége, a nemesi felkelők atrocitásai is nagy felháborodást váltottak ki a felvilágosultabb középnemesség köreiben, mint Kazinczy levelezése is tükrözi: annál is inkább, mert volt alkalmuk összevetni az északkeleti atrocitásokról érkező híreket[1] azokkal, amelyek a nyugat-magyarországi területeket megszálló franciák kulturált viselkedéséről érkeztek (már ami a megszállt területek nemességét érintő viselkedésüket illeti; mert ha a terület jobbágyságának lettek volna illúziói a forradalom hadseregével kapcsolatban, a rekvirálások és az elviselhetetlenné nőtt forspont-kötelezettségek alighanem elvették ezeket az illúziókat). A lengyel fejlemények korábban is igen izgatták az északkeleti megyék nemességét, különösen azért, mert a lengyel függetlenség megszűnése és Szilézia porosz meghódítása régi piaci lehetőségeiket szűkítették be: a magyarországi szabadkőművesség is lengyel mintára és hatás alatt kezdett szerveződni; a lengyel felvilágosodás hatása is nagy volt északkeleti vármegyéinkben; most azzal, hogy Galíciát „hozzánk" csatolták, a lengyel ügyek valamilyen módon belügyünkké váltak; ezért csodálom, hogy 1809 eseményeinek tárgyalásakor történet- és irodalomtörténetírásunk miért nem szentelt hagyományosan szinte semmi figyelmet ezeknek az összefüggéseknek.

Magának 1809-nek az eseményeit megelőzték, de azt az eseménysorozatot, melyről szóltunk, az agrárviszonyok poroszországi és lengyelországi megváltozását tekintetbe kell venni annak a vitának

a megértéséhez, amiről még szólnom kell. Ezt ugyan általában csak a Kazinczy—Berzeviczy-vitaként szokták emlegetni, de itt sem szabad elfelejteni, hogy Kazinczy levelezéséből kiderülően nemcsak őt, hanem a korszak gondolkodó magyar nemességének nagy részét is lelkiismeret-vizsgálatra kényszerítette Berzeviczy Gergelynek az 1806-os évben latin nyelven publikált műve a magyarországi parasztság állapotáról. Kazinczy előbb ismerkedett meg Berzeviczynek a keleti-nyugati kereskedelemről írott művével, és nagyon felháborította „kozmopolita" álláspontja; s az ezzel kapcsolatban újra felmelegített régi személyes kapcsolat vezetett el Berzeviczy másik művének a tanulmányozásához. Kazinczy, a felvilágosult és humanista földbirtokos egyetértett Berzeviczynek a parasztsággal együttérző álláspontjával, de túlzónak találta a kizsákmányoltságáról és jogfosztottságáról szóló részeket. Csaknem oly érveket használt vele szemben, mint amilyenekkel a kettőjük között lezajló vita tárgyára Berzsenyi reagált Széphalomra küldött válaszlevelében. Az érdekes az, hogy Kazinczy levelezőpartnerei közül jó néhányan inkább Berzeviczy véleményéhez álltak közelebb. Kazinczy a műről bírálatot is írt, amelyet azonban — nyilván Berzeviczyvel rokonszenvezve — akkor nem közöltek a lipcsei irodalmi újságban, s csak jóval később jelent meg Hormayr lapjában, újabb szakirodalmunk szerint Kazinczy tudta és beleegyezése nélkül; de hogy bíráló álláspontját változatlanul vállalta még az évtized végén is, azt jól bizonyítja a Kápolnay Antalnak írott 1819. január 8-i levele.[2]

Vitájuk másik tárgya, mint már említettem, Berzeviczy műve a keleti-nyugati kereskedelemről. Ennek kapcsán minősítette ő Berzeviczy „hazafiatlanságát" hideg kozmopolitizmusnak s vallotta egyúttal több levelében, pl. Berzsenyihez írott egyik levelében ezzel a fogalmazással: „... a Nationalizmus... nekem az idolumom..."[3] Berzeviczy viszont Kazinczy nacionalizmusát egyoldalúságnak minősítette, s kifejtette, hogy: „... wir in Ungarn eigentlich keine Nation sind... Nach meiner Idee steht der Staat oben an mit seiner Unabhängigkeit, Selbständigkeit, und möglichts erreichbaren Glück seiner Einwohner, wozu Wohlstand, Cultur, Moralität der Mehrzahl also auch der misera plebs nothwendig gehört."[4] Lehetne vitatkozni azon, hogy a két szembefeszülő álláspontot minek minősítsük; lehet-e Kazinczyval együtt azt a vádat emelni az ellen a Berzeviczy ellen, akinek ez időbeli bonapartizmusára épp az utóbbi időszak kutatásai vetettek fényt, hogy a Habsburg-állampatriotizmus híveként azt akarja, legyünk „oesterreicher"-ré; vagy tekintsük inkább sajátos államnacionalizmusnak azt a felfogását, amelyet ugyanakkor a feudális tudat hungarusságával sem lehet összetéveszteni. Ugyanakkor kérdés az is, hogy a vele vitázó Kazinczy álláspontját minek

minősítsük. Az agrárállapotok becsületének védőjeként Kazinczy kétségtelenül feudális álláspontot foglal el; a nacionalizmus kérdésében maga tesz vallomást; nevezzük ezért rendi nacionalistának? Kosáry Domokos épp ezt hangsúlyozza a fogság utáni életszakasz jellemzésére. Nem vitás, hogy Kazinczy közeledett a rendek politikai álláspontjához; a probléma csak az, hogy lehet-e ezt Szekfű műszavával „rendi nacionalizmusnak" minősíteni.

Sok európai országban, különösen ezekben az évtizedekben, a francia forradalmi nacionalizmusra adott válaszként feudális körülmények között is megerősödhet a nacionalizmus; s bár különösen a már említett porosz és lengyel események figyelmeztetnek arra, hogy ez a folyamat a hagyományos feudális kereteket is megbonthatja, azért a szakkifejezés használata mégis jogosultnak tűnik. Magyarországon azonban a natio hungarica etnikailag soknemzetiségű, hivatalos nyelvében latin „nemzet", az a nyelvi-kulturális etnikai nacionalizmus, ami az évtized közepétől újra fellendülő és már tárgyalt magyar államnyelvi mozgalomban kifejeződik, épp ezzel a hungarus-tudatot hordozó „rendi nacionalizmus"-sal kerül szembe. Kazinczy, aki épp az előző évben lépett be a mozgalom aktív harcosainak a sorába *Tübingai pályairat*ának munkálatai közben, ebben a vitában ezt a kialakított, kivívott álláspontját képviseli, s ezzel a rendi nemzet egysége értelmében vett rendi nacionalizmussal óhatatlanul szembekerül, ezért nyelvi álláspontja és egész nyelvi mozgalma azon túlmenően, hogy általános polgárosító értelmében is a polgári haladást készíti elő, etnikai nacionalizmusával szintén a polgári nacionalizmust készíti elő, mely, legalábbis elméletben, az egy nyelvet beszélők közös, hierarchikus rendekre fel nem szabdalt nemzetében gondolkodik. Ezt a jelenséget tehát jog szerint nem merném „rendi nacionalizmusnak" minősíteni, hanem inkább a rendek bizonyos köreiben is lábra kapó és természetesen a gazdasági és társadalmi kérdésekben jelentkező feudális felfogásrendszerrel átszőtt etnikai nacionalizmusnak; s ennek egyaránt megvan az államnacionalista és a németes nyelvi-kulturális nacionalista vetülete, mint ezt Kazinczy példája is bizonyítja, akit a kulturális nacionalizmus egyik vezéralakjának tekinthetünk, *Tübingai pályairat*ával, az államnyelvért folytatott küzdelmével mégis szolgálatokat tett az államnacionalizmusnak is. S ami érvényes Kazinczy etnikai nacionalizmusára, az érvényes a kor nyelvművelési harcaiban vele szembekerült írók táboraira is; alapjában közös társadalompolitikai alapon, egyaránt a nemzeti nyelv s egyben a magyarság mint etnikum fejlesztésének vágyával szálltak be az alakuló irodalmi élet ringjébe, s csak a fejlesztés, a kibontakozás helyes módjának megtalálása körül folyt közöttük a harc. Kosáry nagy érdeme, hogy

felhívta a figyelmet arra: ne túlozzuk el Kazinczy kétségtelenül polgárosító érdemeit, s ne minősítsük őt a polgári haladás bajnokává; sokkal több minden vonja őt a korabeli nemesség életformájának, politikai felfogásának és életeszményének körébe, semhogy azzal egyértelműen szemben állónak lehetne tartani.[5] Ugyanakkor azonban ehhez az is hozzátartozik, hogy polgárosító-civilizáló érdemeit se vonjuk kétségbe; a tényleges érdemeket nagyon is tartsuk számon; ugyanolyan kötelességünk azonban az is, hogy ha Kazinczyt közelebb vittük osztálya álláspontjához, akkor az eddig kizárólag neki tulajdonított érdemekből többet juttassunk osztálya azon képviselőinek is, akik vele ugyan szemben álltak, de ahhoz a nagy folyamathoz, amely alkalmassá tette a magyar nemességet a polgári átalakulást vezető osztály szerepének ellátására, ugyancsak jelentősen hozzájárultak. Mert erre a szerepre ez a társadalmi osztály épp ebben a két évtizedben kezdett felkészülni, részben azokkal az apró társadalomértelmezésbeli és szociálpszichológiai elmozdulásokkal, melyek az életforma változása és fenyegetettsége hatására felhalmozódtak benne, részben azonban éppen azzal, hogy szemben a XVIII. század nyolcvanas éveinek végével, amikor az etnikai nemzettudat és az erre támaszkodó nacionalizmus főleg a nem nemesi származású értelmiség köreiben kezdett bontakozni, most maga vált az etnikai nemzeti mozgalom zászlóvivőjévé és tömegbázisává.[6]

*

A kor irodalomszemléletének általános feltételei közt természetesen lehetne részletesen tárgyalni azokat a tényeket, melyeket dióhéjban már az előző fejezetben tárgyaltunk: az 1795 utáni abszolutizmus által teremtett nyilvános csöndet, a publikációs lehetőségek csaknem teljes hiányát, a lassan meginduló szellemi élet első jeleit, Schedius német nyelvű folyóirata után Kulcsár lapjában az első magyar nyelvű sajtóorgánumot a századelőn, mégpedig a Martinovics-szervezkedés elfojtása után egy időre tetszhalálra ítélt, de mostantól megint szervezkedő új irodalmi centrumban, Pest-Budán. Ehhez járul a pest-budai színházi élet újrakezdése 1807-től stb. De az eddig említetteken kívül emlékeztethetünk további gátló tényezőkre is: a megszigorodott cenzúraintézkedésekre, melyek nemcsak a művek megjelentetését gátolták (Berzeviczynek a parasztok helyzetével foglalkozó műve is engedély nélkül jelent meg, ezért nem lehetett a monarchiában *nyilvánosan* vitatni), de még a külföldi könyvek behozatalát is nagyon megnehezítették. Emellett a szélesebb olvasórétegek nevelésére, képzésére alkalmas intézményrendszert, mely a kilencvenes évek első felében nálunk is kezdett

meghonosodni, sőt a francia eseményekkel rokonszenvező mozgalmak melegágyává válni, a Lesekabinet-ek és kölcsönkönyvtárak rendszerét, pontosabban csíráit is elfojtotta a politikai retorzió.[7] Tőlünk nyugatabbra, még Németországban is, óriási szerepe volt ezeknek a szervezeti formáknak az olvasók képzésében; nálunk, városaink s különösen Pest-Buda idegen nyelvű lakosságának igényeit kielégítendő, ezek is főképp idegen nyelvű irodalmat, könyveket és újságokat olvastattak. A századforduló után azonban ezek a formák hiányoztak; a hazai nyomdászat is nagyon kezdetleges stádiumban van, a nyomdászok egy része inkább megérdemelné azt, hogy úgy jellemezzék, ahogy Csokonai tette *Tempefői*jének nyomdászával, Betriegerrel. Ismeretes a kor íróinak küzdelme Kis Istvánnal, aki a kéziratokért szemérmetlenül keveset fizetett, majd szemrebbenés nélkül manipulált új kiadásaikkal; ezért becsülték nagyra Kazinczyék azt a Trattnert, aki az ő nemzeti ügyet szolgálni akaró idealizmusuknak leginkább megfelelt kiadói tevékenységével, s csak akkor döbbentek rá, amikor a közönségérdeklődés hiánya miatt félbeszakította Kazinczy életművének kiadását, hogy ő is üzletember, aki keresni és megélni is akar. Mindezek a tények azonban inkább egy magyar irodalomtörténet, esetleg könyv- vagy nyomdatörténet témái lehetnének, s hogy egyáltalán meg kell őket említeni, annak az a magyarázata, hogy irodalomszemlélet kialakulásához irodalom is kell, és korszerű irodalomszemléletnek ebben a korban már aktuális irodalmi élet is az előfeltételei közé tartozik, nem elég az az irodalom, amit az iskolákban tanítanak, és ami még akkor is a klasszikus ókor irodalma.

A magyar *nyelvű* irodalom előfeltételeinek hiányai között ezt is fel kell sorolni: a tanítás nyelve változatlanul a latin, a magyar nyelv mint tantárgy oktatása is visszaesett az előző század végéhez viszonyítva, és az irodalomtanítás szintén latinul s főleg a latin irodalmat tárgyalva folyik. A poétika- és retorikaoktatás jellege alig változott, ugyanazok a késő barokk vagy korai klasszicista ízlésjegyeket hordozó retorikák és poétikák képviselik az oktatás tárgyát a katolikus és protestáns középiskolákban egyaránt, mint a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve a 77-es *Ratio Educationis* nyomán. Sőt, a társadalmi élet reakciós fordulata az első *Ratio* pozitív eredményeit is aláásta; ennek következtében, épp abban az évben, amikor Teleki László megjelenteti *Buzgó Esdekléseit*, melyekben a sok haszontalan latintanítás és a humaniórák túltengése ellen szólal fel, inkább praktikus tárgyak oktatását követelve az alsóbb néposztályok gyermekei számára, kibocsájtják a *II. Ratio Educationis*t, mely ismét dominálóvá teszi az iskolarendszerben a humán tárgyak oktatását. Ez látszólag korszerű is volna, s hivatkozhat a porosz iskolarendszer

neohumanista irányú átalakításának törekvéseire; de a németországi fejleményekkel szemben, melyekben a modern göttingai neohumanizmus szellemének nagy szerepe van, s ami így segítheti a nagy klasszikus német irodalom ember- és társadalomeszményének szélesebb körű befogadását, nálunk a humaniórák felé fordulásban nincs nagy szerepe a modern német szellemnek, kivéve talán az evangélikus iskolákat.

De ha az irodalmi élet feltételei csak lassan és fokozatosan teremtődnek is meg, Kazinczy levelezése a legjobb bizonyítéka annak, hogy az irodalomról való gondolkodás nem szünetel ezekben az években sem; sőt még csak azt sem lehet mondani, hogy fokozatosan újjászületik, felveszi azokat a szálakat, melyek 1794 előtt már kialakultak irodalmunkban. Részben ugyanis ez is megtörténik, részben azonban egészen új utak kitaposása is megkezdődik, egészen új irányzatok és műfajok meghonosítása is megindul ezekben az évtizedekben. A régi, már meghonosodott, de elfojtott eredmények újjászületésének, illetve az újak meghonosodásának figyelemmel kísérése lesz a továbbiakban elsődleges feladatunk.

*

Még egy problémát kell elöljáróban érintenünk, amelynek azonban a kortendenciák értékelése szempontjából igen nagy jelentősége van. A XVIII. század első felében Európában részben a reneszánsz és barokk embereszmény továbbélése, részben a korai angol felvilágosodás embereszménye a maga „gentleman"-nevelő és -teremtő igényével, az ehhez alkalmazkodó iskolai és magánnevelés eszményével egyaránt olyan sokoldalú és társadalomban begyökerezett egyéniség létrehozását célozza, aki képes életvitelével megvalósítani a görög fronézis, a gyakorlati életbölcsesség követelményeit. Az újkori Európának a kapitalizmus fejlődésével összefüggő uralkodó tendenciája, a munkamegosztás egyoldalúsító kényszere ellene dolgozik ennek a „társadalmi ember"-, ha úgy tetszik, „udvari ember"-eszménynek. A munkamegosztás rendszerének következménye az emberi elidegenedés számtalan válfaja. A kor jelentős gondolkodóinak egy része, az új realitások talaján állva, sokszor a cinizmus határát súrolva fogadja el a munkamegosztás torzító hatásait, és „realista" módon számol a haszonelv által eltorzított emberek létével (pl. Mandeville). Általánossá válik azonban az antropológiai vizsgálatok tárgyának, az embernek a modern természettudományos analízis szellemében folyó vizsgálata, amely az alaposabb elemzés céljaira az emberi lelket „lélekzsákokra" (Hegel) osztva szemléli és tárgyalja. Ez nemcsak a wolffiánus pszichológiára jellemző: módszeres

tárgyalásában Kant is önálló műveket szentel az egyes emberi tehetségek alaposabb vizsgálatára.

De az sem véletlen, hogy ez a tudományos irányzat a legszélsőbb konzekvenciáiig és a legnagyobb tudományos eredményeket hozóan a korabeli Európában éppen Németországban bontakozott ki. Németország társadalmi fejlődésének körülményei ugyanis nem biztosították — nemcsak a demokrácia, de általában az egészségesen fejlett társadalmi élet, sőt még a magas szintre kibontakozott udvari élet és kultúra feltételeinek hiányában is — a görög fronézis érvényesülését. Ehelyett viszont a szellemi kultúra tevékenységi formáinak szélsőségesen önállósult és elszakbarbárosodott változatai jöttek létre, a könyvszagú és tanulószobaszagú poros tudományosságnak és a szépelgő művészkedésnek szélsőséges változatai. Nem véletlen, hogy a kor német irodalmának legjelentősebb típusává válhatott az ilyen tudományosság ellen lázadó goethei hős, Faust.

A munkamegosztás elembertelenítő, elszegényítő hatása elleni lázadás az angol felvilágosodás korai szakaszában a cambridge-i neoplatonizmus nagy tanítványának, Shaftesburynek a zászlaja alatt bontakozik, s ennek lesz a legnagyobb hatása Göttingán keresztül a német szellemre is; a modern természettudományos szellem analitikus, descartes-i módszere ellen lázadó itáliai hermeneutikai gondolkodás legnagyobb alakja, Vico ugyanis a kontinentális Európában csak a század végétől kezdett hatni. Shaftesbury gentlemaneszményét Leibniz új idealizmusa is erősítette Németországban, s így a Sturm und Drang, s különösen Herder tanulmányainak sorozata az emberi integritás helyreállításáért lépett fel rendkívül következetesen; természetesen úgy azonban, hogy már Rousseau társadalomelméleti és etikai idealizmusának kisugárzó hatását is tekintetbe vehette.

A polgári forradalmán — ha kompromisszumosan is, de — túljutott Anglia parlamentáris államformakerete, valamint Franciaország felvilágosult szalonjai, illetve fokozatosan bontakozó társadalmi nyilvánossága a művelt ember számára a politizálás széles kereteit biztosította: a mindenoldalú ember eszményének megvalósítása tehát itt magától értetődően jelentette a fronézis megvalósítására törekvő igényt. Ennek az antik hagyományai pedig az arisztotelészi retorika utóéletében öröklődtek tovább az európai nemzetek művelt rétegeire. Ezért a nyugati világ két nagy nemzeti civilizációja, bármilyen mértékű előrehaladást ért el az esztétikai szféra természetének kutatásában (Franciaországban különösen a racionalizmus és a természettudományos analízis jegyében, Angliában a pszichológiai esztétika alapjainak megteremtésében), e kutatások eredményeit sosem fejlesztette olyan konzekvenciákig, hogy a

hagyományos retorikai életbölcsesség kereteit teljesen meghaladja, hogy a retorika hagyományos kategóriáiból az esztétikum autonóm kategóriáit fejlesztette volna ki. Ez csak Németországban történt meg, és ennek nagy tudománytörténeti eredménye a kanti esztétika, mely elméletileg a legmagasabb és legkorszerűbb szinten elhatárolja magát a hagyományos retorika világától, a társadalmi hasznosságelvtől, és a sensus communis problematikáját is meghaladja, s létrehozza az esztétikum autonómiájának elméleti bázisát.

Ez vált a francia forradalom eseményei, radikalizálódása, és különösen a jakobinus diktatúra terrorja következtében igen korszerű magatartásformákat megalapozó elméletté. A társadalmi-emberi elidegenedésnek a spártaias, rousseau-i típusú leküzdési változata, a jakobinusok egyenlősítő és az egyes polgároknak a közszuverenitásban részt vevő oldalát magasan a partikuláris emberi érdekek fölé emelő társadalmi utópiája olyan torz gyakorlatot szült a kor felvilágosult gondolkodói szerint, ami csak növelte az emberi elidegenedés nyomorúságát, egyesek szerint a „csőcseléknek" rendelte alá a személyi szuverenitást. A felvilágosodás eszméinek jegyében gondolkodók, azok, akik hittek abban, hogy az embert erőszakmentesen, észérvek segítségével lehet új társadalmi emberré nevelni, és az ilyen gondolkodású emberek elszaporodásával az ideális polgári társadalmat az evolúció útján is létre lehet hozni, szembefordultak a forradalom számukra kiábrándító gyakorlatával, és a kanti esztétika elméleti kategóriáira támaszkodva egy másik, liberálisabb, athéniasabb és neohumanistább utópiát hoztak létre, az esztétikai nevelés schilleri eszményét. Ennek a jegyében a korabeli német irodalom legjelentősebb két nemzedéke, a weimari klasszikusok és a jénai kora romantikusok egyaránt hittek abban kb. 1795—1805-ig terjedő évtizedükben, hogy — kanti kategóriákkal beszélve — a partikuláris empirikus érdekember és az eszményi nembeli ember (Gattungsmensch) végletesen szétszakadt pólusai között csak az esztétikai célszerűség világa képes közvetíteni, csak ez képes helyreállítani az elidegenedés világában elveszett emberi integritást; magyarán: hittek az esztétikai életvitel legmagasabbrendűségében, embermegváltó erejében, s a tudatformák hierarchiájának csúcsára az esztétikai tudatformát helyezték.

Látszatra ez is az antik kalokagathia jegyében bontakozott; valójában a szép abszolutizálásával, a szép és jó területeinek lehetőleg radikális szétválasztásával, a Rousseau-nál és a jakobinusoknál domináns társadalmi szempont háttérbe szorításával a másik egyoldalú végletbe tévedt. Ennek ugyan igen jó következései lettek az esztétikum világára; elsősorban az irodalomban, az irodalomesztétikában stb. csúcsteljesítmények jöttek létre; de az emberi nyomorú-

ságot nem tudta megváltani, utópiának bizonyult, és nemcsak a Schiller halála után bekövetkező nagy, európai méretű események söpörték el azzal, hogy az esztétikum szféráját megint más tudatformák szférái alá rendelték (politikum és/vagy vallás); hogy már Schiller megváltási lehetőségei között sem az egyetlen volt, arra jó bizonyíték a *Tell Vilmos* példája.

Nem szabad elfelejteni azonban azt sem, hogy a kanti esztétikai autonómia és a schilleri esztétikai nevelés együttes eszménye még ennek az évtizednek a Németországában sem válhatott egyeduralkodóvá. Nemcsak a német kései felvilágosodás népszerűsítő filozófusainak legjobbjai (különösen Garve, de a kultúrtörténész Jenisch is stb.), hanem a Sturm und Drang teljes embereszményét következetesen őrző Herder is tovább terjesztették az angolos neohumanizmus eszményét, az angol felvilágosodás társadalmibb antropológiai gondolkozását. Ezért került szembe Herder a *Kalligoné*jában Kant esztétikájával, s ezért fordult szembe régi barátjának, Goethének esztetizáló fordulatával és a weimari klasszikusokkal. Herder nem volt hajlandó arra sem, hogy a *zseni* fogalmát a művészi tevékenységnek kisajátító kanti fordulatot jóváhagyja: számára, mint a XVIII. század közepe táján felmerülő európai zsenikultusz képviselői számára, minden teremtő szellemi tevékenység a zsenié, beleértve a világteremtő, azaz világmagyarázat-teremtő lángelméket is, az olyan tudósokat, mint Newton stb. Ő nem hajlandó a szép és jó világának olyan radikális elválasztására, mint Kant és a német klasszikusok (bár épp ez utóbbiak művészi tevékenységében sok minden ellene mond elméleti előfeltevéseiknek). S az ő egyetemesebb embereszményét, művészetfelfogását, a retorikum világától teljesen el nem szakadó, a hasznossági elemekkel is számító életbölcsességigényét viszi tovább Jean Paul is, Bouterwek esztétikája is, vagyis azok az esztétikai munkák, melyek a kor magyar íróira talán a leginkább hatottak. Igaz, hogy csak a tízes évek második felétől kezdve bontakozik nagyobb hatásuk, de épp ebben az időszakban jelentkezik a magyar nyelvű esztétikai gondolkodás nagy fellendülése is, ezért hatásukkal már ebben a korszakban is föltétlenül számolni kell.

Az esztétikum autonómiájának felismerése a kanti esztétika korszakalkotó eredményének számított az utóbbi évszázad esztétika- és irodalomtörténeti munkáiban. Ezért ezekben a művekben Herdernek ezzel a felfogással való szembekerülése mint a meghaladt korszak, a felvilágosodás eszményeihez, hasznosságelvéhez és művészetszemléletéhez tapadó és korszerűtlenné váló magatartás bélyegződött meg. Bár az erősebben társadalomfilozófiai kötöttségű tudományos irányzatok, mint például a szociologizáló marxista hulla-

mok sosem fogadták el az esztétikum szférájának teljes autonómiáját, s csupán viszonylagos, relatív autonómiájáról voltak hajlandók beszélni, azért a kanti gondolattal szemben a herderi gondolat rehabilitációjához nem sokkal járultak hozzá. Magától értetődő, hogy amikor a XX. század eszmetörténeti, majd a marxizmus jegyében uralkodóan társadalomtörténeti kötöttségű, legtöbbször vulgárisan szociologizáló irányzataival szemben a műközpontú irodalomelméleti irányzatok erősebben esztétikai szemlélete joggal és korszerűen kerekedett felül, az esztétikum autonómiájának kanti gondolata ismét abszolút értékmérővé vált, ennek mércéjén mértek le minden múltbeli esztétikai és irodalomelméleti állásfoglalást, s mintegy abban a meggyőződésben éltek, hogy a művésziség autonómiáját előmozdító mozgás korabeli elitjéhez való hozzávetés adja egy esztétikai állásfoglalás értékét, s minden, a mozgás skáláján egyszer már elért eredményhez viszonyított lemaradás egyben visszalépésnek is minősíthető. A hatvanas évek közepe óta azonban a nemzetközi irodalomtudományban ismét aláhanyatlott az esztétikai szempont kizárólagossága, újra felerősödött az irodalmi jelenségeket társadalmi beágyazottságukban szemlélő, erősen szociológiai kötöttségű irányzatoknak a befolyása, s ezek az irányzatok már nem látják a kanti antiretorikus fordulatot oly nagy vívmánynak, sőt inkább a német mizéria, a társadalmi elmaradottság kényszerű következményének, a nyomorúságból fakadó erénynek tekintik, s ezért nem hajlandók abszolút mércének elfogadni, a teljesebb társadalmi személyiség igényével együtt járó hagyományos görög fronézis retorikus eszményét ennek alávetetten megítélni. Egy tudományos munka csak két eljárásmód között válogathat tárgyának megítélésében, ha történeti vagy irodalomtörténeti témát dolgoz fel: vagy elfogadja a saját korában adott tudományban uralkodó irányzatok valamelyikének szemléletét, jelen esetben az éppen meghaladóban lévő esztétikai szempontú vagy a divatba jövő szociológiaibb szempontú megközelítésmódot, s ezek rokon- vagy ellenszenveinek alapján oszt igazságot vizsgált kora szereplői között, vagy, számításba véve saját kora tudományos divatjainak változandóságát, s némi szkepszissel fogadva eredményeiket, inkább arra törekszik, hogy a vizsgált kor jelenségeit saját koruk korszerűségi mércéjén igyekezzék lemérni és minősíteni, amennyire lehetséges, historizáló objektivitással, egyúttal azonban beleérző és értő hermeneutikával próbálja feltárni a szereplők gondolatrendszerének, rokon- és ellenszenveinek belső logikáját, összefüggésrendszerét. Jómagam nem kötelezem le magam egyik módszer mellett sem, de bevallom, hogy ez utóbbi számomra a legrokonszenvesebb, s ezért, amennyire lehet, elsősorban ezzel szeretnék élni.

II. KAZINCZY ESZTÉTIKAI NÉZETEIRŐL

A fejezet címe azt is akarja jelezni, hogy Kazinczy esztétikájáról nem lehet beszélni, mert rendszeresen, tanulmányokban kifejtett esztétikája nem maradt fenn, csak szétszórt megjegyzései, valamint művei és életvitele tanúsága. Ez nem jelenti azt, hogy ezek a nézetek ne lennének nagyon is markánsak, s kortársai számára éppúgy, mint a vizsgálódó utókor számára, szinte kézzelfogható realitásúak. Nyelvújítási harcainak tárgyalása közben is többször találkoztunk már olyan nyilatkozataival, melyek a nyelv fejlesztésében perdöntő szerepet szántak a szépség és az ízlés kategóriáinak; ebben a fejezetben tehát elsősorban erre a kettőre vonatkozó nézeteit fogjuk tárgyalni.

A korábbi szakirodalom érdeklődésre méltónak tartotta, hogy a fogsága utáni években, egyik Csokonainak írott levele szerint, mintegy megszabadult esztétikai szakirodalmától, kölcsönözte vagy elajándékozta ilyen tárgyú könyveit.[8] Ez a jelenség, épp abban az időszakban, amikor megfogalmazódik új programja, meglehetősen jelzésértékű. Ez nem jelenti azt, hogy esztétikai nézeteinek kialakításához ne használt volna tudományos szakirodalmat; különösen Sulzer esztétikai lexikona, Batteux Ramler fordította műve bizonyosan alapos vizsgálatának tárgya volt már a börtönévei előtti időszakában is. De a korszakalkotó hatást művészeti gondolkodására a Winckelmann-élmény gyakorolta. Winckelmann alakja pedig az általános esztétika hagyományos kézikönyveiben különös helyet foglal el; úgyszólván semmi szerepe a tudomány kategóriarendszerének kifejlesztésében vagy tisztázásában, a Baumgartentől Kantig vezető úton; ezzel szemben, legalábbis a szigorúan tudományos szempont számára, kissé mellékutcának tűnik az ő irányzata, amely elhanyagolja a tudományág kategóriáinak továbbfejlesztését, s szinte kizárólagos figyelmet fordít a tudományág tárgyának, a művészeteknek a beható vizsgálatára. Winckelmann művészetelméleti és művészettörténeti irányzatának újdonságai tehát csak közvetett, de annál hatásosabb impulzust nyújtanak a kategoriális vizsgálatok világában a tulajdonképpeni tárgyától kissé elszakadt esztétikai tudomány megújulásához és továbbfejlődéséhez. Kazinczy esztétikai gondolkodására is ez a művészetközelség lesz a jellemző, az esztétikai tudomány iránti némi bizalmatlanságtól kísérten; hogy az elvont elmélettel szemben Kant és Fichte filozófiája esetében milyen fenntartásai voltak, azt már láttuk; kissé ehhez hasonlít a német esztétikákkal kapcsolatos magatartása. Amikor például Zabolai Kis Sámuelnek 1810. március 28-án írott levelében Bouterwek esztétikájáról ejt szót, ilyen megjegyzéseket tesz: „Ezek az Aestheticusok

magok sem tudják igen sokszor mit mondanak, s oly czifra szókkal fecsegnek, hogy azt hinné az ember, hogy mondanak *valamit* s az ő valamijek végre is *semmi*... Ez lévén pályám, kéntelen vagyok néha Aestheticákat olvasni: de ez a munka nekem kin. Classicus munkákat kell inkább olvasni s az érzést élesiteni. Hijába magyarázza azt akárki, miért szép a szép, s miért rut a rut. De ezt sem kell egészen elmulasztani."[9]

Nem teljesen egyértelmű tehát az esztétika elvetése; némileg ambivalens a vele kapcsolatos ítélete, de amihez igazán vonzódik, az a winckelmanni gyakorlati művészettudomány és a művészetközelség; mégpedig nemcsak az irodalomközelség. Már fogsága előtt ismert volt a képzőművészetek iránt való rajongásáról; mint jozefinus tisztviselő, a fővárosba, Bécsbe való látogatásai alkalmából mindig szakított időt a portréfestőkkel, rézmetszőkkel stb. való kapcsolatteremtésre, illetve foglalkoztatásukra, fel-felkereste a képkereskedőket, és választékos ízlésével szakértők megbecsülését is elnyerte, a Belvedere anyagát pedig rajongással tanulmányozgatta. A reneszánsz kor nagy festészetét is becsülte, a festészet világában azt tartotta egyenértékűnek az antik görögség skulptúrájával (az antik architektúra alaposabb megismerésére nem volt lehetősége), de saját kora neoklasszicista, winckelmanniánus ízlésjegyeket megvalósító szobrászatát és festészetét becsülte talán a legtöbbre. Fogsága után ez a rokonszenve még csak megerősödött, kiadványai élére portrék rézmetszetét készíttette el, gondos volt könyvei nyomdai előállítása is, ő maga pedig az árnyékrajzolat (silhouette) művészeti ágát gyakorolta szerencsésen. Az általa oly gyakran emlegetett (s a korban oly divatos, pl. mint Fried István felhívta rá a figyelmem Weimarban, mind a nagyhercegnél, mint Goethénél is megtalálható) gipszabguszok és a kópiák (Kazinczynál copiek) a börtöne utáni első években elsősorban szobrok és festmények, mégpedig antik és antikizáló szobrok és festmények másolatát jelentették, s csak átvitt értelemben a cicerói kópiaelv követését. S a plasztikus műeszményt igyekezett irodalmi műveiben is érvényesíteni, olyan nagy költői minták nyomán, mint Goethe.

Winckelmann ízlésforradalma a késő barokk és a rokokó művészet uralmával fordult szembe, a harsányság gesztusait, a művészi bombasztokat éppúgy elutasította, mint a cizellált, iparművészkedő formalizmust. Ehelyett művészetelméleti vonatkozásban csatlakozott a Boileau által újrakezdett, de különösen Angliában divatjelenséggé vált neologinuszi felfogáshoz, mely az egyszerűséget és a nagyságot összekapcsolta. Az ő „edle Einfalt und stille Grösse"-je a barokkos típusú fenségesség helyett megteremtette a fenséges neoklasszicista értelmezését, amely az érzelmek, szenvedélyek és mozgalmasság

barokkos, élénk kifejeződése helyett a visszafogott, megfékezett érzelmeket és szenvedélyeket tekintette az igazán művészieknek, különösen a szobrászatban, elsősorban az antik görög skulptúra mintájára. Laokoon-csoport-értelmezése sok vita tárgyává vált, Lessing a winckelmanni értelmezés jogosságát a térbeli, szimultán művészetekre szerette volna korlátozni, a szó időbeli művészeteinek inkább meghagyta volna a jogot a szélsőséges érzelemkifejezésre. A weimari klasszikusok azonban inkább Winckelmann plaszticitás-eszményéhez közeledtek szóművészetükben is, kivételes nyomatékkal abban az irodalmi műnemben, amelyet még Lessing *Laokoon*ja is a szukcesszív és szimultán művészetek határán levőnek tekintett, s ezért a szélsőséges érzelemkifejezést ennek a határai között ő sem helyeselte; s ez a dráma művészete.

Winckelmann-nál a szép kategóriájának is nagy szerepe van, mégpedig az ideális szép értelmében, s ennek különösen nagy volt a hatása Kazinczyra. Ez viszont elsősorban a belső lelki szépség szép kifejeződését jelenti, tehát valamilyen értelemben a belső forma elsődlegességét; s egyúttal a kizárólagosan csak a külső formában jelentkező szépségnek, a szépelgésnek, a formalizmusnak az elvetését; ezt tanulta meg ő már Winckelmann előtt első nagy mesterétől, Rádaytól is, elsősorban a magyar késő barokk és rokokó költészet formalizmusának az elítélését. De a belső, lelki szépség modernebb értelmű kifejezésének követelményén kívül az ő szépségfogalmában a hagyományosabb szépségértelmezések is szerepet kapnak, pl. az objektív világ szépségeinek válogató ábrázolása értelmében, mely megköveteli a közvetlen valóságábrázolás meghaladását, Goethe híres művészetelméleti tanulmányának[10] értelmében fogva föl azt a meghaladásra méltó naturalizmust, amely iránt fogsága előtt még némi affinitást mutatott, amikor a németalföldi festészet műveit is kedvelte; szerinte tehát a művészetnek, az objektív valóság szép elemeinek kiválogatásával és addíciójával a valóság idealizálását is el kell végezni. Viszont modernebb, a század esztétikai gondolkodásában épp hogy fölmerült gondolatok is jelentkeznek nála, mint a rút szerepe a művészi szép világában, pl. *A vétkes szép* c. epigrammájában!

A rút: rút! — „De mi tészi tehát, hogy az isteni Pallas
Keblén Gorgonnak vad feje bájos alak?"
Nem tudom; a művészt kérdd. — „Ő sem tudja." — Ne kérdd hát;
Kérdd szemed és szíved, érzeni s látni ha tudsz.

Ennek az epigrammának a bölcsessége nemcsak a művészi szép szemléletének modernségét mutatja, hanem azt is, ami a hagyomá-

nyos racionális klasszicizmus esztétikumszemléletéhez képest a XVIII. századi neoklasszicizmus egyik legnagyobb hozadéka, de ami szorosan összefügg a század esztétikai gondolkodásának egyik nagy eredményével: a szép titkát meg kell érezni, szabályok és az objektív szép elmélete értelmében szinte mérhető proporciók végleges ítéletet nem mondhatnak róla, csak a művelt, ízléssel bíró, mégis spontán műélvezői reagálás. Az esztétikai ítélettétel szubjektív és nem tudatos elemének hangsúlyozása tehát belefér Kazinczy, a modern műértő felfogásába.

A neolonginuszi szublimitás-divatnak, a fenséges kategóriája XVIII. századi kultuszának áldoz Kazinczy is; nemcsak az osszíáni művek fordításával, hanem időnként saját műveivel is. Igaz, hogy csak egyes részeivel, mint némelyik episztolájában található fenséges hangnemű szövegrészek bizonyítják ez irányú tehetségét is, pl. a *Gr. Török Józsefhez*, a *Cserey Farkashoz*, a *Prof. Sipos Pálhoz* címűek, vagy a későbbiek közül a Széchenyi-episztola, melynek két részletében is vannak olyan stilisztikai-hangnemi minőségek, amelyek a longinuszi retorika híres bibliai idézetére emlékeztetnek Mózes *Genezisé*ből, arra a teremtéstörténeti passzusra, amely Boileau fordítása nyomán a fenséges érzület egyszerű nyelvi eszközökkel való kifejezése lehetőségének gyakran citált példájává vált a XVIII. századi retorikában és esztétikában. E két részlet a következő:

Sűrű köd és borongó fellegek
Fogák el tájainkat, a midőn
Egyenként kezdénk itt-ott a menést;
Ugy hitte minden, jó ösvényen jár;. . .

Én láttam a zavart, s láttam hogy az
Rendén vagyon; ugy volt az mindenütt,
Mig a nyelv hivei, irók s olvasók,
Egymást korholván, összeszerkezének;
S a versenygőket nem békére vontam,
Hanem hevesbb és még makacsbb vitára.
Ki nyugtot óhajt, harcra kél. Kivivánk
A szép tusát s most béke boldogit.

Műveinek egy-egy ilyen részlete igazolja Berzsenyi félreértését, amikor a niklai költő széphalmi barátjában pindaroszi fenséget és csapongást vélt felfedezni, különösen episztoláiban. Igaz, Kazinczy nem sokáig bírta ezt a neki nem nagyon fekvő hangnemet, s rövidesen átcsapott ugyanazon a művön belül is az irónia, a szatíra vagy a Plauderton, a csevegés horatiusi hangnemébe, de ez az ide-oda

csapongás, a horatiusi műfajteremtő stílus követése is pindaroszi csapongás érzéseit kelthette egyik legérzékenyebb és leglelkesebb olvasójában, Berzsenyiben. Mégis igaz az, hogy Kazinczynak nem a legsajátabb terrénuma a fenséges világa. Lehet, hogy hat és fél éves börtönbüntetése idején való csendes kitartása felér egy Eroica-szimfónia fenségével, de az ő világa mégis inkább a szép kategóriája volt. Az antik retorikák magas stílusszintje a páthosz lelkiállapotának fenséges világából származik, a középső stílusszint viszont az emberi nagyságrendű éthosz világának a kifejezője; a XVIII. században a retorikák kategóriái fokozatosan átértelmeződnek esztétikai kategóriákká, s a páthosz világából nő ki a fenséges esztétikai minősége, az éthosz világából pedig a szép kategóriája. Magától értetődő, hogy a kanti etikai idealizmus keretei között, ahol csak az a választás és tett minősül erkölcsösnek, amely szembefordul saját boldogságigényünkkel, és kellemességkeresésünkkel, ahol az emberség, az emberi nembeliség eszményének csak akkor tehetünk eleget, ha elfogadjuk a morális parancsot, a Sollen-t, ellene szegülve partikuláris és érzéki mivoltunknak, az esztétikai gondolkodásban is nagy szerepet kellene kapnia a fenséges kategóriájának. Kazinczy csodálja ugyan ezt az erkölcsi fenséget és újkori művészeti következményeit, de rokonszenvéhez közelebb áll a kanti esztétika azon oldala, amely elismeri a közvetítés lehetőségét az érzéki és a Gattungsmensch között a szép látszat világában; még inkább e felfogás schilleri továbbképzése a kellemről és méltóságról írt tanulmányában *(Über Anmuth und Würde)*. Ennek az emberibb léptékű élet- és művészetfelfogásnak a megtestesítője számára a görögség és Homérosz. Egyik szép epigrammájában a „fenséges vagy szép" kérdésében foglal állást. Az eddigi szakirodalom általában megelégedett azzal, hogy ennek az epigrammának, a *Kant és Homer* címűnek csak az első két sorát idézze, mely a cím mondanivalóját, úgy látszik, teljesen kimeríti:

Kell! mond Kant hidegen, s tedd, mert kell! — A Maeonida:
„Tedd, mert szép, mert jó, mert igaz!" erre tanít.

Homérosz itt az emberi nagyságrendű szépségnek és az antik kalokagathia értelmében a szép, jó és igaz szorosan összetartozó világának a képviselője; tehát nem feltétlenül a szép legmagasabbrendűségének kifejeződése, az esztétikai korszak igényeinek megfelelően. Kazinczy azonban nem fejezi be e két sorral oly fontos témájú epigrammáját; még két sort ír:

Angyalokat gyúr majd sárból a celta Prometheus:
Adni nemesbb embert a nagy öregnek elég.

A kelta Prométheusz csak Osszián lehet, vagyis a modern neolonginuszi fenséges-divat legeklatánsabb művészi kifejezője; Kazinczy tehát a Herder által elindított Homér—Osszián-tipológia első magyar meghonosítói közé tartozik ezzel a kis versével. Látszatra nem foglal állást a két gondolkodási és művészeti irányzat között, a modern és a klasszikus között, csak a lehető legnagyobb objektivitással ismerteti mindkét álláspontnak számára leglényegesebb ismérveit. Ez tehát a querelle des anciens et des modernes egyik jelentős korabeli magyarországi megvalósulása, amelynek stílusa s az, hogy a modern álláspontokra mindig másodikként válaszolhat Homérosz, mégis neki nyújtja a pálmát a vitában és Kazinczy tudatában.

A keresztyén korszak fenséges-ideáljával szemben, amelynek a neolonginuszi fenséges-divat folyamatában az egyik nagy művészi megvalósulása Klopstock művészete, Kazinczy tehát, inkább az antik világ emberi léptékű szépségeszménye mellett döntve, e versében a szép autonómiájának követelményét nemcsak hogy föl sem veti, hanem épp az ellenkező álláspontra helyezkedik. Ehhez hasonló jelentőségű prózai nyilatkozatai aligha találhatók; egyet mégis érdemes megemlíteni. A Berzsenyihez írott 1809. február 14-i levelében találhatjuk meg ezt, abban a levelében, melyben így reagál Berzsenyi előző, önmagát remeténck, Diogenésznek nevező levelére: „De ez a kedves Remete nem az Anyaszentegyház Istenségeinek Papja, hanem azoknak, a kik hozzánk Hellászból jöttek által; de ez a kedves Diogenes neveti ugyan a miket a világ bölcsei, magokat s házájokat vesztve, mindenek felett keresnek — a titulust, hivatalt, keresztet, pénzt; de sem czondrában nem jár, sem azt nem hiszi, hogy a mi természetes, az szép is; sőt azt tartja nem szépnek, a mi a község izlésétől különböz. Igy, kedves barátom, eggy hiten vagyunk, mert ezek az érzések az én lelkemnek is saját érzései. . .”[11] Ebből a gondolatmenetből a Kazinczyhoz közel álló antikos szépségideál, az emberi nagyságrendű szépség két újabb összetevőjére figyelhetünk fel. Az egyik és fontosabb az, amely a szépet a község ízlésével azonosítja; ez, a szép gyökerét antikosan a sensus communisban találó felfogás, mely később Buczy tanulmányainak[12] lesz érdekes problematikája, megint csak nem azonosítható a kanti idealizmusból eredő esztétikai irányzattal, mely ezt vitatja; itt tehát Kazinczy éppúgy szemben áll Kanttal, mint az antikos kalokagathia-értelmezés elfogadásával versében, ami viszont az esztétikum kanti autonomiáját tagadja. A másik mozzanat viszont a természetes szépség primitivista és rousseau-i kultuszának elvetése, ami, sok más helyen ismétlődő nyilatkozatával egybehangzóan, azt igazolja, hogy Kazinczy a művészi szép rajongója, az életben pedig a civilizált szépségek kultuszának híve.

Tévednénk azonban, ha a Kazinczy-féle szépségfelfogást az ilyen típusú idézetekből levezethetővel azonosítanók. A nyelvújítási harcok során lépten-nyomon találkozunk olyan megjegyzéseivel, melyek a szépség kultuszára utalnak, amelyekből úgy tűnik: tisztában van azzal, hogy az újabb irányzatok milyen jelentőséget tulajdonítanak a szépség, az esztétikum autonómiájának, magasrendűségének és Kisfaludy Sándor Hunyadi-drámája büszkén hangsúlyozott patriotizmusának elítélésekor azt is megfogalmazza, hogy az esztétikumot nem szabad alárendelni a patriotizmusnak, sőt a műalkotásban az utóbbit kell az előbbi alá rendelni.[13]

Ha ehhez még hozzávesszük a már tárgyalt Báróczi-tanulmányból azt az idézett vallomást, hogy a szép kikap bennünket a rút való köréből és megvigasztal, akkor szépségfelfogásának újabb arcára figyelmeztethetünk, a neoklasszicista jellegű refugium-szerep, a menedékigény kielégítésére, ami az évtizedek óta tartó európai méretű „világégés" időszakában elég természetes műélvezői igénynek tűnik, s jogosultságában még különösebben meg sem kérdőjelezhető, még akkor sem, ha az olvasónak esetleg rokonszenvesebb is Kazinczy szépségideáljának harcosabb oldala, mint ez a valóságtól menekülő aspektus.

Az eddigiekből talán világossá válhatott, hogy miért nem írt Kazinczy esztétikai rendszert megfogalmazó tanulmányt: nemcsak viszonylagos elméleti közömbössége magyarázza ezt, hanem az is, hogy a kor vitatott esztétikai alapkérdéseiben nem jutott egyértelmű álláspontra, s ezért, bár minden egyes alkalommal aforisztikus tömörséggel és határozottsággal fogalmazott, de egymásnak igen ellentmondó végső következményeket magukban hordó meghatározásokat adott az esztétikai kategóriákról s egymáshoz való viszonyukról. Gondoljuk csak meg azt a sokszor emlegetett arisztokratikus vonást, amellyel elkülönözi magát a község ízlésétől, s ugyanakkor a Berzsenyihez írott idézett levélrészlet megállapításait arról, hogy a szépség a közízlésben gyökerezik, s mindjárt világossá válik, mennyi kutatásra volna szükség, hogy az egyes Kazinczy-vallomások kategóriaértelmezéseit elvégezhessük az adott kommunikációs szituáció sajátosságainak tekintetbevételével, s ezzel kiküszöböljük a félreértés lehetőségeit; bár azt hiszem, az álláspontok között megmutatkozó kontroverziákat úgy sem lehetne teljesen megszüntetni.

*

Kazinczy ízlésfelfogása valószínűleg még nehezebben értelmezhető. A XVIII. századi Európában történeti egymásutánban több ízlésfelfogás bontakozott ki, anélkül azonban, hogy az újabbak jelent-

kezése a régebbieket „leváltotta" volna. Így a század végén a különféle ízlésfelfogások tarka együttesével találkozhatunk, néha, mint majd látjuk, Kazinczy esetében is, egyetlen életművön belül.

Az első és a múlt századból tovább élő ízléskoncepció szorosan összefügg a racionális klasszicizmus esztétikájának és a neoarisztotelészi retorikai—poétikai rendszernek a szövetségéből létrejött normatív poétikával. Ez meghatározza a témák szociológiai méltóságszintjének megfelelően a hozzájuk illő műfajt, valamint a neki megfelelő stílusszintet és -árnyalatot. Egyúttal a műfaj örök érvényű példáiból elvont szabályokkal megköti az alkotó művészek kezét, viszont az elfogadott játékszabályok határai között fel is szabadítja az alkotói vénát és inspirációt. Ennek a poétikai felfogásnak olyan ízlésfelfogás felel meg, amelyben nagy szerepe van a megtanulhatóság, az elsajátíthatóság elemeinek, s ezért, bár ezek a poétikák sem tagadják azt, hogy a költőnek vele született tehetséggel is kell rendelkeznie, eszményük mégis inkább a poeta doctus. Az alkotót is megkötő normatív poétikán nevelődött normatív ízlésről van itt szó tehát, amely a művelt befogadó ízlését is meghatározza.

Ezzel szemben a XVII. század végének francia retorikáitól és a XVIII. század elejének esztétikai traktátusaitól kezdve megindul az ízléselv szubjektivizálódása. Bouhours után nagy figyelmet szentelnek a racionális érvekkel nem magyarázható esztétikai minőségeknek, a *je ne sais quoi* problematikájának. Ez a felfogás több szabadságot enged meg az alkotónak, lazítja a szabályok szorítását, és számol az esztétikai ítélettétel, a tetszés vagy nemtetszés irracionális elemeivel. Francia változatai egyikében, Dubos abbé nézetei szerint, az ízlés két arcából, az alkotással, illetve a befogadással összefüggő vonatkozásaiból az utóbbi kerül a figyelem előterébe, s talán azzal párhuzamosan, ahogy a művészetben és az irodalomban a XVII. század nagy udvari klasszicizmusa és a kései barokk lassan a rokokóban olvad fel, a művészetről való gondolkodás világában egy inkább a befogadásesztétikai szempontot kultiváló ízléspontú trend kerekedik felül.

Az angoloknál az ízlésítélet természetének magyarázatában Shaftesbury nyomán a pszichológiai esztétika Hutchesontól Homeig egy hatodik vagy belső érzéket tételez fel, amely természetesen nem érzékszervi természetű, hanem inkább szellemi jellegű. Mivel ez a sensus communis (common sense) jellegű belső érzék nemcsak esztétikai, hanem egyben etikai jellegű is, ebben a platonizáló esztétikai felfogásban nincs helye az etikum és esztétikum éles elválasztásának.

A Shaftesbury-féle esztétikai nézetek alkotáselméleti oldalából bontakozik ki viszont lassanként, a század közepére a zsenielmélet

divatja, majd a zsenikultusz. Hogy ennek milyen platonista és panteista gyökerei vannak, mostani vizsgálódásunk szempontjából közömbös; tény azonban, hogy az alkotó és az ízlés művészetelméletileg szorosan összetartozó dialektikus ellentétpárjából ez az irányzat az alkotót, a zsenit fogja a meghatározó tényezőnek minősíteni, aki ugyan természetesen rendelkezik ízléssel, de nem alávetettje az ízlésnek — különösen a közízlés értelmében —, hanem minden jelentős új művész-zseni esetében a közízlés megújításáról, új ízlésjegyek kibontakozásáról és a zseniális műalkotás elfogadtatásán keresztül új közízlés teremtéséről van szó.

Kazinczynál a tízes évek közepének kiélezett nyelvi harcai idején időnként olyan hangok is hallatszanak, melyek csaknem ez utóbbi ízlésfelfogásra emlékeztetnek, ha nem is annyira a műteremtés, de legalább a nyelvteremtés vonatkozásában. Egyébként azonban az ő ízlésfelfogása inkább a korábbi hullámokéval egyezik; nagy szerepet juttat a szubjektív ízlésítéletnek is, tényleges ítéleteiben azonban még nagyobb funkcióhoz jut a korábbi normatív poétika szempontrendszere. Ezért minősíthető félreértésnek a régi irodalomtörténetírás azon irányának a véleménye, amely Kazinczyban a finomkodó rokokó ízlés képviselőjét látja, aki a népiességet, a „debreceniség" vastagságait ezen az alapon ítéli el. Fogsága előtti időszakában ugyan kétségtelenül kimutathatók művészetében a rokokó és a többnyire rokokó jegyekkel összeolvadt szentimentalizmus sajátosságai, fogsága után azonban klasszicizálódása ezt a stílusárnyalatot megfosztotta az életműben minden fontosabb szerepétől, s legfeljebb némi színező elemként marad hátra egyes műveiben, különösen — és ez természetes — olyan művek fordításában, melyeknek eredetijében e stílusjegyeknek nagyobb szerepe van. Szauder József szerette felhívni a figyelmet arra, hogy Kazinczy ítéleteiben, így pl. kritikai megjegyzéseiben vagy kritikáiban, milyen nagy szerepe volt ennek a normatív poétikai és stilisztikai szempontnak. Maga Kazinczy abban az időszakban, amikor a legélesebben állt vitában a „debreceniséggel", a XIX. század első évtizedének közepe táján, az Árkádiapör és a Csokonai-nekrológ vitájának időszakában, sokszor hivatkozott arra, hogy azért fordította népies stílusban Molière komédiáját, hogy bebizonyítsa a debrecenieknek, ő is tud ezen a nyelven írni. S bár az is igaz, hogy Kazinczy véleményét Csokonai költészetéről már ifjú barátainak a nyilatkozatai is befolyásolhatták, mégsem vitás, hogy Kölcseynek a Csokonai-bírálatában elhangzó látszólagos önellentmondása, a debreceni költő népiességének elítélése és műnépdalainak a legjobb versei közé való kiemelése lényegében kazinczyánus állásfoglalásnak minősíthető. Kivéve az obszcén szavak rétegét vagy az erotikus versek vaskosan egyértelmű képeit,

melyek a felvilágosodás kori irodalmi eszményhez jóval közelebb álló Kazinczy idealizmusa számára is elviselhetetlenek voltak; Kazinczy általában nem szavak használata ellen tilatkozott, hanem az ellen, ha a vitatott szavakat olyan műfajú művekben használták, ahol nem volt helyük az ő normatív kötöttségű ízlése szerint. Nem tudta elviselni a népies szavakat, a tájszavakat olyan művekben, pl. ódákban, melyekben szerinte és a klasszicizmus stílusideálja szerint nem használhatók; viszont ahol a helyükön vannak, ott megértéssel fogadta őket. Erre jó példa, ha összevetjük az ő próbálkozását a Kölcseyével, amikor Csokonai-versek átírásáról, ízlésük szerinti „megkorrigálásáról" van szó. Kölcsey kísérlete Csokonai két versét teljesen kifordította eredeti természetéből, és nemcsak ellégiesítette, hanem affektálttá is tette.[14] Ezzel szemben a húszas évek végén Kazinczy, Csokonai iránt nem túl jóindulatú megjegyzések kíséretében, melyek némi felháborodást is kiváltottak a maguk idejében, a *Muzárion* hasábjain közölte néhány Csokonai-átírását.[15] Azt lehet mondani róluk, hogy nagyon szerencsésen érzett rá bennük a „népies" Csokonai stílusának természetére, s ezért minimális változtatásokat hajtott csak végre, melyekről még az sem biztos minden esetben, hogy nem jobbak-e az eredetinél. Mindez egyértelművé teszi, hogy Kazinczy nem valamilyen eleve népiességellenes magatartásból fordult szembe egyes írói csoportok, főleg a debreceniek népiességével; ugyanakkor attól is messze van, hogy a megértés ilyen jeleiből népies rokonszenveire lehetne következtetni.

Ha mindezt a példaként elmondott népiességproblémát újra ízlésének minőségére, a most tárgyalt összefüggésre rávilágító jelenségként értelmezzük, akkor világos lesz, hogy ítéletének normativitása a régibb, a racionális klasszicizmus műfaji és stilisztikai normativitásigényéhez köti ízlését. Ugyanakkor azonban ez a normativitás mégsem teljesen dogmatikusan kötött a hagyományos poétikák által szentesített műfaji rendszerhez: ezt épp a népdal iránti megértése bizonyítja. Ennek a megértésének a forrása lehet a német neoklasszicizmus fejlődése is, pl. Lessing ismert lelkesedése a lett népköltészet iránt; lehet Herder népdalkultuszának és Goethe Sturm und Drang-korszaka műnépdalainak hatása is; nem beszélve a weimari költőfejedelem rajongásáról a délszláv népköltészet iránt, melyet Kazinczy is követett az *Azzan aga* lefordításával. Magyar vonatkozásokra is utalhatunk, nemcsak a Faludi eklogáira vagy Révai emlékezetes felhívására meg-meginduló népies hullámokra, hanem a népdalgyűjtő és a népdalok iránt rajongó Pálóczi Horváth Ádámmal és Virág Benedekkel való barátságára.

A népdalok iránti elismerését tehát nem tekinthetjük kizárólag a hagyományos poétikai iskolázottság egyik elemének; Kazinczy

viszont ezt az elismerést is beillesztette a hagyományos műfaji-stilisztikai rendszer támasztotta normativitásigényébe éppúgy, mint a racionális klasszicizmus poétikája által hasonlóan kevésre becsült szonettet. Nincs szó tehát arról, hogy Kazinczy ízlése egy meghaladott műfaji rendszerhez egyoldalúan kötődne; műfaji rendszere rugalmasabb, újkori, sőt legújabb műfaji fejleményeket is könnyedén befogad; de ezeket is olyan fokú normativitásigénnyel illeszti be kitágított műfaji rendszerébe, mint amilyen normatív szemlélet épp a hagyományos műfaji rendszer képviselőit jellemezte. S mindez óhatatlanul korlátozza az ő ízlésfogalmában a modernebb ízléskoncepciók érvényesülésének lehetőségét. Sem a befogadói szubjektivitásnak nem hagy nagy teret a kibontakozásra, sem az általa oly sokat emlegetett írói szabadságnak. Ami enyhít valamit ízlésfelfogása rigorozitásán, az az, hogy — legalábbis elvi nyilatkozataiban — nagyobb szerepet szán a jó ízlés kibontakoztatásában a nagy írók és művek példájának, mint a poétikai kategóriák ismeretének, elsajátításának. S bár az állandó hivatkozás arra, hogy a jó ízlés elsajátításának előfeltétele az antik klasszikusok remekműveinek s az újabb kori klasszikusok nagy műalkotásainak ismerete és követése, épp az utóbbiak vonatkozásában olyan alkotók és művek is befférnek Kazinczy klasszikusfogalmába — mint műfordításainak témái bizonyítják —, melyeket nem lehet különösebben antikizálónak tekinteni, s amelyek ezért modernebb ízlésáramlatok lábrakapásához is hozzájárulhattak a korabeli magyar irodalomban.

III. KAZINCZY POÉTIKÁJÁRÓL

A poétika szót itt nem az olasz irodalomtudományban, a neoklasszicizmus problémáinak kutatása közben népszerűvé vált és ennek nyomán az utóbbi időben lassanként nálunk is meghonosodó szélesebb értelmében használom, hanem hagyományosabban, elsősorban műfaji problémákat értve rajta, illetve azokat a kérdéseket, amelyek poétika címszó alatt Kazinczy korának íróit és művelt olvasóit foglalkoztatták.

Ami a neoarisztotelészi poétikai rendszer alapkategóriáit illeti, a mimézisz kérdése csak a legfrázisosabban, különösebb aktuális elmélyülés nélkül foglalkoztatja a kor embereit. Jóval magyobb érdeklődést vált ki a poézis és versificatio egymáshoz való viszonya. Már az előző század végén, Verseghy *Mi a poézis?*-ában és Kármán *A nemzet csinosodása* című tanulmányában érdekes és vizsgált korszakunk irodalomszemléletére is kihatható megközelítéseket találunk.

Hogy mi tette e kérdést a korban annyira érdekessé? A probléma a reneszánsz kor utáni latin költészet világában is akut lévén, a neolatin poétikában is tovább örökítődött, a XVIII. századi népszerűségéhez viszont két, nagy hatású divat járult hozzá. Az egyik a zsenielmélet népszerűsödése, aminek következtében a figyelem a géniusz invenciójára, a tartalomra vagy a belső formára terelődött, s a külső forma másodlagos tényezővé vált az irodalomszemléletben; azzá a tényezővé, amely felett a mesteremberek, a versificatorok is rendelkezhetnek. Kármán megfogalmazásában így hangzott a probléma: „A felséges és érdemes költők nem akadályok, sőt szövétnekei a tudományoknak. Ezeknek hatalmas szava a puszta vadonyokat megnépesiti, lelket önt az érzéketlenekbe; a költemény, szép szinei által, elragad tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük, és az istenek társaivá leszünk. Ezek szaggatják verseiket a muzsák kertjeiben, azt mondja az isteni Plátó, ezeknek folynak a csendes csergetegek téj és méz habokkal; Apolló leszáll az egekből, és lantját nekik kölcsönzi, az ő fuvallása felgyulasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek. Ez a tüz az igaz költők esmértető bélyege. Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebékózott ritmus, nem a megszámlált hang teszik a poétát... A mérész képek, az eleven költés; az ábrázolatok különbfélesége és szépsége, az az enthuziazmus, tüz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szókban és gondolatokban, amelyet csak önként ajándékozhat a természet. Lehet irni verset poézis nélkül, és poéta lehetsz verselés nélkül."[16]

Ebben a zseniális tömörségű probléma-összefoglalásban, amelynek még a stílusa is méltó a téma jelentőségéhez, együtt találjuk a XVIII. század irodalomesztétikai gondolkodásának a legtöbb népszerű elemét, olyanokat, melyeket régi századok gondolkodásából újra megelevenítettek, és olyanokat, melyeket viszonylag újaknak lehet tekinteni. A neoplatonizmus költészettana a költői elragadtatásról, furor-ról a század zsenielméletében támad fel újra s még nagyobb nyomatékkal, de a költői enthuziazmus népszerűsítéséhez, az érzület fenségének előtérbe állításához a stílus fenségére hagyományosan koncentráló retorikummal szemben a Boileau által fordított pszeudolonginuszi retorika által kiváltott neologinuszi divat is hozzájárult. Viszont ebben a fogalmazásban: „...az a nem tudom mi a szókban és gondolatokban..." már a bouhours-i esztétika népszerűsítette *je ne sais quoi* is jelentkezik. Az idézett szövegrész utolsó mondata pedig részben természetes folyománya az eddigi zsenielméleti hangvételű gondolatmenetnek, másrészt azonban utalhat a kor népszerű problémájának másik lehetséges forrására, a francia querelle des anciens et des modernes, tehát a régiek és újak vitájának egyik későbbi, XVIII. század eleji hullámára, mely koránt-

sem zsenielméleti felhanggal, hanem jóval józanabb és racionalistább érveléssel, de szintén elválasztotta egymástól a költészetet és a verset, s ezzel megnyitotta az utat a prózai műfajok elméleti egyenjogúsodása, illetve a költői próza divatja számára (gondoljunk pl. Gessner idilljeinek óriási népszerűségére).

Hogy a probléma népszerűségét a századforduló utáni időkből is igazoljuk, említsük meg, hogy Kölcsey, aki 1817-es, híres Berzsenyi-bírálatát szintén a poeta és versificator megkülönböztetésével kezdi, már jóval korábban is értekezett erről, s hogy ebben egyik forrása éppen Kármán idézett szövege lehetett, azt ő maga bizonyítja. 1808. szeptember 24-én Debrecenben keletkezett, *A poézisről* című tanulmányában, alig 18 éves ifjú költőpalántaként és Kazinczy újdonsült, alig néhány hónapos levelezőjeként írja: „Lehet verset írni poézis nélkül, és lehetsz poeta versirás nélkül, ezt mondja a nemzet csinosodásának irója."[17]

Teleki László 1806-os *Buzgó esdeklés*ében, melyet a Kulcsár-féle pályázat alkalmából írt és publikált, ehhez a kérdéskörhöz jóval részletesebben szól hozzá. Könyve 95. §-ában így írt: „De hogy már a Poësisről különösebben szóllyak; azt két részre oszthatom el, az egyik a gondolatok megválasztása, felsősége, és tisztasága, a mely az egyéb ékesen szólással is köz. A második az a meghatározott szóbeli köntös, a mellyel poetice gondolataink felruházzuk, feltzifrázzuk, és felöltöztettyük. Az első az a tágasabb értelemben vett Poësis, mikor t. i. az ékesen szóllás mellett, a felemelkedett Imaginatiónak vagy képzelődésnek vagyon legnagyobb játéka; a másik pedig a Versificatio, vagy a verselés mestersége. E kettő hogy nem egy, az, avagy tsak abból is ki tetszik, hogy sok Poëmáink vagynak, a melyek nintsenek versbe öltöztetve, és a melyek még is a magok nemekben, elfelejthetetlen érdemü Poëmák maradnak, illyen p.o. a Telemachus etc. Ezek szerént azért nem lehet kételkedni, hogy ezen szót: Poëma, igen széles értelemben kellessen venni, valamint azt sem vitatni, hogy a verseléssel egy határok közzé kell szoritani, mivel a Poëmak alatt értjük a Theatrális darabokat is, a fenhejazó gondolatokkal, az inventióval telyes történt vagy történhető dolgoknak némely nemü leirását, s a t. Az igy meghatározott Poësisra tehát megkivántatik a szép gondolat, az inventio; a versificatiora pedig, a szép tiszta Stylus, és annak bizonyos regulák, vagy metrum és Rhythmus alá való szoritása. A gondolatra vagy objectumra való nézve elosztatnak a Poëmák az Epicumokra, Elegiákra, Lyricumokra, etc., a Verselés módjára nézve pedig a Strophákra, Hexameterekre, Distichonokra, Saphicusokra etc. Világosan kitetszik hát, mely nagyon hibáznak azok a kik e kettőt egybenelegyitik, vagy a kik a Poësisnak föbb tulajdonságát abban a tsupa kötött beszédben

állittyák lenni."[18] S a paragrafus végén az olyan formalistákról, akik csak a sokszor a nyelv törvényeivel is ellenkező formaművészetet becsülik, így vélekedik: „. . .hogy lehetne feltenni, hogy az a ki nem a dolog valóságában, és gondolatokban, hanem tsak egyedül a külső köntösben keresi a Poësis mesterségét, igaz valóságos Poeta lehessen."

A rövidebb problémafelvetésekkel szemben Teleki alaposabb vizsgálata egyrészt kiszélesíti a poéma fogalmának jelentéstartományát, úgy, hogy az közelít a mai „irodalmi műalkotás"-fogalomhoz, s ebbe belefér a költői prózában írott XVII. századi francia regény, a XVIII. század eleji vers és próza-querelle egyik fő kiváltója és témája, Félenon *Télémaque*-ja is. Másrészt viszont elhatárolja egymástól a műfajelmélet és a verstan tárgyát, a műfajokat konstituáló erőt a költői gondolatban vagy a költemény tárgyában találván meg, és nem — hagyományos módon — a verselés formájában; ezzel közelebb jut a korabeli jelentősebb poétikai törekvésekhez.

Kazinczy poétikai gondolkodásának dokumentumai, ahogy elsősorban a levelezésében szétszórt megjegyzéseiben fennmaradtak és belőlük több-kevesebb biztonsággal rekonstruálhatók, nagyjából a nyelvújítási harcok idejére fejlődésében lezárult rendszert mutatnak. Így a kor legtájékozottabb és legrészletesebb műfajelméleti rendszerével, a neolatin poétikák világára még latin nyelvűségében is emlékeztető Verseghy-esztétikával *(Usus aestheticus. . .)*, mely 1817-ben jelent meg, s így Kazinczy műfajelméleti felfogását már nem befolyásolhatta, nem szükséges foglalkoznunk; annál is kevésbé, mert Verseghy poétikai gondolkodásának elismerten fő forrása, Sulzer esztétikai lexikona közvetlenül is hatott Kazinczyra, elég e vonatkozásban tehát közös forrásaik egyikeként e műre némi figyelmet fordítani. Teleki művének idézett részletei elvben hathattak volna Kazinczy felfogására, a valóságban azonban inkább arról van szó, hogy amennyiben ehhez hasonló, csak nem kifejezetten ennyire teoretikus igénnyel megfogalmazott Kazinczy-megállapításokkal találkozhatunk is, azok szintén jóval inkább közös európai forrásaikra, elsősorban a korabeli német esztétikákra és poétikákra vezethetők vissza, mint közvetlen hatásra. Ilyen általános műfajelméleti megfogalmazásokat azonban Kazinczynál alig-alig találhatunk, ezért szálljunk le az absztrakció alacsonyabb szintjére, és az egyes műnemekre, illetve műfajokra vonatkozó szétszórt megjegyzései között próbáljunk — némi rendszert keresve — tájékozódni.

Kiindulásul idézzünk néhány sort egy 1789-ben, Arankához írott leveléből, mely látszólag csak a lírai és különösen a dalköltészet természetére vonatkozó nézeteit jelzi: „Szükség, hogy a *Gesang*-ot a *Lied*-től — *chant*-ot *chansonet*-től — a *canto*-t a *canzo-netto*-tól a

Magyar is megkülönböztesse. Az első harsogó Epopaeákat, magassan repdező Odákat — az utolsó szerelmes darabokat, nyugodalmas scenákról irtt énekeket jelent. . .''[19] — írja Aranka érdeklődésére arról, hogy mi a dal. Mitrovics erre vonatkozóan ezt fűzi hozzá értelmezésül: „Tehát mai értelmezését adja meg a dalnak, szemben az erősebb lendületü lirai müfajokkal s a rapszódok énekeire visszavezethető epikus énekekkel.''[20]

Ami a lírai műfajok szűkebb problematikáját érinti, nagyjából igaza lehet Mitrovicsnak. De ebből a Kazinczy-idézetből esetleg többet is ki lehet következtetni írója műfajelméleti nézeteiről. Mindenekelőtt egy lehetséges és közvetlen forrásukra utalnék. Bán Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században* című könyvében emlékeztet Kazinczy emlékiratának, a *Pályám emlékezeté*nek arra a „finoman megrajzolt jelenetére, amidőn a Kazinczy-fiuk, Ferenc és Dénes Sárospatakon Eszterházy Károly egri püspököt köszöntik'', és Ferenc komolyan megdolgozott köszöntő versén, öccse viszont az ő latin poétáiból összelopta versét. S felveti a kérdést, nem lehetett-e köztük Moesch Lukács poétikája?[21] Erre vonatkozólag igennel válaszolhatunk, mert szerintem épp ez a Kazinczy-levélrészlet a legnagyobb mértékben valószínűsíti Bán Imre óvatosan, kérdés formájában megfogalmazott hipotézisét. Ugyanis Bán mutat rá a továbbiakban, hogy Moesch Lukács poétikájában a lírai műfaj tárgyalása során: „A lantos verssel kapcsolatban először az *óda* kerül tárgyalásra, majd — nagy meglepetésünkre — az *eposz*, nyilván azért, mert ezt is a *lyra* zengése mellett énekelték; a definicio igy hangzik: »Epos autem est carmen lyricum, comprehendens divinas ac humanas heroicas res.«''[22]

Ezzel azonban Kazinczy poétikai nézeteinek csak az egyik lehetséges forrását találtuk meg; nem árt alaposabban megvizsgálni, hogy ez a megjegyzés a korabeli műfajelméleti gondolkodás melyik ágával rokonítja az ő nézeteit.

A hagyományosabb, és nyilván az újlatin poétikákban éppúgy, mint az újkor nemzeti nyelvein született poétikákban található rendszerezés többnyire két alapvető csoportra osztható fel; az egyik az igényesebb, és a neoarisztotelészi poétikák jelentősebb ágaként a beszédkritérum Arisztotelészre visszavezethető elméleti alapján két fő csoportra osztja fel az irodalmi műfajokat. Az egyik az, amikor az író maga beszél vagy más helyett beszél, a másik, amikor szereplőket beszéltet. Arisztotelész számára a cselekményt utánzó, mimetikus jellegű irodalmi műfajok két csoportja, az epikai és a drámai, ennek az alapján vált el egymástól, az olyan műveket pedig, melyeknek nem volt cselekményt utánzó története, vagy nem tekintette értékes és művészinek minősíthető alkotásoknak, mint Empedok-

lész tanító költeményét, vagy egyszerűen azért hanyagolta el őket, mert nem voltak a rendszerébe beilleszthetőek.

Az újkor neoarisztotelészi rendszereinek egyik fővonalában a szerzői beszéd közössége alapján lírai, epikai és tanító-didaktikai költemények egy csoportba kerültek, a másik csoport pedig a drámai és egyéb párbeszédes műveké. Igaz, hogy a két beszédfajta keveredése miatt elég gyakran mint mixtum-ot, az epikát mégis különvették, de a kettős csoportosítás olyan szívósnak bizonyult, hogy a nálunk ebben a korban oly népszerű Eschenburg esztétikai-poétikai kézikönyvében[23] is ezzel a beosztással találkozunk. A két csoporton belül pedig a téma méltóságfoka szerint, valamint az ábrázolás milyensége szerint értékrendi különbséget állítottak fel a műfajok között; a szerzői beszéd lírát és epikát összefogó nagy csoportján belül tehát az ilyen műfaji értesültségű emberek számára magától értetődően került egymás mellé a líra fentebb neme, az óda és az epika fentebb neme, az epopeia. Úgy hiszem, Kazinczyt megjegyzése egyértelműen a neoarisztoteliánus poétikai gondolkodás közelébe tájolja be.

A kevésbé igényes neoarisztotelészi poétikáknál még ez a kettős besorolás sem létezik, hanem helyette vagy valamilyen rendszer alapján, vagy teljesen véletlenszerűen sorolják fel az egyes műfajcsoportokat, illetve műfajokat. Ha van rendszer, akkor az többnyire egy elképzelt történetiség alapján dolgozik, vagyis annak alapján, ahogy egy racionalista jellegű műfajelméleti gondolkodás elképzeli, mely műfajok keletkeztek az emberi történelem hajnalán s melyek fejlődtek ki később. Ilyen elképzeléssel csoportosítja a műfajokat pl. Gottsched poétikája.[24] A még kevésbé rendszeres, mert a műfajok csoportosítására valamilyen közös elméleti alapot keresni nem is akaró poétikák pedig prearisztotelészi jegyeket is hordoznak; ti. Arisztotelész már maga is meghaladta a mimetikus műnemek csoportosításával a műfajelméleti gondolkodásnak azt a fokát, amely a műveket kizárólag formai-verselési szempontok vagy a kísérő zeneszerszám alapján csoportosította. Azt viszont, hogy a beszédelv igényesebb alapvetésére épülő poétikák sem képesek könnyedén meghaladni ezt a külső forma alapján való osztályozást, lépten-nyomon láthatjuk még a XVIII. század poétikáiban is, sőt a XIX. század iskolai poétikáiban is tovább él.

A XIX. század igényes poétikáiban uralkodóvá vált műnemi triádikusságot viszont kétségtelenül a reneszánsz óta erőteljesen jelentkező neoplatonizmus hullámai készítették elő. Ugyanis, az arisztotelészitől eltérően, Platón *Politeiája* a beszédelv alapján hármas osztályozást hajtott végre az irodalmi műveken. Ezek közül az egyik egység, a szerzői magánbeszéd, melyre a platóni példa a

régibb ditürambosz volt, lehetővé tette a lírai és didaktikai művek elkülönítését az epikai és drámai művektől. Ennek nyomán az újkori Európában először Itáliában, majd Angliában, végül ez utóbbinak a hatása alatt is Németországban kezdik a lírát összefoglalóan az egyik műnemnek tekinteni. Azokban a kultúrákban tehát, ahol az újplatonizmusnak nagyobb befolyása volt. A XVIII. század igényesebb neoarisztotelészi poétikái azután átveszik a líra fogalmát, s elkülönítve a didaktikától, a tanító költészettől mint a felvilágosodás évszázada kedvelt műformájától, olyan poétikai rendszer részévé teszik, amelynek négy műneme van (epika, líra, didaktika, dráma). Ennek az irányzatnak saját hazájában az enciklopedisták egyes köreivel fennállott ellentétei miatt nem túl népszerű, de Közép- és Kelet-Közép-Európában annál népszerűbb képviselője volt Charles Batteux. Többszörösen átdolgozott, bővített és újra meg újra kiadott poétikáját[25] a korabeli német írók közül többen is népszerűsítették vagy szemelvényes kiadással (Gottsched),[26] vagy a korábbi és terjedelmileg szűkebb variáns lefordításával (Johann Adolph Schegel),[27] vagy a teljesebb kiadások német bővítésekkel is ellátott fordításával (Karl Wilhelm Ramler).[28]

A következő század műnemi hármasságához (líra, epika, dráma) ez a poétikai irányzat is hozzájárult a maga eszközeivel; a romantika jegyében ugyanis a hagyományos tanító költészetet valósággal kiszorították az irodalomból, s így maradt a páston a három műnem. Viszont ma már megállapíthatjuk, hogy a didaktikát, mint negyedik műnemet kár volt kiküszöbölni a műfajelméleti gondolkodásból; a régi korok ilyen típusú költeményeinek beleszorítása az irodalomtörténeti kutatásban a líra skatulyájába ugyanis kínos ellentmondásokhoz vezethet, arról nem is beszélve, hogy a XX. század irodalmában — különböző világnézeti előjellel — a tanító költészet változatai újjászülettek. Épp ezért vállalkozott nemrég egy kitűnő osztrák irodalomtudós, Herbert Seidler arra, hogy a műnemi négyességet felélessze *Die Dichtung* című poétikájában.[29]

Batteux az arisztotelészi mimézisz-elv érvényét terjesztette ki a lírára is azzal, hogy a lírából is utánzó művészetet csinált, mégpedig nem cselekményt, hanem érzelmeket utánzó művészetet. Ezzel a felfogással ugyan a zsenikultusz és különösen a Sturm und Drang jegyében erősen vitatkoztak, kifejezésesztétikai alapról, de hogy ellenfelei oly élesen álltak volna szemben az ő gondolkodásával, mint ahogy azt az utókor poétikatörténetírása beállítja, erősen kétségbe vonható. Erre vonatkozólag hadd idézzem a kifejezésesztétika legnagyobb tekintélyének, Herdernek egyik gondolatmenetét. Ez a fejtegetés az ő *Fragmente*inek II. kötetében jelent meg, mégpedig úgy, hogy közölte Abbt név nélkül megjelent elégiatanulmányát,

s megjegyzéseket fűzött hozzá. Az egyik ilyen Herder-jegyzet arra a kérdésre keresi a választ: „... .ob die Ode wahre Empfindung oder Nachahmung sey?...", vagyis jellegzetesen a batteuxi poétika kérdésföltevéseihez kapcsolódik. S Herder válasza így hangzik: „... .*ist die Ode ein wirklicher Ausbruch von Leidenschaft und Empfindung?* Unmöglich! Wenn ich eine Ode nach der gewöhnlichen Bedeutung verstehe, so ist sie schon immer künstliche Sprache. *Kann die Ode ein poetischer Ausdruck einer wahren Empfindung seyn?* Ja, und billig sollte sie es durchaus seyn. *Kann der poetische Ausdruck einer wahren Empfindung Nachahmung heissen?* Meinetwegen! nur den poetischen Ausdruck betrifft das Nachahmende allein. Die Empfindung bleibt die wahre, nur sie ist schon gelindert, dass die Einbildungskraft gleichsam ihren natürlichen Ausdruck in einem Ausdruck der Kunst überträgt."[30] Ez a felfogás és megfogalmazás sejteti, hogy itt nem abszolút szembenállásról van szó, hogy az érzelemkifejezés a kifejezésesztétika számára is valamilyen művészi tagolást, más létformába való transzponálást jelent.

Nálunk az első jelentős poétikai rendszer, a pesti egyetem első esztétikaprofesszorának, Szerdahelynek a rendszere ezt a műnemi négyességet honosítja meg poétikai gondolkodásunkban. Érdekes módon azonban a jelentősebb magyar nyelvű poétikai kísérletek azt mutatják, hogy a magyar műfajelméleti gondolkodás nem fogadja be ellenállás nélkül ezt a rendszert. Meg kell itt említeni Földi kéziratban maradt nagy tanulmányát, amely csak 1962-ben jelent meg nyomtatásban, *A versírásról* című, valamint Csokonai kísérletét *Az epopoeáról közönségesen* című tanulmányában. Földi a beszédmód szerinti kétcsoportos neoarisztotelészi felosztási rendszert alkalmazza, míg Csokonai ismerteti ugyan Szerdahely négyes felosztását, de nem tartja kielégítőnek, s ezért, mint Mezei Márta mondja: „... .a szokásos formai tulajdonságok helyett a művészeti formák belső természetének alapján osztályoz..."[31] Öt fő nemét sorolja fel a poézisnek, latin szakkifejezésekkel a heroica, comica, nativa, acuta, didactica, s mindegyiket röviden jellemzi néhány tulajdonságával, esetleg hangnemi ellentmondásosságával, mint a komikai és didaktikai nemnél. Mezei Márta joggal beszél Csokonai rendszere hiányosságairól, arról, hogy a formai szempont szinte teljesen háttérbe szorul, amit példaképpen megemlít, az viszont különösen érdekelhet bennünket: „... .a heroikus nem körében pl. a fennköltség, a csodálat jegyei alapján együvé kerül a hősi eposz, a tragédia, az óda."[32] Ne felejtsük el, hogy a heroikus hangnemű műfajok közül azok, amelyek az arisztotelészi beszédkritérium alapján is összetartozó jelenségeknek bizonyultak, Kazinczy poétikai tudatában is így jelentkeznek 1789-ben, s így ő is, bár kissé konzervatív módon,

a hagyományos keretekhez ragaszkodóbban, szintén érvényesíti a hangnem tekintetbevételének szempontját.

Viszont Verseghy *Usus aestheticusa* egyértelműen a műnemi négyesség rendszerére épül. Fő forrása közismerten Sulzer műve volt, amely ugyan az egyes poétikai fogalmakat külön szakcikkekben tárgyalja, de a szakcikkek egészéből szintén a műnemi négyesség rendszere rajzolódik ki elméleti háttérként. A német irodalom nagy nemzedéke Sturm und Drang-korszakában nem túl hízelgően nyilatkozott róla, talán Herder mutatott iránta a legnagyobb megértést, de a későbbiekben a klasszikusok is többre becsülték; nem biztos tehát, hogy az a romantikus alapállású elítélés, melyet Sulzerrel és itthoni követőivel szemben a magyar irodalomtudomány hagyományosan hangoztat, teljes mértékben indokolt.

Visszatérve Kazinczy poétikájára, egyik sajátosságát, valószínű kapcsolatát a beszédkritérium alapján felépített és kettős műnemi csoportosítással élő neoarisztoteliánus poétikai rendszerekhez már említettük. Ebből azonban korántsem lehet megmagyarázni Kazinczy teljes poétikai tudatát; számtalan olyan mozzanata van, mely elavultabb és — egyes esetekben — modernebb forrásokra utal. Arisztotelész előttinek minősíthetjük azokat a sajátosságait, melyek műfaji ismérveket elsősorban a külső forma vagy a versforma alapján állapítanak meg. Modernebb elméleti alapúnak látszhatna viszont az a tónuselmélete, amelyet elsősorban kiadói tevékenységében igyekezett hasznosítani. Mindkettőre elsősorban Berzsenyihez írott nagy kritikai leveléből merítem a példát.

Közismert, hogy Kazinczy ezzel a kísérőlevéllel küldte vissza Berzsenyinek a saját kezével másolt, mégpedig a már ugyancsak általa javított helyesírással és nyelvi „hibái" kiküszöbölésére való felhívással a niklai költő verseit; úgy azonban, hogy a nála maradó, Berzsenyi kéziratát az utókornak szerencsésen megőrző „összövegek" sorrendiségéhez képest alapos sorrendi változtatást is javasol Berzsenyinek, az alábbi indoklással: „Három könyvre osztatom-fel a könyvet, mert a versek ennyi felé oszlanak dem Tone nach; s ha felosztva nem mennének közre, az olvasó nagyon fel fogna zavarodni a maga örömeiben, midőn a poétai régiókban lebegő lantos egyszerre moralista lesz, vagy olly tónusú szerelmes panaszokat mond, a millyenek itt a 3dik könyv közepe táján állanak. Ezen felosztással bizonyosan fog nyerni a Vers gyüjteménye. Az első charaktere igy a fentebb nemü dal, noha ez osztán alább száll, a 2dik a magasabb repűlet, a 3dik a didacticus és Alltagspoesien."[33]

A „dem Tone nach" osztályozási javaslat felveti a kérdést, milyen tónuselmélet húzódhatott meg Kazinczy tónusfelfogása mögött? A normatív poétikák XVIII. századi, pszichologisztikus alapú fel-

oldási kísérletei mellett ebben a korban jelentkezett egy radikálisabb álláspont is, a történeti poétika igényével fellépő Herderé. De ő sem tudja elkerülni a korábbi poétikaelméletekre jellemző hermeneutikai kör veszélyét, amennyiben azok is kacérkodtak az egyes műfajok történeti kezdeteire vonatkozó spekulációkkal. Herder az egyes műfajokat megkísérli visszavezetni vélt eredetükig. Mindegyiknek a forrását primitív kultúrfokok népinek vélt műfajaiban találja meg. Viszont ezekből kikövetkezteti a műfaj ideáltípusát, amelynek jellemzőjét így nem az esetlegesebb formai jegyekből, hanem az ősi műfajtípust képviselő mű hangneméből, Ton-jából vonja el. Az ideáltipizálásba fulladó történetiségigény eredményei így is a legveszélyesebbek a hagyományos műfaji kategorizálás gyakorlatára. Német nyelvterületen ilyen határozottsággal talán először mondja ki: „Nun gibt es also Elegische, Idyllenartige Oden; Ja wenn ein Monolog des Trauerspiels lyrischer wäre, wenn er ein lyrischer Ganze ausmachte, wie oft bei den Griechen: so könnte selbst ein Stück der Tragödie Odenmässig werden. Ueberhaupt kenne ich nichts so unbestimmtes, als die Worte: Ode, lyrischer Gesang, Idylle. . .”[34] Herder bírálata jogosan éri a többnyire nem egységes szempontok alapján ítélő hagyományos poétikai gondolkodást; meg kell azonban mondani, hogy a tónusba oltott műfaji eszmény alapján működő tipológiai műfajmeghatározásokat is jellemzi némi bizonytalansági tényező. Az ilyen típusú megállapításnak: „Es kann elegische Oden in vielerlei Sylbenmass, elegische Eklogen usw. geben. . ”,[35] nem túl nagy a rendszerező értéke, a leíró értéke viszont annál inkább, mert a korabeli lírai stb., általában költői gyakorlatból vonja le a megállapításait, s az elméletírónak az irodalmi folyamatra visszaható tekintélyével felszabadíthatja az ilyen irányú költői tendenciákat.

Kazinczy épp e levél megírása előtti esztendőkben tanulmányozta alaposabban Herder műveit; nem elképzelhetetlen, hogy ezzel a tónuselméleti gondolatmenettel is találkozott. De ehhez a tónusfelfogáshoz neki semmi köze sincs; ha olvasta, sem fogadta be, mert annyira idegen az ő gondolkodásának. E levél bizonysága szerint az ő számára a költemény műfaji besorolását jórészt eldönti a formája: a rímes Berzsenyi-versek többnyire szép dalok vagy énekek, azok a versek pedig, amelyek a Horatius által közvetített görög monódikus formákban íródtak, szép vagy kevésbé sikerült ódák. A XX. század magyar irodalomtudománya számára Berzsenyi: *A közelítő tél* című verse legszebb elégiáinak egyike; Kazinczy számára a minősítése: „Szép óda”. Tehát az aszklepiadészi ódaforma számára eldöntötte a műfaji besorolás kérdését. Legfeljebb az érdemel némi figyelmet, illetve Kazinczy részéről az jelez némi bizonytalanságot, hogy *A kö-*

*zelítő tél*t az általa javasolt könyvbeosztás I. könyvébe, a meghatározása szerinti „fentebb nemü dalok" közé helyezné el. Ehhez hasonlónak tűnik a fogalmazása akkor is, amikor Virágról állítja azt, hogy dalait is ódaformában írta (erről később szólunk még). Ez a nagyon ritkán előforduló terminológiai bizonytalankodás azért nem sokat változtat azon a tényen, hogy Kazinczynak nem sok érzéke volt a kevert érzelmek mendelssohni és Engel által is elfogadott problematikájához, és műfaji besorolásaiban alig találunk a herderi relativitásérzékre emlékeztető ítéleteket, olyan jelzős szerkezetben fellépő poétikai meghatározásokról, mint pl. az „elégikus óda" nem is beszélve. Az ugyan előfordul, hogy egy művet másnak minősít műfajilag, mint ami ténylegesen a véleménye róla; ilyenkor azonban félreérthetetlen az ironikus, sőt szarkasztikus hangnem, mint amikor Csokonai „lillás-trillás" *A reményhez* című költeményét „rendes egy ódának" minősíti.

Ez a gondolatmenet viszont Kazinczy poétikai felfogásának a másik oldalára figyelmeztet; arra, hogy nála a beszédkritérium csak a műnemi besorolás első lépésében segít, a műfajba sorolás megítélésénél nagy szerepe van a külső formai ismérveknek. Ez önmagában nem volna nagy vétek; a kor egyik legjelentősebb és legkorszerűbb poétikai tanulmánya, Schilleré a naiv és szentimentális költészetről, amikor kifejti az álláspontját arról, hogy a modern kor szentimentális költészetének életérzéstípusai, a szatirikus, elégikus és idillikus, különböző mértékben eloszolva és dominanciájuk különböző fokain, de minden jelentős műben együttesen megtalálhatók, ennek az alapján lemond arról, hogy az általa kidolgozott filozofikus tipológiát műfaji rendszerezésre használja fel. Mint mondja: „. . . maguknak a költeményeknek felosztásában és a költői műfajok levezetésében egyáltalán semmit nem kell meghatároznia [ti. az érzésmódok különbségén alapuló felosztásnak. Megj. tőlem — *Cs. L.*]. Mivel ugyanis a költő ugyanabban a műben sincs ugyanahhoz az érzésmódhoz kötve, ezért ama felosztás nem vehető abból, hanem mindegyiket az ábrázolás formájából kell venni."[36] Schiller tehát a saját és a herderitől lényeges vonásokban eltérő tipológiájának (nála ugyanis csak három alapvető szentimentális érzésforma van, nem annyi, ahány lehetséges műfaj) csak leíró-értelmező értéket tulajdonít, de rendszerezőt nem. Kazinczy műfaji meghatározásaiból azonban a leíró-értelmező megközelítésből származó relativizáló tényezők, a német idealizmus filozófiája által minőségileg megemelt poétikai gondolkodás ismérvei meglehetősen hiányoznak, sőt, kifejezetten gyanakvással kíséri a német pszichologizáló tipológiai kísérleteket. A Kölcsey-bíráláton felháborodott és tüzet fújó, ugyanakkor azonban a Kölcsey

által használt költőtipológia helyességére vonatkozóan Kazinczyt megkérdező Berzsenyinek így válaszol a széphalmi barát 1817. október 12-i levelében: „Úgy tetszik, Kölcsei [sic!] többet olvasta a Német Aesthetikusokat mint szükség volt. Belőlük merítette az objectiver Dichter und subjectiver Dichter ideájit."[37] Vagyis, miközben Kölcseyt alapjában védi Berzsenyi felháborodásával szemben, német elméleti tanultságát eléggé érezhető szkepszissel szemléli.

Visszatérve tónuselméletének forrásaira, a Herderét mint szóba jöhető forrást lényegében kizárhatjuk. Megemlíthetjük még az általa kölcsönadott, elajándékozott német esztétikai és poétikai művek közül Sulzer esztétikai lexikonát is, melyben a tónuselméletnek ugyancsak jelentős szerepe van. Mint Scherpe írja, Sulzer poétikai felfogását értelmezve: „Den Terminus »Rede« ersetzt er häufig durch »Ton«, »Stimme« und »Sprache«: Jede »Leidenschaft« hat ihre eigene Stimme, ihren eigenen Vertragston und ihre besondere Sprache. Der dichterische Laune entspricht ein bestimmter »rhythmischer Fall der Rede«, eine bestimmte Tonart."[38] Ennek a felfogásnak már kétségtelenül több köze lehet Kazinczy tónuselméletéhez; de aligha tekinthető a forrásának. Inkább csak megerősítette a már korábban, újlatin poétikáiból is meríthetett tudást, mint ahogy Sulzer és az egész XVIII. századi német műfajelméleti gondolkodás is rengeteg szállal kötődik az antikvitásig visszanyúló poétikai hagyományhoz. Lényegében ennek a tónuselméletnek a példája az Arankához írott levelének az a részlete, amelyből kiindultunk nézetei vizsgálatára. Ha a műfaj méltóságigényének megfelelő tónus mint a besorolást megkönnyítő ismérv fogsága előtt és után is rendszerező jellegű a megállapításaiban, a részletesebb besorolást is éppúgy a külső formai jegyek tették lehetővé számára, azzal a kivétellel, hogy a fogsága előtt más és a fogsága után is más műfajok álltak figyelmének előterében.

Ebből a szempontból megint csak szimptomatikus az, hogy élete utolsó évében, 1831-ben hogyan képzelte el saját kiadandó művei csoportosítását. Ezt írta Toldy Ferencnek 1831. április 6-i levelében: „A német Kiadók a Verseket chronológiai rendben szeretik eggy idő olta kiereszteni, s miattam teheti minden a mit jónak lát. De én a magaméit szeretném a szerint füzni rendbe, a hogy a bokrétakötő a maga virágait: — oda mindenikét, a hova őket a hely kivánja; Én első helyt a magaméi közt kevés számú Ódáimnak s dalaimnak adtam, mert az Óda méltósága elsőséget kivánt. Ezeket Epigrammáim váltják fel, mellyek a Szobrászok és Festők miveikkel vannak összeköttetésben — a görögöknél az Epigramma is a lyrára tartozott. — Ugy jönnének a Ritornellák; Epigrammák

ismét; s most a Szonettek, s legutól a koporsók és a tájdarabok. Ezeket követnék, bántó tarkaságban, a Vegyes Költések, s végre az Epistolák."[39]

Kazinczy beosztása a lírai költészetnek adja az elsőséget, mégpedig úgy, hogy nemcsak ódáit, de dalait is fölébe és elébe emeli a többieknek. Ráadásul — a görög epigrammatörténet egy későbbi szakaszának felfogását követve, mert a korai szakasz nem lírai, hanem elégiai mértéke után elégiai költészetnek tekintette, s az elégiát nem lant, hanem fuvola kísérte — epigrammáinak azt a csoportját, mely nem szatirikus tartalmú, tehát nem latinos, hanem a görög epigrammaeszménynek jobban megfelel, szintén a lírai művek közé sorolja. A további besorolás mai szemmel nézve zavarosnak tűnik (ritornellek, valószínűleg szatirikus epigrammák, szonettek egymásutánja), ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a kor sok műfajelméletében ezek szorosan összetartoznak, mindjárt kevésbé meglepő ez az elrendezés. A hozzá hasonlóan a beszédkritérium alapján kettős műnemi elrendezésben csoportosító és már érintett Eschenburg pl. az Epische Dichtungsarten c. első főcsoportjában a következő alfejezeteket nyújtja: I. Poetische Erzählung. 1. Aesophische Fabel. 2. Poetische Erzählung. 3. Allegorie. II. Das Schäfergedicht. III. Das Epigramm und andere kleinere Dichtungsarten. IV. Die Satire. V. Das Lehrgedicht und die Epistel. VI. Die Elegie. VII. Die lyrische Poesie. VIII. Die Epopäe. S ezután következik műfajainak másik nagy csoportja, a Dramatische Dichtungsarten. Itt is, mint a Moesch Lukácsot tanulható Kazinczy fejében, az epikus költészet két legmagasabb értékű faja, a lírai költészet és az epopeia egymás mellé kerül, s az epikus költészet III. csoportjában az epigrammát együtt találjuk az úgynevezett kisebb költészeti műfajokkal, vagy ahogy a korabeli műfaji tudat többnyire francia terminusukkal tartja őket számon, a petits poèmes-mel, amelyeken az epigramma szoros formai fegyelmére és poénes szerkesztésére emlékeztető újkori versszerkezeteket értik: a szonettet, madrigált, rondót, triolettet, s természetesen a Kazinczy által itt említett és általa is művelt ritornellt.

Saját műveinek publikálási sorrendjére vonatkozó elképzelései is egy meglehetősen hagyományos műfajelméleti rendszerhez kötődőnek mutatják tehát élete végéig a magyar irodalom megújításának vezéreként számon tartott Kazinczyt. Szerencsére ezek a hagyományos poétikai rendszerek voltak olyan rugalmasak, hogy az alapvető keretek fenntartása mellett képesek voltak magukba fogadni az újkor műfaji fejleményeit is, pl. épp azokat a kisebb műfajokat, a petits poèmes-t, amelyek hazai meghonosításába Kazinczy annyi energiáját fektette be, s ezzel tényleg elévülhetetlen

érdemeket szerzett költészetünk formai arzenáljának bővítésében. Egyébként ezek a viszonylag merev és kevéssé képlékeny műfaji keretek nagyon illettek az ő civilizáló étoszához; egy herderi vagy schilleri tipológia befogadása a költészet mélyebb értelmezéséhez vezethette volna el, de megfosztotta volna harcai közben az ítéletmondás biztonságától, hisz egy vezérnek nem annyira történeti távlatra és a viszonylagosságok felismerésére van szüksége, hanem inkább arra a hitre, hogy az ő kezében van a bölcsek köve s az igazság tévedhetetlen bizonyossága. Poétikai szempontjai európai összefüggések között már viszonylag elavultak (ne felejtsük, hogy Eschenburg műve 1783-ban jelent meg először), s ezt volt híveinek és tanítványainak két egymást követő emancipálódó nemzedéke is eszébe fogja juttatni; először Kölcseyéké, majd Toldyéké. Mégis megvolt a maguk pozitív szerepe Kazinczy irodalommegújító küzdelmeiben.

*

Ha ezután az egyes műfajokról megfogalmazott vagy saját műveiből kikövetkeztethető véleményét vesszük röviden sorra, megállapíthatjuk, hogy a lírai műfajok között tett megkülönböztetéséhez, amint Arankának írott leveléből azt megismerhettük, nem teljes következetességgel tartja magát. Maga a levélbeli meghatározás is kétértelmű: a dal magasabb és alacsonyabb röptű válfaját különbözteti meg a német, olasz és francia szóhasználat terminológiai kettősségével, s ebből arra lehetne következtetni, mint ahogy a szakirodalomban következtettek is, hogy a Gesang és a Lied mintájára ő az ének és a dal kettősségét választja el egymástól. De az ének mintájául mindjárt az óda és az epopeia kínálkozik számára, későbbi terminológiai gyakorlatában pedig a líra magasabb német többnyire az ódával azonosítja, a dal és az ének megnevezéseket pedig elég rapszódikusan használja, néha mintha valami értékbeli különbséget is óhajtana vele kifejezni, de általában minden különösebb megkülönböztetés nélkül, sem műfaji, sem értékbeli differenciát nem jelölően használja.

Saját ódája alig maradt fenn; legjelentősebb az *A tanítvány* című, míg *Az esthajnalhoz* címűről ő maga állítja azt, hogy csaknem fordítás Stolberg egyik ódájából. A harmadik is az 1780-as évek végén született meg, s később dolgozta át szapphóivá, *Az áldozó* címmel. Legsikerültebb az *A tanítvány;* arra a Kazinczyra utal, aki a horatiusi ódaformák közül is azt kedveli a legjobban, amelyik egyrészt a legjátékosabb, legnagyobb variabilitást mutatja, másrészt a korabeli német horatiánus líra egyik kedvelt formája is, az ún. 3. aszklepiadészi strófát, mely a legnépszerűbb aszklepiadészi strófafajta, a

2. aszklepiadészi variációja. Abban ugyanis az első három sor ún. kis aszklepiadészi sor, az előbbiben viszont a harmadik kis aszklepiadészi sort pherekratészi váltja fel. Korábban kimutattam e versről, hogy mitologizálása is nagyon mérsékelt;[40] ugyanakkor azonban erős logikai inverziókkal a gondolatmenet felépítésében, ciceroniánus jellegűen sok kommából felépített periódusai tagmondatainak művi szétdobálásával teljesíti a boileau-i „beau désordre" ódai követelményét.

Ismételjük meg, hogy a lírai műfajok között a klasszikus ódát becsülte a legtöbbre; éppen ezért feltűnő, hogy önmaga ily keveset írt. Annál lelkesebben üdvözölte a jelentős ódaköltői tehetséget mutató Berzsenyit, s azt üzente neki Kis Jánoson keresztük már 1803-ban, hogy el ne térjen az ódák útjáról.[41] S az a némi irigységgel elegyes elismerés, amellyel levelezőpartnereinek ír Berzsenyi ódáiról s azoknak nagy számáról az övéhez viszonyítva, szintén a műfaj magasra értékelését mutatja.

Nagyon érdekes viszont Kazinczy vonzalma a pindarizáló Goethe Sturm und Drang kori szabad ritmusai (freie Rhythmen) iránt. Sorba lefordította és az általa kiadott Dayka-életműhöz hozzákapcsolt saját fordításai *(Poétai Berek)* között kiadta a *Ganymedet*, *Prometheust*, *Das Göttlichét* stb. S hogy a forma mennyire lenyűgözte, azt két saját szabad ritmusú verse, az *A lengeséghez* és *A bűnösök* című (különben nem jelentős versek) igazolja.

Nemcsak ódái, dalai sem jelentősek; legsikeresebb dala a Horváth Ádámhoz írott episztolába betétként beépített *Keresztes Bálint* című archaizáló románcszerű helyzetdal. Annyira képes volt megtéveszteni kortársait, hogy Földi indignálódott hangú levélben kér tőle magyarázatot: valóban régi dal-e ez, s ha igen, akkor a keretet, amibe beleillesztette, a maga részéről elítéli.[42] Később Kazinczy maga is meg akarta szabadítani az eredeti kerettől, így a mai napig szokás az episztola részeként is, de önállóan is publikálni. A stilisztikai archaizálás természetesen nem sikerülhetett túlzottan, a megtévesztés elsősorban a gót betűkkel történt nyomtatásnak és a helyesírás archaizálásának köszönhető első publikálásakor, Kazinczy *Orpheus* című folyóiratában; a kor daleszményét, némi szentimentális ízzel, nagyon jól kielégítette viszont, s ezt nagy tudatossággal tette, mint Ráday Gedeonhoz írott soraiból kiderül: „A Tónus, expressio, és poetikai képeknek simplexeknek kellvén benne lenni, én gerlitzét, kis kertet (az az virágos kertet), pártát, guzslyot akarok benne emlegetni."[43]

Érdekes, hogy másik sikerült dalát, a szintén a nyolcvanas évek második feléből származó *A tavaszhoz* nem szerette, mert önkéntelen choriambusi lejtése nem felelt meg jambus-eszményének.[44] A

német jambus-dallamok mintájára született magyar verseket, különösen Verseghyét, még később is becsülte, amikor már szerzőjükről nem volt jó véleménnyel, és Csokonai dalai közül is azt a műnépdalt kedvelte legjobban, a *Parasztdal*t, melyben jambikus lejtést ismert fel.

Egyébként a dallal szemben is fenntartotta a szépítés követelményét; „... a mindennapi nem dalba való. Szépet kell énekelni és szépen ..."[45] — írta, s így nem csoda, hogy Csokonainak az általa teniers-inek minősített, tehát a németalföldi festészet realizmusához hasonlított múzsájához nem túlzottan vonzódott. Fő problémája vele kapcsolatban a mendikás tónus, vagy ahogy az ő levelei alapján írott egyik német bírálatában Rumy fogalmazta meg, a „Togaten-Ton", az iskolai modor; vagyis az, hogy még dalaiban is inkább a kollégiumi közösségek közénekeinek a stílusa ismerhető fel sok esetben. A magyar népdal természetéről akkor még a legőszintébb érdeklődőknek (Csokonai, Pálóczi Horváth Ádám) sem sok fogalmuk volt, Kazinczy Goethe után visszhangozta, hogy a délszláv népköltészet sokkal felette áll a miénknek.

A líráról vallott felfogásának rekonstrukciója megköveteli, hogy néhány további szót ejtsünk egyéb versfordításairól. A nyolcvanas évek végének anakreóni divatja őt is elérte; verstani érdekességű vitát folytatott róla Földivel leveleiben; ekkoriban fordított Horatiust is. Korabeli német lírát főleg dalszerű művek fordításában láthatunk ebből az időből. Fordította (mint már említettük) Goethe szabad ritmusait, de az eddig nem említett hasonló formájú, sőt a formát félig-meddig megteremtő Klopstock bárd-költészetének műveit is, s amennyiben ez pindarizálásnak tűnt számára, lehet, hogy ezt is antikizáló tudattal; kétségtelen azonban, hogy a mai irodalomtudományi felfogás számára a német költészetet fordító Kazinczy vonzódásai nem látszanak egyoldalúan klasszicistának. Herder *Paramythien*jéből, melyet fogsága előtt prózában le is fordított s ki is adott, hármat szabad rímtelen jambusokba ültetett át éppúgy, mint Klopstock *Messiás*ának (amelyet egyébként szintén prózában fordított, de kiadni már nem tudott) első énekét is. Ez a választás azt mutatja, hogy Kazinczy a kor egészen modern lírai törekvéseivel is lépést tudott tartani mint műfordító.

Az utóbbi két évszázad triádikus műnemei rendszere számára lírai műfajok azok is, amelyekről a következőkben beszélünk, s amelyek Kazinczy esetében talán a legfontosabbak, mert elsősorban az ő munkásságához fűződik részben meghonosításuk, részben divatossá válásuk. De amint láttuk, a kor műfaji tudata számára ezek a műfajok nem számítottak, vagy nem feltétlenül számítottak líraiaknak; az epigramma hol a gondolati költészet, a di-

daktika része (mint Batteaux-nél), hol külön csoportot képez a kisebb formákkal (mint Eschenburgnál), a szonett e kisebb formák egyike, a költői levél, az episztola pedig a didaktika része.

Kazinczy mint epigrammaíró a *Tövisek és Virágok* című epigrammagyűjtemény 1811-es közreadásával lett közismert. Epigrammái jó része harcos irodalomújító szándékkal, a frontnyitás igényével született, a többieknek is a közízlés emelése a célja. Hagyományosan két fajtára szokták felosztani őket, az esztétikai tárgyú *Virágok*ra és a támadó jellegű *Tövisek*re. Mintájukra vonatkozóan pedig a korabeli német irodalom leghíresebb epigrammái körül, Klopstock esztétikai tárgyú, illetve Goethe és Schiller *Xéniái*ban az irodalmi élet polémiáiban részt vevő epigrammái körül tájékozódtak; viszont igazat adhatunk Kazinczynak, aki kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy első epigrammagyűjteményének születése idején egyik német kortársának epigrammaköltészetét sem ismerte, ezért inkább a latin epigrammaköltészet maximája, a difficile est satyram non scribere mozgatta irodalmi tárgyú epigrammáinak megírásánál. Nem is teljesen logikus és indokolt két típusra osztályozásuk, mert — mint már utaltunk rá — az esztétikai tárgyúak sem mentesek a szatirikus hangnemtől, s a csípős jellegűek is tartalmaznak esztétikai mondanivalót, állásfoglalást; legfeljebb a kettő adagolásának mértékében lehet megkülönböztetni őket.

Eleinte tehát a római epigramma martialisi változata volt a mintája, későbbi epigrammáihoz viszont már hasznosíthatta a német epigrammaköltészet tanulságait is. Időnkénti nyilatkozataiból mégis úgy tűnik, mintha a görög epigrammát legalább annyira becsülte volna, ha nem többre, mint a szatirikus rómait. Szerinte: „... A Görög Epigrammák az emberi elme legszebb művei közzé tartoznak. Minél egyszerűbb (simplex, einfach) az Epigramma: annál szebb a miv. A kinek szíve van, tudja hogy mit ér a fájdalom csendes sóhajtása, mit ér az a poetai szív, a mely a fájdalom szenvedését a nagyság érzése által enyhiti."[46] A kétféle epigramma megkülönböztetéséül pedig azt mondja: „... a simplicitas tulajdona a Görög Epigrammának. A Rómainak tréfa, pajkosság, trágárság kelle."[47] A kettőhöz való alkotói viszonyában Bajza epigrammatanulmánya szerint Kazinczy a martialisi epigrammát ízlésben felülhaladta, a görög egyszerűségnek viszont alatta maradt. A klasszikus epigrammák építkezési módjainak legtöbbjét megtalálhatjuk nála, a feszültség- és figyelemkeltés sokféle változatától a feszültség poénnal való feloldásának sok variációjáig; egyik legérdekesebb változata a dramatizált, amikor párbeszédeket sző bele, vagy — mint a *Himfy*-epigramma esetén — az egészet két személy, Dayka és Himfy párbeszédéből építi fel. Legtöbb epigrammájának sikerül

megvalósítania a műfajnak Ramler—Batteux által leginkább hangsúlyozott egyik törvényszerűségét, az egy gondolatból építkezést; de ha túllép is ezen, fecsegővé ritkán válik, legfeljebb a formai keretek nyűge miatt a túlzott tömörítés, a feszesség eltúlzásának veszélye fenyegeti.

Nem kizárólag klasszikus formájú, disztichonos epigrammákat ír; találunk rímeseket is; érdekes módon Csokonait kizárólag ilyenekkel „tisztelte" meg: mind a *Boileau után*, mind a *Jövendölés* — melyben Csokonai-motívumokat fűzött össze élesen szatirikus céllal, s ezért még baráti körében, pl. Dessewffyben is visszatetszést szült — rímes, de ilyen a Batsányira írott második és hasonlóan gúnyos, vagy a Berzeviczyre írt megértőbb epigramma is. Van aztán valóságos rímes értekezés is, *A szép és jó* című, amely a „sittlich schön" és „sinnlich schön" kérdésével foglalkozik, s egy hosszú és főleg onomatopoeiával festő-gúnyoló szabad ritmusú vers is „epigrammái" között, melyet saját maga arisztophanészi jellegűnek nevez, *A békák* című. Ez a formai változatosság ennek a műfajnak a vonatkozásában sem egyoldalúan klasszicizálónak mutatja Kazinczyt saját művészi gyakorlatában.

A szonettre térve át, Kazinczy először 1809-ben kezdi ismertetni barátaival szonettjét és a műfajra vonatkozó elképzeléseit, mégpedig Kis Jánosnak írt, április 11-i levelével. Ezt írja: „Sonettet magyarúl soha nem írt még senki. Nyelvünknek épen olly kevés Reimjai vannak, mint sok az olasznak, spanyolnak és portugallusnak, s ez a versnem elengedhetetlenűl megkivánja a Ráday-scansiót; melly új nyüg. Ide járul, hogy a Reimok helyei szoros törvények által vannak meghatározva, úgy hogy őket, a nyolcz első sorokban ugyan, máshová általtenni nem szabad. Még sem elég: A legpoétaibb uj nép olly szoros jármot tett a maga Énekeseire, hogy ha a Sonett, mellyet irnak, nem *lélekragadó*, nem *édes*, azt Sonettnek nem is veszi. Innen van, hogy a franciák és németek, kiknek verselések a mienknél olly sokkal könnyebb, alig mernek erre az ösvényre csapni. Gőthe eggyetlen eggyet irt költeményeinek eggy egész vastag kötetében (Tübing. 1807.), s abban is kimondja, hogy ő nem ir Sonetteket, mert *örömest eggy darabból faragja képeit, itt pedig enyvezésre vagyon szükség.* Én még jobb német Sonetteket nem ismerek, mint a Bürgeréi." Majd közölve első szonettjét, első kommentárként még németül hozzáteszi „Ohne Innigkeit, ohne Süsse, ohne hohe Cultur der Sprache, der Bilder, der Reime a *Sonett* nem *Sonett*."[48] Egy nappal később Dessewffynek ezt írja: „Bürger, a német Poeta, azt mondja, hogy a Sonett reimjai úgy játszanak egymással, mint a Menuett fordúlások, s igaza van. Én ezt a koszorut szeretném elnyerni."[49]

Pár héttel később, május 25-én Berzsenyinek ír róla: „A Sonett felette nehéz schemája az olly reimtalan nyelvben irt daloknak, mint a millyen a magyar, kivált azért, mert a reimoknak nemcsak *tisztáknak*, hanem *igen szépeknek* is kell lenniek, s a dalnak mind sorai száma, mind a hely a hová eggyik vagy másik reimnak esni kell, meg van szorosan határozva. A Németek és még a franczok is kifáradtak irásokban, s letettek rólok. Voss minap a Jénai Lit. Ujságlevelekben eggy igen hosszu Recensiót is irt, mellyben a Sonett schémáját igen elmésen Procrustes ágyának nevezi, melly a gondolatot ha hosszabb mint 14 sorban elférjen, elnyesi, ha rövidebb, kicsigázza. De hát a deák (nem görög) distichon nem szenved e illy Einschraenkungot, s által viheti e a gondolatot a 3dik sorba? s nem abban áll e a Kunsttalent, hogy a mit Einschraenkunggal ir, ugy essék-ki, mintha természetesen és önmagától esett volna így."[50]

Vizsgálatunk szempontjából nincs nagy jelentősége annak a kérdésnek, hogy Kazinczy írta-e az első magyar szonettet; az viszont már érdekesebbnek minősíthető, hogy mikor írta ezt: 1805-ben, ahogy ő állítja, vagy csak 1809-ben, ahogy Abafy gyanítja[51], s amivel Kunszery is egyetért. Az teszi a keletkezés idejének kérdését érdekessé, hogy ennek alapján lehet valószínűsíteni azt az okot, ami a műfaj felé fordította Kazinczy figyelmét. Ha ugyanis már közvetlenül a házasságkötés után megszületett volna ez a vers, érdeklődésének felkeltődése spontán és tisztán esztétikai természetű lehetett volna. Ez azonban valószínűtlen; nemcsak az előbb idézett, Berzsenyihez írott levél szövege bizonyítja, hanem későbbi szonett-tanulmányának első alaposan kidolgozott vázlata is, a Rumyhoz írott 1812. április 30-i levele,[52] majd maga a *Tudományos Gyűjtemény* 1817/9. számában megjelent szonett-tanulmánya is,[53] hogy Kazinczy nagy figyelemmel kísérte a Voss által kezdeményezett német szonettháború fejleményeit, és igen alapos tanulmányok után vágott bele a műfaj művelésébe. A Berzsenyihez írott levél szövege viszont paradox módon azt bizonyítja, hogy amióta elajándékozta Sulzer esztétikai lexikonát, új példányát nem szerezte be, vagy legalábbis abban az időszakban, amikor a szonettel kezdett foglalkozni, nem állt belőle példány rendelkezésére, különben nem tulajdonította volna a Prokrusztész-ágy hasonlatot Vossnak, hisz Sulzer szócikkében nemcsak azt tudja, hogy ez a hasonlat német nyelven Bodmertől származik, hanem azt is, hogy a bodmeri hasonlat forrása Gravina.[54] Mindezt természetesen jól tudja Sulzer kiaknázója, Verseghy, amikor *Usus aestheticus*ában a szonettről értekezik. Kazinczy 1809-es levelében még csak Bürgert dicséri meg a szerencsés német szonettszerzők közül, 1817-es ta-

nulmányában már többször hivatkozik mint tekintélyre August Wilhelm Schlegelre is.

Tudjuk, Voss rigorózus antikvitáskultusza, grecizáló Homérosz-fordítása a nyelvújító Kazinczy számára milyen állandó hivatkozási alapot jelentett; az is közismert, és ezt 1817-es tanulmányában Kazinczy is megírja, hogy Boileau nyomán a klasszicisztikus ízlés általában nem is becsülte nagyra a szonettet mint formajátékot. A kor poétikai tudata meglehetősen mostohán kezelte: vagy nem is foglalkozott vele, mint Batteux, vagy Eschenburghoz hasonlóan a kisebb költői formák között tárgyalta néhány mondatban a többi, az antikvitás után kialakult költői formával együtt. Voss a szonett elleni támadással tulajdonképpen a szerveződő német romantikusokat támadta meg, akik akkor még nem a szó mai értelmében használták — irányjelzőként, s csak magukra vonatkoztatva — a romantika szakkifejezést, hanem minden, az antikvitás után született és nem antikizáló művet, művészt és irányzatot tekintettek romantikusnak, s ebben az értelemben Dante, Shakespeare, Calderon, Cervantes és Goethe mellett számukra ennek a középkor óta alakuló, nem antik forrásokra támaszkodó romantikus irodalmiságnak a része volt a szonett is. Kazinczy választása az adott pillanatban tehát antiklasszicista választásnak minősül, amikor a német romantikusok cégérének tekintett műfaj mellé áll, s a rá jellemző formai rigorizmust most egy nem antik versforma meghonosítása érdekében mozgósítja. Nem véletlen, hogy azok a fiatalok, akik ekkor gyülekeznek a zászlója köré (főleg a pesti triász és Kölcsey), oly lelkesen fogadják, és saját próbálkozásaikkal is visszhangozzák mesterük kezdeményezését. Különösen érdekes ez a választása abból a szempontból, hogy döntése pillanatában ismeri bálványának, Goethének véleményét is a műfajról. Goethe ugyan a vitában nem foglalt állást a romantikus oldal ellen, sőt *Natur und Kunst* című szonettjében inkább szonettpártinak minősíthetően foglalt állást.

. . . Es gilt wohl nur ein redliches Bemühen!
Und wenn wir erst, in abgemessnen Stunden
mit Geist und Fleiss uns an die Kunst gebunden,
mag frei Natur im Herzen wieder glühen.

So ist's mit aller Bildung auch beschaffen:
Vergebens werden ungebundne Geister
nach der Vollendung einer Höhe streben.

Wer Grosses will, muss sich zusammenraffen
in der Beschränkung zeigt sich erst der Meister
und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben.

de erről Kazinczy még nem vehetett tudomást; annál inkább tudott arról, mint tanulmányában idézi is, hogy Goethe miért nem rajongott a szonettért:

Ich schneide sonst so gern aus ganzem Holze
Und müsste nun doch auch mitunter leimen.

De épp ez a mozzanat figyelmeztet arra, hogy ha Kazinczy döntésével ténylegesen a német romantikusokkal került egy táborba egy időre, döntésének *romantikus* jellegét nem volna helyes túlbecsülni. Ahogyan ugyanis ő lefordította magának Goethe álláspontját a Kis Jánoshoz írt levelében („. . . ő nem ir Sonetteket, mert örömest eggy darabból faragja képeit, itt pedig enyvezésre vagyon szükség . . ."), abból inkább az derül ki, hogy Goethe egy romantikusabb típusú, organikus műeszmény szemszögéből fanyalog a szonetten. Kazinczy pedig, aki szinte dicsekedve idézi fel a szonettírás nehézségeit, s aki szonettjein nemcsak hosszasan és izzadságosan dolgozott, hanem a már kész szonetteken is, publikálásuk vagy íróbarátaihoz való szétküldözgetésük után is tovább csiszolt, fúrt-faragott, jellegzetesen egy ilyen „enyvező", korrigáló és additív szellemű, inkább klasszicisztikus műeszmény nevében lett szonettpárti.

Bármilyen volt is az általa elindított szonettkultusszal megcélzott irodalompolitikai szándéka, hatásában — ha nem is olyan súllyal, mint nyelvújítási harcaival — szintén hozzájárult az irodalmi élet polarizálásához. Első következménye az volt, hogy a tízes évek ifjú nemzedéke csatlakozott hozzá; a másik, hogy az idősebbek vagy azonnal szembefordultak vele (mint Verseghy), vagy némi vonakodó elismerés után tették ugyanezt (mint Berzsenyi és Döbrentei); az egész pedig a húszas évekre a nemzedékek konfliktusában is szerepet játszó szonettháborúba torkollott. De az is igaz, hogy addigra már nem a kor igazi irodalmi avantgárdja, Kisfaludy Károly romantikus köre volt a szonettügy képviselője, s akik e vitát győztesen megvívták Berzsenyiék művészetfilozófiailag indokolt, de irodalomtörténetileg korszerűtlenné vált szonettellenességével szemben, bizonyos mértékig maguk is kezdtek kiszorulni az irodalom mozgásának fősodrából. S a szonettírás gyakorlata pedig a Kazinczy-epigonok sápadt klasszicizáló irodalmi másodvonulatába süllyedt le.

A nyelvújítási harcok évtizedében az ellentábor véleményét leghatározottabban és ahhoz hasonló történetfilozófiai és nemzetpedagógiai igénnyel, ahogy azt a húszas évek szonettháborújában Berzsenyi tette, Verseghy fogalmazta meg *Usus aestheticus*ában:

..... számtalan gondolat és kifejezés sinyli meg vagy a megcsonkítást, vagy a kinyújtást, hogy a szonett keretét kellően kitöltse. Innen eredt az a verselőkre jellemző különleges olasz nyelv, amelyet a számtalan hangvetés és -átvetés valamint egyéb igazán abnormis szabadosság miatt egyedül a tudósok értenek. Gondosan őrködjenek mindazok az emberek, akiknek a magyarság szívügye, azon, hogy ilyen ragály meg ne rontsa a mi anyanyelvünket. Nem azokat az időket éljük, és nem is a világ olyan tájait lakjuk, amikor és ahol a köznyelvből a tömeg számára érthetetlen szent nyelvet volna szabad alkotni: sőt e művecskében nagyon gyakran állítottuk és bizonyítottuk azt, hogy a költészetnek az a legnemesebb rendeltetése, hogy a köznépet humanitásra tanítsa. Azt se mondja senki, hogy az olaszhoz hasonló nyelvtani alakzatok és verselés hozzátartoznék a nyelv műveléséhez: a nyelvünket kiművelése érdekében nem szabad szókincsében különféle módon megcsonkítani, idegen szófűzésekkel és szójárásokkal megrontani, nyelvtani hibákkal teletüzdelni; se érthetetlen új tövekkel és képzésekkel megfojtani, hanem az analógia és az ennek alárendelt etimológia és jóhangzás segítségével a lehető legszabatosabb rendbe kell hozni és végül, ami a gondozás betetőzése, úgy kell művészi hatóerővel felruházni, hogy közben mindig a n y anyelv, vagyis minden magyar által használható nyelv maradjon."[55]

Verseghy ellen hagyományosan azt szokta felhozni a szakirodalom, hogy esztétikájában kevés a korabeli magyar irodalomra vonatkozó adat és állásfoglalás. Ez a tömör eszmefuttatás viszont kora magyar irodalmának legfontosabb törekvéseivel kapcsolatban fejt ki igen filozofikusan megalapozott és szinte megfellebbezhetetlen határozottsággal megfogalmazott ítéletet. Az sem véletlen, hogy ezt épp műve műfajelméleti részének a szonettről szóló paragrafusában fejti ki; személyre való célzás nélkül a Kazinczy által indukált műfaj kapcsán ítéli el a Kazinczy-féle „mételyt", az irodalom- és nyelvújítást, annak leglényegesebb törekvéseit és elméleti alapját helyesen tömörítve, csak természetesen nem helyeselve. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy az irodalmi életből kiszoruló, attól fokozatosan elszakadó Verseghy azért a mozgások főbb vonalait és eseményeit élénk figyelemmel kísérte, a nagyobb távolság viszont nagyobb távlatot tudott neki biztosítani a fő erővonalak tendenciáinak, mozgásainak felismeréséhez és megítéléséhez; s az is kitűnik ebből, hogy a szonettdivat jelentőségét nemcsak hívei, hanem ellenfelei is felismerték.

Furcsa paradoxon, hogy Kazinczynak az egyetlen, egy költői műfajról írott és még életében publikált tanulmánya csak kevéssé műfajelméleti érdekű; szinte kizárólag verstani szempontból érde-

mel figyelmet, s ezért mi is olyan összefüggésben fogjuk részletesebben tárgyalni. De eddig idézett leveleinek és tanulmányának egyaránt van egy olyan mozzanata, mely nagyon erőteljesen műfajelméleti vonatkozású, s ott is a modernebb nézetekhez közelíti Kazinczy szonettfelfogását. Láttuk, hogy élete végén írt levelében Toldynak, versei akkor még tervezett kiadójának mit ír elképzelt ciklusbeosztásáról, és azt is, hogy eszerint a szonettek nem minősülnek a lírai költészethez túl közel állónak. Itt viszont az a felfogás látszik dominálni, amely Sulzer lexikoncikkében is látható. Sulzer ugyanis meghatározásában így minősíti a szonettet: „Ein kleines lyrisches *Reimgedicht* . . .",[56] s bár ő a rímes vers, költemény jelleget emeli ki eltérő betűtípusával, a mi szempontunkból most fontosabb a definíciót adó jelzős szerkezetnek a jelzői része, vagyis az, hogy Sulzer a szonettet a líra körébe sorolja. Kazinczy idézett leveleiben többször és tanulmányában is határozottan *dal*nak minősíti a szonettet, s ezzel szintén a lírai költészet körébe sorolja; de ennél tovább megy, s egyik alfajával, a dallal azonosítja. Ez egyúttal ismét figyelmeztet arra, hogy Kazinczy a *dal* terminust milyen tág értelemben használta; amennyiben kielégítette daligényét, tehát az óda fentebb repülésétől elmaradó, de a hétköznapinál magasabb röptű, többnyire szerelmes témájú, lágy, édes és epedő hangnemű líraiságra vonatkozó igényt, akkor belefér ebbe a dalfogalomba, még akkor is, ha a formai kényszer oly távolra is viszi a modern értelmű, goethei, ún. belső dalformától.

Kazinczy következő tárgyalandó kedvenc műfaja, az episztola vagy költői levél, nem nyert ekkora jelentőséget az irodalmi élet mozgásának befolyásolásában, mint a szonett. Látszólag ellentmond ennek, hogy a nyelvújítási harcok nyitóakkordja is — a *Tövisek és Virágok* epigrammáin kívül — egy ilyen költői episztola volt, a Vitkovics Mihályhoz írott. Az is tény, hogy Berzsenyi 1809 utáni költészetére nagy hatása volt a Kazinczy által megteremtett műfaji divatnak; hogy pesti barátainak szűkebb köre, a triász lelkesen művelte ezt a műfajt stb. De az sem véletlen, hogy ellentétben a húszas évek szonettepidémiájával és a körülötte folyó vitákkal, ez a műfaj nem élte túl a tízes évek végét — eltekintve természetesen Kazinczy szép Széchenyi-episztolájától —, s hogy ehhez épp saját szétszakadó tábora járult hozzá, amikor Kölcsey kimondta az ítéletet a műfajról Berzsenyi-recenziójában.

A korabeli költői levél elméletének jó összefoglalása olvasható Ramler—Batteux-nél. Az alig két oldalra összesűrített mondanivaló azonban már az első bekezdésben is kibővül egy kb. 20 oldalas értekezéssel. Az első megállapítás szerint ugyanis a költői levél egy tetszés szerinti személyhez irányított írás. Szabályai megegyez-

nek a levélíráséval, stílusa is a levélstílus és erről Ramler—Batteux — eltérően a költői levélről írottaktól, melyeket a III. kötetben lehet megtalálni[57] — a prózai műfajokról és a szónoklatról értekező IV. kötetében ír.

Mivel a költői levelet Kazinczy is a pedestris múzsa hatáskörébe utalta, és hasonlóképpen nem választotta el lényegesen a stílusát prózai leveleinek stílusától — csak annyiban, amennyiben a versmondattan szükségszerűen bizonyos nyűgöket rak a legszabadabb stílusra is —, hadd foglalkozzunk itt a Batteux-féle gondolatmenet alapján úgy Kazinczy episztoláival, hogy elmondhassuk ennek kapcsán mindazt, ami a prózai levelezésének természetére és stílusára is vonatkozik.

Kazinczy, kora legnagyobb levelezője, nagyon is tisztában volt azzal, amit szociológiai tudatossággal fejteget Batteux, hogy a levél hangnemét meghatározza egyrészt tárgya, másrészt címzettje. Másképpen írunk fennköltebb vagy tudományosabb, mint a hétköznapi életből merített témákról, s másképpen írunk a társadalmilag fölöttünk, velünk egy szinten s alattunk állónak. Erről Kazinczy esetében értekezések sorát lehetne írni, pl. Cserey Farkasnak — akivel pedig 1809-ben a napóleoni háború eseményeinek eltérő megítélése miatt csaknem összevész — soha egy szónyi megjegyzést sem tesz elképesztő „helyesírására", mert Cserey társadalmilag fölötte áll; milyen udvariasan figyelmezteti ilyen hibáira Berzsenyit vagy Fáyt, mert társadalmilag egyenlőnek érzi magával, és milyen kioktatólag csinálja ugyanezt Édes Gergellyel, akit társadalmilag nyilván joggal maga alatt érez. Érdekes tanulmány lehetne Kazinczy és levelezőpartnereinek kapcsolatában a megszólítás tónusa. Arisztokrata levelezőpartnereinek, függetlenül attól, hogy mennyire rokonszenvezik velük, mindig megadja a kellő tiszteletet fordulataiban. Íróbarátaival kapcsolatban eredeti eljárásaira figyelhetünk fel; fogsága után azokkal az írókkal, akikkel az irodalmi törekvések rokonságán kívül a személyes barátsága is kialakult, még ha társadalmilag alacsonyabb származásúak is, de saját érdemeikkel felemelkedtek, meleg tegező viszonyban van (pl. Virág, Kis János), másokkal a régi barátság alapján folytatja, pl. Pálóczi Horváth Ádám; az általunk leginkább figyelmet érdemlő korszakban, irodalmi vezérségének idején, az irodalmi élet köreibe lépőkkel azonban már nem olvad fel könnyedén, legtöbbjükkel megtartja vagy megtartatja a magázódást, mint Csokonaival mindvégig fönntartotta. De itt is különböző az eljárása: Berzsenyit, aki röviddel levélbeli kapcsolataik fölvétele után olyan tisztelettel közelít a mesterhez, hogy nem is merne a tegeződésre gondolni, ő szabadítja fel rövidesen a tegezésre.[58] Döbrenteivel viszont majd egy évtizedes

levelezés után sem olvad fel, s végül az ifjabb partner lesz az, aki az általa szerkesztett *Erdélyi Muzéum* első füzetének megjelenése után, önbecsülésében megnőve, következő levelében letegezi a mestert, aki morogva ugyan és nem szívesen, de ráadja magát a bizalmasabb stílusra.[59] Ezzel szemben Kölcsey hiába kísérli meg a barátibb stílusra való áttérést 1813. június 25-i levelében (azzal kezdi: „Forróbb vagyok, mintsem a hideg ceremoniálnak minden kötelékit öszve nem kellene tépnem . . .", majd végig tegezett levelét így fejezi be: „Ölellek a legforróbb szeretettel"),[60] Kazinczy a stílusváltást észrevétlenül hagyja, egy Uramöcsémes stílusú levelet küld legközelebb neki, s ezután Kölcsey is visszatér az Édes Urambátyámhoz. Kölcseyéhez hasonló kínos élménye magának Kazinczynak is volt pár évvel ezt megelőzőleg. Jankovich Miklósnak, akinek könyvgyűjteménye egy részét adta el, s így váltak elég rendszeres levelezőpartnerekké, egyik levelét félreérti, s így a tegezésre való felszólításnak értelmezvén, 1810. január 19-i levelét ilyen fejtegetéssel kezdi: „Nagy tiszteletű Férjfiu ! Parancsolod hogy megszóllitásaim tónusát változtassam, s engedelmeskedem parancsodnak. A mi véghetetlen szép nyelvünknek véghetetlen káros hibája az hogy nagyon aristocraticus nyelvvé tevénk; holott valaha nem volt az. A Tézéstől elállánk, holott az Istent tézzük; az nékünk igen is bátor közelitésnek tetszett . . . Az én tiszteletem Erántad ezen új mód által semmit sem vesztett, mert ismerem érdemeidet, és ezen ismeretnek jeleit e mellett is mindég örömmel fogom Erántad adni, s engedelmeddel vissza élni nem fogok."[61] Viszont leveleik keresztezik egymást, s így Jankovich következő, magázó stílusú levele felvilágosítja Kazinczyt, hogy az előző levél „parancsát" félreértette; következő levelében ennek megfelelően visszatér a társadalmilag felette álló Jankovich Méltóságos Urazásához, magázásához, és meglehetősen megalázó módon kér bocsánatot: „Méltóságos Ur ! Most van szerencsém venni a Mélt Urnak Jan 29d.-kán írt levelét. A Mélt. Ur abban erántam az uj világ titulaturájával él. Elrettentem ennek látására, mert az az [!] gyanitatja velem, hogy hibásan értettem parancsolatját hogy Eránta rómaival éljek. Ha igy talál ez lenni, engedelemért könyörgök, s ime botlásomat helyre hozom."[62] S ezt a hangnemet őrzi még 1810. május 29-i levele is, csak az 1812-ből fennmaradt levelektől kezdve zavartalanul baráti az érintkezésük hangneme.

Batteux a levélstílust a retorikai stílus körébe tartozónak tekinti, s ezért nem tagadja meg tőle a retorika virágait, de azon az alapon, hogy a szónoki beszéd virágai a természetes emberi beszéd virágaiból származnak; egyébként azonban megint a levél tartalmától és célzatától függően a legteljesebb stilisztikai szabadságot biztosítja

neki a virágosabbtól a leginkább leereszkedettig. Ezzel éltek is Kazinczy és levelezőpartnerei. Prózai leveleikben a gyerek vagy az asszony betegségének kezelési módjaitól aranyérgondjaikig (ez még poétai episztola témájává is vált Dessewffy egyik episztolájában) vagy különböző pajzánkodásokig minden előfordul, ugyanakkor tudományos vagy fennkölt témák éppúgy belefértek. Batteux a szónoki numerozitást nem szívesen látja a levélben, s ez Kazinczy körének levelezésére nem is különösebben jellemző. Ezért figyel fel jó szemekkel a kivételekre Kazinczy azonnal; mint pl. amikor háromeves hallgatás után Berzsenyi megírja neki komor szónokiasságú levelét 1820-ban, a Kölcsey-recenzió utáni válságból való kibontakozás kezdeti szakaszában, a széphalmi barát így reagál a stílusra: „Elrémültem leveledre s szánom állapotodat a szeretet legforróbb érzéseivel. Te állapotodat félhalálnak nevezed. Leveled hamisnak kiáltja az állatást, mert lelkesebbet ép napjaidban sem írtál; ebben élet és erő szikrázik."[63]

Batteux további gondolatmenetében, bár elvileg nem korlátozza a műfaj tematikai lehetőségeit, stílusában mégis egy fokkal több gondot kíván a költői, mint a prózai levéltől. Témájában azonban dicsérhet, szidhat, elbeszélhet, filozofálhat, oktathat, értekezhet, vagyis szinte mindent csinálhat a didaktikai műnem keretein belül. A hangnemek köre sem korlátozott, megint csak az író és a címzett társadalmi állása szerint („Jeder Ton in der Welt schickt sich für ihn: weil sein Styl sich erhebt oder senkt, nach Beschaffenheit des Stoffes oder nach dem Stande der Person, welche schreibt, und an welche man schreibt."). Példaként Boileau versét idézi a Rajnán való átkelésről, melynek a sorai eposzhoz méltóak, vagy Horatius levelét Augustushoz mint a tónusárnyalatok lehetséges skálájának felső végletét. De azt is természetesnek tartja, hogy egyazon levélben tetszés szerint változzék a tónus, és Kazinczy a műfaj eme licenciájával élt is bőségesen. Ramler—Batteux-nél: „Bey Gelegenheit einer politischen oder moralischen Betrachtung, erzählt er eine heroische, komische, historische Begebenheit, von der edlen, mittlern, oder geringern Gattung. Ich habe gesagt, jeden Ton, der in der Materie liegt . . .", teszi hozzá korlátozásul, mert — amint megjegyzi — ha az író személy s akihez írja, folyamatosan azonos marad, akkor nincs értelme a téma megváltoztatásának. Végül még a költői levél megszerkesztettségének természetességére vonatkozó utolsó ajánlatként azt jegyzi meg: „Der Brief fängt an und endigt sich ohne Zubereitung . . .", vagyis se a levél kezdete, se a vége ne legyen erőltetett, mesterkélten előkészített.

A kor poétikai tudatának az episztolákra vonatkozó értesülései Batteux művében csak dióhéjban nyertek összefoglalást; de a legfontosabb mozzanatok itt is megtalálhatók. Kazinczy számára ennél jóval részletesebb kalauz is nyílt Wieland Horatius-kommentárjaiban, melyekkel valószínűleg megismerkedett, mielőtt a műfaj gyakorlásához fogott; viszont legkésőbb 1810 körül bizonyosan alaposabban is foglalkozott velük, attól kezdve, hogy Kis János közölte vele, dolgozik Horatius leveleinek fordításán, és Wieland kommentárjaival együtt ki akarja adni őket.[64] Maga a mű csak 1833-ban jelent meg a Magyar Tudós Társaság kiadásában, de kettőjük közös munkája rajta az 1810-es évek eleje óta tartott, s végül Wieland kommentárjai Kazinczy fordításában kísérték a Kis fordította Horatius-episztolák szövegét. S ebben a tudós jegyzetanyagban Kazinczy arról is kellő felvilágosítást kaphatott, ami Batteux-nél még szárazon közöltetett, pl. hogy a levél mondanivalóját és hangnemét egyaránt mily mértékig határozza meg a címzett személye. Wieland pl. épp Batteux, Hurd és mások álláspontjának jogosságát vitatja azzal kapcsolatban, hogy lehet-e a Pisókhoz írt levelet ars poeticának, poétikai tanok fejtegetésének tekinteni; szerinte ugyanis a consulságot is viselt öreg Piso megijedt attól, hogy fia a költői pályával kacérkodik, s mivel Horatiussal elég baráti viszonyban volt, megkérte, írjon nekik egy olyan levelet a költészetről, amelyben a nehézségeket sorolja-nagyítja fel, hátha ezzel sikerül elriasztani a csemetét a költéstől. S Horatius megtette ezt a baráti szolgálatot.

Kazinczy Wielandtól függetlenül is sokat tanult Horatius episztoláiból; nemcsak a pedestris múzsa műfaji természetéről, hanem még olyasmit is, amivel Batteux könyve a költői és prózai levélről írott fejezeteiben nem is foglalkozik, de amire könyvének epikai és prózai fejezetei szerint a kor poétikai gondolkodása épp hogy kezdett felfigyelni, amire azonban Kazinczynak jó iskolája lehetett Horatius episztola- és sermo-művészete, a drámai jelenetezésről a történetmondásban és az indirekt beszédről; gondoljunk pl. a szinte drámaian megjelenített párbeszédre az író-elbeszélő, valamint látogatója, Hőgyészi Hőgyész Máté között a Vitkovics-episztolában.

Nem dolgunk episztoláinak tartalmi elemzése, csak annak megfigyelése, hogy költői levélművészete mennyiben töltötte be kora műfaji elvárásait. Egyetlen episztolája mégis kivétel lehetne ez alól, mivel irodalmi kérdésekkel foglalkozik, mégpedig a Berzsenyihez írott. Témája igényességénél fogva ez lehetett volna az ő Pisókhoz írott levele, ars poeticája. De poétikai gondolatmenet helyett, Kazinczyra rendkívül jellemzően, elsősorban verstani és magyar

verstörténeti episztolát kapunk, megtoldva némi állásfoglalásokkal a korabeli fő vitakérdés, a nyelvművelés tárgykörében. Így ennek részletesebb tárgyalása is verstani fejezetünkre marad.

Amennyiben azonban a műfaj természetére vonatkozó nézeteivel szorosan összefügg, néhány verstani problémát mégis kell érintenünk. A költői levelet is korán kezdte kultiválni, a fogsága előtti időkben; első levele még formailag követi a horatiusi mintát, hexameterben íródott (Baróti Szabó Dávidhoz), a második, Pálóczi Horváth Ádámhoz még szintén szabályos, hexameteres kerettel született, de már beleillesztett egy többször említett dalszerű románcot, a *Keresztes Bálint*ot, a harmadik, fogsága előtt született episztolája (Döme Károlyhoz) viszont már a rímtelen jambussal próbálkozik, s attól kezdve ehhez a formához lesz hű az episztolaíró Kazinczy, mert: „Für die Epistolarische (pedestris) Muse ist der Tritt des Hexameters zu stolz, zu prächtig. Komoly darabokra a németes ötös-jambéjon felette alkalmatos. Mely szép Don Carlos Schillerben! Írjuk Hexameterben, mi lesz. »Az dialógus; az Epistola több.« Igen is, de az Epistola közelebb jár a dialógushoz, mint az Epos tónusához."[65] Igaz, ez a forma néha hozzájárult ahhoz, hogy önmaga is csak versbe szedett prózának érezze pedestris múzsáját, de nem akadályozta meg az olyan fennköltgondolatok kifejtésében sem, amelyek alapján az episztolaíró Kazinczyban Berzsenyi pindaroszi szárnyalású költőt láthatott, s amilyen hangnemű episztoláiról neki magának is az volt a véleménye: „Az én Epistoláim charaktere a Hochsinn."[66]

Az adott keretek nem engedik meg, hogy olyan műfajok problematikájával is foglalkozzunk, melyeket ő ugyan gyakorolt, mint az idill, róluk azonban Gessner életét ismertető tanulmánya ellenére sem írt semmi elméletileg relevánsat, vagy a dráma, melyre vonatkozóan, különösen a fogsága előtti időből, van néhány elméletileg kiaknázható megjegyzése, viszont Solt Andor fejtegetéseihez viszonyítva nehéz volna bármi újat mondani dramaturgiájáról, s ezért az ő munkájára hivatkozunk.[67] Az életírás kérdéseivel pedig más összefüggésben még úgyis foglalkozunk; így még egyetlen műfaj kérdései érdemelnek alaposabb figyelmet, amely műfaj megítélésében a legteljesebb egyetértés mutatkozik még a nagy ellenfelek, Verseghy és közte is. Verseghy ugyanis *Usus*ának egyik nagy fejezetében felsorolja az újlatin poézis számtalan alkalmi költői és formalista műfaját (köztük pl. a képverset, a kubust stb., aminek a mai irodalomtudományban, hála az avantgárd költészet formajátékainak, nagy a divatja), és a legélesebb hangnemben ítéli el őket. Kazinczy is ellensége volt látszólag mindenféle alkalmi költészetnek: minden új költőismerősének lelkére köti, hogy az alkal-

mi, a személyhez szóló költészetet kerülje, hacsak nincs általános érvényű mondanivalója (e megszorítást Édes Gergely figyelmébe ajánlja, de ehhez hasonló intelmeket kap Csokonai és Berzsenyi is). A leoninus-költészettel szembeni gyűlöletének a formai szempontokon kívül a másik forrása épp az volt, hogy a leoninusok, pl. Gyöngyösi János, a „tordai leoninus" esetében, de a pályája kezdetén Édes Gergelynél is, a legtöbb esetben az alkalmi költészett tel kapcsolódtak össze, vagyis azzal a késő barokk ízlésűvé válhumanista költői műfajjal, amelyet a kor igényesebb költői már időszerűtlennek, a polgárosodó irodalmi élet viszonyai között egy régebbi, a mecénás-korszakhoz kapcsolódó szakasz kövült maradványainak éreztek.

Ismeretes, hogy nemcsak egyszeri figyelmeztetésként, hanem gyakran elmondta ugyanezeket a megjegyzéseket még a hozzá közel állóknak is; Berzsenyinek pl. védekeznie kellett az ellen a „ceterum censeo" ellen, amellyel Kazinczy még a személyekhez írott ódáit is illette, különösen ha azok olyan arisztokratákhoz íródtak, akikért a mester nem rajongott. Épp ezért feltűnő, hogy ilyen mércével mérve Kazinczy ízlése két esetben is „megbotlott", vagy legalábbis erőteljesen liberálisnak bizonyult. Az egyik, amikor baráti körében hosszú évekig a legszebb magyar versek között emlegette Kis Jánosnak azt a hümeneionát, ha úgy tetszik, epithalamionját, amelyet baráti felszólítással ő „rendelt meg" saját házasságkötésére gr. Török Sophie-val.[68] A másik pedig saját műve, a *Nagyság és szépség* című költeménye, melynek hasonló a tárgya, és Kazinczy bármit is igyekezett belelátni és -magyarázni, a műfaja is; amelyllyel Sipos Pál és Kézy Mózes hasonló tárgyú verseivel versenyre kelve, Napóleon és Mária Lujza házasságát ünnepelte.

Nagyon érdekes megfigyelni, hogyan váltotta ki az első meghasonlást a mester és ifjú hívei között Kazinczynak ez a verse. A pesti kör véleményét nagyon óvatos fogalmazásban s az élesebb hangoktól — pl. Horvát Istvánétól — a magáét igen gondosan elhatároló módon írta meg Kölcsey, mégis kivehette belőle a mester azt a véleményt, hogy pesti barátai túlzásnak tartják, még ilyen epigrammai elmésséggel megtöltött epithalamiumban is, a mitologizálásnak azt a fokát, amit Kazinczy használt objektumainak idealizálására. De oly óvatos a megfogalmazás, hogy alig sejteti, ez volt a kifogás lényege. Kazinczy reagálásában egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a kritikát, s különösen a nyugodalmas hangon megfogalmazott kritikát ő milyen szívesen fogadja, de utána így ír: „Hogy epigrammai ízlésű *eidüllion*ban (festésben) az Epos Istenségeit Deus ex machina forma handelnde Wesen-eknek tenni *megbocsáthatatlan vétek*, azt nem tudtam s tudni soha nem fogom. Nin-

csenek e az Anthologia kis Epigrammájiban is sok ollyan darabok, a mellyekben Istenségek jőnek-elő? De ha nem volnának is: a Napoleon és Luiza házasságára írt festéskében nem jelenhetnek meg cum dignitate? Én azt tartanám, hogy igen."[69]

Kazinczy tehát, kritikát tűrő természetének hangoztatása ellenére, jellegzetesen túlreagálta Kölcseyék bírálatára adott válaszát; levele kezdetéből ugyanis világossá válik, hogy a pestiek véleményéről csak Kölcsey leveléből értesült, s más forrása nincs, e levélre pedig itt reagál. Kölcsey levelében azonban szó sincs megbocsáthatatlan vétekről, ezt csak Kazinczy hiperérzékenysége érezte bele, s azonnal visszavágott, nemcsak azért, hogy az adott vitakérdésben a saját igazát bizonyítsa, hanem azért is, hogy a levélváltásban fellobbanó ellentétet saját táborán belül határozottan elfojtsa. A kor magyar querelle des anciens et des modernes-jeinek egyike zajlott itt le, s a túlzott klasszicizálásnak, a túlzott mitologizálásnak és az antik allúziókkal megtömésnek éppúgy ellenfelei voltak Kazinczy ifjú barátai, mint a francia viták modernjei, mint Fontenelle, vagy mint nálunk Verseghy, *Usus*ának ilyen tárgyú fejtegetéseiben.

Érdekes ebből a szempontból utalni Szemere 1817-es *Tudosítás*ának, Kölcsey Berzsenyi-recenziójával vitázó „lektori jelentésének" bevezető mondataira, amelyekből megtudhatjuk, hogy Virág Pontyi-verse, Berzsenyit karikírozó költeménye is milyen vitákat váltott ki a pesti ifjakból; Berzsenyi „szertelen mythologiáskodása" ugyanis éppúgy nem tetszett ezen ifjaknak, mint Kazinczy Wesselényihez írott verseinek az a gyakorlata, hogy „a hellen és római szóképek közé még német és francia nyelvbelieket is vegyítgetett, mi pedig, fiatalabbak, kivált Virág és Kulcsár serkentgetéseire a nyelvpurismus mellett kezdettünk küzdeni." A *Tudosítás*ból először jelentős részeket közlő Waldapfel József ezt a szövegrészt kommentálva úgy vélte: „. . . ez különben a legkorábbi nyom, amely a fiataloknak Kazinczyval szemben is kritikai álláspontjára utal."[70] De a *Nagyság és szépség* körül lezajlott vita ezt évekkel megelőzte, s azt bizonyítja, Kazinczy és triásza irodalomszemléletében kezdettől fogva megvoltak az egyet nem értés elemei is.

Kazinczy viszont egyelőre nem tűrte meg a saját táborában a modernség „felhorgadását", még ezután vetette alá ifjú híveit az eddiginél is alaposabb klasszicista „agymosás"-nak, aminek következményeit a tízes évek elejének túlzóan mitologizáló Kölcsey-lírájában láthatni a legvilágosabban.

*

Végső soron elég ellentmondásos képet kaptunk Kazinczy poétikai nézeteiről. Kétségtelen, hogy sok minden nyűgözi őket a hagyományos klasszicizmushoz is, a neoarisztotelészi poétikai rendszerek modernebb változataihoz is; mindez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy modern irodalmi törekvések élére álljon, modern — vagy legalábbis a mi viszonyaink között annak számító, mert a tőlünk nyugatabbra levő európai vezető nemzeti irodalmakban már lassan fél évezredes múlttal bíró, nálunk azonban még meg nem honosodott — formák behozatalát kezdeményezze; ezért az e téren kivívott érdemei talán még kevésbé vitathatóak, mint a nyelvújítás vitáiban és harcainak megítélésében képviselt álláspontjai.

IV. KAZINCZY VERSTANI NÉZETEIRŐL

Az utóbbi években, a magyar verstani gondolkodás új fellendülésének szakaszában, a verstantörténeti kutatások is jelentős eredményekhez vezettek; így Kazinczy és kora verselméleteiről is jóval többet tudunk ma már, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Különösen Orosz László,[71] Szuromi Lajos[72] és Kecskés András[73] verstantörténeti tanulmányait kell itt megemlíteni; eredményeik ugyan gyakran egymásnak is ellentmondanak, tehát nem lehet beszélni valamilyen új és egységes verselmélet történeti vizsgálatainak közös eredményeiről. Témánkról, Kazinczy verstani nézeteiről különösen Orosz László könyvének Kazinczy-fejezetében találhatunk jelentős anyagot; így mostani gondolatmenetünk tárgyilag új eredményekre már aligha vezethet, legfeljebb a többé-kevésbé jól ismert anyag új értelmezésére.

Meg kell jegyeznünk, hogy a tárgyalt korban a verstani jelenségekről a kor gondolkodóinak egészen más volt a véleménye, mint az utókor, és különösen az utóbbi kb. egy évszázad klasszikus magyar verstantudományának; a verstantörténeti gondolkodás kialakulása épp ennek a megítélésében hozhatott gyökeres változást e klasszikus verstantudomány eredményeinek megkérdőjelezésével, illetve új összefüggésekbe állításával. Ebből a szempontból alapvető különbségek vannak azok között a szakirodalmi művek között, amelyekre hivatkoztunk; Orosz László könyve kétségtelenül viszonylag a legközelebb áll a klasszikus magyar verstan felfogásához. A vitatott alapkérdésekbe azonban nem akarok belebocsátkozni, mert ez témánk kereteit szétfeszítené.

Ily módon visszatérve témánkhoz, a magyar felvilágosodás irodalmi korszakának első periódusát, a XVIII. század utolsó néhány

évtizedét a magyar versformák hihetetlen gazdagodásának korszakaként tartjuk számon. A hagyományosnak tekintett és a klasszikus magyar verstudomány által hangsúlyosnak minősített magyar verselés, sőt a „nemzeti versidom"-nak nevezett forma egyeduralma megszűnt, és megkezdődött az „idegen" versformák beáramlása és adaptációja irodalmunkban. S az uralkodó hagyományos verselésen belül is nagy változások történtek; ami Gyöngyösi után majd egy évszázadig donimált, az általa népszerűsített négyes rímű tizenkettős, amely annyira monotonná tette e korszak magyar nyelvű „magas" irodalmát, lassan kiszorul a gyakorlatból, először azzal, hogy a nyugati irodalmak alexandrinus-költészetének mintájára Orczy és Faludi elkezdi meghonosítani az ún. páros rímű tizenkettőst. Ez a formai újdonság mégis sokáig Bessenyei nevéhez fűződött, ugyanis Orczy és Faludi versei a nyolcvanas évek végéig kéziratban terjedtek, míg az őket követő Bessenyei már az 1770-es évek elején meg tudta jelentetni ilyen formájú verseit.

Ehhez képest a hetvenes évektől kialakuló antik formájú magyar verselés, majd az ún. nyugat-európai versidom sok változatának beáramlása Ráday Gedeon kezdeményezésének nyomán — ezért nevezték Kazinczyék ezt a verselést Ráday-skanziónak, Ráday-nemnek stb. — bámulatos gazdagodást hozott irodalmunkba. Csupán két dologról felejtkezik el a közkeletű álláspont, amikor e korszak kezdeményezéseit úgy állítja be, mint szinte kizárólag a korabeli külföldi magas irodalom által való megtermékenyülést. Az egyik az, hogy Magyarországon akkoriban virágzó újlatin nyelvű irodalom élt a klasszikus és a modern humanista versformák számtalan változatával, amelyről ma már alig tudunk valamit, s csak az utóbbi időszak kutatásai kezdenek róla némi sejtelmet kialakítani, néhány részmozzanatot feltárni.[74] A másikról sem tudunk sokkal többet; Bartha Dénes publikációja[75] nyújtott némi kiindulópontot a korabeli közének, a mulatónóták világába való bepillantásra, majd Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekei*nek többszörös újrakiadása, a *Szentsei-énekeskönyv* megjelentetése gazdagította ismereteinket a korabeli kéziratos melodiáriumok gazdag kincsestáráról, amelynek formai gazdagsága, sokrétűsége a korabeli magyar irodalom „magas" szintjének formai unalmasságához, egyhangúságához és konzervativizmusához képest szinte elképesztő. Itt pedig nem sok szerepe van a külföld magas irodalmainak, inkább a már ott is leszállt „kultúrjavak" hazai terjedéséről van szó. Mindkét formát gazdagító forrás már a kor iskoláiban megnyílt a képződő értelmiségiek és a leendő írók előtt. Szauder József nagy tanulmánya, a *Sententia és pictura*[76] óta többet tudunk az iskolai poézis- és poétika-oktatás módjairól a református iskolákban, de a

katolikus iskolákban legalább annyi lehetősége volt a diákoknak az antik irodalmak és versformáik megismerésére; nem véletlen, hogy az antik versformák meghonosításában olyan katolikus papok és szerzetesek játszották a főszerepet, akik előbb már latin nyelvű, hasonló formájú versek írásában gyakorolták tehetségüket, majd magyar nyelvű antikos formájú verseik írása mellett, azokkal párhuzamosan, latin nyelven is tovább verseltek, mint pl. Révai. A modern európai irodalmaknak a hatása ugyan jelentős antikos verselésünk kialakulásában, de csak abban a vonatkozásban, hogy amikor a német nyelvterületen, a negyvenes évektől kezdve, kialakult egy helytelen, téves prozódiai felfogás alapján a szoros értelemben vett horatiusi ódaformák és a többi klasszikus versforma meghonosítása, ennek példája versenyre hívta ki a magyar költőket, hogy saját nyelvükön is megkíséreljék ezt. A kéziratos melodiáriumok dallamkincse és változatos versformáinak a megismerése szintén az iskolai évekhez kapcsolódik, ha nem is az iskolapadhoz és a tanórákhoz, hanem az esti mulatásokhoz és a közös erdei séták alkalmával gyakorolt közös énekléshez. S az iskolai évek ilyen élményei előkészíthették az alkotói vénával rendelkezőkben a változatosabb versformák iránti érzéket, a bennük való gyakorlatozáshoz a kedvet, a többiekben, leendő olvasóikban és közönségükben pedig a befogadásukhoz való hajlamot.

A klasszikus magyar verstan Horváth Jánosban tetőződő áramlata e korszak verstörténetének fejleményeit olyan folyamatként látta, amelyben az odáig egyeduralkodó hangsúlyos nemzeti verselés fokozatosan háttérbe szorul, az idegenből vett versidomok pedig, a magyar nyelv természetén némi erőszakot gyakorolva, s ezért önmagukban is némi stilromantizmust teremtve, beáramlanak. A korszak saját verstudata nem így gondolkodott; mindenekelőtt nem volt tudomása arról, hogy a magyar verselés hangsúlyos jellegű. Ha használta is az akcentus kifejezést, azt nem hangsúly értelmében, hanem helyesírási értelemben, a hosszú magánhangzóink hosszúságát jelölő vessző értelmében; az akcentusfogalom is magától értetődően olvadhatott bele a kibontakozó magyar időmértékes verselés szakkifejezés-készletébe. Számunkra a hagyományos, gyöngyösiánus magyar verselés rímes szótagszámláló verselés volt, s mivel a versben szükségszerű ritmikus ismétlődés, visszatérés igényét a legtöbbször csak a rím elégítette ki, az új, beáramló versidomok hívei némi joggal láthattak benne csak megrímelt prózát. Mivel a poesis és versificatio elkülönítésének kérdése úgyis aktuális elméleti probléma volt, a hagyományos magyar verselés értékeinek megítélésében is nagyobb szerepet kapott a szöveg költői kvalitásainak vizsgálata, és nemcsak a képszerűség-, a baumgarteni

érzéki megjelenítés-követelmény tekintetében, hanem a versmondattani problémák vonatkozásában is: megnőtt a figyelem — akárcsak az új versidomok nyelvének vizsgálatában — az inverzió, a sorközi és sorvégi cezúrák betartása vagy be nem tartása, az esetleges enjambement-ok jogosságának vagy jogtalanságának megítélése tekintetében.

Ezzel szemben az időmértékes verselés hívei számára kezdettől fogva büszkeség tárgya volt, hogy a magyar nyelv természete, hanganyagának sajátosságai mennyire alkalmasak az időmértékes verselés megvalósítására. Mindkét nagy vallás reprezentatív verstana, Rájnis meg is jelent *Kalauza*[77] és Földi kéziratban maradt, de azért szűkebb körben ható *A Versírásról* című tanulmánya[78] a magyar közmondások megmértékelhetőségére hivatkozva bizonyítja, hogy ez a verselési elv mennyire természetes és nemzeti nálunk. Az ő számukra az időmértékes versforma megvalósulása nagy lépést jelent előre a magyar versnyelv művészivé válása felé, mert az eddigi két versalkotó tényező mellé, a rím és a mechanikus szótagszám mellé az időmérték elvét is felvonultatja. Nagyon érdekes, hogy sokan felismerik azt, a korabeli német időmértékes prozódiának a nyelv természete mennyire ellentmond, s ezért büszkén hangsúlyozzák, hogy a mi nyelvünkkel ilyen gondok nincsenek; mégsem vetődik fel náluk, hogy mi az, ami a német időmértéket hamissá teszi, s hogy nincs-e neki megfelelő sajátossága — ti. a hangsúlyelv — a magyar nyelvnek is. A kor verstani gondolkodásában tehát tényleg az a helyzet, ahogy Szuromi Lajos verstantörténeti tanulmányai hangsúlyozzák, hogy az időmértékes magyar verselés nem tűnik idegennek, hanem a magyar nyelv természeténél fogva honinak, csupán elkésetten megvalósulónak.

Ráadásul, mivel a „magyaros" versformák többnyire összekapcsolódtak a magyaros éneklés vagy énekelhetőség ritmusképleteivel, az antik versformáknak azonban ilyen nyűgük akkor már nem volt, mert a reneszánsz metrikus dallamai „leszállott kultúrjavakként" elmagyarosodtak, és beolvadtak a magyaros énekkultúra világába, ezért antik versidomunknak nagy szerepe lehetett a korban Európa-szerte aktuális fordulat, az énekversről a beszédversre való áttérés előmozdításában (Németországban ezt a feladatot jórészt épp a goethei Sturm und Drang-műnépdalok belső dalformája[79] vihette végbe). Mivel a nyugat-európai versformára ez kevésbé áll, sőt beáramlásában nagy szerepet játszott az énekelt német jambusdallamok divatja, e fordulatban kisebb szerepük volt; ugyanakkor a megszokott, bár természetében nem tudatosított magyar énekműveltség világától idegennek tűnő formáival megzavarhatta volna a kor verselésének és éneklésének nemzeti jellegét, ha ez oly

homogén lett volna. De épp az a tény, amire már utaltunk, hogy a kor mulatónótái, melyekre szabad idejükben szórakoztak a készülő s már elkészült magyar értelmiségi vagy egyszerűen csak iskolázott réteg férfiai, jórészt ilyen időmértékes dalok voltak, olyannyira előkészíthette az ezekkel rokon ritmuselvű versformák beáramlását, hogy bennük semmi idegeneset nem érezhettek gyakorlóik és első igazi híveik.

Kazinczy nem volt egyoldalú ítéleteiben, s ha valamelyik verselési elvet nem is becsülte sokra, azért hajlandó volt egy kivételével valamennyit befogadni a magyar verselésbe. Leginkább azért mégis a korában Ráday-verselésnek nevezett rímes-időmértékes idomot szerette; ebben is első nagy mestere, Ráday hatása alatt állt, meg abban is, hogy a leoninussal szemben a legélesebben türelmetlen álláspontra helyezkedett. Az antik versformákkal is kísérlezetett, azokat is nagyra becsülte, különösen azokat a változataikat, melyeket az általa oly nagyra tartott antikizáló német költészet (Klopstock és a Hainbund, főképp Hölty) szentesített. Egyébként azonban még a klasszikus műfajokat is jobban szerette modern európai versformákban művelni. Így pl. az episztolákat csak rövid ideig írta Horatius költői leveleinek versformájában, a hexameterben, majd áttért a rímtelen szabad jambusra, amelynek ugyan vannak antik változatai is, és ő is jambuselméletének megfogalmazásaikor mindig a horatiusi követelményekhez, illetve licenciákhoz hasonlítva fejti ki az ezektől való eltéréseinek sajátosságait; mintájául mégis az újkor rímtelen jambusai szolgálnak, főleg a drámai jambus.

A fogsága előtti kiélezett verstani vitákban csak mérsékelten exponálta magát; különösen anakreontika-vitáját érdemes itt említeni (noha e Földivel folytatott polémiája inkább fordításelméleti vonatkozású) és azt, hogy már akkor milyen türelmetlenül vett részt a leoninus elleni küzdelemben, Ráday oldalán. De olyan szélsőségekig sosem ment el verstani álláspontjában, mint Verseghy, aki fogsága előtt a hagyományos magyar rímes szótagszámláló verselést szabályszerűen kiátkozta. A viták azonban lassan elültek; nyilván az irodalmi élet elfojtása, a vitapartnereknek a forgalomból való kivonása (börtön) vagy jó részük halála miatt, s amikor Kazinczy kiszabadul börtönéből, ugyanabban az évben egykori barátja és vitapartnere, Földi is eltávozik az élők sorából. Bár verstani kérdések vitatása, verselési lehetőségek értékelése nem szűnik meg, Csokonai is kifejti dióhéjban a maga liberális, többféle versidomot megtűrő és kultiváló álláspontját a Lilla-dalokhoz írott előszavában, a hagyományos magyar verselés rehabilitálásához nyilván döntő mértékben járul hozzá Kisfaludy Sándor Himfy-

kötetének sikere, és a fogsága utáni Verseghy maga is megértőbb lesz a rímes szótagszámláló költészet értékei iránt, most már nem a rímet általában, csak a kadencia nélküli rímet fogja elítélni hagyományos verselésünkben, s a kadencia itt a hang sorvégi leeresztését jelenti, nem magát a rímet, mint kortársainál általában.

A verstani vitakérdések „ébrentartása" tehát nem kis mértékben Kazinczy érdeme, aki most már a versidomok kérdését szorosan összekapcsolja irodalmi és nyelvi reformprogramja kérdéseivel; ezt ismeri fel Verseghy, amikor a Kazinczy teremtette szonettdivattal oly határozottan szembeszáll. Mint Orosz László is idézi, a nyelvújítás kazinczyas gyakorlatát is elítélő Németh László felismerte e verstani felfogás szoros összefonódottságát Kazinczy egyéb irodalmi és nyelvi törekvéseivel, amikor azt írta: „... nemcsak lelkünket akarta a nyugati népek utánzásával kipallérozni, de a nyelvújításban nyelvünket is nyugati nyelvvé próbálta lágyítani. E mozgalomban a jambusvers a lappangó magyar koppányság megtörésére terjesztett: kardos keresztvíz."[80] De a képlet nem ilyen egyszerű, mint látni fogjuk.

Fogsága után írott első levelei egyikében, a Virághoz 1802. március 31-én címzettben már az a kérdés foglalkoztatja, amely később német és magyar nyelven egyaránt megjelent tanulmányainak tárgya lesz: milyen magyar versnemekkel lehet számolni?

„Mi a magyarban három nemű versificatiot ismerhetnénk jónak.

Első lenne, a Szabó Dávid és Virág módja szerint, *mért lábakra.*

Második lenne, a Gyöngyösi s Zrínyi módja szerint, *csak kadentziákra.*

Harmadik, a Ráday módja szerint, midőn a vers *cadentziára is vevődik, de egyszersmind skandáltatik is* . . .

S ide tenném a Jambus liberrimust, vagy ha ugy tetszik nevezni, a Pseudo-jámbust, — ha értte bosszút érdemlek, a Kazinciánus jambust! — mellynek abból áll törvénye, hogy az utolsó lábat oda nem vévén, másutt mindenütt jambus vagy spondeus, de trocheus s pyrrhichius sehol nem állhat; az utolsó láb pedig megbocsáthatatlanul tiszta jambus. — (Ez a tiszta jambus ezen a helyen poltolék a kadentzia helyett, mellyet a kadentziás versekhez szokott fül itt keresne.)"[81]

Itt tehát Kazinczy még csak három elfogadható nemét sorolja fel a magyar verselésnek (ez egyébként a későbbi állásfoglalásaira is jellemző lesz), negyedikként pedig a saját szabad jambusát említi, sőt dióhéjban legfontosabb ismérveit is közli. Ebből a vázlatból nő ki későbbi tanulmánya, melynek első változatát 1807. április 8-án küldte meg Rumy Károly Györgynek lefordításra és megjelentetésre, s ő meg is jelentette még abban az évben Bécsben. Ön-

maga azt a címet adta neki: *Die verschiedenen Gattungen der ungarischen Versification.*[82] Ebben a tanulmányban már — noha minden rosszat elmond róla — negyedikként felsorolja a leoninus-verselést is, ugyanakkor hallgat saját szabad jambusáról. A tanulmány így kezdődik:

„A magyar poesis négy nemeit ismeri a versificationak: Első az, midőn a négy, vagy Bessenyei György olta már csak két sorok utolsó két syllabájiban egyenlő hangzás kerestetik, a nélkül hogy a vers író a lábaknak hosszú vagy rövid voltára ügyeljen. Ha a sor 12 lábból áll, úgy ezen felyül arra is vagyon gond, hogy a szó a 6dik syllabán mindég megakadjon, és a sort két hasonló hosszúságú részre ossza. Könnyebb neme a verselésnek nincs; s látni, hogy ha valamelly költeménynek csak eggy sora hozatik-elő, abstrahálván a szóknak poetai öszvefüzésektől, egyedül a Caesura támaszthatja azt a gyanút, hogy az előhozott mondás talán ugyan vers akar lenni."[83] Itt egészen világos, hogy Kazinczynak, akárcsak kortársainak, fogalma sincs a hagyományos verselés hangsúlyos voltáról; a rímen és a szótagszámon kívül legfeljebb a sorfelező cezúra létéről tud, ütemről nem.

Mindhárom általa helyeselt versemnek rövid hazai történetét adja, felsorolva azokat, akik sikerrel vagy kevésbé sikeresen gyakorolták az adott versnemet; a rímes szótagszámláló becsületére felsorolja Zrínyi óta Gyöngyösin, Bessenyein, Orczyn, Barcsayn, Faludin stb. keresztül Virág, Kis János, Kisfaludy nevéig valamennyi jeles képviselőjét, bár Virágról megjegyzi: „... tiszteletet érdemel, hogy a classicusok példájára tért, s nem csak fenn repülő ódájit, hanem még azokat az énekeit (Lieder) is, mellyek felől azt hittük volna, hogy csak homoeoteleütonos versekben dallathatnak, görög és római módusokon dallotta, mint a nagy Klopstock a magáéit." Ez Kazinczynak azon kevés megjegyzései közé tartozik, ami arra mutat, hogy a forma az ő tudatában sem határozza meg végzetesen a műfaji jelleget, ugyanis ebből az derül ki, hogy hajlandó Virág némelyik (itt meg nem nevezett) klasszikus ódaformájú versét dalszerűnek tekinteni. Alapjában azonban elismeri a „magyaros" versforma értékeit is: „... véghetetlenül finnyásoknak (fastidiosus) kellene lennünk, ha ennek zengésében gyönyörüséget nem találnánk ..."

Az antik versformát Sylvestertől eredezteti, mint a kor poétikáiban általában (pl. Rájnis is). Saját kora írói közül Kalmár György *Prodromus*áról mond kedvetlen bírálatot, sivatag verseiről ír s arról, hogy „... ő bosszantásokra énekelt a Muzsáknak". A klasszikus versforma meghonosításában is kiemeli és részletesen taglalja Ráday érdemeit. Néhány szót szól Szabó Dávid és Rájnis vitájáról

az elsőség kérdése körül, Rájnisnak ítélve a pálmát, a legjobb klaszszikus formájú költőnek pedig Virágot minősíti.

Majd a következő elismert versnemre áttérve így értekezik róla: „A harmadik nemére Ráday adott mind példát, mind leczkét. Érezvén, hogy a nem-scandált ének (Lied) örök ellenkezésben van a muzsikai compositiókkal, s szertelen *(vasta)* olvasása szerint járatos lévén a németek, francziák, és olaszok literaturájokban, kik verseiket scandálatlanul soha nem írták, ezeknek példája szerint kezdette mérni dalainak lábait. Ő tanitotta e különbséget érezni *Versegit* [!], *Földit*, engemet. Az új leczkét Földi *Csokonainak*, én *Daykának* adánk-által, s Literaturánk amattól Kleistnek Tavaszát, Lillát s egynehány szép dalát kapta in dem Bande seiner Oden: Dayka pedig annyira megkedvellé a Hermione uj zengését, hogy az első versnem szerint írt becsesb darabjait, nevezetesen a Colardeau Helóizját, nem sajnálta újra dolgozni."

Ez a tanulmány nemcsak verstörténeti, hanem irodalomtörténeti szemléletéről is árulkodik. Mindenekelőtt úgy látszik, hogy a versnemek sorrendje nála időrendet is jelent, hisz a Sylvesterrel kezdett antik verselés korábbi, mint a csupán Zrínyivel kezdett rímes szótagszámláló vagy a Rádayval indított rímes időmértékes. Figyelemre méltó az a megjegyzése, hogy Rádayt az késztette a nyugati versformák behozatalára: látta, hogy a nem időmértékes ének örök ellenkezésben van a muzsikai kompozíciókkal. Mivel érezhetően ehhez a versnemhez húzza a szíve, hisz ennek a kialakítói, illetve továbbvivői között említi meg, tárgyilagosan bár, de mégis némi büszkeséggel a saját szerepét is, az eredeztetésnek ez az indoklása kettős szempontból is érdekes: egyrészt azzal, hogy a muzsikai kompozíciókkal hozza összefüggésbe, kétségtelenné teszi, hogy Rádaynak és minden bizonnyal neki is e versidom meghonosításával kapcsolatban eredeti szándékuk nem a beszédvers ügyének előmozdítása volt, hanem egy másikfajta énekvers meghonosítása; másrészt azok a muzsikai kompozíciók, melyekhez Ráday mérte a hagyományos magyar verselés műveit, aligha a mai magyar fülnek is magyarosnak tűnő dallamok voltak, hanem minden bizonnyal a kor Európájának igényes szórakoztatását szolgáló zenéje, szintén „időmértékes" muzsikaként; tehát Kazinczynak ez a megjegyzése is azt az állításunkat igazolja, hogy a kor szórakoztató vagy mulatóénekei minden bizonnyal előkészítették a magyar füleket az időmértékes verselés befogadására.

Ezután tér rá a negyedik versnemre, melyről ezt írja: „Negyedik neme az a korcs monstrum (Zwitter) mellyet az ostobaság századjának példája után a *Tordai Lantos* (der Leyermann zu Torda) hoza szokásba és kedvességbe az izeveszett füleknél.

Ez (Diese Gattung) arra van kárhoztatva a Muzsáktól hogy semmi szépségeket ne fogadhasson-el. A homoeoteleütonos distichonokat s Sapphói dalokat értem. — Soha nem olvasta ezeket nem mondom gyönyörűséggel, de nem csak eltűrhetetlen bosszúság nélkül is senki, a ki érzi mi a szép, az az a ki izlését a régi és új classicusok studiuma által képzette (gebildet.) azon kívül, hogy leoninus versfaragóinknak még eddig ismeretes munkájikban nincs egyéb intempestiva eruditiónál — ha tudniillik az ollyan eruditio érdemes a szép nevezetre! — semmi elmésség, semmi szökellése a phantaziának (saillien), semmi nemesebb melegítő érzés; a görög mértékű verseknek reimokra szedése olly izetlen dolog, mintha valaki a Vaticánusi Apollo szép statuáját testi színnel kenné-be, a vakonhagyott szemalmák helyébe üveg szemeket rakna, az Isten lobogó üstökét (wallendes Haar) a márványról lefaragtatná s helyébe eggy undok parókát tenne."

Ez a rendkívül kemény ítéletmondás a rádayánus Kazinczy teljes megvetését fejezi ki a leoninus-verseléssel szemben. Érdekességnek csak azt jegyzem meg, hogy a festett szoborral való összehasonlítás később Berzsenyinek is érvet szolgáltathat, amikor a nyugat-európai verselés ellen, melyet ő szőröstől-bőröstől leoninizmusnak minősített, folytatja a vitáját a húszas évek szonettháborújának idején írt tanulmányaiban.

Kazinczy tanulmánya befejező bekezdésében a négy versnemet iniciálójáról négy névvel akarná elneveztetni, mégpedig Zrínyiről, Sylvesterről, Rádayról s a negyediket Tordáról, mert: „A negyedik versnem nem feltalálója, hanem csak elterjesztője kímélést (Schonung) érdemel, és e miatt eléggé ismeretes nevét szíves tisztelettel elhallgatom."

A tanulmány magyarul csak 1815-ben jelent meg, az *Erdélyi Muzéum* II. füzetében, némileg bővített változatban.[84] Rímes verselésünk jelentőségét bizonyító nagyjaink között már Berzsenyi nevét is felsorolja, s külön kis értekezést közöl a négyes rímű szótagszámláló verselés forrásáról; úgy véli ugyanis, hogy a török irodalomból vettük át, lábjegyzetben közöl is egy török nyelvű példát rá, melynek utolsó ríme a *glunglumi* szó. Azt ugyan megjegyzi, hogy Mapes középkori latin mulatóéneke, amelyet már ő is leközölt volna *Orpheus*ában, szintén négyes rímű volt, de így folytatja: „... nem ismerek az élő nemzetek poetáji között senkit, az egy Lavateren kívül, a ki ezt a duda módra zengő tetrachordont pengetni nem szégyenelte volna; s örvendhetünk, hogy *Bessenyei György* a Franciákat követvén négy *glunglumi* helyett csak kettővel élt, verseiben. Őutána írta a tetrastichonok helyett a distichonokat a két *Gróf Teleki, Ádám* . . és *József, Horváth Ádám, Péczeli*, s a köz

kedvességet nyert *Csokonai*, s mások kiknek nevek légió, *Édes Gergelyig* s *Mátyási Józsefig*, hímek és nők egyetemben." E bővítmény stílusában olyan kegyetlen lenézés fejeződik ki, amely stilisztikájában is jól érzékelteti, mennyit csökkent az elmúlt hét évben, tanulmánya első változatának megszületése óta, a szemében a rímes tizenkettősnek a becsülete. S ha Csokonai kedveltségére utal is, a társaság, melyben felsorolja, azt is mutatja, hogy az ő megbecsültsége sem növekedett ezekben az években Kazinczy szemében. A második és harmadik versnemről írottak csaknem változatlanok maradtak.

A negyedik versnemről írottak lényege sem változott, azzal a kivétellel, hogy Tordát nem emlegeti, s helyette csak leonizmusról beszél. Ezenkívül kimarad az ostobaság századára való utalás. Ennek a magyarázatát Döbrenteitől kapjuk meg, aki 1814. november 16-i levelében ezt írja Kazinczynak: „A Magyar Poézis négy nemeiről írt Czikkelyedben ezeket a rendeket: mellyeket az ostobaság Századjának példája után a Tordai Lantos hoza szokásba az ize-veszett füleknél, kihagyom. Ha ez elmarad, egyéb ítéleted a Leoninus versekről bizonyosan tetszeni fog. Fogna az különben is, de azon kifejezések igen sértenének. — Nevezzük azokat csak Leoninus verseknek, s maradjon-el Torda. Különben is, Zrínyi, jelességéért, Sylvester, Ráday kezdésekért megérdemlik a nevezet-kezdését, Torda, a Leoninisták silány serege között vész-el. Mivel egy leveledben Gyöngyösy iránt felszabaditál, ezt is, hiszem, megengeded."[85] Kazinczy így reagál 1814. december 6-án: „Jóvá hagyom, édes barátom, a mit kitörlél a M. Verselésről írt darabban. De te nagyon félsz, ha még a *tudatlanság* századját is retteged említeni. Jól tetted; szerezz Muzeumunknak minél több barátot, minél kevesebb ellenséget."[86]

Érdemes még megemlíteni, hogy a tordai református paphoz, a magyar leoninus-költészet korabeli legismertebb alakjához, Gyöngyösi Jánoshoz való viszonya a kiszerkesztésnek, a pellengérre állítani akarásnak a végletétől milyen mértékig változott csaknem az ellenkezőjére azután, hogy 1816-os erdélyi utazása során volt alkalma személyes megismerésére is. A találkozásról így számol be *Erdélyi leveleiben*: „Még fenn vala a nap, s *Döbrentei* Alsó-Szent-Mihályfalvig akara elvinni *Gedő József* úrhoz nyelvünk emelkedésének egyik buzgó s értelmes barátjához, de nem állhata ellent kérésemnek, hogy predikátor *Gyöngyösi János* úrhoz, leoninistáink antistesekhez, ha csak kevés pillantatig is térnénk be, mert bár utam ismét erre leszen, tarthaték tőle, hogy akkor már az éltes embert nem lelem. Úgy tetszék déli álmából verte fel miattunk hitvese, mert későcskén is jött elő, s egészen fel nem derülhete. Az embert

látván magam előtt, alig hihetém, hogy mindnyájunktól útált verseit, de melyeken a könnyű ömlést nagy igazságtalanság nélkül nem lehet nem irigyelni, nem csudálni, ez terjesztette legyen el. Egy szépképű öreg, a legtisztább bőrrel, lángoló orcákkal, s egészen fehér hajjal. *Bergmann* jól eltalálá képét, de a tudóst akará adni nem az embert, s így a kép oly fanyar, mint az ember nagy mértékben szeretetre méltó.

Egy hozzám írt levele szerint még iskoláiban el kezdé írni rímes hexametereit s pentametereit. Most rímteleneket is ír, de vitatja, hogy ugrást semmi dologban nem jó tenni, és hogy a maga korabeli olvasókat csalva akará vezetni a római és görög szépségekhez. E gyanús állítását még szent példákkal is támogatá, meg nem sejtvén hogy a szent példák, a régi és az újabb időkben, az ellenkezőt is tanítják. Valljuk meg, füleit akkor még csiklandották a rímes distichonok; valljuk meg, hogy akkor még tetszék magának, és nem ok nélkül, hogy a technika nehézségeit úgy győzé meg, a mint azóta sem más senki; s kell-e neki azért pirulni, hogy ízlése, akkor még, hamis csillámokon kapott s oly tapsokon, milyeket a ki ügyét és magát becsüli, soha nem kap, sőt fut. De nem olyan-e ez, a mivel ő kevélykedhetik, hogy látván másoknál e jobbat, ámbár még mindig találkoznak, kik csudálják dolgozásait, s tőle ilyeket kívángatnak, elég erővel birt általérni a jobbra, s rímeket többé distichonaihoz nem füze; s ezt nyolcvanadik évéhez közelítvén. *Rajnis*, *Baróti*, *Révai* ugrást tevének, s jól tevék, hogy tevének. Kell-e pirulniuk, hogy megtévedénk valaha? s nem tanácsosabb-e vallást tenni, hogy megtévedénk? Ezt azonban a szíves öreg megkímélése miatt elhallgatánk. Oly érzésekkel jövék el a tiszteletet érdemlő embertől, mintha leoninusokat soha sem írt volna. Sokat szenvede dicsősége mellett, mert megleckézte szegényt a szelid *Ráday* is, mint *Gróf Teleki József*, és mi sokan; s ki tudja, nem ez az ostrom vezette-e szép magaelszánására . . . Leánya nem neveltetett poetriának, és mégis az leve, de verseivel nem kérkedik; s boszúságára atyjának, újabb poetáink dolgozásait, s még a Daykáét is, és a Poetai Berek darabjait, könyv nélkül tudja. Atyja ezeket nem kedvelé, mert idegen izlésűek.''[87]

Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy Gyöngyösi halálhírét ő közli a publikummal a *Tudományos Gyűjtemény* 1818/4. számában egy rövid nekrológban,[88] akkor sajnálhatjuk, hogy a kor közlekedési viszonyai annyira akadályozták az írók közötti személyes kapcsolatok létrejöttét. Ha még Gyöngyösi iránt is ennyire meg tudott enyhülni Kazinczy a személyes találkozás után, ha — a korábbi művészi gyakorlata iránti változatlan elvi fenntartásai ellenére — ennyi megértésre volt képes érdemei iránt, s ennyi mentséget talál-

hatott hibáira, mert személyileg rokonszenvesnek és kellemes külsejű, szép idős embernek találta, akkor mennyi olyan félreértést, fölösleges sértődést és a személytől eltekintő, túl absztrakt-elvi megfogalmazásból származó haragot lehetett volna elkerülni, Kazinczy is mennyivel kevesebb kortársát taszította volna ellenfeleinek táborába. S Döbrentei óvatos „cenzúrája" mennyire hasznosnak bizonyult, mennyire igazolódott Kazinczy véleménye megváltozásában a „Gyöngyösi-jelenségről".

Ha már ekkora figyelemben részesítettük azt a kárhoztatott versidomot, amely a Virágnak küldött levél negyedik versfajtáját, Kazinczy szabad jambusát kiszorította verstani tanulmányaiból, kárpótlásul nézzük végig röviden e szabad jambusra vonatkozó megállapításait is. Lényegét már a Virágnak küldött levélben is kifejtette; kissé részletezőbben ír róla Döbrenteinek 1806. február 28-án, azt fejtegetve, hogy: „... Anapestusokat tenni jámbusért szabad volt a régi rómaiaknál. A Német azt nem követi ... Dayka és én a jámbus láb helyett az öt lábú jámbus versben széltében éltünk spondeussal, csak arra vigyázván, hogy a két utolsó syllabában, hol a rímes versekben a fül homoeoteleütont vár, mindég tiszta jámbus legyen ...";[89] ennél is részletezőbben foglalkozik viszont e forma kérdéseivel Berzsenyinek írott 1810. januári egyik levelében,[90] melynek az eleje hiányzik, és ezért pontos dátumát nem lehet megállapítani. Kifejti benne, hogy a németek és az angolok nyelve nehéz a sok spondeus-formán hangzó pozíciós (vagyis helyzeténél fogva hosszú) magánhangzó miatt, ők mégis arra panaszkodnak, hogy a nyelvük szűk spondeus dolgában, viszont tömérdek trocheusuk van. Jambikus hatosaikat tehát tiszta jambusokban írják, és ellökték az egyik lábát, hosszúnak találván a sort. A görög és a latin poéták (az újlatinok is) a jambusi vagy spondeusi lábak helyett gyakran élnek anapesztussal, daktilussal vagy tribrachysszal, erről viszont az a véleménye, hogy „... ollyan a jambéjonok komoly táncában, mint mikor a rossz Menuetista eltéveszti a tactust, s eggy csúszást két s három czifrával vált fel." Spondeust viszont az utolsó láb kivételével minden helyen megtűr, ellentétben Horatiussal, aki a páros ütemekben csak jambust engedélyezett. A levélben még két fontos időmértékes elvét ismerteti: az egyik szerint nem igaz, hogy a pozíciós vokális, vagyis a helyzeténél fogva hosszú szótag magánhangzója éppoly hosszú, mint az akcentusos, vagyis a természeténél fogva hosszú. Ezért az ő füle számára az olyan szótagpár, melyben ezek váltogatják egymást, jó jambusnak tűnik. Az egymást követő magánhangzók közül az egyik kiejthető, a hiátus (szóvégi és szó eleji, egymást követő magánhangzók okozta nyelvi zökkenő, űr) görögösen be is tölthető. Ezt az elvét nemcsak

Kulcsár vitatta, majd sokan barátai és ellenfelei köréből; Kölcsey is elítéli mestere elidáló gyakorlatát abban a levelében, melyben a Napóleon házasságára írt Kazinczy-versről megírta körük véleményét. Ráadásul a jobb görög tájékozottságú Kölcsey még ki is javítja a mester értesülését; szerinte Kazinczy gyakorlata latinos, a görögök ugyanis sose elidáltak, csak némely szókat „apostrophisálnak".[91] Kazinczy válasza így hangzik: „Az eggy szóban előforduló két vocalis összeolvasztása Nagy Ferencnek nem tetszik, Sipos elragadtatással olvasta s eggy külön levélben *köszönte-meg*, hogy ezt a példát adtam, Dayka pedig eggy Scholionnal köszönte-meg a Veres kötetben. Sipos, Dayka, a Görög, a Római, az Olasz és — a Nagy Ferencek ! ! !

Elidálni én mindég fogok, Mindég ! mindég ! ha senki sem követ is; s tudom miért cselekszem ezt. A kinek tompa füle van, tegyen hiátust; nem ellenzem."[92]

A harmadik lehetőség eszébe sem jutott; az ti., amit a modernebb gondolkozású poétikák, pl. Home *Elements of Criticism*je, melyet a magyar írók Meinhard német fordításában ismertek általában, Horatius elidáló gyakorlatát élesen bírálva, elvetve, mintegy sugallnak, és amit Berzsenyi már az összövegeiben is ösztönös nyelvtehetséggel valósított meg, hogy elkerülje az olyan szavakat vagy szövegeket, melyekben az elidálás gondja egyáltalán felmerülhet, tehát mellőzte a magánhangzó-torlódást.

Hogy miért éppen Berzsenyinek fejti ki ilyen alapossággal verstani nézeteit, az ebből a hiányosan fennmaradt levélből nem derülne ki; Berzsenyi válaszlevele viszont elárulja az okát: „A jámbusok mértékében engem a Te elisióid és szabadságaid zavartak meg. Azt véltem, hogy szabad jambussal és még szabadabb skázonnal egyveleg és egyaránt élsz; szabadságaidat reguláidnak néztem, mellyet okosságodnak látván, követtelek. De egyéberánt is láttam azt, hogy a jambus olly szabad vers, hogy azzal minden Poeta szabad kénnye szerint bánt, s mindenik különös rámára vonta."[93] Tehát Kazinczy szabad jambusos episztoláitól megkísértve és azok szabadságát félreértve, Berzsenyi egy ilyen episztolát írt és küldött el Kazinczynak, aki a „beszédvers" ily túlsikerült példájától elriadt, s jó alaposan megmondhatta a véleményét barátjának, a levél elveszett, s kb. nem véletlenül elveszett részében.[94]

Szabad jambus ügyben még egyszer összecsaptak, mégpedig akkor, amikor Berzsenyi megkifogásolta a hozzá írott episztolán végbezvitt korrekciókat. Az egyik kifogásolt résszel kapcsolatban Kazinczy válaszában megmagyarázta neki, hogy az ő szabad jambusi elveivel nem egyezett a sor vége, mivel az utolsó láb nem jambusi volt, ezért kellett kijavítania.

Áttérve a szonett-tanulmányra, Kazinczy az általa ismert s az ő próbálkozásait megelőző magyar szonettkísérletekről (Farkas Károlyéról és Csokonaiéról, mivel Faludiéról nem tud) kimondja, hogy azok nem tekinthetők szonettnek, mert Zrínyi-nemű, vagyis skandálatlan versformában íródtak Farkas esetében, Csokonainál viszont skandáltan ugyan, de rövidebbekben, mint amit a szonett megkíván; sőt ezt megtoldóan még egy Csokonai elleni gúnyos kirohanást is megenged magának. Vossra hivatkozik, amikor megjegyzi, hogy a szonett megkívánja a poétai érdemeket, a szép és való kifejezéseket, de semmit annyira, mint a fülnek hízelkedő hangzást és a rímek szép játékát kedves cserékben.

Ezután több pontban felsorolja tanácsait ifjú kísérletezőknek. Első feltétel a lágy, komoly érzés által elfoglalt lelkiállapot, mert „... Az epedő, kesergő, bánkódó, örvendő szerelem, a tisztelés, a csudálás, magától felleli ezen formának szívreható accentjeit." Másodikként formai tanácsot ad: a szonett váljon ketté, két négyesre és két hármasra, sőt azok mindegyike is szakadjon ketté, de a tercettek vonatkozásában már némi licenciával, mert a vers vége felé a növekvő költői elragadtatottság látszatát keltheti a tagoltság elmaradása. A két négyes a várásé, a két hármas a kielégítésé, de nem epigrammai éles, hanem gyönyörködtető poénnal. Verselését tekintve mind a jambust, mind a trocheust megengedi, s mindkettő helyettesíthető spondeussal, kivéve a sor végén. A jambust pedig trocheus ne váltsa fel. A rímnek nemcsak jónak, hanem szépnek is kell lennie, ami azt jelenti, hogy hangjai ne zengjenek kedvetlenül, a szavak ne legyenek nemtelenek, s különböző beszédrészű szavak csengjenek össze. A sor szótagszámát illetően, mivel kevés a jó rímünk, a klasszikus, 11 szótagos és nőrímre végződő jambusi szonettsor helyett francia és német minták követését, a 11 szótagos nőrímes és a 10 szótagos hímrímes jambusi sorok váltogatását ajánlja. Nem javallja az olyan nyelvet, amelyben sok a mássalhangzó-torlódás, a nem lágy mássalhangzók és a mély magánhangzók. Végül a rímelhelyezésre vonatkozó tanácsait mondja el, majd saját szonettjeit elemezve itt is ajánlja az elíziót.

A szonett büszkén vállalt selypes múzsája, bár használatában Kazinczy nem követi dogmatikusan az olasz formát, és licenciáiban tekintetbe veszi egyrészt a többi nyugat-európai irodalom szonett-történetének formai fejleményeit, valamint nyelvünk sajátosságait, erősen kötött voltánál fogva valóban erőszakot követett el mind nyelvünkön, mind a hagyományos versmondattanunkhoz hozzászokott korabeli befogadói füleken. S mivel az a tény, hogy Kazinczy *A tavaszhoz* című sikerült jambusversét choriambusba hajlásáért nem kedvelte, azt igazolja, hogy a „szimultán ritmus"

ilyen jelentkezésének értékelésére túl „dogmatikus" volt a füle, ezért kifejezetten szoros Ráday-nemű versei vonatkozásában, úgy érzem, Németh László idézett megállapításának igaza van. Nem véletlen, hogy a kortársak jó része épp ez ellen rugódozott. Ugyanakkor azonban figyelmet érdemel, hogy Kazinczy, első állásfoglalásában, Virághoz írott már említett levelében a szabad jambusait nem sorolta a Ráday-nem körébe (talán rímtelenségük miatt); későbbi tanulmányaiban ugyan már nem tartotta fenn az elkülönítését, de a Németh László által felvetett kérdés szempontjából, úgy tűnik, jogosult az az elkülönítés, mert szabad jambusai nem tartoznak a Ráday-nemű, vagyis a „nyugat-európai" verselésnek azon csoportjához, amely ne engedné a magyaros értelmi tagolás lehetőségét szabadon érvényesülni. Ha Berzsenyi nagyonis jó fülét így megtéveszthették szabadságukkal, akkor az ösztönszerű szimultán ritmus nagyon jól érvényesülhetett bennük, s ezért Németh László ítéletét Kazinczy *teljes* jambus-verselésére nem lehet érvényesnek tekinteni, szerintem szabad jambusait mindenképpen ki kell venni hatásköréből. Maga az a tény, hogy Berzsenyi, aki szonettet soha nem írt, sőt később a divatjával szemben oly éles ellenállást tanúsított, kezdeti félreértések és sikertelenebb próbálkozások után ebben a formában annyira meg tudta önmagát és magasröptű költőiségét valósítani, önmagában is eléggé érvel Kazinczy szabad jambusai mellett. Arról nem beszélve, hogy azért a szonettet és szonettnyelvet kezdeményező Kazinczy utóhatásának sem lehet csak a negatív következményeit látni; hogy versnyelvünk később annyira gazdaggá és képlékennyé válhatott, hogy ezen a nyelven már a legsilányabb epigonok is szonettek sokaságát voltak képesek önteni magukból, az az egykori Kazinczy-féle erőszaktételnek nemcsak negatív, de pozitív következményeire is utal.

*

A kor vitatott verstani kérdéseihez Kazinczy nemcsak tanulmányaiban és leveleiben szólt hozzá, hanem egyik legjelentősebb episztolájában, Berzsenyihez írott verstani „ars poetica"-jában, ha úgy tetszik, „ars metrica"-jában is. A továbbiakban azért mutatunk be belőle néhány részletet, hogy láthassuk, e vitatott kérdésekben milyen módon fogalmazta meg *versben*, tehát *művészi igénynyel* a saját álláspontját; s talán azért is, hogy e részletek olvasása elgondolkoztasson a szabad jambusai magyarosságáról mondottaknak az igazságán.

A vers a számára oly kedves szabad jambusok problémáival kezdődik, az őket ért bírálatokra reagál:

Hogy jambusimra gáncs fog szállani,
Előre láttam! ők az iskola
Törvényeit bátran általszökdösik.
Becsűlik a törvényt, de csak ha jó;
Becsűlik a példát, de csak ha szép.
De kell-e törvény, kell-e a szépre példa?
S nem-széppé a szépet s a rútat viszont
Nem rúttá, e kettő kénye tészi-e?

A következő bekezdés eleje előbb átcsap a két másik versnem kérdéseire, s csak azután folytatja a szabad jambus elméletének azon kérdéseivel, melyeknek prózai-elméleti megfogalmazásával már találkoztunk:

A babonának reszkető fia
Nem lát, nem hall; tanítják, s ő hiszi.
Homér hatosban zengi hőseit,
Ugy érti mesterétől, — s a hatos szép.
Murány rotyog, totyog, potyog, szotyog;
És minthogy összefüzte Gyöngyösi,
Im a rotyog, totyog, potyog, szotyog szép . . .

A Gyöngyösi hátrahagyta négyes rímű tizenkettes négyes „glunglumi"-jának ez a szatirikus ízű bírálata azonban elméletileg érdekes összefüggésre hívhatja fel a figyelmünket, homéroszi összevetésével; a vers későbbi részében, a negyedik bekezdés elején ennek a versformának a történetével és kérdéseivel foglalkozva ezt írja:

A verselésnek legrégiebb neme
Az volt minálunk, melyen vén Tinódink,
Szikszó borától fűlve, dúdola.
Rest és siket vers, mely hat párja közzül
A sort középben kétfelé hasitván,
Csak eggyikének adja gondjait,
És mégis oly, hogy tapsolást remélhet,
Ha ihletéssel énekeltetik . . .

Elméleti tanulmányának időrendjéhez és eredeztetéséhez képest itt újdonság, hogy e versnemet nem Zrínyitől, hanem már Tinóditól eredezteti, s a legrégibb versnemünknek minősíti; viszont az, hogy itt már Tinóditól eredezteti s hogy — mint versnemeinkről írott tanulmányának későbbi változatából láthattuk — török eredetűnek tartja, valószínűleg összefügg; s mivel tudtával, akár Ti-

nódihoz, akár Zrínyihez köti, keleti eredetű, nem csoda, ha ő, a nyugati eredetű formák rajongója, nem szereti különösebben, még ha lehetséges szépségeit, különösen Zrínyinél, el is ismeri:

Mert kedves olykor még a tompa hang is.
Elhalhatatlan fényt ezen nyere,
Ki majd dicső ősének hős elestét,
Majd a kemény lány csüggesztésit dallá,
S egünkön Zrinyi csillagként ragyog.
Kevésbé könnyü mint volt Gyöngyösi,
Jóval tanultabb, s fentebb szárnyalásu.
S e versnem hordja Zrinyinek nevét.

De a Zrínyi-versnem elméleti leírása figyelmet érdemel. Amikor a vers elején Homérosz hatosához hasonlította, még lehetett volna véletlen, amikor azonban itt is hat párjáról beszél, világossá válik, hogy rímes tizenkettősünket is a hatos jambus vagy trocheus jegyében, hat verslábként fogta fel, melyek közül a rímadással csak az utolsó párnak szentel gondot a költő. Korábbi prózai eszmefuttatásában használt terminológiájának tehát, amikor a négyes rímről a páros rímre való áttérést a tetrastichonról a distichonra való áttérésnek nevezi, esetleg nemcsak sorszámmegnevező értelme van; a distichon ugyanis egy hatlábú sorfajtákból álló sorpár megnevezésére is szolgált, Kazinczy pedig láthatóan csak ennek a leírásnak a jegyében tudja értelmezni hagyományos verselésünket is.

Visszatérve a szabad jambus elméletére, így folytatja második bekezdését:

Két kurta egy hosszat ád. Tehát csak értsd:
„Remegő nyulakat, avagy bitang darut a hurok . . .”
Mert ezt Horácban igy lelé; pedig
Ő füllel, újjal méré hangjait,
Fület-varázsló zengzet, szép iambus.
Nyilván ez is szép jambus lesz tehát,
Mert törvény ellen nem kél pártosan:
„Te, szerelem ! eleget epedek; eleget iszom az üröm . . .”
S szebb, mint a gunyolt Accius sorai ! . . .

Vagyis két példasorral is nevetségessé teszi azt a horatiusi példára visszavezethető és általa tanulmányaiban és leveleiben is vitatott állítást, hogy a két szótagos jambust három szótagos verslábakkal lehet helyettesíteni:

. . . Daykának édes zengzetü dala:
„Homályos bánat dúlja lelkemet;
Talán újúlnak régi szenvedésim,
Talán tündér előre-érezésim,
Rémitnek? . . .” rosz; mert másod és negyed
Fogásiban az első tag hamis,
S középben a vers ketté nem hasad;
S igy Dayka ügyetlen s lomha verskovácsló,
Nem vétek, hogyha Virgilben s Homerben
Négy sponda lép négy dactylus helyébe;
De Dayka a másod s negyed fogásra
Spondát ne tégyen, Ők a harmadik
Cikkelyben általszökdösik gyakorta
A nyúgalom pontját, és mentek érte:
Pert vonz fejére Dayka ezt hogy teszi.

Vagyis itt is elutasítja azt a horatiusi követelményt, hogy a jambusi sor páros lábainak tiszta jambusoknak kell lenniök; egyúttal a cezúra daykai hibáit is menti. A bekezdést ezzel a kirohanással fejezi be:

Oh, marhalelkek, méltók vonni igát,
Mert fül helyébe féket kaptatok; —
Hányszor fakaszta már dongástok engem
Szelid kacajra, hányszor szelid epére!

Itt pedig azzal vádolja szabad jambusi gyakorlatának ellenfeleit, hogy dogmatikusan morákat számolnak, ahelyett, hogy a fülükre hallgatnának; ez azt az elméleti tételét is érintheti, mely jó jambusnak hajlandó elfogadni a helyzeténél és a természeténél fogva hosszú szótagok egymásra következését.

Talán még azt a részt idézzük, amely a leoninus verselést ostorozza:

Nyert a magyar dal, amidőn görög
Tetőkre léptetett. De veszte a régi,
Midőn uj éket raggatának rá.
A lagzisoknak részegült cigányaik
Tibullnak mennyei kellemü leányát
Piros csizmába bujni kényszeriték,
Hogy cincogásaik mellett a Homer
S a sánta Musa táncát lejtegetvén,
Patkós bokáit összecsattogtassa,

S a csürhe nép közt vad kacajt röpitsen.
De akinek szent tüz heviti keblét,
S Hellasnak istenségit tiszteli,
Az átkot-vonszó helytől futva fut,
S a farsanglás szentségtörő bohóit
Adrasteának boszujára hagyja.

A cigány-bacchanália látványával, arisztokratikus gőggel festett kép után annál meglepőbb az a megértés, mellyel később — mint láttuk — a személyesen is megismert tordai leoninusról ír. Végül idézzük a vers szép utolsó bekezdését, mely a szonett múzsájának megjelenítésén keresztül a Ráday-nemnek áldoz, egyúttal saját irodalmi-nyelvi törekvéseinek szép megfogalmazását is adja:

Amely leány énnékem a legelső
Sonettet ihlé nyelvünkön, Somogy
Venusiumának szózatos hattyuja,
A te éneklőddel megmérkőzni fél.
Ő nem leánya az aegis-csörtetőnek,
Nem egyik huga a Delphi szent urának,
S a zengő páncél szárnyas táncait
Pallassal felhők közt nem táncolá.
Hol a Hegyalja látni örűl magát
A sullogó Bodrognak tűkörében,
Ottan akadt ő egyszer dallva rám,
Befutva Eosnak lángsugárival.
Mint hültem el, s oh mint levék oda,
Midőn megláttam! Inte, hogy követném,
S követtem őtet. S amint e zavar
Lassúlni kezde keblemben, s az élet
Szózattal együtt tére vissza, kérdém:
Ki vagy te, szép szüz? Lángoló szemed,
S e barna fürtös üstök, e szemérem,
S orcáid színe, s e varázs kecsek,
Benned honom szép szűltjét sejtetik;
De barna, fürtös üstököd virágai,
S a hang, mely édes ajkidon lebeg,
S a mondhatatlan báj, melyet szemem
Még eggyikén sem láta szépeinknek,
Külföldinek mutatnak. Ah, ki vagy?
Csudállak és szeretlek!
S a leány
Mondá: Nevem Xenídion s Etelke.

Báróczy volt az ápolóm, az új
Szép Atticának méhe. Ő tanított
Engem szemérmes-édest selypeni,
S távozni a durva nép beszéditől,
S nevetni a durva nép vad gúnyait.
Kis énekem, mely hozzád elhatott,
Külföldnek éneke. Hallottam a
Quirina, s a szép Maeonis dalát,
S amit Torquata, s Louison s Goetchen zengtek;
S pártáik elhullott virágaikat
Pártámba fűzöm e völgy diszei mellé;
S kényem szerint eldallom bérceinknek
Mind, amit tőlök eltanulhaték.
Igy bánt Quirina a Maeonis dalával;
S Virgil s Horác Pindarnak és Homérnak
Virágaikból füztek koszorút
A föld nagy asszonyának homlokára.
Csak a butát rettenti, ami még új,
Külföld termése volt a rózsa is;
A művelés belföldivé tevé,
S hespéri eget szitt e tetők gyümölcse.
Jer, halljad lantom zengzetét. Ne kérdd:
Mindég enyém volt-e? Most már enyém.
Egyez, ha szép; mert törvényt ez teszen.
A kellem istennéit engeszteljed:
Nyert, akinek kedvellik áldozatját.

Az idézett rész elején új múzsáját még szerényen a Berzsenyivel, az antikos-mitológiai apparátus segítségével körülírt ódai múzsával szemben versenyképtelennek mondja, de azután ideális szépségű leánykaként eleven színekkel és finom, néhol finomkodó stílussal jeleníti meg. Mégsem kizárólag selypegő szépelgés ez: benne megtalálható az episztola gyalogos múzsája is, amely idealizált szépségű tárgyának leírása közben is megtűri azt a nagyon érzékletes nyelvjárási jelzőt, amely itt a folyó futásának jellemzésére szolgál, s egy ódában olvasva Kazinczy biztos felháborodottan tiltakozott volna ellene: a *sullogó* szót a Bodrog jelzőjeként. S a Ráday-nem múzsáját idegen és magyar névvel látja el; Xenidionnak s Etelkének, másik változatban Xenidionnak és Magyarcsának nevezi, ezzel is előlegezve azt, amit a továbbiakban fejteget: ez a forma idegen volt, latin, görög, olasz, francia és német formák nyomán, hatására fejlődött ki, de ma már megmagyarosodott, meghonosodott, mint a rózsa — ez is gyakran visszatérő hasonlat és

érv leveleiben is —, és elvégzi nagy feladatát, hogy a magyar nyelvet a durva nép fölé emelje, civilizálja, finomítsa. S alapjában véve helyes választ ad arra a kérdésre is, amit az ún. idegen versformák befogadása, meghonosítása s ennek értékelése jelentett, s bizonyos mértékig máig is jelent a magyar verstani szakirodalomban. Kazinczy, amikor a korban hagyományosnak számító négyes rímű tizenkettős formáját török, vagyis keleti hozadéknak tekintette, s ezen kívül lehetséges forrásként a középkori vágánsdalokra (mint a középkori himnuszköltészet fonákjára) is utal, gyakorlatilag jó irányban tapogatózik, s megfosztja ezt a verselést „autochton" magyar jellegétől, s szintén honosított, csak korábban honosított műformaként szemléli. S mivel láttuk, hogy az időmértékes versformával kapcsolatban a legjelesebb korabeli verstani gondolkodók a magyar nyelv természetéhez remekül illő voltát hangsúlyozták, ezért Kazinczy is joggal válaszolhatott a forma idegenségének a kérdésére, néhány évtizeddel meghonosításának kezdetei után, ilyen módon: „Ne kérdd: Mindég enyém volt-e? Most már enyém." S abban bízom, másik célom, a szabad jambus és a szimultán ritmus összeillőségének az igazolása is sikerült az idézett részekkel; amikor például Kazinczy elvével is ellenkezően trocheus is helyettesítheti a jambust, s ezzel úgy megperdíti a sort, mint *A tavaszhoz* általa elutasított szépségű soraiban, amikor chorijambusi lejtésű lesz ez a sora: „De kell-e törvény, kell-e a szépre példa . . .", hasonlóvá téve szabad jambusi sorát Berzsenyi alkaioszi sorához, mely a cezúra után a régi, alexandriai értelmezés szerint óhatatlanul chorijambusi jellegűvé perdül.

V. KAZINCZY, A KRITIKUS, AZ „IRODALOMPOLITIKUS"

Ezen a címen megint végig lehetne kísérni egész fogsága utáni életútját, s gyakorlatilag ugyanazokat a mozzanatokat — legfeljebb némi szempont- és hangsúlymódosulással — sorra venni, amelyekről eddig is beszéltünk. Naiv dolog volna ugyanis Kazinczyról, a kritikusról úgy szólni, ahogy eddig szokásos volt, ahogy Császár Elemér is tette néhány megjelent és irodalmi szempontból érdekesebb kritikájának értelmezésével.[95] Ha a kritikának az a célja, hogy az egyes művekről — lehetőleg esztétikai elvekkel megalapozott — olyan ítéletet mondjon, amivel befolyásolhatja az irodalmi folyamatot, akkor Kazinczynak nemcsak a néhány megjelent kritikája, hanem majdnem minden jelentős levele, emlékirata és útirajzai (az első, még az *Orpheus*ban megjelentektől a *Pannon-*

halmi utazás végső gesztusáig) természetesen képeznék vizsgálatunk tárgyát, mert mind tele vannak irodalmi vagy az irodalmi életre tartozó ítéletekkel, s mind befolyásolni akarják azt, amiről szólnak, amihez hozzászólnak.

Aligha vitatható például, hogy ennek a kritériumnak jobban megfelel a Berzsenyihez írott értékelő levele, mint a Verseghyről vagy Kisfaludy Sándorról írott kritikája, mert ez utóbbiak azoknak a pályáját, akikről szólnak, aligha tudták a kedve szerint befolyásolni, s noha nyilvánosság elé kerültek, kérdés, hogy a kritika másik lehetséges funkcióját, az olvasók ízlésének és ítéletének nevelését elláthatták-e; az általuk kiváltott indulatok ezt nem túlzottan valószínűsítik. Berzsenyi-levele viszont vita tárgyává lehetett a kor irodalmi avantgardejának, pesti híveinek és a Pesten tartózkodó Berzsenyinek körében, a megbírált költőt — minden ellenkezése, rugódozása ellenére — rákényszerítette műveinek klasszicizáló irányú átdolgozására, s az először nyilvánosság elé került, megjelent Berzsenyi-kötet versein így már rajta volt Kazinczy keze nyoma is; olyanfajta „sikere" ez egy kritikusnak, amilyet a legjobb és legtekintélyesebb kritikusok is legfeljebb álmodnának maguknak. Azt vihette végbe — részben — Berzsenyi életművén, amit Csokonaién csak szeretett volna, Kisfaludyén nem sikerült véghezvinnie, s kárpótlásul a Dayka-kiadás során alkalmazott igen óvatos, mégis a közönségben nagy felhördülést kiváltó korrekciók maradtak számára, meg saját munkái csiszolgatása addig, amíg még hívei szerint is inkább elrontotta, mint javította őket. Ha meggondoljuk, hogy a kor egyik legnagyobb magyar költeménye, Berzsenyi: *A közelítő tél* c. verse Kazinczynak köszönheti mind oly sikerült címét, mind klasszicizálóra váltott végét („Bartsim barna kökényszeme" helyett „Lollim barna szemöldöke"), akkor bepillantást nyerhetünk abba a „korrekciós" műhelybe, amely az eredeti vers klasszikus ódaformájának látszatra megfelelőbb klasszicizáló stílusréteg és a dunántúlias magyar színek remekül kiegyensúlyozott egységét kissé elbillenti az általános emberi, egyetemes érvényű réteg javára, s ezzel talán valóban „megemeli" az értékét; mindenesetre olyanná teszi, amilyenként él a magyar irodalmi köztudatban, s egyúttal az összöveg partikulárisabb szerelmi lírai jellegét egyszer s mindenkorra kiszorítja ebből a köztudatból.

Hogy ez a beavatkozás a szuverén alkotói folyamatba erőszaktétel-e egy költői természeten, a tehetség jellegén? Minden bizonnyal; csak az a kérdés, hogy a tehetség mélyebb természetének a félreismerésével, vagy épp ellenkezőleg, a véletlenszerű elemek lecsiszolásával épp az igazán lényeges sajátságok kibomlását teszi

lehetővé. Az biztos, hogy Kazinczy beavatkozása nélkül egészen más Berzsenyit ismernénk, az ősszövegek Berzsenyijét.[96]

A sikeres, az önmaga legjobb formáját nyújtó Kazinczy-féle korrekciós tevékenységet tehát a Berzsenyi költészetére gyakorolt hatásán lehet lemérni; hisz Berzsenyi szuverén egyéniség volt, Kazinczy tanácsainak legnagyobb részét visszautasította, amit elfogadott belőle, annak egy része is a mester tekintélye előtti főhajtás volt olyan kérdésekben s olyan művekkel kapcsolatban, melyek számára sem voltak túl fontosak. De épp Berzsenyi példája bizonyítja, hogy az egyetemesítő, klasszicizáló korrekciós tevékenység, amellyel Kazinczy klasszicista ízlésének megfelelően át akarta alakítani — nemzet- és ízlésnevelő szempontoknak áldozva — a nyilvánosság elé kerülő klasszikus magyar értékek szövegeit, azokat csak mássá, de nem biztos, hogy minden esetben rosszabbá tette volna.

A nyelvművelési programok kialakulásának hátterében már szembeállítottuk a másodrendű originalitást az elsőrendű fordítás fölé helyező Csokonait és az ezzel ellentétes álláspontot valló Kazinczyt. Most itt az ideje, hogy ezzel kapcsolatban néhány elméleti kérdést tisztázzunk, egyúttal felvessük ezek összefüggésének problémáit a korabeli korrekciós gyakorlattal.

Azzal kell kezdenünk, hogy Kazinczy Csokonai-nekrológja a korrekciós jellegű Csokonai életműkiadás igényének a bejelentésével a debreceni kálvinista irodalmárok körében — mint láttuk — egyöntetű ellenállást váltott ki. Majd egy évtizeddel később pedig a megvalósított korrekciós Dayka-kiadás főleg a dunántúli katolikus írókat és pest-budai elvbarátaikat fogja felháborítani. Pedig ez a kiadás szinte mintaszerű filológiai apparátussal, kora eddigi magyarországi „kritikai kiadás"-gyakorlatát messze meghaladó pontossággal, a variánsok közlésével és az általa javított szövegrészek eredetijének feltüntetésével „született meg", amivel jóval felülmúlja a csaknem három évtizeddel későbbi, Döbrentei-féle posztumusz Berzsenyi-kiadás színvonalát. De bármennyire is kitűnő kiadási gyakorlatról van szó, ahhoz, hogy a vele szembeforduló debrecenieket és dunántúliakat konzervatívnak minősítsük, kell némi kazinczyánus elfogultság. Különösen akkor, ha a költői személyiség és szöveg tisztelete kérdésében Kazinczyval szembeforduló Kölcseynek (az iliászi plágiumpörben) vagy a Kazinczy-életmű kiadása kapcsán a korrekciós gyakorlatát elítélő Toldynak (a kazinczyánus irodalomtörténeti szemlélet kialakítóinak, klaszszikusainak) viszont igazat adunk a mesterrel szemben.

Ez a meglehetősen furcsa „elvi" eljárásmód, a maga kétségtelen elfogultságaival, megérdemli, hogy alaposabban szembenézzünk

vele. Mindenekelőtt azt kell végre tisztázni, hogy ha az 1817 utáni Kölcsey és az 1831-es Toldy szempontjából Kazinczy korrekciós gyakorlata és a szellemi tulajdonról vallott, klasszicista felfogása korszerűtlennek tűnik, akkor az e kérdésben vele korábban szembekerülők álláspontja is igazolódik; már csak azért is, mert Európában ez az álláspont kb. fél évszázada uralkodott már. Fazekasék állásfoglalása némi naivságnak tűnő félreértések miatt az utókor szemében kompromittálódott az Árkádia-pörbeli magatartásuk következtében. De Kis Imre sokszor kinevetett érve arról, hogy az Árkádia Barthélemy abbé *Anacharsis*ában jó szamárlegelőnek van nevezve, két dologról árulkodik. Az egyik arról, hogy a debreceniek Kazinczy és Domokosék 1802 őszi összecsapása után, melyről Kazinczy oly szenvedélyes beszámolót küldött Virágnak,[97] tudták, hogy tőle Debrecen és a „debreceniség" semmi jót nem várhat, és ezért látszólag ártalmatlan gesztusai mögött is az oldalvágás lehetőségét keresték; a másik arról, hogy a debreceniek alaposan ismerték a kor görögös neoklasszicizmusának divatművét, az *Anacharsis*t, s ez is korszerű irodalmi tájékozottságukat mutatja. Hogy képzőművészeti tájékozottságuk alatta maradt a Kazinczyénak, s hogy Schiller életművét sem ismerték annyira, az a vita során bebizonyosodott; az azonban nem, hogy Kazinczynak az e korbeli „irodalompolitikai" gesztusai oly szoros összefüggésben állnának a korszerű neoklasszicizmus irodalomszemléletével.

Mégpedig több okból. Mindenekelőtt azért, mert Kazinczy az originalitáselvvel szembeforduló fordításprogramjával nem áll a modern klasszicizmus elvi alapján, mint ahogy korábban hitték, sőt még a klasszicizmus kevésbé modern változatainak elvi alapján sem. Nála ugyanis az originalitás ebben az időben nem jelent többet, mint nem fordítói tevékenységet; s a vele szemben álló Csokonai és hívei számára sem jelenthet egyebet az originalitás fogalma ebben a szembeállításban; tehát semmiképpen sem jelentheti a romantikus értelmű eredetiség követelményét. Ezt a kazinczys fordításprogramot tehát nem lehet klasszicistának minősíteni: ugyanis egyetlen európai nagy klasszicista virágkor irodalma sem merült ki műfordítói tevékenységben; sőt, éppen ellenkezőleg, a klasszicista korok nagy művészete a nagy minták által felszabadított egyéni alkotói tevékenység korszaka volt, s a klasszicisták követték ugyan az örök példákat és mintákat, de ritkán fordították őket. A romantikus originalitáselv túllépett az eredetiség klasszicista értelmezésén, s az alkotókat nemcsak fölmentette az ilyen örök minták és a belőlük elvont szabályok követésétől, hanem azt igényelte tőlük, hogy minden tekintetben egyéni, eredeti, az eddigi irodalmiság határait túllépő és új törvényeket teremtő műveket

hozzanak létre, s ennek elméleti alapja a romantikus módra értelmezett zsenielv.

Saját kora külföldi gyakorlatát tekintve azt a paradoxont állapíthatjuk meg, hogy Kazinczy nagy mintái, a német klasszikusok nem fordítottak sok „mintaművet", ezzel szemben a korai romantikusok, különösen August Wilhelm Schlegel, igen kiterjedt fordítói életművet hagytak hátra. Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy Kazinczyt ezen az alapon romantikusnak minősítsük; nemcsak azért, mert más Shakespeare életművét, a nagy spanyolokat és görögöket fordítani, ahogy a németeknél történt August Wilhelm Schlegeltől Hölderlinig, és más Marmontelt, Gessnert és Osszián̈t, mint Kazinczynál, mert ő Goethét és Shakespeare-t is fordított, ha nem is mindig a leghívebb formában és a legjobb műveikben. De ahogy azért, mert fordított, és hosszú ideig csak fordított, sőt azt az egyedül aktuális és magasrendű irodalmi tevékenységnek minősítette, nem lehet romantikusnak nyilvánítani, csupán azért, mert a korabeli romantikusok is sokat fordítottak, ezen az alapon éppoly kevéssé lehet klasszicistának minősíteni, mivel a klasszicisták és klasszikusok nemcsak nem fordítottak sokat, hanem irodalmi praxisuk lényege állt szemben a fordításelvvel; ők a cicerói kópiaelv helyes képviselői voltak korukban, Kazinczy pedig ezt, mint láttuk, a hibás originalitással azonosította.

Ebből a gondolatmenetből azt ismétlem meg, hogy Csokonai originalitáselve sem romantikus; akik az ő életműve érintetlen kiadása mellett szálltak síkra, nem feltétlenül vallottak az ügyben romantikus nézeteket; a későbbiek, akik e kérdésben szembekerültek Kazinczyval, a szellemi tulajdonjognak inkább romantikus változatát képviselték, a korábbi szembekerülőknél valószínűleg nagyobb szerepe volt a hasonlóan zsenielméleti alapú modern klasszicizmus szellemi tulajdonjog-értelmezésének. A korrekcióelv, mint egy additív kompozícióeszmény velejárója, természetesen antiromantikus jellegű; ez azonban nem jelenti azt, hogy a romantikusok nem korrigálták műveiket. A különbség az, hogy a romantikusok az eredeti ihlet hatására létrejött organikus műalkotást tekintették autentikusnak, s így, ha jelentős korrekciókat is hajtottak végre rajta — mint pl. Vörösmarty még a legjelentősebb művein is —, e javítások igyekeztek érintetlenül hagyni az ihlet teremtette organikus műalkotás lényegi jegyeit. Az viszont tény, hogy ezt a korrekciós munkát a szerző kizárólagos jogának tekintették, külső beavatkozást elvileg nem helyeseltek, még ha időnként kénytelenek voltak is, főként politikai okok miatt, megengedni azt hol egy cenzornak, hol egy szerkesztőnek. Ami azonban a nem élő költők műveinek kiadását illeti, mindezek a szép elvek nem nagyon tükrö-

ződtek a gyakorlatban: Döbrentei 1842-es Berzsenyi-kiadásában szemrebbenés nélkül „modernizálta" Berzsenyi poétikai szakkifejezéseit, vagyis beleerőltette a tiltakozni már nem tudó barát szövegeibe a maga túlzó purista terminológiáját; még Toldy is, amikor lényegében változatlanul újra kiadta Dayka versei Kazinczyféle 1813-as változatát, csak a *rényt* javította vissza *virtussá*. De ha az európai irodalmak élvonalának viszonylatában az ilyen „belejavítós" kiadói gyakorlat már nem is minősülhet korszerűnek, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez az elmaradottság is elég relatív; magának az élvonalnak a világában is csak pár évtizede volt aktuális Macpherson Osszián-hamisítványa, s ekkorra még alig leplezték le (igaz, hogy Chatterton már belebukott ebbe a divatba), körülöttünk pedig pl. a csehek királyudvari és zöldhegyi kéziratával még csak ezután kezd meghonosodni ez a nacionalista ízű múlthamisító eljárás. Van azonban más ok is arra, hogy Kazinczynak ezt a korrekciós kiadói eljárását mégse minősítsük oly kirívóan meghaladott módszernek a kor Magyarországán.

Ehhez szükséges néhány történeti tényt felidézni. Ha felütjük Kazinczy levelezése II. kötetének név- és tárgymutatóját, a fogsága utáni leveleiben Dayka először Virággal váltott levelezésében merül fel. Mégpedig úgy, hogy Virág levele említi ugyan először, de a levél szövegéből világos, hogy Kazinczy elveszett leveleire reagál benne. Virág tulajdonában volt ugyanis Dayka verseinek egyik legfontosabb kéziratos gyűjteménye, s ezt el is juttatta a kiadni szándékozó Kazinczynak. A kéziratok birtokában levő Kazinczy azután először Kis János barátjához fordul az alábbi kéréssel: „Minekelőtte sajtó alá mennek, látni fogod, és kérni foglak, hogy a mi diszt rajtok tehetsz, tedd meg. A Dayka árnyéka köszönni fogja halotti áldozatodat."[98] S mi volt erre Kis válasza? Abban a levelében, amelyben először ad hírt Kazinczynak az új költőcsillag, Berzsenyi felbukkanásáról, így ír: „Dayka verseit óhajtva várom s gyönyörködni fogok olvasásokban."[99] Tehát nem jelzi, hogy Kazinczy kérésének eleget tesz-e, de nem is tiltakozik ellene.

A Dayka név következő felmerülése a levelezésben ennél is érdekesebb. 1802. november 27-én első fogsága utáni levelét küldi Csokonainak. Ezt írja benne: „Sajtó alá készítem Daykának verseit. Imhol vannak. Tekintse meg az Ur, és a hol igazgatásra valót lát bennek, tégyen próbát rajtok, ha szennyeket lemoshatná e? Egynehány dala olly édes, mintha a szerelem sugallotta volna . . . de az Abeilard és Heloiz levelei gondos kezeket kívánnak. Kérem az Urat, ne vonja-meg tőlök barátságos segédét. Háládatosan fogok az ur felől emlékezni az előbeszédben."[100]

December 12-én újabb sürgető levelet ír: „Daykámnak versei . . . eddig kezénél lesznek az Urnak; s annyira óhajtom látni, hogy a Dayka Heloizze eránt tett kérésemet teljesítette, hogy a nagy óhajtás miatt ismét alkalmatlankodom előhozásával..”[101] Az év karácsonyán jön először válasz Csokonaitól, aki azért ment ki Bagamérbe az ünnepekre, hogy: „. . . a Tekintetes Urhoz Semjénbe egy félnapra általmenvén, szerentsém lesz holmi Literariumokról szólani, s jelesben *Daykának hagyományi* felől bővebben értekezni. Én itt az únalmas hosszu estvéken egy futó Recensiot tettem minden Munkájin keresztül, melly Fragmento mintegy 2 árkusra terjed: óhajtom előbb közleni a Tekintetes Urral, mig kezemet a szent maradványokra tenni merészelném.”[102] S ezután, 1803. február 20-i levelében el is küldi ezeket a jegyzeteket.[103] Ezek a legjelentősebb korabeli kritikát jelentik Dayka költészetéről; de nemcsak azt: időnkénti megjegyzései: „Vessük ki belőle, — ebből a boldogabb éghez is méltó kis Darabból azt a Hercynai Barbarismust!” . . . „De kettőt ebben a Poemában máskép szeretnék . . . A *második*, a minn változást tenni szeretnék, ez: . . .” stb., ennyi is azt bizonyítja, hogy Csokonainak semmi elvi kifogása nem volt Dayka költeményeinek korrigált kiadása ellen. S bár Kazinczyt nemcsak Csokonai megjegyzéseinek alapossága lephette meg, hanem néhányukkal nyilván nem is értett egyet, a maga kiadói tevékenysége számára annyira hasznosíthatónak, kiaknázhatónak tartotta a munkáját, hogy visszautasította anyja gőgös tiltakozását az ellen, hogy ilyen „ágrólszakadtakkal” tartson kapcsolatot, és otthonába is meghívja őket, így írva neki: „Ne vegye Asszonyám tiszteletlenségnek, vakmerőségnek, ha én azt állítom, hogy birok annyi észszel, hogy az embereimet megválaszthatom. Csokonainak vannak igen szép oldalai, mellyért őtet nem én, de a legnagyobbak is distingválják. Én ő vele szoros kötelékben nem vagyok. De nekem nem válik gyalázatomra az ő barátsága, mellynek ő most eggy szép jelét adja, és a melly engemet háládatosságra kötelez, ha némely ember nevet is talán rajta. Én tudván az Asszonyám idegenségét ő eránta (melly csak onnan eshetik, mivel ő testvére eggy falusi notáriusnak), őtet ide soha nem hoztam; sőt négy embert kértem levelem által, hogy ide ne jőjjön, félvén, hogy Asszonyám velek éreztetni fogja, hogy nem ugy nézi őket, mint én. De most kéntelen vagyok Csokonait vagy harmad napra ide hivni, dolgozni. Azért nékem pénzt adnak.”[104]

Az itt kifejtettek alapján világos, hogy Csokonainak aligha lett volna joga tiltakozni műveinek korrekciós kiadása ellen, ha ő is hajlandó volt részt venni egy ilyen korrekciós kiadás munkálataiban. Az ő originalitásfelfogása tehát összeegyeztethető volt egy

ilyen kiadással, itt Kazinczyval szemben nem a barikád túlsó oldalán áll. Így aztán nem csoda, hogy Kazinczy annyira meglepődött az épp Csokonai egykori debreceni barátai köréből jelentkező ellenállástól. Ennél meglepőbb csak az, hogy ezt érvként nem szögezte velük szembe, sőt később elfelejtkezett arról, hogy a megígért köszönetmondást nyilvánítsa Dayka-kiadása előszavában Csokonai „szolgálataiért".

Így megállapítható, hogy az originalitás vagy fordításprogram vitájának frontjai nem esnek egybe a korrekcióval vagy a korrekció nélkül való kiadás vitájának frontjaival, és Csokonai 1802—1803-as álláspontja a Dayka-kiadás ügyében nem esik egybe Fazekaséknak az 1805-ös, a Csokonai-kiadás kérdésével kapcsolatos álláspontjával. A korrekcióval kiadó Kazinczy pedig olyan szövetségest is táborához tartozónak mondhat, mint Csokonai. Ez nem jelenti azt, hogy álláspontjuk teljesen megegyezett. Csokonai nagyobb esztétikai érzékenységgel és nagyobb kritikával szemlélte Dayka életművét, mint Kazinczy; ha egyszer valaki alaposan végigelemezné Csokonai bírálatát, illetve Kazinczy Dayka-kiadásának tényleges változtatásait, valószínűleg arra az eredményre jutna, hogy Kazinczy volt a kongeniálisabb kiadó, hogy Csokonai kb. nagyobb változtatásokat hajtott volna végre Dayka szövegein, ha ő diszponált volna felettük — miután Kazinczy ajánlatának elvileg nem állt ellen.

*

Kazinczy kritikáira visszatérve, közéjük számlálhatjuk mindazon leveleit, melyekben a közvetlenül vagy közvetve hozzá forduló írók vagy költők műveire megteszi a biztatóan általános vagy a részletekbe menően alapos és sok javítási javaslatot tartalmazó megjegyzéseit. Nem beszélve arról hogy az egyes baráti levelekben megküldött versekre hogy reagál, vagy hogy várja el barátaitól, hogy hasonló módon reagáljanak az ő elküldött verseikre. Eleinte a hozzá közvetlenül forduló költők kaptak részletesebb elemzést, pl. Kozma Gergely, Döbrentei, Buczy Emil stb., míg a közvetve hozzá fordulók, mint Berzsenyi 1803-ban Kis Jánoson keresztül, csak általánosabb lelkesítést kapnak; de minél inkább pályázik az irodalmi vezérségre, minél inkább szeretné a magyar irodalom folyamatát a saját képére és hasonlatosságára alakítani, annál kevésbé vár ilyen gesztusra; 1808-ban pl. Berzsenyi azzal a céllal küldte el verseit Kis Jánosnak, hogy döntsön sorsukról, s ha méltónak tartja őket a publikálásra, akkor segítse megjelenésüket. Kis viszont a Bécsből Sopront útba ejtve hazafelé utazó Kazinczynak felajánlja a kiadás lehetőségét, s Kazinczy, felismerve a kéz-

iratgyűjtemény jelentőségét, a szerző közvetlen kérése nélkül is örömmel él a lehetőséggel, s magával viszi a versgyűjteményt.

Debrecennel és Verseghyvel való szembekerülése után és talán a Herderrel való alaposabb megismerkedés nyomán Kazinczyban egyrészt megerősödik az elhatározás, hogy a magyar irodalmi élet megelevenítéséhez recenziók által is hozzájárul, és az olvasóközönség nevelésére is felhasználja ez alkalmat. Ha lényeges különbség nincs is csak „intern" célokra készült, mert nem publikált művekre vonatkozó kritikai megjegyzései, valamint a megjelent művekről írott kritikái között, azért az elég lényeges különbség, hogy magyar irodalmi folyóirat híján ez utóbbiak Bécsben, németre átdolgozva, és nem kifejezetten csak a magyar olvasóközönség tájékoztatására publikálódnak, méghozzá a közlési fórum, az *Annalen*[105] szokásának megfelelően név nélkül, tehát Kazinczy „zászlóbontása" ezen az úton csak elég közvetetten történik meg. S mindig kihívhatják maguk ellen azt a vádat, hogy a külföld közvéleményének félretájékoztatására, a magyar szellemi értékek megbecsülésének az alászására irányulnak az írásai. Ezért kritikái tulajdonképpen akkor fognak igazán eljutni a megcélzott magyar közönséghez, amikor az *Erdélyi Muzéum*ban is publikálja őket (a Kisfaludy Sándorról és a Pápay Sámuelről írottakat).

Kritikáinak, vagyis az aktuális magyar irodalmi életre reagáló írásainak szerves előzményei azok a művei, melyekben a saját kora irodalmi állapotait előkészítő magyar irodalomtörténeti folyamat értékelésével foglalkozik. Ez egyrészt publikációk előkészítésével vagy megvalósításával történik, másrészt a *Tübingai pályairat* számvetésével. Már ezekben az években, mindjárt fogsága után megkezdi Zrínyi kiadásának előkészítését, hogy a Rádaytól örökségbe kapott Zrínyi-kultusznak áldozzon. S ahogy az ő négy versidomának egyikét Zrínyiről nevezte el mint legjelentősebb használójáról, másik versneme kezdeményezőjének, Sylvester emlékének is áldoz a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* I. kötetének megjelentetésével. A *Tübingai pályairat*ban magyar irodalomtörténeti vázlatot is ír, melyet az *Erdélyi Muzéum* I. füzetében fog megjelentetni.[106] Ebben a magyar nyelvű irodalom előmozdítása ügyének szemszögéből ítéli meg uralkodóinkat, s így Kálmánt, aki tudtával először rendelte el törvényeink latin nyelvű leírását, valamint Mátyást, aki nem törődött a magyar nyelvű irodalom támogatásával, meglehetősen elítéli. Pápay szemléletéhez hasonlóan annyira következetesen csak a magyar nyelvű irodalom fejlődése foglalkoztatja, hogy Janus Pannonius neve az *Erdélyi Muzéum*-beli publikációjában csak egy jegyzetben fordul elő, s az is azt közli: úgy hírlik róla, hogy dolgozott egy magyar grammatikán. Nemzeti nyelvű irodalmunk fellendü-

lését a reformáció hatásának tulajdonítja, a reneszánsz század íróit név szerint csaknem teljességre törekvően felsorolja, a jelentősebbek közül talán csak Bornemisza és Rimay hiányoznak. A XVII. századot nemzeti nyelvű irodalmunk tovább emelkedő virágkorának mondja, kiemeli Pázmány és Káldi érdemeit (érdekes viszont, hogy az előző században nincs a felsoroltak között a „kálvinista Káldi", Károli Gáspár). Majd Gyöngyösit és Zrínyit kiemelve és összegezve így ír: „... Gömöri Vice-Ispán Gyöngyösi Istvánnak Epószai, kivált pedig a nem tanúlt Olvasónak ugyan a Gyöngyösiénél kevésbé, de a tanúltnak s értőnek sokkal inkább tetsző *Zrinyi Miklósé*, mellyben ez a maga Ősének, a Szigetnél elesett Miklósnak, bajnok tettét éneklette, literaturánk legcsillogóbb szakában is tisztelt mívek fognak maradni."[107] Majd Mária Terézia korszakát emeli ki mint az új epochát irodalmunk fejlődésében, s a nagy királynő érdemének tudja be, hogy a magyar testőröket megismertette „a Bécsi szép világ tónusával". Előzőleg Ráday, Orczy, Faludi, Teleki József nevét, a testőrök közül pedig Bessenyei, Báróczi és Barcsay nevét említi, valamint a hozzájuk csatlakozó Ányost. A tanulmány végén az új korszak magyar újságjait és folyóiratait sorolja fel néhány adattal.

A továbbiak az *Erdélyi Muzéum*ban már nem jelentek meg, szerencsére, mert ha a kor magyarsága megtudta volna, hogy Kazinczy híres *Tübingai pályamű*vében, amelynek létéről az irodalmi körökben mindenki tudott, milyen elfogultsággal értékelte saját kortársai tevékenységét, talán még a kritikák fogadtatásánál is nagyobb felzúdulást váltott volna ki.

Az írók legtöbbjéről nincs bíráló megjegyzése. Teleki magyar prózaíróként dicsőül meg egy, az *Orpheus*ban közölt egykori beszédje alapján, Kis pedig prózaíróként a Kazinczy La Rochefoucauld-fordítása elé írt bevezetésével. A költőket kezdve Rájnistól egy strófát idéz bírálat nélkül. Utána Földi dicséri, de ilyen kiegészítő kommentárral. Virágról, Barótiról, Rádayról (az utóbbiról ráadásul igen hosszan) csak dicsérőt mond, Daykától nagy dicsérettel két verset is közöl. Csokonai következik két verssel, pozitív hangnemben, Daykához hasonlítva: „A szeretetre méltó Daykához minden költőink között ő hasonlita legtöbbet, de érzelmei nem olly lángolók, s nyelve nem olly nemes, sőt néha tisztátlan, s nem ritkán szükségtelen alacsony."[109] Az egyik vers — *A reményhez* — neki nem tetsző részeit aláhúzással és felkiáltójellel is kiemeli, és mentségére csak annyit tud mondani: „Ez énekben mentségére lehet a szegény

Csokonainak, hogy ő ezt a szörnyü hosszuságu schémát a Kosovich közönséges kedvellést nyert muzsikai compositiója miatt választotta, s meglehet, hogy parancsolatja volt, hogy erre irjon. Az ének valóban bájoló, s tanulatlan olvasónak sokkal kedvesebb lesz mint a Dayka két dalai, mert — Non quivis videt immodulata poemata judex! A Csokonai verseit olvasván, azt vélnénk, hogy ő ezeket készen merítette magából, a Daykáén megtetszik a kinlódó körömrágás."[110] Ha ehhez hozzávesszük, hogy Kazinczy irigységgel vegyes kritikája tárgya volt Édes Gergely, Gyöngyösi János és Mátyási József, amiért oly könnyen írtak, s mily büszke volt a saját izzadságos versírói munkájára, akkor helyesen mérhetjük le ennek az „elismerésnek" a valóságos értékét. Ugyanerről a Csokonai-versről viszont így szól a pályamű beadott német nyelvű szövegében: „Poetische Funken sind auch hier und der Vers fliesst bezaubernd, nur dass wegen Lillen die Trillen wie mit Haaren herbeigezogen werden. Aber ob das Lied wirklich schön sei? ob das Vergnügen des Lesers nicht fast in jeder Zeile gestört werde? ob man von diesem Lied angeregt wird — das sage jedem sein eigenes Gefühl."[111] A látszólagos objektivitás mellett valósággal szájába rágja a derék külföldi olvasójelöltnek, hogy mit kifogásoljon a versen.

Verseghytől is két dal következik, melyekről megjegyzi, hogy nemrég megjelent kötetének legszerencsésebb, német dalok után dolgozott darabja. Az elsőnek a szövegébe belejavít alaposan (vagyis korrigálja), majd megindokolja, hogy miért. A másikat viszont megdicséri: „Ez a kis dal olly szép, hogy a tiszta ízlésű olvasó előtt bizonyosan ér annyit mint a nagy sereg által csodált óda a Reményhez."[112] Még dicsérni is csak így tud, a másikat és népszerűbbet lefelé nivellálva. A német szöveg még határozottabban kiemeli, hogy mindkét vers, amit felvételre méltónak talált Verseghytől, németből való fordítás.[113]

Kisfaludy Sándortól két dalt közöl, dicsérettel és olyan megjegyzésekkel, melyek azonosak a későbbi kritikájának dicsérő megállapításaival; itt is a *Boldog szerelem* dalait tartja a jobbaknak, amivel már saját kora olvasóinak ítéletével is ellenkezésbe jutott, nemcsak az utókoréval. Dessewffy barátjától, a gyenge költőtől viszont három verset is hoz, dicsérettel, majd Orczy, Barcsay és Kis János költészete kap hasonló jó véleményt.

Mint látjuk, a *Tübingai pályairat* dióhéjban tartalmazza nemcsak Kazinczy, az irodalomtörténész nézeteit, hanem a kritikus Kazinczyéit is. Hogy az ezután megjelenő kritikái viszont mégsem azokat kritizálják, akikről itt annyi kellemetlenkedő megjegyzést tett (a debrecenieket), az a könyvkiadás véletleneivel is összefügg, hisz Csokonai 1805-ös, Gottlieb-féle kiadása már meghaladott ese-

mény volt; s mivel a tízes évek Csokonai-kiadásának bírálatára Döbrentei kérése ellenére nem vállalkozott, csak élete utolsó éveiben tett kísérletet arra a *Muzárion*ban, hogy a nyilvánosság előtt is állást foglaljon vele kapcsolatban, de a visszhangját látva abban sem volt sok köszönet.

*

A továbbiakban szeretném bemutatni kissé részletesebben az irodalomszemléleti szempontból legjelentősebb három kritikáját, mégpedig két olyant, amely megjelent művekről iródott és önmaga is publikálódott (Verseghyről és Kisfaludy Sándorról), egyet pedig még meg nem jelent műről (Berzsenyi kéziratairól), mely önmaga sem a megjelentetés céljából készült, hanem azért, hogy még a megjelenés előtt befolyásolja a szerzőt, és így bizonyos mértékig meghatározza a megjelenendő irodalmi szöveg jellegét.

Időbelileg rendkívül közel születtek egymáshoz. A Verseghyről írtat 1808. november 4-i levelében küldi el Rumynak,[114] Berzsenyinek 1808. december 23-án elküldött levelében írja meg részletes véleményét,[115] a Kisfaludy-recenzió elkészültéről pedig 1809. április 8-án ad először hírt Döbrenteinek.[116] Mivel oly közvetlenül követik a *Tübingai pályairat* munkálatait, valószínű, hogy azoknak során kapott új impulzust a már egyébként is tervezett recenzeálás megkezdésére.

A Verseghyről írott bírálat először a kötet címét *(Magyar Aglája)* bírálja, majd ismerteti a kötet felépítését. Majd az érdemiekre áttérve, megállapítja, hogy Verseghy a horatiusi versmértékek és a német lírai sémák használatában nagy könnyűséget sajátított el. Különösen ez utóbbiakban kevesen tehetik vitathatóvá a koszorúját, mert a magyarban kevés a rím, s így akik rímes és skandáló verseket írnak, kettős nehéz igának vetik alá magukat. Innét van az, hogy a legjelesebb magyar költők, mint Kis, a rímes verselésben csak rímekben dalolnak — annál dicséretesebb, ha költőink közül egyesek ebben a versformában is kísérleteznek.

Az elismerő első bekezdés után jönnek a kevésbé elismerő megjegyzések: a költemények nincsenek könyvekbe felosztva; ódák és dalok, valamint sikamlós történetek Boccaccio *Dekameron*jának ízlésében elbeszélve tarkán keverednek egymással, igazi olla potrida; s ez zavarja azoknak a kedves daloknak a nyugodt élvezetét, melyeket Verseghy Horatiusból vagy az újabbakból lefordított, és szerencsésen fordított le. A következő kiadás számára azt kívánja, bár mindegyik az őt megillető rubrikába kerülne. Kifogásolja, hogy népies elbeszélést *(A baktai paraszt)* a legalacsonyabb rendű tárgygyal hexameterekben írt meg, ahelyett, hogy mint Ratschky, az

osztrák költő, rímes versekben írta volna. Méghozzá Ratschkynak elég volt hozzá 66 rövid rímes sor, Verseghy azonban 134 hexameteres sorban beszél el. (És a *Ludas Matyi?* — Megj. tőlem. Cs. L.) Ezután tételesen felsorolja a szerinte sikeres vagy viszonylag sikeres ódákat és dalokat, többnyire megnevezve a forrást is, majd megjegyzi, bár ahelyett, hogy a szerző hosszú és eléggé undorító elbeszélésekben tetszelgett volna, amelyek a műbarátok képzett ízlését csak megbotránkoztatják, még inkább vagy 10 ilyen dalt adott volna.

Valóban, költőnk ízlése nem tiszta: „Edles ist mit unedlem, schöne mit unschönem gepaart, und er scheint einen verdorbenen haut-gout zu besitzen oder affectiren zu wollen." Egyes alacsony kifejezéseit mint nem helyükön valókat bírál, s Boccaccióra hivatkozva megköveteli, hogy ami erkölcsileg nem szép (sittlich schön), az legalább érzékileg szép legyen (sinnlich schön), vagyis szép nyelven fejeződjék ki, s ne a Verseghy-féle durvasággal. Ezután a grammatikáját általánosan rossznak elismertnek nevezi, s néhány provincializmusát bírálja; ugyanakkor viszont dicséri szerencsés szórövidítéseit. Végül az *Egy goromba poetára* c. epigrammát Révaira vonatkoztatja, s Verseghy szemére hányja, hogy ezt a versét publikálta.

A séma nagyjából így fest: a kötet külső leírása, az érdemek kiemelése, a kötet beosztásának bírálata, a témának meg nem felelő versforma elvetése, a sikeres versek tételes felsorolása, a kötet összevisszaságában és az ízléstelen, illetve kétértelmű versekben kifejeződött költői ízléstelenség ostorozása, a nem helyénvaló szavak kifogásolása, a helytelen nyelvtan elvetése és a helyes nyelvújító gyakorlat megdicsérése.

A Berzsenyi-kötethez először szintén a nyomdai külalakra, a címlapra, a költő nevének helyesírására vonatkozó megjegyzéseit mondja el, majd a már idézett dem Tone nach három könyvre osztását javasolja. Majd a Myrrhámat szó helyesírásával kapcsolatban azt ajánlja, hogy ne Wieland, hanem Goethe és Schiller példáját kövessék, tehát az idegen szavak eredeti írásmódját használják, és ne honosítsák az ortográfiájukat.

Ezután jönnek a részletekbe menő, többnyire nyelvi jellegű megjegyzések az egyes versekre. Berzsenyi gyakori nyelvi hibái között sorolja fel a kifejezés kétértelművé váló bonyolultságát, a gyakori sorátlépéseket, különösen a rímes daloknál, amelyekben szerinte a főnév a melléknévtől vagy a partikuláitól még a hemistichiumnál, tehát a sorfelező cezúránál sem válhat el. Ezért azt követeli, hogy a rím és a comma, vagyis a tagmondat vége essen egybe a sorvégeken, mert ha a comma átcsúszik a következő sor elejére, meg-

akasztja a nyelvet. Főnév és partikulájának enjambement-szerű szétválasztását az ódákban sem szereti, sorban meg is jegyzi őket. Tiltakozik az ellen, hogy a lágy görög *ch*-t a puristák módjára *k*-val írja, és kifogásolja az ódáiba önkéntelenül becsúszott rímeket, mert az ízetlen tordai lantos leoninus-költészetére emlékeztetnek.

Kifogásolja a vétkes és szerinte komikus hatású nyelvjárási hangutánzó szavakat, a hibás és barbarizmusnak minősített szólásokat, a túlburjánzó stilisztikát, a dunántúli ejtés miatt helytelen időmértéket; az ódákban a magyar nőneveket klasszikussá akarja változtatni (Bartsi — Lolli, Ilonka — Melissza stb.), a klasszikus neveket kevésbé elkoptatott változatukban ajánlja (Philoméla — Daulia), még a saját maga által egykor faragott szavakat is kifogásolja újabb ízlése jegyében („Nyögdécselni. Ezt a szót valaha én faragtam. Azt hittem, hogy szép. Nem az: nyögdelleni — az szép.").

A verseket ő írta le saját kezével s helyesírásával, az általa javasolt könyvbeosztásban. Tíz költeményt le sem másolt, mert nem közlendőnek ítélte őket; erről még lesz szó; de az általa lemásoltak közül is többre, méghozzá két dalra mondja ki az ítéletet, hogy kisebb értékűek és ezért elhagyhatók.

A II. könyvbe besorolt ódák közül a nagyobbakkal részletesebben is foglalkozik, különösen *A magyarokhoz I.* („Romlásnak indult . . .") „sütés"-eivel foglalkozik alaposan, mert: „Eggy illy erőt és nagyságot lehellő ódában nem maradhat sütés, mert az gyengeséget mutat. Pedig a gyengeség meghazudtolja az erőt. S a nagyságra lobbantó óda nevetséges lesz." Végül a III. könyvbe sorolt versekről a „didacticus és Alltagpoesien"ről megállapítja, hogy ez „nem kíván olly nagy gonddal való elkészülést mint a kettő. De kár volna ezt is több gondra nem méltóztatni."

Végül felsorolja azt a tíz verset, melyet le se másolt, mert „ártanának az e g é s z n e k . . .". Mind klasszikus formájú versek, különösen feltűnőnek tartotta az utókor, hogy a *Fohászkodás* is köztük van, mert Kazinczy szerint: „Messze alatta van a tárgynak." E versek elégetését javasolja Berzsenyinek.

Berzsenyi a javaslatok jó részével nem élt; a kihagyni ítélt versek többségét ugyan valóban elhagyta, de szerencsére épp a Kazinczynál maradt „összövegük" megőrizte egykori alakjukat, s némi helyesírási modernizálással kiadta őket az utókor (Toldy kiadása). Volt olyan, amelyet azonban már az első kiadásban is megtartott. Kazinczy helyesírását elfogadta, de provinciális szavait és ejtését megvédte. Ahol azonban megfogadta Kazinczy tanácsait, pl. a végső alakjában „Romlásnak indult . . ." kezdetű *A magyarokhoz I.* elég jelentős átalakításában vagy az *A közelítő tél* néhány vonatkozásában, ott a korrekció javára vált a műnek. Mindez azon-

ban csak évekkel a levél megszületése után történt, mert Berzsenyi kezébe ez a levél csak 1810 márciusában jutott el, amikor Pestre utazott. Már ott kifejezte elégedetlenségét Kazinczy javaslataival szemben, és részletesebb magyarázatot kért Szemerén keresztül, aki élvezetes beszámoló levelet írt a mesternek a látogatásról,[117] mégpedig a kihagyásra ítélt versekkel kapcsolatban. Válaszában Kazinczy részben már meghátrál, a *Fohászkodás*ról pl. már mást ír; azt, hogy mind gondolatilag, mind költőileg kiváló költemény, de Berzsenyi az egész kéziratanyag során sehol sem mutatkozott vallásos költőnek.[118] Kazinczy javításait ugyan Berzsenyi alaposan megszűri, de a kiadásra leadott végleges kéziraton a kazinczyánus kiadó Helmeczy további és teljesen nem is rekonstruálható változtatásokat végzett, s mivel nem maradt meg sem a Kazinczy kezével lemásolt anyag, sem Berzsenyi saját „végleges" szövege, nem biztos, hogy az „ősszövegek" és az 1813-as I. kiadás szövege közötti eltérések milyen mértékben írhatók a három közreműködő (Kazinczy, Berzsenyi és Helmeczy) valamelyikének számlájára.[119] Helmeczy javításainál csak az igazolható, ami ellen Berzsenyi későbbi levelében tiltakozik.[120]

A harmadik itt tárgyalandó recenziója kétségtelenül a legjelentősebb, nemcsak kidolgozásánál, minőségénél fogva, hanem hatását tekintve is; ti. ez az egyetlen, amely korában magyarul, hazai folyóiratban és névaláírással meg is jelent a három közül. Ezért is érdemes alaposan foglalkozni vele, mint a *reprezentatív* Kazinczy irodalmi bírálattal.

A bírálat az *Erdélyi Muzéum*ban megjelent változatában lesz vizsgálatunk tárgya. Kisfaludy Sándor 1807-ben megjelent *Himfy szerelmei* c. kiadványáról szól, mely magában foglalta a már korábban is megjelent *Kesergő szerelem* c. részt s a most először publikálódó *Boldog szerelem* c. ciklusát; a mű két könyvben, Budán, az Egyetemi Nyomda által jelent meg. A bírálat először 1809-ben jelent meg németül, a bécsi *Annalen*ben.[121] A magyar változat a szerző megnevezésével, születési helyének, előkelő és nagy múltú családjának, majd az 1809-es nemesi felkelés vezetésében betöltött szerepének említésével kezdődik. Kimondja, hogy a Himfy és Liza nevek költöttek, melyek mögött a szerző és kedvese húzódik meg. Kisfaludy ifjúkorában a nemesi testőrségnél szolgált, s itt abban a szerencsében részesült, hogy Báróczi mindennapi társaságában ritka talentumát, szép és bő nyelvét még inkább kiművelhette. Majd fogságba esett, s a Vaucluse-völgybe vetődött, ahol Petrarca szelleme ihlette az epedő szerelem dalaira, az ő Laurájához, Szegedy Rózához, aki azóta már hitvese, s így a boldog szerelem tibulli dalaira is megtaníthatta. Ez utóbbiak most jelentek meg először;

az előbbiek már 1801-ben szokatlan figyelmet keltettek. „Néhány ifjaink, kiknek mellyeiket ugyan ez az indúlat hevitette, utána kezdék dadogni a csudálva hallott zengést. Későn vevék észre csalódásokat s akkor tanúlták meg, midőn már nem vala ideje, hogy az illy énekek éneklésére nem elég ugyan azon érzésekkel bírni. Avattak s avatatlanok elbájolva érzék magokat az uj lant zengése által: de a ki józan maradt, látta, hogy a Nympholeptusok (kik egy Nympha meglátása által őrjöngésig gyúladtak) — az Istenné helyett csak felhőt vettek ölbe. A sok Recensense nem győzte kürtölgetni az Erató új Szenteltjének dicséreteit, de a kinek szemeit Isten illette meg, látta hogy a tudós férjfiak olly dolgokat lelnek a csudált dalokban, mellyek épen nincsenek bennek. — Recensense reá veti magát a próbára, ha ezen gyönyörű darabok becse felől igazábban itélhetne-e."

Majd tovább folytatva a Himfy eddigi recenzenseivel és rajongóival folytatott vitát, megjegyzi, helytelen az, hogy Kisfaludyt a magyar Petrarcának vagy Petrarcának és Anakreónnak együtt nevezik, s ezért ez ellen a minősítés ellen joggal tiltakozik maga a szerző könyve hosszúra sikerült előszavában. A hasonlításnak szerinte az az egyetlen alapja, hogy Kisfaludy is szonettekben és canzonékban énekli a szerelem kínjait, s a lajstrom itt is úgy van nyomtatva a könyv végén, mint ahogy a Petrarca-kiadásokban szokás. De Petrarca énekeinek egész más a tónusa, mint Himfyé, „Pedig itt éppen ez csinál mindent. Ezek is szerelemnek Epigrammáji, ezek is eróticus eidüllionok; mind a két nevet nem a mostani értelemben vévén a szónak, hanem a görögben; s a mi Éneklőnk situatióját . . . lyrai formában adják elő. Némellyike ezen Epigrammáknak még abban is hasonlít a görög Epigrammához; hogy megfosztva rimjától, s eurythmiejétől, sok nem poétai fő által poétai darabnak sem fogja vétetni, mint sok igen szép darabja az Anthologiának, holott mind ezek, mind azok a magok eredeti szépségeikkel valóban azok."

A továbbiakban kifejti, minden bizonnyal kedves teremtések e dalok, s minden bizonnyal szerzőjük nevének nagy jövőt ígérnek; de ha a darabokat nem egyenként vesszük, hanem kötetenként, az elsőség a másodikat illeti. „. . . igy . . . a Poétát az ohajtott szerencse birtoka még hatalmasabban inspirálta mint maga az epedő vágyás is. Ha az első Kötetben az örök Egyenlő kétszáz Sonettoban és huszonegy Canzonéban csak nem elfárasztja az oly Olvasót, a ki a szeretkőzés esztendejin már tul vagyon: örvendeni fog, hogy a második Könyvre jutván a szerelem boldog birtokának és a szabad vidám falun lakásnak, mellyet az életnek vidám Philosophiája és a régi s új literatura remekmiveivel való társalkodás emel és ne-

mesít s a lángolva égő szent haza szeretetének, melly a Magyarföld jobb fejeinek tulajdonok, egymást váltogató képeire akad."

Ezután, bár a kötetet a hazában mindenütt szívesen forgatják és jól ismerik, mégis azokat a darabokat, melyeket a legédesebb elragadtatással olvasott, egészen kiírja. Ezek közül kettő a *Kesergő szerelem*ből, öt a *Boldog szerelem*ből való, az arány is igazolja azt, hogy a két könyv közül az utóbbit szerette jobban. A bőséges idézetek után így folytatja: „Valóban ha a mi Kisfaludynk csak tíz darabot írt volna is illyet mint az előmutattattak, ha csak eggyikét írta volna is az előmutattaknak: neve halhatatlan maradna. Őtet magok a Muzsák s a Kellem Istennéji szentelék Papjoknak."

Majd megdicséri egy rímpárját, mert különböző beszédrészeket rímeltet össze, s ezzel kapcsolatban egy kis rímelméleti kitérőt tesz, a magyar rímelés nehézségeiről mind Zrínyi-, mind a még nehezebb Ráday-nemű verselésünkben. Ezért írják a haza legelső írói, Kis és Berzsenyi rímes verseiket inkább Zrínyi-nemben, s minden energiájukat veszik munkába, hogy verseiknek a szók leggondosabb válogatásával fentebb díszt adhassanak; s ezért fordulnak ifjabb költőink inkább a görögök sémái felé; s Kisfaludy is ezért írta szonettjeit a maga által talált stanzákban, nem a Petrarcáéban.

Mint Petrarca sem csupán szép ellenségéről írt, hanem a canzonékban feljebb is emelkedett, ugyanezt teszi Kisfaludy is a maga canzonéiban, melyekből ismét bő kivonatokat közöl nagy elismeréssel. Különösen tetszik neki a II. canzone „geniális bérekesztése", a vidéki nemesi életforma tibullusi idillként való ábrázolása. S a dicsérő ismertetés összefoglalásaként ezt olvashatjuk: „Melly nyereség ez a magyar poézisra! holott verseink eddig inkábbára alkalmatossági darabokból s a régibb s az újabb Poéták munkájinak nehézkes s ízetlen követéséből állottanak." S ezzel tér át a bírálati részre: „S mi fogott volna lenni a Kisfaludy munkája, ha ez a kényessége az érzésnek s az a könnyűség, mellyel ő a maga érzéseit kinyomni tudja, ez a szép világ tónusa, s a német, franczia s olasz nyelvek studiuma által kimivelt ízlés olly zengésü versekkel eggyesitetett volna, a millyenekben Dayka énekelt." Majd a már idézett nyelvi bírálattal folytatja: „Mert a Kisfaludy Ur nyelve bőv ugyan, s igen kedves s sok helyeken csudálást is érdemlő: de nem tudós nyelv, nem classicus tisztaságú, nem *grammatisch correct*. A Kiadónak, Péteri Takács József Urnak, ki maga is tisztelt prózai s poétai Irónk, elég bátorsággal kell vala birnia, kimutatni a megsikamlásokat nemeslelkű barátjának, vagy engedelmet nyerni tőle, hogy a Kézirásból mind azt a mi vétkes, irgalom nélkül kitörölhesse."

Szerinte Kisfaludy a maga vidám, gondatlan magánéletének stílusát érvényesíti műveiben is, nem vállalja a tudósságot, semmit

sem akar tudni a grammatika törvényeiről, s ezért „alig találni egy lapot a munkában, mellyen illy nyelvbéli hibák ne volnának". Majd provincializmusait említi, „. . . mellyeket a Könyvírás meg nem szenved, s szenvedhet. Rec. a magyar literatura minden barátjainak nevében óhajtja, hogy ha a munka ismét ki fog adattatni, mellyet belső becse miatt bizonyosan kell várnunk, a Poéta érdemes barátja az itt említett s értett botlásokat igyekezzék jóvá tenni, s mind azt, a mi a mivelt olvasót benne bántja, gyalúlja, vagy inkább a Poétával gyalúltassa le."

Majd a csúnya szavakat sorolja fel s ítéli el, mert „. . . az illy szépségű festéseket nem szabad elmocskolni. A Művész még a rútat is, midőn azt festenie kell, olly szépen festi, hogy a szem ezeket a festett rútakat undorodás nélkül nézheti, sőt hogy Wielanddal szóljunk, a rútban is Grátziákat kénytelen lelni." Majd a költői kompozíció elleni kifogásai következnek. „Ha vétek *eggy* képben *kettősséget* adni elő: úgy kétség kívül az is vétek lészen, ha *Dualismusban* adunk elő *Eggységet*, s nem szenved kérdést hogy illyen az I. Könyv második és harmadik dala, midőn az elsőbb a gyermeki kor örömeit festi, s a második pedig, mivel a ráma szűk volt többet elfogadni az elsőben, így szóllal meg: *De hogy eggyszer pelyhesedtem*, s a gondolat, melly még mind a második dalhoz tartozik, a harmadikba megyen által. Épen ezt a vétket leljük a 195 és 196 dalokban. Az olly érdemü Iróban, mint a millyen Kisfaludy Ur, nehezen esik a nem iskolák, hanem természet törvényét elgázolva látni." A gyöngébb rímelésű verseket említi még, „s végre az olly fityegős sorokat, mellyekből eggy vagy több szó minthogy a maga rendében helyet nem talált, a következő sorra lép át, gáncsolni, hogy megigazittassanak, s a következő Kiadás ezektől megtisztulva jelenjen meg".

A megítélés még folytatódik: „A mit közönségesen csak nem minden Poétáink munkáikról mondhatunk, ugyan azt lehet a jelenvaló két könyvről is mondani. A tiszteletünkre méltó Poéta dicsősége sokkal igazabb fényben ragyogna, hogy ha e két Kötetnek legalább harmadát elhagyta volna; melly annál könnyebben fogott volna megeshetni, mivel ezek köztt olly dalok is vagynak, mellyek szerelem énekei közzé tellyességgel nem tartozhatnak . . . Mutatja ez, hogy K. Ur egy bizonyos számig akarta felvinni dalait, s igy nem igen vala hajlandó olly sanyarúan bánni velek az öszveszedés alatt mint külömben talán volt volna."

Ezután a könyv külsőségeiről mondja el a nagyon szakszerű és elég kemény bírálatát, kifogásolva a címlapot, a betűtípust és a „szerencsétlen"-nek minősített két rézmetszetet. Végül közli, hogy e recenzió először mikor és hol jelent meg, majd azt, hogy azért

név nélkül, mert az „Annálisoknak" ez a szokása. Majd felhangzik a bírálat híres, saját műfajának jelentősége mellett hitet tevő befejező része: „De itt nevemet jónak láttam feltenni, hogy azok, a kik meg nem foghatják, hogy dicsérni hizelkedés s gáncsolni idegenkedés nélkül lehessen, érezzék hogy tiszta lélekkel jártam el dolgomban. A ki tettemet vádolni akarja, így tudhatja kit vádoljon. Én azt hiszem, hogy a Nemzet ízlését semmi nem tisztíthatja inkább, mint a bátor de igazságos Recensiók, és hogy ezeknek már az is megbecsülhetetlen haszna, hogy Iróink ezután gonddal fogják elkészíteni sajtó alá bocsátandó munkájikat, s e köz haszon kedvéért bátran fogom kitenni magamat azon kedvetlenségeknek, hogy eggyik vagy másik Irónk gáncsomért megneheztelni talál. — *A feddtelenség legbiztosbb paizs;* azt mondja egy görög Iró és a lelkiesméret nyugtató szava."

*

Amikor ez a recenzió 1814 májusában megjelent az *Erdélyi Muzéum* első füzetében, az kettős értelemben jelentett nagy eseményt a magyar irodalomban. Az egyik egy olyan igényű irodalmi orgánum újra jelentkezése (ehhez hasonló igényűnek legfeljebb Batsányiék kassai *Magyar Museumát* lehet tekinteni), a másik a magyar kritikaírás új, sok vitát kiváltó korszakának a kezdete értelmében. Ezért, miután tartalmát részletesen ismertettük, az alábbiakban először a reprezentatív, a „minta" Kazinczy-recenzió kommentálását kíséreljük meg, majd néhány szót a magyar nyelvű publikáció előzményeiről, a megjelenés körülményeiről és fogadtatásáról szólunk.

A bírálat meghatározza Himfy verseinek műfaját; pontosabban több műfaji megnevezéssel körülírja. Kisfaludy szonettjeinek minősíti — de a Petrarcáétól eltérően kevésbé olvadó tűzűeknek, csendesebb hangneműeknek, formájukban pedig saját találmánynak, csak rímes és időmérték nélküli formájúaknak; szerelmi epigrammáknak, erotikus eidüllionoknak (ez megint arra mutat, hogy Kazinczy irodalomszemléletében ezek a görög lírai antológiából levezetett műfajok igen fontosak és összetartoznak, mint láttuk saját Napóleon-epithalamiumának műfaji meghatározásakor). A kortársak és az utókor ítéletétől olyannyira eltérő Kazinczy-értékelés, amely szerint a *Boldog szerelem* jobb a *Kesergő szerelem*nél, valószínűleg szubjektív forrásokból fakad; a szöveg egyik erre vonatkozó mozzanata támadási felületet is nyújtott a Ruszek apáttal levelező Kisfaludy számára, amikor azt írta az első Himfy-könyvről recenzenseként: „... csak nem elfárasztja az olly Olvasót, a ki a szeretkőzés esztendejin már túl vagyon ..." A *Boldog szerelem* idillje

viszont a boldog házasság révébe ért Kazinczyban talált együttérző visszhangra. A legnagyobb dicséret viszont az, hogy Kisfaludy nyugati műveltségű, képes megszólaltatni a szép világ tónusát (tehát nem a keleti magyarság számára oly ellenszenves ügyének képviselője, és hiányzik róla mind Csokonaiék mendikás-tónusa, mind Verseghynek a papnak, a nem szép világ emberének a „verdorbene haut-gout"-ja).

Hibái viszont a tudós nyelv hiánya, a grammatikai tudatlanság és gondatlanság, a provincializmusok használata, melyeknek nincs helye a „Schriftsprache"-ban, vagy ahogy itt nevezi, a „Könyvírás"-ban; csúnya szavak és kifejezések használata, mely ellentmond a szépítés követelményének.

Szokás a szakirodalomban azt a hasonlatát, mely Himfy nyelvét minden ízlése ellenére a Daykáé mögöttinek ítéli a versek zengése tekintetében, a Ráday-nem versformájára való áttérés ajánlásaként értelmezni. Ebben is lehet valami; mivel azonban már a következő mondatban a nyelv grammatikai hibáira tér vissza, valószínűbb, hogy a nyelv zengésébe a versformán kívül a nyelvhasználat egészének az igényesség szintjére emelése is beleértődik.

Elhangzanak a megszokott követelmények a korrekcióra, sőt, a versek jó részének (itt harmadának) az elhagyására is. Sőt, a korrekció és selejtezés kötelezettségét, mely változatlan kiadói eszménye, hisz nemcsak a Csokonai-életmű tervezett kiadásakor akarta érvényesíteni, hanem az élő Berzsenyiénél is, kiterjeszti a Himfy kiadójára, Péteri Takács Józsefre is. Ezért marasztalja el őt is, mint aki nem élt ezekkel a kötelességekkel; egyúttal felszólítja, hogy a következő kiadásnál e bíráló megjegyzéseket vegye tekintetbe. Való igaz, hogy ez a megfellebbezhetetlen hangvétel a bírálatokban némi joggal kelthette az irodalmi diktátorkodás benyomását.

Ugyanakkor azonban arról is tanúskodik, hogy Kazinczy nem jó mércét használt a Himfy-versek megítélésénél, mert műfaji jellegüket félreértette. Van ugyan néhány kísérlete bírálatában, hogy ne csak egyes versekként értelmezze őket (amikor a két könyvet mint egészet veti össze, vagy amikor megállapítja, hogy úgy látszik, Kisfaludy bizonyos előre meghatározott számú költeményt akart írni, tehát megsejti a számszerűleg adott keretekben meglévő előzetes tervet). Azzal azonban, hogy egyik fő kifogásaként említi meg a gondolat átlépését a következő versbe, világossá válik, hogy az egyes „Himfy-szonetteket" önálló versként értelmezi, a gondolatátlépést esztétikai és kompozíciós hibának tartja, s az egyes verseket külön-külön méri meg az örök érvényű művészi és műfaji norma mérlegén. S végül ez a mérleg jelzi számára, hogy a versek-

nek legalább egyharmada nem üti meg a közölhetőség mértékét. De ezek a versek nem horatiusi jellegű laza ciklusba szerveződtek, nem is a Kazinczy-féle tónus szerinti csoportosítás jegyében, hanem modernebb, romantikusabb jellegű szerkezetbe, lírai románba, ahol az egyes költemények nemcsak önmagukban tekintendők, hanem szervesen illeszkednek a lírailag megjelenített „történet" egészébe, s ez a magasabb egész sinylené meg bármelyik, esetleg esztétikailag kisebb értékű láncszemnek a „kiselejtezését". A dogmatikusan alkalmazott normatív mérce tehát itt sok, viszonylag helyes megállapítás és a költő értékének többszöri helyes megsejtése mellett Kazinczyt egyszerűen megakadályozta abban, hogy ennek a költészetnek a neki megfelelő mércét megtalálja, hogy a herderi hermeneutika relativisztikus rugalmasságának a szintjére emelkedjék. Ez ugyan önmagában még nem föltétlenül minősítené le kritikáit; a korban létezik nemcsak relativisztikusan megértő jelentős kritika, gondoljunk csak a Bürger-bírálatát író Schiller kemény ítéletére. A mögött azonban ott érződik a klasszika fölé emelkedő szellemi folyamat magasrendű és frissen kivívott idealista filozófiai és esztétikai bázisa és a saját korábbi ízléskorszakát éppen meghaladó és leküzdő író belső küzdelméből is táplálkozó szenvedélyes igazságtalansága; itt viszont régi és hagyományosan is civilizáló szándékú, de erre a korszakra már többé-kevésbé iskolás receptekké visszaminősült esztétikai, műfajelméleti és stilisztikai tézisek többnyire szellemes és egyéni újrafogalmazásáról, időnként pedig kifejezetten közhelyszerű használatáról van szó.

Érdekes ugyanakkor, hogy — nyilván említett saját lírájától is vezéreltetve — milyen jó füllel reagál a falusi nemesi életforma idilljének jellegzetes, romantikusan karakterisztikus jegyeire, a vidéki élet mindennapjainak színeit és szépségét felvillantó képsorokra. Az általa gyönyörűséggel idézett négy sor, még ha kommentárul azt is fűzi hozzá: „Valóságos Tibulli élet! . . .", aligha csupán klaszszikus reminiszcenciákat ébresztett benne:

Jankó nyergeld meg a Rárót,
Kaszásim megkeresem
Ciczke, Lepke, Fecske, hajsza!
Nyúgodjál meg Kedvesem; . . .

Így azután nem csoda, hogy a Kazinczy-féle mintabírálat módszereivel képes volt ugyan befolyásolni a hatása alatt álló Kölcsey recenzióit is, de ítélete tárgyában, Kisfaludy költészete megítélésének vonatkozásában képtelen volt tábora fiatalabbjait, a lassan a korszerűbb irodalmiság felé tájékozódókat maga mellé állítani.

Igértem azonban, hogy a magyar nyelvű megjelenés előtörténetével is foglalkozom. Itt a recenzió Kazinczy által előzetesen nem szándékozott s kényszerűen mégis elfogadott korrekciójáról kell először beszámolni. Döbrentei, az *Erdélyi Muzéum* későbbi szerkesztője a kiadvány tervezgetésének időszakában, már 1810-ben megkéri Kazinczyt arra, hogy kritikáját juttassa el hozzá magyarul, kiadás céljára. 1810. augusztus 4-i levelében már közli a mesterrel a tervezett első szám anyagát címek, illetve szerzők felsorolásával, s azt is, hogy már ebben hozni akarja *A Magyar literatura történetein* kívül a Himfy-recenziót is. A következő bekezdésben azonban így folytatja: „Kérem a Tekintetes Urat, hagyassa-ki velem ezt a rendet: Igy igen is könnyü f — ni a verseket. Ezt Szemere tüze tevé, de tsuf, aesthetikai helyen. Én azt a véghetetlen kemény kifejezést is elhagynám, hogy legalább Himfy harmadát Vulcánusnak adta volna. Azt a karaktert akarnám adni e Period. Irásnak, hogy tsendes tónussal mondassék-meg mindenkinek az Igaz. Ezt teszem a Praefatióba is. A helyett bár megengedné a Tekintetes Ur hogy tsak e tétessék, *a harmadát elhagyta volna*. Ez bizonytalan kifejezés, felét vagy legalább harmadát. Legyen az utolsó. Ez a pont ugy-is megvagyon mondva Péteri Takáts Józsefnél."[122]

Tehát Döbrentei két helyre vonatkozóan is Kazinczy hozzájárulását kérte a szöveg megcenzúrázásához. Az egyik rész azt mutatja, hogy Kazinczy elég eredeti stílust vezetett volna be a magyar kritikába; Váczy ugyan szemérmesen kivonalazza a szó belsejét, de nem nehéz kikövetkeztetni az eredeti alakot, amely eszerint így szólt: „Igy igen is könnyü fosni a verseket." Döbrentei ezt ugyan udvariasan Szemere számlájára írja, de valószínűtlen, hogy a mester ne tudott volna róla. Ez derül ki egyébként Kazinczy válaszából is, 1810. augusztus 26-i leveléből: „Igy igen is könnyü f — ni a verseket. — Ám, hagyja-ki az Ur. A *firkálni* kevés itt. A mi nem érdemel irgalmat, ne kimélgessük. De tegye tehát az Ur, ha a hely engedné. — Igy, igen is *ömölve ömölhetnek* a versek."[123] Igaz, ez a rész a bírálatban nem Kisfaludyra vonatkozott volna, hanem épp az ő idézett gondos rímválasztásával szembeállítva, verseket szóró rímelőinkről.[124] De a felsorolt rossz rímekhez hasonlók aligha elő nem fordulnak magának Kisfaludynak a verseiben is. A másik vitapont a Vulcanusnak adandó versek kérdése; itt ugyan még csak a versek harmadát szánná a tűznek, a megsemmisítésnek, de Döbrentei ezt is soknak érzi, és enyhíteni akar a kifejezésen. Kazinczy ebbe már nagyon nehezen megy bele: „Hogy ezen az Ur felakadhasson, nem hittem. De ha ez kemény talál lenni, a minek ugyan én nem nézem, kivált ha az ember egy kevéssé játékosabban adja-elő: (Minekutána Venusnak etc. annyit áldozott, bátran áldozhatott

volna harmadával férjének is). — Ezt is kihagyhatja az Ur, ha tetszik, s tégye a mit jelentett. A harmadát elhagyhatta volna (vagy a mi szebben hangzik ha vele ritkábban élünk,) *elhagyhatá vala.*"[125]

Nyilván ennek a belső „műhelyvitának" Kazinczy és határozott szerkesztői elképzelésekkel rendelkező leendő redaktora között lett az egyik következménye a Himfy-epigramma, amely röviddel a *Tövisek és Virágok* megjelenése előtt tűnik fel először Kazinczy levelezésében, 1811. január 2-án Fazekas Istvánhoz küldött levelében;[126] s mint már szóltunk róla, itt már a Himfy-versek hétnyolcadát szánná az enyészetnek, hogy a többit Daykával befogadtassa a költői örökkévalóságba. Ezek után Döbrentei nem is tehetett mást, mint hogy a vitatott szövegrészt az ő legenyhébb megfogalmazása változatában közölje („. . . legalább harmadát elhagyta volna . . ."), és egy lábjegyzetet vessen hozzá, mely így hangzik: „Petrarcának olly sok szép Szonettói között, három Canzonéját tartják legszebbnek magok az Olaszok, mellyek Laurának szemeire vagynak irva, s ezért *le Canzone sorelle* neveztetnek; két harmad részt pedig szép hirének megsértése nélkül kihagyhatónak néznek. A Kiadó csak azt jegyzi meg, hogy a legnagyobb léleknek, az ő legfelségesebb munkájiban is marad gyengébb hely, mert a géniusz nem mindég eggy szerencsével sugall."[127] Kazinczy, aki az *Erdélyi Muzéum* első füzetét megkapva lelkesen ír Döbrenteinek, beszámolva arról, hogy a postáról hazafelé tartva végigolvasta útközben, s az utat nem figyelve orra bukott, és két ujját kificamította, a sérelmet egy darabig magában hordozza, majd 1814. november 6-i levelében önti Döbrentei nyakába a sértődöttségét: „Én Kisfaludynak elhűlésén erántam, azért mert recenseáltam Himfyjét, nagyon elhűlék, s azt még most sem tudom feledni; de bizony nincs ember a ki őtet, minden nagy botlásai mellett, szivesebben tisztelje s csudálja mint én. A mit te vetél scholionképen Recensióm alá, engem épen nem bánt. Nem az volt az én gáncsom hogy a darab nem mind eggyeránt jó; hanem hogy az igen jók között igen rossz, igen igen mocskos is vagyon, melly nem kiadást hanem elégetést érdemel. Én ezt a te jegyzésedet első olvasáskor is ollyannak néztem mint most, s nem magamat sajnáltam benne vagy értte, hanem tégedet. Mit mond a te jegyzésedre az egyenes Olvasó? és mit mondhat? Nem egyedül aesthetikai, de morális érzésedben is compromittálád magadat: barátod ellen szóllál vagy gondtalanúl vagy jobb tudásod ellen, vagy tetszeni-vágyásból vagy tartalékból — ezt mondotta valaki. Erre figyelmessé tenni szent kötelesség volt. Nagyon megbántanád az igazságot ha azt hinnéd, hogy az n e k e m f á j. Ha fáj, bizony é r t t e d f á j."[128] Döb-

rentei 1814. november 18-án válaszol a vádra: „Recensiód alá tett jegyzésemet se tetszeni vágyásból, se tartalékból nem irtam. Hogy morális érzésembe a miatt compromittáltam volna magamat, nem érzem. Legkisebb okom sem volt, hogy Kisfaludy mellett valamely tekintetből fogjak. Az a langyosság, mellyel 1807-ben fogadott, épen nem okozhatta volna, de, ölelt meg ölelt volna is meg a leghevesebb barátsággal, azért még sem irtam volna mellette. Millyen tónust szeretek a Kritikában, egy dissertatiómban, szóllok. — Elsőbb leveledben, mellyet a Muzéumról irál, nem hozád ezt elé . . . A barátság, kivált Tied, előttem sérthetetlen, mert sokszor irtam, közönségesen is a Muzéumban megköszöntem, hogy Neked menynyivel tartozom. De ha némellyekben másképpen gondolkozom, barátságunk épen nincs megsértve. Az a v a l a k i tehát akármit mondjon, nem jól mondja. Sok helyen védelmeztelek, mert láttam hogy igazad van, itéletemet némelly uj szavaidra nézve, mint rény, szónok, tón, collézse, theatre, pedig egyenesen megmondottam. Nem hiszlek én ezért tégedet ollyannak, kinek a baráti egyenes érzés megvallása fájjon. — Tavaly szinte egybe-veszés következett felette, midőn mind ketten tüzbe jövénk. Védelmeztelek Kisfaludynál is, mert láttam hogy kellett, de hogy reá irt Epigrammádat nem hagytam helybe, azt is megvallom."[129]

Kazinczy mintakritikája és kiegészítése, sőt eltúlzása, a Himfy-epigramma tehát már saját táborában is összezördülésekhez vezet; a vele egyet nem értés bűnét morális bűnné felfújni akaró Kazinczynak Döbrentei nyugodt tónusban bár, de határozottan kifejti különvéleményét. Őt már hiába akarta volna úgy letorkolni Kazinczy, mint Kölcseyéket 1810-ben. Ez már nem ment, mert Döbrentei, Erdély szellemi életének egyik vezetőjévé válván, kinőtt Kazinczy tutori pálcája alól. Kölcseyék 1817-ig még megmaradtak a mester palástja alatt, de egyre több elégedetlenséggel, s az a tény, hogy Kölcsey szinte valamennyi bírálatában, az elkészültekben is, de még a töredékben maradt Dayka-recenzióban is Kisfaludy jelentőségének kérdésével bírkózik, azt mutatja, hogy ez a híres bírálat nemcsak az ellentábort zaklatta fel és bírta még nagyobb összefogásra, elszántságra, hanem saját táborának egységét is megingatta.

Kisfaludy dühéről Kazinczy már régebben értesült; ezért kapcsolta össze egy ideig a *Mondolàt*ot vele, s nagy elégtételt érzett amiatt, hogy Kisfaludy ilyen „nemtelen" bosszúra vetemedett. Amikor később tisztázódott, hogy semmi köze hozzá, Kazinczy csalódottnak érezte magát, de bizonyos gyanú legalább a terjesztésével kapcsolatban mindvégig megmaradt benne. Hanem amikor Döbrenteitől megkapja 1815. március 11-i levelében Sághy leve-

lének másolatát, melynek Kazinczy nyelvújítására vonatkozó részeit már idéztük, amely azonban recenziójával kapcsolatban is kifejti véleményét, meglesz az elgondolkoznivalója. Sághy ugyanis ezt írja ezzel kapcsolatban: „Azt bizonyosan tudom, hogy Kazinczynak helytelen recenziói és irtóztató ujításai már valami 40 Előre fizetőt visszavontak a Muzéumtól, Helmeczynek irására pedig mindnyájan borzadnak. A Recensióknak sükeresseknek kell lenni minden személy bántás nélkül. Nem is elég a hibát kitenni, mert egy többet gunyolhat mint száz helyre hozhat, hanem meg is kell mondani, hogy kell jobban? és ezt is gyengitő kifejezésekkel, mellyek által az Irók el nem keserittetnének, de minden szerző örömest tanulna attól, ki szép módjával jobbat tud nálánál mondani és előadni. Erre pedig Uraságodnak, mint Redactornak volna fő kötelessége vigyázni, és semmi más forma Recensiót a Muzéumba fel nem venni, mert külömben időnek előtte csak azért is félben szakad. E végett méltónak ítélem, hogy Uraságod ezeket a Nyelvrontókat és Utáltatókat megjegyezze valamellyik füzetjében és adja maradékinknak tudtára, hogy őket a Haza közönségesen megutálta."[130]

Döbrentei ugyan megnyugtatja levelében Kazinczyt, hogy ennek ellenére leközli többi recenzióit is, és a Pápay-recenziót valóban közölni is fogja, köztudomású azonban, hogy ő is elriadt szerkesztőként az ilyen visszhangoktól, s elvi okokon kívül ez is hozzájárult ahhoz, hogy nem jelentette meg Kölcsey Csokonairól írott bírálatát.

Sághy állásfoglalása azonban nem elfogultan recenzióellenes; csak a személysértőnek minősíthető recenziót veti el, s ebben, úgy látszik, valóban közvéleményt fejez ki. Ha meggondoljuk a következő évek elméleti vívódásait arról, hogy a mi fejletlenebb irodalmi életünkben, adott körülményeink között melyik típusú recenzió a helyes, akkor nagyon rokon gondolatokra fogunk találni mind Döbrenteinek a kritikáról írott nagy tanulmányában,[131] mind Kisfaludynak Füredi Vida álnévvel szignált írásában,[132] mind Berzsenyi antirecenziójában. Úgy látszik ezekből a megnyilatkozásokból, hogy megkérdőjelezhető annak az elterjedt felfogásnak a valóságértéke, miszerint a magyar irodalmi élet abban a korban még nem érett meg a recenzió befogadására; hisz egyikük sem a recenziók ellen általában kel ki. Az viszont kétségtelen, hogy a recenzeálásnak az a tónusa, amelyet Kazinczy honosított meg irodalmunkban, a maga megfellebbezhetetlen tekintélyelvi kijelentéseivel és a művek jó részének megsemmisítésére irányuló tanácsaival nemcsak irritáló volt, hanem korszerűtlen is. Nemcsak a szükséges mértékű megértés, az író helyzetébe való beleélés hiányzott Herder módjára bírálatainak

inkriminált részeiből (mert más vonatkozásban nagyon is rendelkezett a szükséges fokú empátiakészséggel, lásd pl. a *Boldog szerelem* vidéki nemesi idilljének a hangulatában való osztozásának a készsége), hanem annak a felismerése is, hogy az új írói nemzedékeknek, ha még szorgalmasan korrigálják is műveiket, ha a hagyományos poétika szabályaira oda is figyelnek utólagos csiszolásaikban, az ideálja már az ihletett költőiség, az ihlet maximális koncentrációjában létrejött művek eredeti ihletettségének maximális tisztelete, valamint óhatatlanul is egy jó adag, a klasszicista feladatköltészetet meghaladó vallomásköltészet-jelleg, valami a romantikát előző Sturm und Drang kifejezésesztétikai eszményéből; így, ha egy-egy költeménynek a gyöngébb voltát ők maguk is hajlandók elismerni ugyan, publikálásukról nem hajlandók lemondani, megsemmisítésükre még kevésbé hajlandók, mert lélektörténeti dokumentumot is látnak bennük. Ebbe a lélektörténeti kötöttségbe gázol bele az ilyen megkérlelhetetlen „esztétikai" kritika, s mivel nem is túl korszerű esztétikai nézetrendszer alapján, ezért úgy hiszem, tévedés a kritikakezdés kétségtelen érdeme miatt a kazinczyánus kritikai gyakorlatot *a* korszerűnek, a vele szemben álló kritikai eszményeket konzervatívnak, retrográdnak vagy legalábbis túl érzékenynek minősíteni. Azért, mert Bajzáék nemzedéke még őt és Kölcseyt is túlharsogja „keménységben", naivság volna ebből a kritika minden időre érvényes normáját elvonni.

A legérdekesebb természetesen a megbírált Kisfaludy reagálása. Ruszek apáthoz írott három levelében Kazinczy bírálatának úgyszólván minden részletére kitér; Kazinczy nem jól tudta a születése helyét; Báróczi társalgásának tulajdonította a szép tónusát, pedig az egy kellemetlen alkimista öregember volt, akivel három szót nem váltott; verseinek petrarcai „lajstromozását" ráfogta, pedig Takács, a kiadója csinálta; hosszalta az elé írt bevezetőt, pedig Kazinczy sokkal hosszabbat írt Dayka elé stb. Kifogásolja, hogy Kazinczy kikel azok ellen, akiknek tetszett a Himfy, s ezt az irigységnek tulajdonítja: „Nyilván való, sőt kézzel tapogatható dolog, hogy Kazinczyt csak a szer felett való irigység indíthatta úgy fel ellenem. Ha hogy olly szerencsés volt csekély, csupán erős indúlatytyai, tüzes képzetei, és lángoló hazafisága által jeles Poézisem, hogy, kivált a magyar mind a két nembéli Ifjuságnak kedvét megnyerhette (noha már azoknak, *a kik a szeretkőzés esztendejin tul vannak*, Kazinczyként, az nem tetszhetik is) mit irigyli azt nékem Kazinczy?"[133] Magukról a recenziókról itt ezt a felfogást fejti ki: „Hol veszi akár mellyik Recensens a just azon despotizmushoz, mellyel a maga itéletét az olvasó közönség előtt zászló gyanánt kiszegzi? — Könnyü a Recensensnek kigyónyelvével azt sipitani: e rossz,

ama rossz; de mig ezt sipittya, jobb volna addig néki a rossz helyett jobbat szerezni. Akkor lehetne köszönet benne. De ezt nem cselekszik a Literátori Robespierrek, kik nem érdemlenek egyebet a Literatori ghilotinnél. Rossz uton keresi Kazinczy a Literátori Dictaturát, melly kivánságainak legfőbb czéllya. — A Recensió ollyan kés, melly a Bölcsnek esze és szive által forgatva nagy haszon, de részrehajló indulatok által hordozva veszedelem és romlás a nyelvnek és Literaturának. Ezen késsel csak az egyeneslelkű Bölcs faragjon az Elmemiveken. A Recensió a Bölcsnek kezében orvos szer. Az irigynek és gunyolódónak kezében méreg. A közönségnek jobb, bölcsebb, és nagyobb része, melly több elmékből és szivekből áll, a legjobb, legigazabb Recensor az elmemivekre nézve."[134]

Részrehajlónak nevezi a külföldön megjelent recenziókat is a magyar irodalomról, mert Kazinczynak a leggyengébb aprólékait is dicsérik, a többieknek meg alig juttatnak dicséretet, elismerést. Az irodalmi harcokat megindító *Töviseket* is sértőknek tartja, szerzőjükről pedig azt mondja: „Ha Kazinczy trónuson született volna, Remekje lett volna a Despotismusnak."[135] A Kazinczy-féle recenzió elleni kifogásai között olyan megfogalmazást is találunk, ami egyértelműen feudális elfogultságra utal: „Még egyszer s utollyára mondom: én Kazinczyra nem neheztelek mellékes gerjedelmek által szerzett Recensiójáért: mert ha mindenütt nem is, néhol mégis igazat mondott; csak hogy azt nem ugy kellett volna, egy Magyar Nemesnek, egy jobb nevelésü Urnak kifejezni, mint ama német, a mesteremberek mühelyében nevelkedett, éhel haló, ex professo gorombálkodó, s kenyereket illy hálátlan uton kereső Recensensek szokták; hanem minden kiméléssel, mellyet egy jobb nevelésű ember más magához hasonlótól méltán megkivánhat."[136]

Nem a recenziók ellen általában, hanem az irigy, részrehajló recenziók ellen szól tehát (ha úgy tetszik, az irodalompolitikai értelemben „pártos" recenziók ellen), a bölcs kezében orvosságnak tartja e műfajt a Ruszekkel levelező Kisfaludy. De a jó recenzióknak a stílusát is megszabná; ne legyenek gunyorosak, csípkelődők, gorombák, személysértők stb. Kérdés persze, hogy ha jól nevelt stílusú bírálatokban arra oktatták volna ki a kor íróit, hogy ezt így, azt úgy kellett volna írni, ahhoz mit szóltak volna. Hisz később is gyakran felhangzó ellenérv, hogy csak az kritizáljon, aki a megkritizáltnál jobban tud írni; ha viszont olyan író kritizál, akinek az irodalmi érdemeit maximálisan elismerjük, mint Kazinczy esetében, mindjárt más kritériumok is jelentkeznek. Kétségtelen, hogy a tízes évek végén a kritika a magyar irodalmi életben nem volt kedvesen fogadott műfaj; ezért fellebbez vele szemben a közönség autoritásához Kisfaludy, a népszerűségére büszke író (akárcsak a

nyelv dolgában Teleki László tette); ezért lesz Füredi Vida álnevű tanulmányában az egyéni recenzeálás ellenfele, s helyette a testületi, kollektív recenzeálás híve stb. S hiába tiltakozik az ellen, hogy nála nincs sértődöttség, részrehajlás, a Kazinczy ellen irányított válogatott gorombaságok nem ezt bizonyítják, arról nem beszélve, hogy e levelekben a pártos vitának még a kegyeletsértő stílusát is meghonosítja a magyar irodalmi életben; pontosabban, szándéka szerint, mivel e leveleket nem szánta az irodalmi élet nyilvánossága elé, s csak Ruszek kürtölte szét őket, Kisfaludyt némileg menti az, hogy csak szűkebb és bizalmasabb körnek szánt levelekben járt el ilyen minősíthetetlen hangnemben. Ugyanis a Himfy-recenzió és epigramma által egyaránt fölébe helyezett Daykáról ilyeneket ír: „Azt gondollya-e, hogy, ha ő Daykának középszerü Poézissát remeknek kürtöli, minden Magyar, a ki Poétákat olvas és ért, és nyelvét jobban tudgya, egy falusi mesternél; mindgyárt ok és ész nélkül elhiszi, és utánna mondgya és állíttya? . . . Azért Dayka még is az marad minden értelmes magyarnak itélete szerint, a kiből lehetett volna talán annak fele, a mit Kazinczy állitt felőle, ha a kora halál Őtet el nem ragadta volna . . . Kazinczy egy csapodár, asszonytermészetű ember, kitől tartózkodni jó és tanácsos, kivált annak, a kinek Ő poétai élet és halál Birájává Daykát tette; azt, a kinek valóban még dajka kellett volna, hogy poéta gyermekségéből emberré neveltessék. Meglehet ugyan, hogy én Profánus, Daykának nagyságát meg nem tudom fogni, fel nem tudom érni elmémmel; de — ha magamnak nem hinnék is, hiszek másoknak, kik velem egygyütt ugyan azt tartyák Dayka felől. Nyugodjék békével a jámbor! és köszönnye meg, hogy már meghalt: mert igy még is még nagyobb érdemet vitt magával a sirba, mint vinni fogna, ha még élne, és olly baráttya lévén Kazinczynak, mint Kazinczy beszélli, most szoros barátságból Kazinczyval, ő is ugy törekednék nyelvünknek rongálására, mint némellyek."[137] A mérsékelt nyelvű recenzeálás híve, az irodalmi levelezés elvi ellenfele tehát még a kegyeletsértés stílusát is meghonosította irodalmi életünkben, még ha csak magánlevélben is; mivel azonban Ruszek „jóvoltából" e stílussal s magukkal a levelekkel Kazinczy is megismerkedett, rövidesen jó tanítványnak bizonyult. A *Muzárion* 1829-es, IV. füzetében ugyanis, Csokonait „értékelvén", így ír: „Csokonay elragadtatással olvasá Himfyt; azt hitte, hogy ollyat ő is tud mihelyt akar, vagy talán erre is meg vala kérve csudálójától; és megjelene — *Lilla!* Ódákat is véra magától, s irt Ódákat is — *sustorogó tüzüeket* — mint Szonetteket, Anacreonticákat. Most Árpádiászt akara adni, de szerencséjére egy neki magánál inkább kedvező halál kikapá gyalázatja elől."[138]

*

A korban a kritika szükségességéről és kívánatos hangneméről a legjózanabb fejtegetéseket Döbrenteinek az *Erdélyi Muzéum* 1818/9. füzetében megjelent tanulmányában olvashatjuk. A józan, az ízlés princípiumaival rendelkező kritika igen hasznos, mert az útját kereső, vívódó, ifjú írónak vezére lehet, a zseni kilobbanását a maga útjába igazítja, még nemesebbre ingerelheti. A hibákat bepalástolgató kritika semmit sem használ, a józan kritika miatt nem csügged el az író; kritika hiányában a tehetségtelenek gátlástalanná válnak. „Egy minden talentom s ízlés nélkül levő iró pedig büntetlen hinné magát nagylelkü írónak, ha senki sem mutatná meg a közönség előtt tévedéseit. Meg kell támadtatni a hibás princípiumnak, hogy félrevettessék . . . Ki kell mérettetni a hajthatatlan kritika által mindennek, ami arra méltónak találtatik. A tudósok republicájában ellentmondhatás nélkül csak azokat teszi elsőknek az érdem istennéje, mely csak a legtisztább lelkeket választja fiainak, kik valósággal nagyok. Neki egy szeme van, szüntelen csak a való érdemet nézi — az emberek sokfelé tekintenek, mig itéleteket kimondják."[139] A tudósok republikájának jelszava tehát már itt, több mint egy évtizeddel Bajza vitái előtt fölmerül elméletileg (természetesen csak nálunk, hisz a Gelehrtenrepublik a humanizmus századáig vezethető vissza). Bajza csak a gyakorlati konzekvenciákat meri majd levonni Döbrentei elméletileg helyes tételéből, épp ellene és barátai ellen harcolva. Ugyanakkor azonban a kritikától Döbrentei elvárja, hogy a legemberségesebb tónust mutassa. „Ne azért álljon elé a kritikus, hogy a maga keresett elmélkedését másokon mutathassa, tudományát fitogtassa, s mást szilajon letapodván büszke negéddel képzeljen magának győzedelmet. Irja recenzióját tanulságos oktatással teljesen, s ne felejtse az igazság szent fényét úgy eléterjeszteni, hogy az jót akaró szivességgel térítsen utra . . . A szelidség magához vonz, a durvaság eltaszít. — Csak akkor szólhatna a kritikus elevenebben, amikor az iró büszke, impertinens, féltudós és a publikum előtt mégis nagy garral jelenik meg, de itt is mindenkor igazságos, nemes lelket mutasson."[140]

A Kazinczy által meghonosított kritikai stílus „továbbfejlesztői" viszont, Toldy és Bajza, élete végén a mesterrel is összeülönböznek. S a mester, aki azt még nagy gyönyörűséggel látta, hogy az akkor már általa utált Döbrenteit hogy gázolják össze a *Conversations-Lexicon*-vitában, aki bár némi sajnálattal, de ugyanakkor némi kárörömmel is szemléli, hogy Dessewffy barátján is elverik a port, amiért beleavatkozott a pörbe Döbrentei oldalán, akkor, amikor ő kerül sorra Pyrker művének fordításáért és kiadásáért, így reagál rá: „Ezek a fiatal emberek elhitték magokat erejekben s tanultságokban, s eggy clubba állottak, s össze akará-

nak tiporni mindent, a mi az ő értelmekre nem tér. Olly vitéz embereken szedvén diadali zsákmányt, mint Döbrentei és Thaisz, azt hivék, hogy mindent összegázolhatnak, s Titáni vakmerőségek annyira ment, hogy a Szent Gyöngyeinek, a Tunisiásnak, a Rudolphiásnak halhatatlan Iróját is, felejtvén hogy az Patriarcha, hogy az Érsek, hogy az Főispány, hogy az csillagot hord mellyén, hogy (a mint várni lehet) Primás lesz, a szerint támadák meg, mintha az eggy nyavalyás Szarándokocska volna, s miért? mert nem magyarúl irt! — Felejték, hogy az nékem, a kit ezek szeretnek és a ki érdemlettem hogy szeressenek, fájni fog. Becsületes ember *már e tekintetből* sem szólott volna; de mi ezeknek a Rhadamantoknak a barátság és hogy értenék ők a mit én Pannonhalmi Utamnak 12. lapján, felül, mondottam. Fel kelle kelnem ellenek, s ugy hiszem, ugy fognak szerényebbekké lenni ezentúl, mint Döbrentei leve az, a miolta Bajza megverte . . . Nem csak nem rettegem, hogy felelni fognak, de óhajtom is hogy feleljenek. A 72 esztendős öreg és a 27 esztendős ifju bennem eggyütt van, s én tudok ölni méltósággal.

Czimboráskodás, undok fertelmes czimboráskodás az ő dolgok. S annak elakasztására én ugyan kész leszek mindent tenni."[141]

Ezt 1831. május 4-én írta Kis Jánosnak; másnap Kölcseynek számol be részletesen az ifjakkal történt személyes összecsapásáról. Vörösmarty kifogásolta, hogy amit a *Pannonhalmi utam*ban „. . . felőlök mondok, nem áll a maga helyén ezen Munkában, és hogy a szemtelen vadság, neveletlenség, éretlen gőg sértők. — Nem feleltem, de szeretném tudni, hogy ezek az ékes titulaturák nem igazságos titulaturák e? s annyi gazság, az a szemtelen gázolgatás, dulás, mellyet ők követgetnek, érdemle e kémélést? sőt nem tette e szükségessé, hogy valaki kelljen (!) fel s szóljon . . . Nagy megtévedése az emberi léleknek azt hinni, hogy csak ugy ragyoghatunk, ha más nem ragyog; noha eszes ember azt sem látja szükségesnek hogy ragyogjon. Én szebbnek látom azt, midőn barátságban állunk a ragyogókkal, mint ha ellenkezésben. De ezek nem türnek mást mint a magok köre nagy férjfiait, s bántásnak veszik, ha előttök más térdet fejet nem hajt."[142]

A hangnem sem sokban különbözik Kisfaludy Ruszek apáthoz írott leveleinek a hangnemétől, legfeljebb még élesebb és igazságtalanabb (noha eltúlzott következtetései mindig valami igazságmagból táplálkoznak), a mondanivaló is majdnem azonos; őszinte, mély felháborodás a kritikai stílus és polemikus hangnem miatt, melyet Bajzáék képviseltek; részrehajlással, klikkezéssel, a tekintély nem tiszteléséve vádolja őket (érdekes, hogy Pyrker mellén a csillag már pozitívum, míg Csereyvel majdnem összeveszett an-

nak idején, amiért a „fényen kapott" és érdemkereszt szerzésére törekedett), azzal, hogy diktátorságra törekednek (ugyanez volt őellene Kisfaludy vádja), csak itt már nem egyéni, hanem csoport-diktatúráról van szó, de Kazinczy ezt is immorálisnak nevezi. Az irodalmi respublika eszméinek a gyakorlatba való átültetésével kapcsolatban is ambivalensnek bizonyul az állásfoglalása; amíg ennek a gyakorlatnak az ostora Döbrentein csattan, addig öröm forrása számára, mihelyt azonban Pyrkert vagy őt éri Bajzáék ügyészi tenorja, azonnal gaztettnek minősíti. Úgy tűnik, ha a végén Kazinczy meg is hátrált, és a *Pannonhalmi utam* már kinyomtatott ívéből kihagyatta a Bajzáék körére vonatkozó kirohanást, s ezzel megteremtette az elvi alapot Bajzának, hogy a visszavont gesztust a rosszakarók számlájára írja, Kazinczynak pedig halála után megbocsásson, élete utolsó hónapjaiban Kazinczynak volt némi oka megbánni azt, amit megteremtett, a recenzeálás és a polémia szellemének meghonosítását a magyar irodalomban.

Ráadásul az ifjú nemzedéktől elég kíméletlen hangú kioktatásban részesül amiatt is, ami miatt már a tízes évektől kezdve saját táborában is fel-felhangzottak a figyelmeztetések. 1831. január 11-én Toldy, aki Kazinczy műveinek kiadásával foglalkozik, ezt írja neki: „Engedd-meg hogy a mi szivünkön van, nyiltan kimondjuk. Mi mindnyájan azt hisszük, hogy remekül dolgozol, de hogy változtatgatásidnál semmi nem lehet szerencsétlenebb, s kikkel prózai írásaid öszvegyüjtéséről szóltam, a legnagyobb félelemben vannak, hogy azoknak egy második kéz használni nem fog. Ne feledd-el, hogy prózai írásaid mind annyi literáriai documentumok is, mellyek, ha itt ott lehetnének egy gránummal szebben stilizálva is, becsök nagy részét elvesztenék, ha rajtok változtatások történnek. Vallyon mi volt volna az, ha Lessing, Wieland, Herder mindég s örökké változtatgatták volna írásaikat, ma egy und-ot kitörlöttek volna, mellyet egy év múlva vissza fogtak volna tenni stb. Az az átdolgozás systémája, mellyet mindég követtél, literaturánkat kétannyi munkától fosztotta-meg, mint a mennyivel megajándékoztad. Ne mondd, hogy nem a SOK sok, hanem a jó sok: mert 1815-től fogva legtöbbnyire *első* dolgozásid legjobbak. Egy férfiu, kinek itéletét igen nagyra becsülöd, azt állítja, hogy Erdélyi leveleid minden revizióval vesztettenek, s hogy az utolsó az elsővel öszve nem hasonlittathatik. Ezt megmagyarázni könnyü. Mikor valamit irsz, lelked egészen el van telve a tárggyal, akkor erő, tüz és e s p r i t minden, s nyelved akkor legbájolóbb, s legtöbb studium resultátumának látszik, midőn vele csak játszol. Változtatásaid pedig — bocsáss-meg — igen ritkán hitethetik-el az olvasóval, hogy szükségesek, vagy csak, hogy hasznosak voltak, s az

ember 100 esetben 98 szor kisértetbe jön azt hinni, hogy azok nem voltak egyéb okból megtéve, mint egy bizonyos viszketegből mindent megváltoztatni.

Nem tagadhatom, hogy a beküldött versekben — valamennyien vagyunk — alig találtunk egy két változtatást, melly egyszersmind javítás és szépítés volna. Te tisztelt apánk! egész fából egy egészet vágni remekül tudsz, de faragcsálni, nyesegetni (!), foltozgatni, enyvezgetni nem — mint Göthe apa sem."[143]

Annak idején, több mint két évtizede Berzsenyi lázadt így fel a „verdammter Schulmann" ellen, amely „megjádszotta" Kazinczyt, akkor még hiába; itt az utókor mondta ki az ítéletét az ő klasszicista korrekciós írói módszeréről, amelyet pedig a tízes évek közepéig még az egész magyar irodalomra rá szeretett volna kényszeríteni; és ugyanazt bizonyították be neki, amit Berzsenyi, az ihletett költő látott meg benne, hogy ő is pindaroszi típusú, ihletett költő és író volt, ő is, akárcsak a szonetteket elvi okokból nem vagy alig író Goethe, egy fából faragni jól tudott, vagyis ihletett, organikus műveket hozott létre (hogy aztán ez igaz-e, vagy csak egy másfajta irodalomszemlélet látta bele, az más kérdés), hogy azután az utólagos faragcsálással elrontsa őket. Ebben a levélben egy új irodalmi korszak szelleme, a romantikáé mondott ítéletet minden tisztelete és szeretete ellenére egy elmúlt irodalmi kor szellemét őrző nagyság felett. Kazinczy irodalmi harcai és recenziói a műalkotás „dokumentarista" szelleme ellen, az örök értékű esztétikai és műfaji törvények jegyében folytak a tízes években s előtte is; most bebizonyítják neki, hogy műveinek elsősorban a dokumentumértéke jelentős (bár ez nyilván prózájára, vagyis emlékiratára és úti leveleire vonatkozó megállapítás, s ennyiben teljesen jogosultnak látszik), hogy jelentős és örökös változtatgatásai nem az esztétikai törvények gondos számbavételével történő javítások, hanem elavult babonákra hallgató rontások, az ihlet eredeti művének elcsúfításai. Magát győztesnek hivő irodalomszemlélet ennél tökéletesebb vereséget nem érhetett meg.

Amit Toldyék oly lelkesen fogadtak s amiben nagy dokumentumértéket találtak, a *Pályám emlékezete* sem felelt meg teljesen irodalmi eszményüknek. A romantikusabban gondolkodó nemzedék szubjektívabb, a rousseau-i vallomásokra jobban emlékeztető életrajzot várt volna tőle; az talán inkább művészinek tűnt volna számukra, míg ez az objektívabb, saját személyiségét inkább a háttérbe szorító életpályakép tényleg csak dokumentumértékűnek látszott az ő szemüvegükön keresztül.[144] Pedig nemcsak Kazinczy prózájának művészisége az értéke ennek az életírásnak; látszólagos objektivitása mögött rendező elvként változatlanul uralkodik egy

egész irodalmi korszak mozgását jelentősen befolyásoló „irodalompolitikai" elfogultsága. Nem sokat beszél kora magyar irodalmi életéről; jóval szélesebb körképet rajzol részben az oktatásról, részben a politikai és a szélesebb értelemben vett szellemi életről. Ez azonban aligha tekinthető aránytalanságnak; ha megvizsgáljuk azoknak az éveknek a Kazinczy-levelezését, melyek során a nyelvújítási frontok egyikének az élén álló, vitákat kavaró vezéregyéniség volt, állítólag egyoldalúan esztétikai érdeklődéssel, még ott is szembetűnő, hogy mennyivel nagyobb mértékben foglalkoztatták a világpolitika és a hazai politika aktuális kérdései, mint a szorosabb értelemben vett irodalmi kérdések. Az a kevés azonban, ami a kor irodalmi életére vonatkozik pályaírásában, nagyon határozott véleményt fejt ki, s az utolsó ítélet gesztusával sorolja be kortársait az irodalmi múlt vagy félmúlt paradicsomába, purgatóriumába vagy poklába. Eltekintve attól, hogy még az irodalmi vonatkozású részek jelentős hányada is a bécsi osztrák irodalmi körök általa megismert figuráiról ad érzékletes képet (Alxinger, Blumauer, Ratschky stb.), a fogsága előtti időből a legteljesebb elmarasztalás Batsányit illeti, Kalmár Györgyről gúnyosan, Baróti Szabóról (mivel Batsányi befolyása alá került) nagyon kevés rokonszenvvel ír, míg Ráday természetesen megdicsőül (és joggal), Rájnis és Révai pozitív értékelés kap stb. A fogsága utáni időből, életírása IV. könyvében, még elfogultabb irodalmi körképet kapunk; korábbi értékeléséhez képest legfeljebb csak Beregszászi Nagy Pál, a keleti nyelvek szakértőjeként elfogadott ortológus nyelvész ellenfele iránt látszik némileg elnézőbbnek; Csokonairól egyik helyen mint az írói szabadság bajnokáról elismerően, másik helyen mint alkalmi költőről és ízléstelenségek írójáról nagyon kegyetlenül szól, sőt az 1796-os diéta körüli szerepléséről azt írja: „. . . nagyon nem jó fényben mutatá magát. Megjelent ott, nem mint Pindar a görögök játékain, hanem mint nem-fehér arcu hegedüseink, kiknek kedves a mit ugy nyernek."[145] Az édeskés „Földiekkel játszó"-t itt is elítéli, és a meg nem tisztított, Márton és Domby kiadta műveit hibásnak tartja; még élete végén is megkorrigált Csokonai-kiadást követel. Verseghyről talán még elfogultabban ír. Ismert, hogy Verseghy élete vége felé újra akarta fordítani a katolikus, Káldi-féle bibliát. Láttuk már, hogy Kazinczy mily nagyra becsülte Káldi bibliafordítását. Így aztán Verseghy kísérletének értékelésekor megint felhangzik a Kisfaludy meghonosította kegyeletsértő ítélet: „Végre neki álla még a lelkes Káldi bibliájának is, és azt a maga eretnekségeivel akará eltölteni, de szerencsére kihalt a gonosz szándékban. Mi ő Káldi mellett! hol áll ő Káldi megett! kinek valóban nem méltó saruit is feloldozni."[146]

Érdekes módon Révaival kapcsolatban írott megjegyzéseiből kitűnik, hogy fogsága után ő sem tudott mit kezdeni a nagyon nehéz természetű nyelvésszel. Ezzel szemben későbbi triászának tagjai, Szemere (aki az életírást lelkesen követelte tőle), Horvát és Vitkovics, valamint az őt fogsága után először üdvözlő hű barátai, Kis és Virág a legszebb sorokat kapják. Az életírás nagyon objektívnek látszó világában tehát erőteljesen érvényesül Kazinczy elfogultságának részrehajló lírája.

*

Az egyes irodalomszemléleti fejezetekben szintén bizonyos mértékig kényszerűen érvényesülő időrendi tárgyalás, ha most itt tennénk rá pontot, nagyon furcsa kicsengésű lenne. Az öreg Kazinczy időszerűtlenné válása a fiatalabb nemzedékek képviselőinek irodalomszemléletével szemben biológiai és társadalomtörténeti szükségszerűség; nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy amiért érdemes volt ilyen terjedelemben is foglalkozni nyelv- és irodalomszemléletének jellemzőivel a fogsága utáni időszakban, az éppen azzal függ össze, hogy egy ideig ő képviselte a legkorszerűbb, vagy legalábbis a magyar elmaradottság körülményei között a legidőszerűbb nyelv- és irodalomfelfogást. A felvilágosodás kozmopolitább hajlandóságú nemzedékeinek nagy túlélőjeként másfél évtizeden keresztül vezére lehetett egy olyan nyelv- és irodalomújítási mozgalomnak, amely a magyar irodalmat is az európai irodalmi modell[147] mintájára akarta átalakítani, nemcsak a magyar nyelvet az európai nyelvi modell mintájára (Balázs János). Ütközései ugyan már Debrecennel is amiatt alakultak ki, hogy a kálvinista Róma szellemi képviselői a *Debreceni grammatika* nyelvfelfogásának jegyében önelvű nemzeti nyelvi normát igyekeztek kiharcolni, de Kazinczy európai modellje alól az európai történelem eseményei és a nyomukon felülkerekedő romantikus nacionalizmus húzta ki a talajt, vagyis az európai szellemtörténeti háttér gyökeres átalakulása. A köréje csoportosult tehetséges fiatalok elpártolása, az új eszmékhez való átállása pecsételte meg az ő törekvéseinek korszerűtlenné válását; de az, hogy a XIX. század első évtizedének végétől kb. 1817-ig a fiatalok az ő nyelvi és irodalmi törekvéseit nem nyűgnek, hanem perspektívát nyújtó, a felemelkedéshez hozzásegítő programnak érezték, az ő segítő kezét és mesteri, majd egyre inkább baráti támogatását igényelték, azt mutatja, hogy az utókor nem jogtalanul látta benne a korszak vezéregyéniségét. Ha másfél évszázadnyi kazinczyánus irodalomtörténetírás némileg egyoldalú beállításai után szükség is van arra, hogy összetettebb, ellentmondásosabb s remélhetőleg reálisabb Kazinczy-képünk alakuljon

ki, ez nem vonhatja kétségbe nagy érdemeit s jelentőségét a magyar irodalmi nyelv és a magyar irodalom megújulásában, modernizálásában.

JEGYZETEK

[1] Kaz.Lev. VI. 419.

[2] „Olvassa e a Tekint. Ur az Ungarische Miscellen nevü Fűzeteket? Szeretném, ha azt minden Vármegyében olvasnák, s minél többen. Nekem is van benne eggy munkám, a Berzeviczy Gergely De conditione rusticor. in. Hung. nevü Irására. Mind maga Berzeviczy, mind eggy ismeretlen valaki rossz neven vette nekem tüzességemet. De valóban nehéz akkor tüzzel nem szólani, midőn Nemzetünk felől a nem való olly bátran mondatik, még pedig Magyar által. Vastag s goromba talán nem tudok lenni: de élesnek lenni nem rut. A szabad ember szólása nem mindég sima, s a szabad nép tanácskozásai nem mindég csendesek. A Dieták Magyarországon, Londonban és a hajdani Romában nem olly tüzetlenek mint némelly helyeken, mely helyeken szólani sem mernek." Kaz.Lev. XXII. 348. Kazinczy és Berzeviczy vitájának újabb szakirodalma: *Zsigmond Gábor:* Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a parasztok állapotáról Magyarországon. Valóság, 1975/4. 77—91.

[3] Kaz.Lev. VI. 381.

[4] Kaz.Lev. VI. 321. Ezenkívül érdemes megemlíteni, hogy Kazinczynak 1809. január 21-én Dessewffyhez írott levele szerint a lőcsei Koczok fiskális utján Berzeviczy azt „tudakozta" tőle: „. . . ha én vagyok e igazabb hazafi, a ki a Nemzet eggy harmadának nyelve javán dolgozom, vagy ő, a ki a nemzet mind a három harmadáén igyekszik." Kaz.Lev. VI. 193.

[5] *Kosáry Domokos:* Napóleon és Magyarország. Bp. 1977. 150 sk.

[6] L. *Bíró Ferenc:* Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához).ItK 1984/5—6. 558—577.

[7] L. újabban *Fülöp Géza:* A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978.

[8] Kaz.Lev. III. 33.

[9] Kaz.Lev. XXII. 250.

[10] Einfache Nachahmung der Natur, Manier, Stil. 1789.

[11] Kaz.Lev. VI. 224—225.

[12] L. *Csetri Lajos:* Adalékok Döbrentei Erdélyi Muzéumának irodalomszemléletéhez (Buczy Emil tanulmányairól). Acta Univ. Szegediensis. Acta Hist. Lit. 1969. IX. 47—59.

[13] Kaz.Lev. XIV. 227. „Hunyadiját recenseálni nem fogom, sem semmijét, amit irand; már esztendők olta nem recenseáltam semmit. De ha Előbeszédét kézirásban fogtam volna olvasni, kitörlöttem volna egész Előbeszédét, vagy legalább e sorát: *Drámámat nem ugy irtam mint Poeta, hanem mint Hazafi.* — Drámát ugy kell, igy nem szabad, az az *nem-poeta Hazafinak* nem szabad."

[14] Először Szemere Pálhoz írt 1813. augusztus 13-i levelében ad jelt erről: „. . . néhányat verseim közül mégis ide zárok, s Csokonaiból a *Szemrehányást* és a *Rózsabimbót* úgy megfordítva, mint Matthisson Antológiájában példák adattak." Kölcsey F. Összes művei. (i. kiad. III. 84. Később a Muzárion 1829. XXIV. 244—246-on publikálta őket.

[15] Muzárion, XXIV. 58–74.
[16] Kármán József Válogatott művei. Bp. 1955. 87–88.
[17] Kölcsey: i. m. I. 394.
[18] Teleki László: i. m. 190–191.
[19] Kaz.Lev. I. 395.
[20] *Mitrovics Gyula:* Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései. Debrecen – Budapest, 1929. 39.
[21] *Bán Imre:* i. m. 69.
[22] Uo. 71.
[23] Eschenburg. J. J.: Entwurf einer Theorie der schönen Wissenschaften, Berlin–Stettin, 1783.
[24] Gottsched, J. Ch.: Versuch einer Critischen Dichtkunst . . . Leipzig, 1730.
[25] Batteux, Charles: Les beaux arts réduits à un même principe. Paris, 1746 Uő: Cours de belles lettres . . . I–IV. Paris, 1747–50; Principes de la littérature. I–V. Paris, 1764.
[26] Gottsched, J. Ch.: Auszug aus der Herrn Batteaux . . . Schönen Künsten . . . Leipzig, 1754.
[27] Batteux: Einschränkung der Schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz. Übers. J. A. Schlegel. Leipzig, 1751.
[28] Einleitung in die Schönen Wissenschaften. Nach dem französischen des Hrn. Batteaux, mit Zusätzen vermehret von Karl Wilhelm Ramler. I–IV. Leipzig, 1756–58. Én a Trattner-féle 1770-es bécsi kiadást használtam.
[29] *Seidler, Herbert:* Die Dichtung. Stuttgart, 1959.
[30] Herder, J. G.: Sämmtliche Werke. Zur schönen Literatur und Kunst. I. Theil. Stuttgart–Tübingen, 1827. Fragmente zur deutschen Literatur. 2. u. 3. Samml. 282–283.
[31] *Mezei Márta:* Poétikai kérdések Csokonainál. It. 1974/2. 420.
[32] Uo. 413.
[33] Kaz.Lev. VI. 159–160.
[34] Herder, J. G.: Sämtliche Werke. Hg. *Bernhard Suphan.* II. 303.
[35] Uo. 300.
[36] Schiller, Fr.: Válogatott esztétikai írásai. Ford. *Szemere Samu.* Bp. 1960. 318.
[37] Kaz.Lev. XV. 332.
[38] *Scherpe, K. R.:* Gattungspoetik im 18. Jahrhundert. Historische Entwicklung von Gottsched bis Herder. Stuttgart, 1968. 211.
[39] Kaz.Lev. XXI. 521–522.
[40] *Csetri Lajos:* Kazinczy „A tanítvány"-a. ItK 1969/2–3. 263.
[41] Kaz.Lev. III. 48.
[42] Kaz.Lev. II. 267.
[43] Kaz.Lev. I. 302.
[44] Kazinczy Ferenc Összes Költeményei. Kiad. *Abafi Lajos.* Bp. 1879. I. 179–180.
[45] Kaz.Lev. IV. 442.
[46] Kaz.Lev. VIII. 235–236.
[47] Kaz.Lev. X. 402.
[48] Kaz.Lev. VI. 322.
[49] Kaz.Lev. VI. 325.
[50] Uo. 380.
[51] Kazinczy Ferenc Összes Költeményei. (i. kiad.) I. 200–201.
[52] Kaz.Lev. IX. 432 sk.
[53] Tudományos Gyűjtemény, 1817/9. 38–48.
[54] Sulzer, J. G.: Allgemeine Theorie der Schönen Künste . . . IV. Frankfurt–Leipzig. 1798. 472.

[55] Verseghy Ferenc: A magyar nyelv törvényeinek elemzése. III. rész. 7. füzet. A magyar nyelv művészi felhasználása. Szerk. *Szurmay Ernő*. Szolnok, 1977. 791—792.

[56] Sulzer: i. m. 471.

[57] Batteaux: i. m. III. 188—189.

[58] Kaz.Lev. VI. 224.

[59] „Kedves barátom, Szólljunk tehát a levelek szabadabb tónjában, — noha a gyakorlattól elszokni bajos péld. én Szemerét, a kit igen nagyon szeretek, másként szóllitani mint eddig szóllitám, nem tudnám. Így e, vagy ugy — az mind eggy. A szív megérti a szivet akár igy, akar ugy. Azonban ki merné tagadni, hogy minden tónnak, minden szinnek különös értelme van." Kaz.Lev. XI. 431.

[60] Kaz.Lev. X. 431. 434.

[61] Kaz.Lev. XXIII. 178.

[62] Kaz.Lev. XXIII.180.

[63] Kaz.Lev. XVII. 363.

[64] Kaz.Lev. VII.328. 1810. márc. 24.

[65] Kaz.Lev. VIII. 465.

[66] Kaz.Lev. IX. 210.

[67] *Solt Andor:* Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772—1826). Bp. 1970. 153—188.

[68] Kazinczy Ferencnek öszvekelésére gr. Török Sophia-Antoniával nov. 11. 1804. (1805.)

[69] Kaz.Lev. VII. 445.

[70] *Waldapfel József:* Berzsenyi megítélésének történetéhez. ItK 1936. 350.

[71] *Orosz László:* A magyar verstani eszmélkedés kezdetei. Bp. 1980.

[72] *Szuromi Lajos:* Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában. In: Mesterség és alkotás. Bp. 1972. 103—136.

[73] Kecskés András a magyar irodalmi gondolkodás történetét feltáró vállalkozásban a magyar verstan történetének megírásán dolgozik.

[74] Pl. legutóbb *Korzenszky Miklós Richárd:* A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph. ItK 1979/5—6. 499—527 *Szörényi László:* A latin nyelvű költészet helyzete Magyarországon a XIX. században. ItK 1985/1. 1—17.

[75] *Bartha Dénes:* A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770—1800). Sajtó alá rendezte — — Bp. 1935.

[76] *Szauder József:* Sententia és pictura (A fiatal Csokonai verstípusairól.) In: Az estve és Az álom. Bp. 1970. 156—198.

[77] Rájnis József: A magyar Helikonra vezérlő Kalauz az az: a magyar vers-szerzésnek példái és régulái. Pozsony, 1781.

[78] Földi János: A vers-írásról. Bp. 1962.

[79] *Müller, Günther:* Geschichte des deutschen Liedes vom Zeitalter des Barock bis zur Gegenwart. München, 1925. 240 sk.

[80] *Németh László:* Magyar ritmus. In: Az én katedrám. Bp. 1969. 41.

[81] Kaz.Lev. II. 467—468.

[82] Kaz.Lev. IV. 545.

[83] Kaz.Lev. IV. 545—548.

[84] Kazinczy Ferenc: A magyar verselés négy nemeiről. Erdélyi Muzéum, 1814. II. 122—128.

[85] Kaz.Lev. XII. 187.

[86] Kaz.Lev. XII. 236.

[87] Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Kiad. *Abafi Lajos*. Bp. 1880. 91—93.

[88] Abafinak a Magyar Pantheon 368. lapján megjelent adatával szemben

Kazinczy megemlékezése Gyöngyösiről nem a folyóirat 1818/5., hanem a 4. szám 140. lapján jelent meg.

[89] Kaz.Lev. IV. 69.

[90] Kaz.Lev. VII. 299 sk.

[91] Kaz.Lev. VII. 435.

[92] Uo. 446.

[93] Uo. 288.

[94] *Merényi Oszkár* ugyan úgy tudja a Berzsenyi Dániel Költői művei (krit. kiad. Bp. 1979) 645. lapján, hogy az a levél elveszett, melyben Kazinczy bírálta Berzsenyi hozzá írt episztolájának verselését, de szerintem valószínűbb, hogy ez volt az a levél, melynek csak a bíráló része veszett el, a mester jambus-elméletét fejtegető rész megmaradt.

[95] *Császár Elemér:* A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. Bp. 1925. 25—50.

[96] Berzsenyi összövegeire *l. Csetri Lajos:* Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok. Bp. 1986.

[97] 1802. október 31. Kaz. Lev. II. 499—502.

[98] Kaz.Lev. II. 493.

[99] Kaz.Lev. III. 44.

[100] Kaz.Lev. II. 512.

[101] Uo. 526.

[102] Uo. 538.

[103] Kaz.Lev. III. 11—22.

[104] Kaz.Lev. III. 87—88. Ugyanakkor megemlíthetnők, hogy az öreg Kazinczyból az anyja természete üthetett ki, amikor a közben számára már gyűlöletessé vált Döbrenteinek ilyen sorokat ír 1829. április 2-án: „De miként feledheted te, hogy az én hajlandóságom nélkül legfeljebb is eggy falusi Papocska levél vala, nem nagy talentumod s talán még kevesebb tudománykád többet nem igen igérhetének; vagy mint testvéreid Vas- és Bors-áros?" Kaz.Lev. XXI. 39.

[105] Annalen der Literatur und Kunst in dem oesterreichischen Kaiserthume.

[106] Kazinczy Ferencz: A magyar literatura történetei. Erdélyi Muzéum, 1814. I. 1—10.

[106] Uo. 7.

[108] Kazinczy Ferenc Tübingai Pályaműve. (i. kiad.) 159.

[109] Uo. 164.

[110] Uo. 166—167.

[111] Uo. 115.

[112] Uo. 169.

[113] Uo. 115.

[114] Kaz.Lev. VI. 110—114.

[115] Kaz.Lev. VI. 158—165.

[116] Uo. 315.

[117] Kaz.Lev. VII. 398—408.

[118] Uo. 433.

[119] Bár Kazinczy javításainak egy részét, amennyiben Berzsenyinek nem tetszettek s ezért „visszajavította" őket, megőrizte Szemere 1810. december 27-i, Kazinczyhoz írt levele, Kaz.Lev. VIII. 234—238. L. *Merényi Oszkár* lajstromát a Berzsenyi költői művek krit. kiad. I. kötetének 191 sk. lapjain.

[120] Először Döbrenteinek írt 1814. január 5-i levelében sorolt fel jó néhány, számára elfogadhatatlan javítást (Berzsenyi Dániel Összes Művei. Bp. 1968. 434—436), majd 1815. júniusban magának Helmeczinek sorolja fel jóval teljesebb kifogáslistáját (Uo. 446—450), s kifogásait rövidebben említi Ta-

kácsi Horváth Jánosnak 1816. november 10-én írt levelében, immár a II. kiadásra vonatkozólag (uo. 457).

[121] A folyóirat 1803. II. fele szeptemberi számában, 127—136.

[122] Kaz.Lev. VIII. 44.

[123] Uo. 69.

[124] Kevésbé szégyenlős szövegkiadásokból kitűnik, hogy Kazinczynak a „debreceni" típusú költészetre vonatkozóan már elég régóta használt „szakkifejezéséről" van szó. Szemerének írott 1809. február 11-i levelében, melyet Horvát István Mindennapija őrzött meg számunkra, így ír: „Az Orczy Bugaczy Csárdáját ugy admirálom, mint a Horatzius Epistolájit a deák Poézis legszebb darabjai között: ellenben Csokonait scandalizálva olvasom sokszor, s *egynehany esztendő* alatt sok *Tomusra gyűlt* verseit nem is ismerem verseknek legnagyobb részben. Non satis est versus concludere. Ha csak kadentziat találni, prózai könnyüséggel irni, s egynehány Mendikási hahotára fakasztó Witzet ejteni elég, ugy igen is igaza van Domokos Lajos Urnak, hogy nekünk főpoétánk Matyási József. Lehet e az Poéta, ha diarrhoeja van is a versek f o s á s á b a n, [Kiemelés Kazinczytól (vagy talán a naplójába másoló Horvát Istvántól?) — *Cs. L.*] a ki olly munkát ir, mint Mátyási irt a Magyar Nyelv dolgában? Illyen a Debreczeni s Pataki Cultura s elmésség! Hány milliom illyen brochür éri fel a Kis János Hymeneumát, Virágnak, Daykának, Berzsenyinek egy odáját, vagy dalát, s Révainak egy Elegiáját vagy Anakreoni kis darabját?" In: Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805—1809. Szerk. *Temesi Alfréd—Szauder Józsefné*. Bp. 1967. 404 és Kaz.Lev. XXIII. 163—164.

[125] Kaz.Lev. VIII. 69.

[126] Uo. 250.

[127] Erdélyi Muzéum, 1814. I. 87.

[128] Kaz.Lev. XII. 155—156.

[129] Uo. 189—190.

[130] Uo. 449.

[131] Döbrentei Gábor: A Kritikáról. Erdélyi Muzéum, 1818. IX. 155—199.

[132] Tudományos Gyűtemény, 1818/6. 3—32.

[133] Kisfaludy Sándor: i. m. VIII. 298.

[134] Uo. 300—301.

[135] Uo. 348. Kiegészítésül hadd idézzünk egy leveléből, melyet 1809. április 10-én írt Rumy Károly Györgynek, s mely némi fényt vet politikai nézetei változására: „Es war eine Zeit mein lieber Freund, wo ich herzlich republikaner war. Hätten Grundsätze, die b l o s s theoretisch waren, Strafe verdient, so hatte ich sie so verdient wie einer der aller *schuldingsten*. Aber die Idee hier *zu realizieren* fiel mir n i e! n i e! ein. Zu Republikanismus taugt nur ein gesunder Staat, und das ist unserer nicht, wie keiner in der neuern Welt; nur eine Nation von Engeln und nicht Menschen. Ich bin jetzt herzlich monarchisch, und halte mit dem berühmten gottlosen Grundsatz, dass ein Monarch sein Volk zu seinem Wohl sogar betrügen darf, so wie ein Artz zu dem Wohl des Kranken ihn auch betrügen darf. Nur muss, denke ich, der Arzt wirklich ein philosophischer und philantrophischer Arzt und kein Pfuscher seyn; er muss weise seyn, dem Kranken Zutrauen einzuflössen und seine Absicht und Kunst vor Gesunden, die Freunde des Kranken sind, legitimirt haben. Wehe dem Kranken, welcher dem Arzt, den ihm Zufall oder Not beygeführt haben, blindlings folgt. Es sind der Quacksalber zu viel." Kaz.Lev. VI. 321. Ebből világos, hogy Kazinczy elismeri, egykor — nyilván a börtöne előtti időben — elvi republikánus volt. Ennyiben tehát módosíthatunk Sinkó Ervin koncepcióján, aki kitűnő Kazinczy-tanulmányában Kazinczy jozefinizmusát mindkét pályaszakaszára jellemzőnek tart-

ja; volt egy rövid republikánus korszaka is. A Rumyhoz írt levél fejtegetéséből viszont kiderül, hogy fogsága után ismét visszatért „jozefinus" meggyőződéséhez, vagyis ahhoz a felfogáshoz, hogy a monarchia a legjobb államforma, ha az uralkodó filozófus és emberbarát, s tudja, hogy boldogítsa népét, ha kell, saját akarata ellenére. S ehhez, jó orvos módjára, meg kell adni neki azt a jogot is, hogy saját érdekükben félrevezethesse alattvalóit, mint az a betegeit. S e felvilágosult despota eszményéhez kora uralkodói közül talán Napóleon hasonlíthatott a legjobban; így elképzelhető, hogy Kazinczy pozitív elfogultsága iránta ezzel az állam-, illetve politikaeszménnyel is összefügghet. Nehéz azonban nem észrevenni, hogy Kazinczy irodalompolitikai gesztusai között sok minden emlékeztet az ilyen felvilágosult despotának adott licenciákra. Kisfaludy pl. azon döbbent meg, hogy a hozzá írt levélben szembedicsérte, s másokhoz írott levelekben és a név nélkül publikált bírálatban viszont éles kritikát is mondott. S a felülről boldogításnak, az arisztokratikus társadalomszemlélet irodalmi életbeli alkalmazásának számtalan jelével találkozhatunk nála, így Kisfaludy megállapítása Kazinczy „despotizmus"-ra hajlásáról valószínűleg igazabb, mint az a lélektanibb fogantatású magyarázatkísérlete, mely Kazinczy nőies személyiségvonásaival, hiúságával, híren kapkodásával stb. igyekezett magyarázni e gesztusokat. Sinkó említett tanulmányának a címe: Kazinczy Ferenc (1759—1831). In: *Sinkó Ervin:* Magyar irodalom. I. Újvidék, 135—259.

[136] Kisfaludy Sándor: i. m. VIII. 306.

[137] Uo. 284—285.

[138] Muzárion, 1829. XXI. 61.

[139] Döbrentei: i. m. 187.

[140] Uo. 196.

[141] Kaz.Lev. XXI. 537—538.

[142] Uo. 541.

[143] Uo. 447—448.

[144] *Toldy* így írt neki 1827. július 16-i levelében: „Úgy óhajtanám irva látni e munkát, mint Rousseau gyónásai vannak. Keveset szólsz magadról." Kaz. Lev.XX. 318.

[145] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. Kiad. *Abafi Lajos.* Bp. 1879. 205.

[146] Uo. 332.

[147] L. *Csetri Lajos:* Nem sokaság, hanem lélek. 33 sk. *Uő:* Kazinczy és a nyelvújítás. Tiszatáj. 1985/7. 48—51.

KAZINCZY BARÁTI KÖRÉNEK IRODALOMSZEMLÉLETE

A fogságából kiszabadult Kazinczy legszűkebb baráti köre még két emberből állott: Virág Benedekből és Kis Jánosból. Bár néhány év múlva Révaival is szorosabb kötelékei alakulnak ki, azt szoros barátságnak minősíteni, Révai természete mellett, merész dolog volna.

Virág és Kis irodalmi műveltsége, tájékozódása és irodalmi tevékenysége erősen különböző. Virág, akinek az el nem ismerésén mérte le Kazinczy a debreceniek és az öreg Domokos Lajos tájékozottságának „modernségét" az új magyar irodalomban, katolikus paptanárként indult, s egész műveltsége latinos-klasszicista; az új században legjelentősebb elméleti fejtegetései irodalmi és műfajelméleti vonatkozásban Horatius *Ars poeticá*jának kiadásával kapcsolatban jelentek meg. Az *Ars poetica* különben is nagyon népszerű volt a korban: Verseghy már a *Mi a poézis* . . . (1793) függelékében közölte prózai fordítását, Virág is prózában fordította először, és kísérő tanulmánnyal adta ki 1801-ben, majd később (1813) verses fordításban is megjelentette Horatius *Levelei*vel együtt; Édes Gergely szintén fordította, Kis János pedig Wieland magyarázataival ugyancsak megjelentette Horatius levelei között.

Virág a XIX. század első évtizedeiben annyira latinos kötődésű klasszicista volt, hogy a rímes verselést hosszú ideig élesen ellenezte, első Pontyi-versében ellene írta szatíráját; élete végén némileg megenyhült irányában. Kazinczyt kezdettől bíztatta a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* kiadására; egyúttal azonban őt is, pesti ifjú barátait is igyekezett megnyerni a népdalok megbecsülésére és gyűjtésére. Ez a „népiesség" a délnémet—osztrák katolikus népiesség vonzáskörzetében, Faludi és Révai hatására, sőt ez utóbbi barátságára is visszavezethetően, noha az antikos klasszicizmussal ellentétben állónak látszik, aligha meglepetés. S bár utaltunk arra, hogy közvetlenül fogsága után Kazinczyban is felerősödött a latin klasszika hatása, de modernebb antikvitásszemlélet, a göttingai

klasszika-filológia befolyására, később pedig modernebb tanulmányok, különösen Herder-studiumok nyomán ez a latinos tájékozódás fokozatosan háttérbe szorult. Virág népköltészetkultusza pedig rá sosem volt jellemző, legfeljebb a népköltészet iránti nagyobb megértésig vezethette el a baráti ösztökélés; így irodalmi barátságuknak egyre kevesebb összetartó eleme maradt. Ráadásul Kazinczy neológiája hívének sem tudta megnyerni Virágot; a Kazinczy ifjú barátainak modernebb neoklasszicista költészetében jelentkező romantizálódó stílusjegyeket és szemléletmódot pedig kifejezett ingerültséggel szemlélte (ezért is gúnyolta ki újabb Pontyi-versében, a *Történet*ben az őt 1813-ban meglátogató Berzsenyi vidékies viselkedésmódját és költészetének stílusát); de nem rokonszenvezett a Kazinczy kezdeményezte szonettdivattal sem (eredetileg eme második Pontyi-verse a szonettírás ellen is szólt volna). Kazinczy is tudomásul vette barátja „korlátjait", és levelezésében időnként meg is engedett néhány ironikus megjegyzést a számlájára.

Ezzel szemben Kis János inkább németes műveltségű volt, mint evangélikus pap, majd szuperintendens a dunántúli evangélikusok jó német kapcsolataival. Göttingát és Jénát járt diákként a német filozófiával és esztétikával is ismerkedhetett, göttingeni professzorai között ott volt Bouterwek is; egy ideig Kant is foglalkoztatta, de aztán a klasszikus német irodalom és különösen Wieland iránti rokonszenve kiszorította a figyelme előteréből az elméletet (még ebben a vonatkozásban is Kazinczy rokonszenvére méltó volt tehát a fejlődése). Mivel Anglia és Hannover fejedelemség perszonálunióban volt, a hannoveri új egyetem, a göttingai az angol kultúra és irodalom kontinentális hídfőállása volt, s az egykori göttingai diák, Kis János megőrizte az angol irodalom iránti érdeklődését is. Mindkét nemzeti irodalom iránti rokonszenvének nyomai megtalálhatók már a XVIII. század utolsó éveiben publikált kiadványaiban is, a Pozsonyban 1797-ben megjelent *Zsebbe való könyv*ben és az ugyanott 1799-ben megjelent *Kalendárium és zsebbe való könyv*ben, melyeknek ízléstörténeti helyéről és a magyar irodalmi élet kényszerű pangásának idejében szinte folyóiratpótló jelentőségéről Fried István közölt nemrég kitűnő tanulmányt.[1] Kis almanachjai közül az utóbbiban Thomson versét, dr. Johnsonnak több írását (pl. a kritikáról egy allegóriát, Pope-ról stb.), Knox morális esszéit fordítja, de mindkettőben találunk Vosstól (pl. 1799-ben *A szépség felszentelése* címmel egy tárgykörünkbe tartozó témájú tanköltemény), az elsőben Wieland *Musarion*jából, a másodikban Schiller balladáiból stb. közölt fordításokat; ugyanakkor azonban a kor neoklasszicizmusának és görögségkultuszának francia sikerregényéből, Barthélemy abbé *Anacharsis*ából is találunk részleteket mindket-

tőben; mégpedig oly módon — mint ugyancsak Fried utal rá — hogy pl. Schiller balladájával, a *Der Ring des Polykrates*szel együtt épp egy Polükratészről szóló fejezetet közöl Barthélemy regényéből, tehát anyagát még „meg is szerkeszti".

Barátja, Kazinczy szabadulása után szorosan együttműködött vele; baráti szolgálatként kölcsönösen kiadták vagy legalábbis igyekeztek kiadni egymás műveit. Sok hasznos fordítása jelent meg ebben a két évtizedben is pl. *Görög és római mitológia*, világtörténet, görög régiségtan Eschenburg nyomán stb., és 1811-ben megjelent Horatius leveleinek első kötete is. A folytatás, vagyis a teljes Horatius-episztolakiadás anyagi nehézségek miatt csak 1833-ban jelenhetett meg, immár a *Magyar Tudós Társaság* anyagi támogatásával a Kazinczyval való baráti együttműködés szép posztumusz emlékeként, Wieland magyarázó jegyzeteit ugyanis a széphalmi barát fordította magyarra. Ugyancsak az akadémia megbízásából élete utolsó másfél évtizedében, a harmincas és negyvenes években jelennek meg Kis fordításában a retorika klasszikusainak, Longinusnak, Arisztotelésznek, Anaximenésznek, valamint az ekkorra már klasszikussá érett Hugh Blairnek a retorikái.

Az *Erdélyi Muzéum*nak is dolgozott, főleg az angol morális hetilapok mintájára értekezgetett, többek között *A költés és a szép literatúra* tárgyában is. Fáradhatatlan, de nem különösebben eredeti és legfeljebb a horatiusi „utile et dulce" némileg modernebb, az angol felvilágosodás hasznosságelvével felújított felfogásáig eljutó nézetei a legtöbb vonatkozásban elmaradnak Kazinczy klasszicizmusának korszerűsége mögött, amit kisebb tehetsége mellett az is indokolhat, hogy sok publikációja ellenére is energiája nagyobbik részét papi pályája kötötte le.

Említettük a Kulcsár-pályázaton díjnyertes, Jenisch pályamunkájára támaszkodó művét a helyes nyelvművelésről és Kazinczy tetszését; de azt is, hogy nyelvújítási nézetei mégis óvatosabbak voltak a mesterénél, s 1814-re részben szembe is került széphalmi barátja túlzásaival, nyelvi revolúciójával; köztük azonban a nézeteltérések ellenére sem szakadt meg a jó kapcsolat, és Kazinczy haláláig tartott levelezésük és együttműködésük.

*

A Kazinczy harcaiban tevékenyen és segítőleg is részt vevő baráti kör azonban a nála jóval fiatalabb pesti „triász" három barátja és Kölcsey. Mivel róluk, tekintve, hogy tevékenységük jelentősebb része az általa tárgyalt időszakra esik, alaposan írt Fenyő István kritikatörténeti könyvében, itt csak a Kazinczyval való kapcsola-

tukról és — Szemere és Kölcsey esetében — pályájuk kezdő szakaszáról lesz szó.

Vitkovics, a baráti kör doyenje, már a kilencvenes évek második felében, Kazinczy börtönévei idején, rajongója lesz Egerben, tanárának, Pápay Sámuelnek a hatására. Horvát 1803-ban, a mester egyik pesti tartózkodása idején kerül ismeretségbe vele, s erről nagyon szépen ír Kazinczy a *Pályám emlékezetében*.[2] Mindketten Révai triászának tagjai, de mindaddig, míg ki nem lobban Révai és Verseghy vitája, Verseghyvel is jóban vannak, sőt Vitkovics, akinek pesti elhelyezkedését valószínűleg segítsége könnyítette meg, később is tartja vele a jó kapcsolatot. Sőt később, mint már Kazinczy „triászának" tagja, megpróbálja Kazinczyt és Verseghyt kibékíteni; Verseghy, sértett félként, szép gesztussal hajlana is erre, Kazinczy, a sértő azonban a Vitkovics által közvetített ajánlatra nem is válaszol.[3]

Kazinczy triásza tulajdonképpen a Révaiéból jött létre, úgy, hogy abból a nagy nyelvész halála után Ferenczy János kivált, és elhagyta Pestet; helyére viszont az ifjú Szemere Pál csatlakozott Vitkovicshoz és Horváthoz. Szemere előzőleg okos hozzászólással az Árkádia-vita lecsöndesítéséhez járult hozzá, s egyúttal elnyerte Kazinczy bizalmát. Tulajdonképpen ő állította a triászt Kazinczy oldalára. Ez nem ment magától értetődően; Horvátot zavarta Kazinczy sértettségének tudata (amiatt, hogy Révai az ő álnevű könyve végén publikálta Kazinczynak a Verseghyt pocskondiázó, de bizalmasnak szánt levelét), s amikor ezt Kazinczy baráti levelével, ügyes kezdeményezéssel feloldotta, akkor is maradt köztük nézeteltérés, mint láttuk, Pápay művének értékelésében. Vitkovics egykori mestere, Pápay ugyanis Révaival folytatott vitája miatt igen kemény bírálatban részesült Révai ügyének folytatójától, Horváttól. Kazinczy is írt a műről bírálatot, de a történeti részről elismerően (amit pedig Horvát csapnivalónak minősített), a nyelvművelés iránytűjének viszont az ízlést nevezte a Pápay által favorizált nyelvszokás helyett (ez megint nem tetszett Horvátnak, mint láttuk). Végül Révai hipotéziseit helyeseknek minősítette, míg Horvát megjegyezte, hogy Révainak csak a rendszere jó, de a hipotézisei hibásak. Együttműködésük viszont — időnkénti vitáikkal együtt is — mégis hasznosnak mondható.

Szemere Révai tanszékének új vezetőjével, Czinke Ferenccel is le akart számolni, s ezért kiadta *Új Holmi*jának éles bírálatát. Czinke tudománya tekintetében nem volt méltó Révai örökségéhez, de ha időnként nevetségesnek is minősítették, érdekes figura volt, aki *Beszéd a magyar nyelv ügyében* c. előadásában az erősen vitatott és államnyelvi mozgalom által kiszorítani akart latin kultúra érté-

keire hívta fel a figyelmet, nagy nyomatékkal, ugyanakkor saját „művészi" tevékenységében, buzgó magyar módjára, klasszikus műfajokat népies tartalommal és stílussal tölt fel, s egyik idilljét előadatva hallgatóival, Kazinczy pesti barátainak nagy megbotránkozására és a beszámolójukat olvasó mester mulatságára, egyik tanítványával eltilinkóztatja és maga is elénekli a kanásznótát. Vitkovics, a kétnyelvű költő, a magyar és szerb népiesség egyik előfutára, akinek azonban meglehetősen klasszicista ízű volt a népiessége, így számol be a széphalmi barátnak erről az eseményről: „Fellépett a Professor Ur s egy kis beszédet declamált. Kihullott fogai és retsegő szava miatt viszszásan ütött ki. A többi Jezsovitai Ceremoniákat elhallgatom, tsak azt jegyzem fel, hogy Juristák, Philosophusok által ő szerzette Idiliumokat actioban producáltatott.

Köpedelem volt hallgatni és látni — de a mi legotsmányabb, az, hogy egy közűlök Tilinkót fújt, s *bujdosik a disznó kilentz malatzával*, effective danlotta. Egek! az Egri Gymnasiumban is nagy gyermekség lett volna, hát a Pesti Universitásban? — Tele boszonkodással, tele szégyennel, takarodtam el onnan. Ezt irtomban is elpironkodom Barátom! Millyen emberekre bizatik a Magyar Nyelv tanitása! Mire jutott a Magyar Cathedra Révai elholta után!"[4] A XX. századi zenei népiesség és az arra támaszkodó verstani irányzatok (pl. Vargyas) számára a legősibbnek, leginkább autochton értékeket hordozónak számító kanásztánctípus eléneklése tehát ilyen felháborító ízlésvéteknek tűnhetett a XIX. század eleji népiesség egyik legnagyobb alakjának.

Kazinczy pesti ifjú barátainak figyelmébe ajánlja új debreceni levelező partnerét, Kölcseyt, aki nemcsak a kollégiumbeli tanulmányainak járt a végére, hanem a francia felvilágosodás filozófiája és Csokonai poézise iránti lelkesedésének is. Mikorra feljut jogi tanulmányainak kezdetére Pestre, addigra Kantot és a német idealizmus filozófiáját tanulmányozza, és Kazinczy hatására légies, némileg szentimentális ízű, a szubjektív romantikába hajló neoklasszicista költészetet ír, egy ideig szaporodó antik allúziókkal és erős mitológizálással (ami megint Kazinczy erősödő hatására utal, mert láttuk, hogy a pesti kör ellenérzését Kazinczy Napóleon-versének túlzó mitológizálásával szemben még ő hozta egyik levelében a mester tudtára). De ez az erősödő klasszicizálódás arra az időszakra esik, amikor Kölcsey visszavonul nemcsak a triásztól, amely nagyon szívesen befogadná, hanem a pesti élettől is, és három évig még későbbi legjobb barátjával, Szemerével is szünetelteti a levelezést, csak 1813-ban veszi fel vele újra a kapcsolatot; ez időben egyetlen irodalmi kapcsolata Kazinczy, nem csoda, hogy annyira hat rá.

Kölcsey visszahúzódásának több oka lehet; mint ahogy pesti barátai sejtették, az ő „nőtelen teóriája" számára nem tetszhetett Vitkovics és Horvát mulatozó, könnyelmű életstílusa sem, amely pedig Szemerére is hatott, akinek a házasságkötésénél is némi akadályt jelentett italozó híre. De hogy a Kölcsey fellépésével négyessé bővült kazinczyánus tábor 1813 után, Kölcsey és Szemere barátságának fellobbanásával, gyakorlatilag két párra szakadt, annak egyéb okai is lehettek. Horvát és Vitkovics városi ember, Szemere élete megoszlik Pest és péceli birtoka, majd 1814 eleji házasságkötése után a lasztóci birtok között, Kölcsey pedig vidéki birtokán élő nemes. Horvát „dühös magyar", és annyira gyűlöli az osztrák-német uralmat, hogy *Mindennapi*jának tanúságtétele szerint Napóleon 1809-es háborújához nagy reménységeket fűz a nemzet felszabadulását illetően;[5] szociális érzékenysége is nagyobb (Berzeviczy parasztságszemléletéhez közelebb álló), mint birtokos nemes barátaié.[6] De a vallási különbségek is hozzájárulhattak ellentéteik kialakulásához, mert ha az egykori pataki kollégista Szemere és a debreceni kollégista Kölcsey nem is voltak ortodox kálvinisták, nevelődésük más kultúrkörhöz kötötte őket, mint a dunántúli katolikus Horvátot és a görögkeleti pap fia Vitkovicsot. Nem csoda tehát, hogy egyre inkább ők lettek a kis tábor legbuzgóbb kazinczyánusai, hisz sok minden köthette őket a szintén egykori pataki diák és kálvinista, ugyancsak németes tájékozottságú és kozmopolitább hajlandóságú, kevésbé dühös magyar mesterhez. Ők ketten utólag is igyekeztek magyarázatot találni a pesti triász másik két tagjától való bizonyos mértékű Kölcsey-féle tartózkodásra, és az életvitel mellett elvi és ízléskülönbségekre is következtethet Szemere 1838-as levelének egyik megjegyzése: „. . . Kisfaludy Sándort mindennek, Kazinczyt és Daykát pedig csak valamicskének fogadák el . . ." [ti. Vitkovics és Horvát. Megj. tőlem. *Cs. L.*][7] De hogy ez lett volna a döntő különbség közöttük, az kérdéses, mert Kölcsey bírálatainak kedvező Kisfaludy-képe is azt mutatja, hogy Horváték ebben a tekintetben is hathattak rá. Kölcsey Szemere levelére válaszolva szintén a triász emlékezetével foglalkozik, de másképpen: „Nem, édes Palim, a dolog nem egészen úgy áll, mint rajzolád. Horvát és Vitkovics lélekben soha szoros kapcsolatot velem nem formáltak. Engem egyik sem értett soha, Horvát a maga fenségében nem is gondolkozott oda, ha bennem van-e valami érteni való? De benned, édes Palim, a találkozás első pillantatától kezdve rokon keblet találtam; s én jól emlékezem, miképpen mindjárt először mi értettük egymást; mi fonákságot láttunk ama kettőben; és barátságunk szövetének megerősödése után a Triász még csak névben élt; de mi ketten attól különböző, névre nem szoruló egé-

szet alkotánk. Literátori hitünk, viseletünk s mindenünk az övéktől lényegesen különbözött. H . . . mindinkább tudós professzor ur, V . . . mindinkább tek. fiskális ur lőn. A pénz szent szerelme (sacra fames) volt, amiben ketten testvéresen egyeztek; de ugy, hogy azt egymástól is testvéresen elvették volna . . ."[8] Ezek a Kölcsey életének utolsó évében elhangzott, nem éppen könnyesen nosztalgikus visszaemlékezések már-már azt juttatják az ember eszébe, vajon nem ahhoz hasonló „triászról" van-e itt is szó, mint az ún. „deákos triász" esetében, akiket e kifejezés alatt az irodalomtörténeti utókor békésen egyesít, pedig a saját korukban a becsületsértésig elmenő vitákat folytattak egymással. A látszat mégis csalna, mert Kölcsey sértődött kívülmaradása sem felejtetheti, hogy a másik három 1813-ig milyen jól megvolt egymással is, Kazinczyval is. S bizony, Kazinczynak felejthetetlen szolgálatokat tettek, Vitkovics, amikor a cenzúrával való kellemetlenségektől mentette meg jogászi kapcsolataival, Horvát, amikor Kazinczy és Szemere 3—3 szonettjét jelentette meg. S Szemere 1817-es, Kölcsey Berzsenyi-recenziójával vitatkozó *Tudosítása* is arra utal, Kölcsey péceli barátja sok vonatkozásban még irodalompolitikai elképzeléseiben is közelebb állt 1817-ig Horváthoz és általában pesti barátaihoz, mint Kölcseyhez.

Az évtizedfordulón Szemere Kazinczy leghasznosabb munkatársa; leveleiben nemcsak minden hírről tudósít, néha nagyon érzékletes leírásban, hanem ő hívja fel sok közkeletű német esztétikai munkára a mester figyelmét,[9] sőt ilyen művekből nagy részleteket másol ki számára a ballada és románc,[10] az episztola[11] vagy az epigramma[12] meghatározásáról stb. Szőrmentén vitázik Kazinczyval a rímelmélet kérdéseiről; a mester is németesen gondolkodott ugyanis ebben a vonatkozásban, mint Fr. Schlegel, Horvát barátja és tanítványa a magyar nyelv tanulásában, aki szintén nem volt hajlandó jó rímeknek elfogadni a ragrímeket. Szemere azonban nem hajlandó ilyen rigorózus álláspontra helyezkedni, és ismervén nyelvünk rímszegénységét, liberálisabban ítéli meg, és elfogadja a ragrímeket is.[13]

A pesti irodalmi élet hatására, ebben az időben többnyire Kulcsár izgatására, néha némi vitába bocsátkoznak Kazinczyval, mint a *Nagyság és szépség* körül, ahol Kölcsey a kör véleményével boszszantotta fel a mestert. De még a két kis kazinczyáner, Szemere és Kölcsey ízléskülönbségei is felszínre bukkannak Berzsenyi 1810. márciusi pesti látogatása idején. A furcsa, vidékies figura, a maga provinciális viselkedésével, Kotzebue- és Bihari-rajongásával, valamint vérbő modortalanságával a légies Kölcseyre taszító hatással van, s ezért a *Nagyság és szépség* bírálatát megíró levele végén így

fordul a mesterhez: „Berzsenyiről mi legyen Édes Uram Bátyámnak itélete, Szemerének hü leirása után kiinstáljuk, mert az a nagy ember nekünk fejünkbe nem fér."[14] Kölcsey tehát nem tud elvonatkoztatni a kissé bizarr egyéniség közvetlen tapasztalatától. Ezzel szemben Szemere képes volt erre az elvonatkoztatásra, s miközben Berzsenyi Kölcsey társaságában tanakodott Kazinczy javítási javaslatainak értelméről, „... én ... egynehány darabokat olvasgaték magamban, s csudálkoztam Berzsenyin és Versein. Melly érzés, melly nyelv, melly ízlettel választott tárgyak! Az Egész, c u l t u r á t lehellő müv az! Melly pálya az, mellyet Berzsenyi fut! Utána! Hallám a szép Geniusának szavát, s a vetélkedés lángja megcsapott. Hijában. Soha sem fogom én őt követhetni. Belső manierja melly külömbféle, s melly szerencsével dolgozva mindenik. Sentimentalismusa nincsen tán olly forró, mint a Daykáé, legalább a Titkos Bu-nak párját Berzsenyiben nem találtam; de nem is olly *homályos*, mint Kölcseynké. Ódáji pedig! Bizony Virág első Lyricusunk; de ha bir e azzal a nyelvvel, a mellyel Berzsenyi? Kár, hogy Berzsenyi a Ráday-verselésre nem adta magát."[14] S Berzsenyi-értékelésük különbsége később is megmaradt, mint ahogy Szemere *Tudosítása* bizonyítja majd.[15]

Kölcsey egyik legmélyebb válságkorszaka során saját lekötöző sorsával és végletes emocionalizmusával küszködve 1813-ra tisztázza nagyjából saját emberi (végletek közt csapongó) és költői természetét, és ettől kezdve haladja meg mind személyes kapcsolataiban, mind költői gyakorlatában a szinte kizárólagos kazinczyánus kötődést. Szauder kitűnő Kölcsey-tanulmányai[16] és nyomukon Rohonyi Zoltán Kölcsey-könyve[17] ezt a fejlődést széles íven követi nyomon költészete problematikájának és formáinak változásában. A mi vizsgálatunk célja ennél szűkebb lévén, költészete általánosabb ill. formai problémáit kénytelenek vagyunk mellőzni, ill. csak a szűkebb Kazinczy-tábor irodalomszemléletére való hatásában s a vele való kölcsönhatásában röviden vizsgálni. S ebből a szempontból legérdekesebb az *A jegyváltó* és az *Ábránd* című, egyaránt 1813 szeptemberében született két verse. Az előbbi születésének alkalmát is a Szemerével újonnan fellobbant barátságból meríti; Szemere ugyanis akkor jegyzi el magát, és Kölcsey erre az alkalomra írja ezt a helyzetdalt, mintegy költői versenyre híva ki a boldog vőlegényt. Ez az a hagyományos racionalista klasszicizmus versmondattanától oly sokban eltérő, annyi romantikus sajátosságot mutató vers, amelyet épp szokatlan költői kvalitásai, nem szabályszerű építkezése és elragadtatott hangvétele miatt fog kipécézni Berzsenyi a Kölcsey-recenzióra írt *Észrevételek*ben (erről később részletesebben); az *Ábránd* (ekkori címe még *A Schwärmer*,

s csak hosszasabb próbálkozás és közös kutatás után találja meg a német szakkifejezés helyett a megfelelő magyar címet) a pindarizáló Goethe szabad ritmusainak a mintájára született és Kazinczy rajongása ezek iránt — érthetővé teszi lelkesedését Kölcsey versének olvastán. Szemere erről így számol be Kölcseynek írt 1813. december 23-i levelében: „A *Schwärmert* Kazinczy felvisitó örömmel olvasá el jelenlétemben. Pindár és Goethe ez! édes uramöcsém, monda, s ömledezett magasztalásaidban. Tagadhatatlan, hogy ez isteni darab. Ne hagyd el e szép, az uj pályát, édes barátom!"[18] Kazinczy reagálása azonban arra is utal, hogy ezeket az új próbálkozásokat aligha lehet a Kazinczytól való elszakadás jegyeiként interpretálni; sőt, inkább Kazinczy közvetlen inspirációja alatt keletkezettnek is tarthatnók, hisz pár hónappal a vers születése előtt, az 1813-as márciusi vásárra jelent meg Pesten Kazinczy Dayka-kiadása, melynek mellékletében, a mester műfordításait közlő *Poétai berek*ben olvasható volt néhány goethei pindarizáló óda szabad ritmusokban, köztük a *Prometheus*, amelyet nem éppen ortodox vallásossága miatt fel akart jelenteni Korbély Mihály pécsi kanonok, és csak Vitkovicsnak sikerült erről lebeszélnie. S valóban, az, hogy Kazinczy *kizárólagos* hatásától megszabadult Kölcsey, nem jelentette azt, hogy hatásától általában is megszabadult volna; sőt, különösen a *Felelet a Mondolatra* munkálatai idején, majd a tízes évek közepének nyelvújítási harcaitól inspirált nyelvészeti kutatásaiban Kölcsey Szemerével együtt a legbuzgóbb kazinczyánus volt, sőt a mester nyelvi gondolkodására is ható munkatárs. Jól tudta ezt Kazinczy is, amikor olyanokat írt, hogy Szemere és Kölcsey az a két ember, akiknek az ítéletére vakon rábízza magát.[19]

Kölcsey, a későbbi jelentős kritikus is az 1813-as évben mutatja meg először oroszlánkörmeit. Amikor megjelenik Berzsenyi verseinek első kiadása, így ír róla Kazinczynak szeptember 15-én: „Berzsenyi kijött, de mint jött ki! bosszusággal vagyok eltelve mind B., mind Helmeczi eránt. Temérdek rossz dalt eresztett ki az első, s ezen utolsó nem-illő szabadságokat vett magának. Legyen ő, mint akar: de ha Berzsenyi az, aminek a versgyüjtemény mutatja, ugy sajnálnom kell, hogy poétáink nem egyszersmind *Kunstrichterek* is. O az isteni Matthissont! Ennek stilusával együtt lelkét is be kellett vala szivni Berzsenyinek. Csudálva láttam, amit máskor nem láték, hogy B . .-ben a stilus praeponderál: hány sor van olyan mint az is: *A Dithyrambok lángkörében*, lélek és értelem nélkül?"[20] Első pillantásra jellegzetesen kazinczyánus bírálati szempontok ezek: a Kisfaludy-bírálatra emlékeztetően hangzik fel a költő és a kiadó ellen emelt panasz, és a stilisztikai megjegyzések is származhattak

volna Kölcsey mesterétől. A költő elleni vád, hogy sok gyönge verset is közölt, még egyértelműen az; Kazinczy, akinek valami köze volt a kiadáshoz, részben magára is veszi ezt a vádat, és mentegetőzik szeptember 28-i válaszlevelében: „Hogy Berzsenyi ne eressze-ki minden dalát, arra magát B-t kértem, és épen ez a hasztalanul tett kérés tételé velem azt a kis intést, mellyet a Poetai Berek előtt álló Praefatiócska mond . . . Tanácslani szabad, erőszakot tenni nem szabad . . .”[21] Ám mint e levélből kiderül, nemcsak Berzsenyi, de a Kazinczy által kiadni szándékozott Kis János sem volt hajlandó selejtezni kiadásra kerülő verseit; tehát a kazinczyánus „minőségi” igény még saját táborának kiadási gyakorlatában sem tudott győzedelmeskedni.

A Kazinczy-tábor legújabb és legifjabb tagja, Kazinczy kiadói „segéde”, Helmeczi elleni vád azonban már aligha hasonlít a Kazinczytól Péteri Takács ellen emelt vádhoz; ott ugyanis az volt a kifogás, hogy nem avatkozott be a Kisfaludy-szövegek korrigálásával a szövegek végső formájának kialakításába; Kölcsey pedig, nyilván a pesti barátaitól kapott értesülések alapján, épp a költő engedélye nélküli változtatások miatt ítéli el Helmeczit. Kazinczy e vádra, mely talán még inkább érinti az ő kiadói gyakorlatát, hosszasabb mentegetőző magyarázkodásba fog: „Mit változtatgatott Helmeczi, még eddig sem érkeztem megtekinteni. Élő poetának verseiben híre s engedelme nélkül változtatni, istentelenség. Megholt barátunk verseiben azt tehetjük a mit gondolunk hogy maga is tett volna ha életben volna még, s ezt is csak úgy ha feljegyezzük a Variansokat. Én ezt tevém Daykával, s változtatásaimat kimutattam. Virág azt mondja, hogy egészen más ez az én Daykám mint az a Dayka a kit nekem ő adott. Én kész vagyok előmutatni a Mss., mellyek bizonyságim, hogy a Variansokat hiven felraktam.”[22] Ha elfogadjuk Kazinczy magyarázatát, akkor a Helmeczi-féle beavatkozást Berzsenyi szövegeibe az „élő” költő „hire” nélkül a Kazinczy-féle korrekciós kiadási gyakorlat alapelvei félreértésének kell tekinteni, és akkor Kölcsey „lázongását” az eljárás ellen szintén nem lehet antikazinczyánusnak minősíteni, hisz maga a mester nevezi az ilyen eljárást „istentelenség”-nek.

A levél folytatásában, visszatérve a Berzsenyi-kötetre, Kazinczy jóval több megértést mutat a költő iránt, mint ifjú barátja; kifogásait is tartalmazó jellemzése így hangzik: „Csak tisztább ízlést kívántam volna neki és valamivel kevesebb verbiaget. Sok flosculus poeticus van benne. De mellyike az a mi Poetáinknak, a kiben több ubertas, több festés, és érzés legyen. Berzsenyi tulajdon tüzében ég — ezt mondtam nem tudom melly Recensióban, s igaz a mit mondtam.”[23] Az idézet utolsó mondatának megállapítása az

egyik alapja Kölcsey későbbi „hirhedt" Berzsenyi-recenziója azon részének, melyben a költőt jellemezve a legjobb dolgokat mondja róla; s ez az a része a recenziónak, melyet hagyományosan a romantikusabb értékrendet érvényesítő, s ezért a „kazinczyánus" irodalomszemléletet meghaladó résznek szoktak tekinteni. Míg tehát Kölcsey levele egy a „kazinczyánus" recenzeálás hagyományaihoz jobban kötődő megközelítésmóddal jegyzi meg kifogásait Berzsenyivel szemben, azoknak a Kazinczy-féle „mintarecenzióknak" a szellemében, amelyek 1808—1809-ben születtek, addig Kazinczy Berzsenyi védelmében épp a szubjektív és emocionális költőiség ismérveit hangsúlyozza a niklai költő lírájában, azokat az ismérveket, melyek Kölcseynek az 1813 szeptember 2-án Döbrenteivel elkezdett levelezésében saját önjellemzésében oly pozitív kicsengést kapnak. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy egy hónappal korábban augusztus 13-án Szemerének írott levelében küldi el barátjának az általa „megigazított" két Csokonai-verset, a *Szemrehányást* és a *Rózsabimbót*, akkor világossá válik, hogy az adott hónapokban Kölcseyt több minden köti a „kazinczyánizmushoz", mint magát Kazinczyt, és a „kazinczyánizmus" meghaladásához nem utolsósorban épp a mestertől kap értékes indíttatást. S talán még ahhoz is, amit többnyire Schiller Bürgerről írott recenziójának hatására szoktak visszavezetni, és Kölcsey kritikái döntő újságának tartanak a magyar kritika fejlődésének történetében, s amit Kölcsey maga így jellemez Döbrenteinek írott, 1815. március 6-i levelében első kritikájának, a Csokonai-recenziónak kíséretében: „Ime, lerovom esztendős adósságomat; s küldöm Csokonainak uj manírú recenzióját. Ebben a munkák recenzeáltatásáról az iró individualitására vitetik vissza az olvasó; amit a recensensek tenni nem szoktak, és nem is szokhattak."[24]

A „kritikus" Kölcsey 1813-as fejlődésének további érdekes adaléka Szemere *Remény* c. szonettjére való reagálása. Szemere ezt a szonettjét 1813. szeptember 7-i levelében küldi el neki, de nem mint sajátját, hanem mint a Helmecziét; ugyanekkor viszont Kazinczynak és Döbrenteinek is megküldi mint a Kölcseyét. Ez a tréfa a vártnál jobban sikerül; Kazinczy rajongva dícséri, Döbrentei néhány változtatást javasol Kölcseynek, s az ebből tudja meg, hogy Szemere őt barátilag becsapta; ő maga ugyanis, Helmeczitől tartva a verset, akit számára hasznos tevékenységéért Kazinczy a rá jellemző elfogultsággal igen nagyra becsült, de a triász emberei, különösen Berzsenyi-kiadása miatt — mint láttuk — kevésbé becsülték, így ír a versről szeptember 15-i levelében Szemerének: „Helmeczinek Szonettje, a *Remény*. Őbelőle még nagy poétánk válhatik, azt irá egyszer nekem Kazinczy, s minden okom van azt

elhinnem, de ha ő nekem ugy barátom volna mint te, fognám a tollat, s azzá tenném sonettóját ami volt, minekelőtte született volna — semmivé!"[25] Majd részletesen indokolja, hogy mit tart benne rossznak. Amikor megtudja, hogy legjobb barátjának művét bírálta ilyen megsemmisítőleg, kényes helyzetbe jut, hisz számára, aki időnként évekre eltűnik legjobb embereinek a szeme elől is, ugyanakkor az ilyen kapcsolatok létkérdést jelentenek, és Szemere barátsága — alig pár hónappal újra fellobbanása után — oly ihlető erejű számára, hogy nemcsak a mesterhez való kapcsolat fontosságát haladja már meg ezen az őszön, hanem a régi, gyermekkori baráthoz, Kállay Ferenchez való vonzódás jelentőségét is. Hogy Szemere Pál barátsága mit jelentett neki ettől fogva egészen haláláig, azt szépen fejti ki Szemere Györgyhöz írott, 1815. május 31-i levelében: „Maga Neved édes Barátocskám, mert Téged is, mint az én Palimat, Szemerének hivnak — maga a te Neved elég arra, hogy általam több ifjaink közt megkülönböztetéssel, s most, midőn barátságomat kéred: még annyival inkább szeretlek Tégedet. Hidd el nekem, hogy semmi szebbet nem nyujthat egy ember a másiknak, mint ezen barátságot, milyet én sokkal más pontból szoktam szemlélni, mint itt nálunk közönségesen szemlélik. A görög ifju nem volt elboritva azon szentimentalitástól, vagy ha inkább akarod, érzékenységtől, mely a Nemzetről, fájdalom! mireánk is elszállott. Ő nem epedezett leányok után, de gyermekéveitől fogva férfitársaihoz csatolta magát szorosan, s ez a férfiszeretet (androfilia) vagy barátság volt neki ut minden szépre, minden jóra. A szentimentál német a szerelmen (Liebe) többnyire csak leányszerelmet ért, s forgasd által a görög mustrákat, s meg fogod látni, hogy azokban a filia (Liebe) mely sokkal szebb, sokkal teljesebb jelentésben tünik fel."[26]

Ezt az életfontosságú barátságot veszélyeztette volna Kölcsey ítéletmondása, ha Szemere érzékenyebb erre a bírálatra; de szerencsére ő később is toleránsabb volt az őt érő kritikákkal szemben; ez hozta őt helyzeti előnybe azokkal szemben, akikről keményebb bírálatot közölt későbbi lapjában, az *Élet és Literatúrá*ban, ugyanis először saját műveit bíráltatta meg lapja munkatársaival, s így ő mutathatott példát arra, hogyan kell szemrebbenés nélkül elviselni a csípősebb kritikai megjegyzéseket is. Szemere itt sem sértődött meg, inkább jót mulatott tréfájának sikerén; Kölcsey viszont több levélben is vissza-visszatér első kritikájának „magyarázatára", folyton enyhítve ítéletét, s a végén már együtt szórakozik Szemerével Horvát István javítási javaslatán, mely talpraesett, de a kör szépelgő stílusától kissé elütő verset csinált volna a szonettből. Kölcsey finom „véleményváltozása" is arra figyelmeztet, hogy a korszak

leginkább „elvi" kritikusa sem tudta magát teljesen mentesíteni rokon- és ellenszenveitől; a magyar kritika fő hibájának, a csoportkritikai elfogultságnak a gyökereit tehát már ebben a korban, a műfaj meghonosításának idejében is megtalálhatjuk.

I. KÖLCSEY ÉS DÖBRENTEI LEVÉLVÁLTÁSA

Mint láttuk, Kölcsey — bár Kazinczy fordításainak inspirációját még mindig élvezve — ezen az őszön mint költő kezd kilépni az egyre jelentékenyebb tanítvány státusából, s évekig tartó válságának mardosó önelemzését hasznosítva, költőileg más égtájak felé kezd tájékozódni. Mindez azonban csak egy szűkebb baráti körben kelt egyelőre visszhangot; s minden résztvevő helyeslésük sem pótolhatja a nagyobb nyilvánosság hiányát. A visszhang nélküli irodalmi tevékenységet ő már nehezebben viseli el, mint Berzsenyi, aki képes volt huzamosabb ideig csak az íróasztalfiókja számára alkotni; nála a magyar irodalmi élet fejletlensége, a nemzeti közönség és közösség részvétlensége már állandó válságforrás, egyúttal nemzetostorozó pesszimizmus forrása. Kazinczynak és Szemerének nem kell bemutatkoznia, ők — ha eltűnései miatt időszakos kihagyásokkal is — figyelemmel kísérik fejlődését, rousseau-i természetének egyre teljesebb kibontakozását, s egyelőre türelmes megértéssel figyelik belső érési folyamatát. Egy évtizeddel később, a lasztóci levelek szakítása után és az *Iliász*-fordítás körüli plágiumper nyilvánosság elé vitele után Kazinczyra ez a türelem már nem lesz jellemző, amikor Kölcseyt többszörösen is nagy tudományú, de pedánt (Berzsenyi is ennek látta *Antirecenzió*jában), fekete-vérű és a csekei négy fal magánya által megposhasztott embernek látta.[27] Önelemzéséhez nyilván hozzátartozott e szűkebb kör inspiráló visszhangja, de a „verba volant" elve alapján a baráti szemek előtti önelemzés nem maradt volna az utókorra.

Szerencsére azonban a Kazinczy-kapcsolat, közvetett módon bár, de hozzájárult önelemzése írásos objektiválódásához és így az utókorra maradásához. Döbrentei ugyanis, immár a rövidesen megjelenő *Erdélyi Muzéum* szerkesztőjeként, egy levélben Szemere tanácsára munkatársnak hívta meg az ifjú Kölcseyt, s rövidesen szenvedélyes hangnemű baráti levelezés fejlődik ki kettőjük között, mely kölcsönös ihletforrásukká válik egy ideig, természetesen eleinte elsősorban Kölcseyre gyakorolva nagyobb hatást, de Döbrentei számára is anyagot adva saját tanulmányírói tevékenységéhez. Ha a kényesebb, mert szerkesztői pozícióból levelező Döbrentei kívánságai rövidesen ki is ábrándítják Kölcseyt, első leveleiben szinte

költői prózában sikerül belső vívódásai eredményét önmagáról kivetítenie egy olyan baráti figyelem és együttérzés reményében, mely egyelőre — személyes ismeretség híján — csak a levelezés útján vívható ki, érhető el; de bármennyire is tagadja, Kölcsey e levelek vallomásaiban aligha csupán a baráti lelket akarta megragadni: Döbrentei mint szerkesztő számára az eddig hiányzó irodalmi nyilvánosságot is képviselte, baráti vallomásai tehát óhatatlanul a nyilvánosság elé lépés igényével stilizálódtak. Kölcsey irodalomszemléletével kapcsolatban azért érdemes velük foglalkozni, mert hozzátartoznak e szemlélet fejlődéséhez, és jelentős módon készítik elő kritikáit. Mint láttuk, önmaga is abban látta kritikáinak újdonságát, hogy a műről az alkotó személyiségre vitte a vizsgálatot, vagyis a művek lelki forrásvidékét igyekezett feltárni. Ez a genetikus műszemlélet azonban a Sturm und Drang típusú irodalomfelfogás jellegzetessége, éppúgy, mint a kifejezésesztétika, a vallomásfunkció szerepének megnövekedése és az emocionalizmus eláradása. E szorosan összetartozó jegyekből kialakuló képlet tehát, bár kritikai ítéleteinek gyakorlatában tovább cipeli magával a Kazinczy műhelyében eltanult stilisztikai követelményrendszer ballasztját is, alapvonásaiban meghaladja a hagyományosabb klasszicizmus irodalomelméleti rendszerét, és saját Sturm und Drangjának forrongásán keresztül őt is elvezeti a modern németek görögös klasszicizmusához való felemelkedés útjára. A német fejlődéstől annyiban mégis eltérően, hogy nála a neoklasszikus letisztulás nem jár együtt a Sturm und Drang-ideológia szükségszerű meghaladásával, sőt a herderi objektív szellem elméletének, az objektív idealizmus történelemszemléletének elfogadásával, az európai romantika nemzeti hullámai felől érkező hatásimpulzusok felvételével fog együtt járni.

Egyelőre maradjunk meg azonban a Kölcsey—Döbrentei-kapcsolat kibontakozásának történeténél. Önmagában is érdekes látvány egy ilyen irodalmi barátság gyors kibontakozása tisztán leveleken keresztül. Megalapozói Szemeréék, akik Döbrentei iránt — nem túl tartós — rokonszenvre gyulladva, Kölcseyt „fellelkesítik" iránta pesti tartózkodása idején, Döbrenteiben pedig a Kölcsey iránti rokonszenvet és érdeklődést ültetik el. Így e közvetítőkön keresztül egymás felé forduló két fiatal irodalmár egy napon, szeptemper 2-án írja meg első levelét a másiknak. De milyen különbség a két levél hangneme között! Döbrentei rövid levele ezzel a mondattal kezdődik: „Egy ismeretlen szóllit meg a barátság szavával; kérlek, méltóztassd elfogadásra."[28] Majd Szemerére hivatkozik, aki erre felhatalmazta; egyúttal a *Muzéum* munkatársának is meghívja. Kölcsey első sorai ehhez képest meglepnek forró lángjukkal; ha nem olvasná az ember párhuzamosan Döbrentei levelét is, e sorok

olvastán nem hinné, hogy már nem találkoztak volna, hogy ez a rokonszenv csak mások elbeszélése nyomán lobbanhatott fel ilyen hőfokúra: „Döbrentei Gábornak Kölcsey Ferenc forró idvezletét! Csak rövid sorokat, kedvelt férjfiu, egy óra mulva indulok. Tegnap s tegnapelőtt kellett volna irnom, s a barátság első idvezleti nem lettenek volna olly hamar mulók mint egy pillantat. Kedvesen vészed ezt is, édes Döbrentei, a lángszivnek ömlése nem szük, árral jön az s egy pillantatban elborithat. Forró keblet adott nékünk a Sors, ismertek vagyunk egymásnak az idegenben is, mint a görög miv ideáljai Winkelmann (!) lelkének, s kik vérzünk a hideg mindennapiak közt, phoenixként új életre kelünk találkozó lágnjainkban. Érezzd, hogy én ismerem szívedet, s tanúld ismerni az enyémet, mely igy verni csak akkor szűnik meg, ha nincsen élet a siron túl."[29] A még Pestről elküldött Kölcsey-levél és az erdélyi Andrásfalváról elküldött Döbrentei-levél keresztezik egymást, a válaszadás pedig Kölcseynek sürgősebb; szeptember 25-én írja második levelét, melyben történetileg idézi fel kapcsolatát Kazinczyhoz és pesti köréhez, majd azt írja, hogy első pesti tartózkodása (1810) élete legszebb óráit hozta. Utána megint olyan szövegrész következik, amely zavarba hozhatná az embert, ha nem tudná Döbrentei első leveléből, hogy még nem találkoztak: „Már akkor ismertelek téged; s most, midőn legközelebb Pesten valék, s leveledet Palimnál olvastam, siettem idvezleni azon férfiut, kiért szivem azért ver ily forrón, mert a sötéttisztában, mint téged Szemeréhez irt leveleid mutattak, ismert vonásokat sejditgettem képeden: jelenségeit egy vérző szivnek, mint az enyim; melyet az égtől jutalmul nyertem-e? vagy büntetésül? nem tudom.

Soraimból, melyeket itt olvassz, fogod érteni: hogy én nem a literátort, nem a Múzeum kiadóját keresem benned: hogy én lelket keresek, mely lángoljon mint az enyim, s barátot mint én Palimban és Kállaymban birok; kiket én inkább szeretek mint mindent itt körűlem, kikhez én téged hasonlóul foglak szeretni, ha nyilt kebellel fogadsz engemet, a merengőt, a gyermeket. Mert én szeretni tudok, mint senki nem szeretett, s szerettetni óhajtok, mint senki nem szerettetett. Ó férfiu, ha talán téged megtanitott is a tapasztalás nem rohanni hévvel egy ismeretlennek karjaiba mint Tasso: nem! engem soha meg nem tanithat. Sok lángot kioltott az idő szivemből: ezen egy akar mindvégig makacsúl lobogni; és mi sokszor készit ez nékem kinokat!"[30] S ehhez hasonló vallomásokkal folytatódik a levél, mely áttérve költészetének jellemzésére, a barátok számára írást és a horatiusi-kazinczyánus arisztokratikus „profanum vulgus"-lenézést hangsúlyozza. A kettős értelemben is kiválasztottság és elhivatottság büszke tudata emeli ki tehát végletes, önmarcan-

goló elsüllyedéséből: a Kazinczy mint hasonlóan elhivatottságtudattal rendelkező vezéregyéniség által kiválasztottak szűk köréhez tartozásnak és az égtől, a sorstól érző és vérző szívvel megvert és megáldott kevesek — a nagy többségtől, a „profanum vulgus"-tól eltérő érzékenységűek — kisded táborához való tartozásnak a biztonsága. Az ilyen természethez magától értetődően tartozik hozzá a szenvedés képessége, mint ahogy Kazinczynak a Berzsenyit értékelő levelére küldött válasza is mutatja; egyúttal azt is bizonyítva, hogy a Berzsenyiben a saját tűzében égő költőiséget értékelni képes Kazinczyt már méltónak tartja arra, hogy az új önelemzése eredményeit számára is megfogalmazza: „Nekem a sors csapongó fantáziával vérző keblet adott együtt. Köszönöm a sorsnak ajándékát, de ugy, mint a nő férje kezéből köszöni az óhajtott halált, hogy a rabláncokat elkerülhesse. Mert szenvedek én, mint senki itt körülem nem szenved; egy szó, egy tekintet, egy távol sejdités lever engem, s nemsokára elemésztődöm én."[31] E sorokba rejtett hasonlat költészete genezisére is árulkodó; látszólag objektivált történetekkel vagy szereplírai helyzettel dolgozó versei, különösen a húszas évek elején, mennyire belsőleg megélt problémákat jelenítenek meg: így képes saját élményeiből táplálni Kölcsey a nyolc évvel később megírt balladában Dobozi nejének érzéseit.

Döbrentei október 11-én válaszol, Kolozsvárról: „Örömmel nevezlek, édes megnyugvással mondalak barátomnak; nem az ész, hanem a sziv barátjának, a mint kivánod, kedves Kölcseym. Engem, az egykor igen hamar barátságra lobbant ifjut, ez és amaz visszataszitott; s ez által szinte egészen magamba-vonúlóvá lettem. Ne egy emberért tehát, mondám: hanem az Egészért! Az Egész közzül melly nyiltsággal, melly szépet-mutató lánggal nyitod te meg kebeledet, szeretetre nagyon méltó barátom. Érzem ezen találásom becsét; s kérlek, hidd: hogy azzal az indulattal szeretlek, melly tüzet ada irásodnak."[32] E jóval józanabb hangnemű barátságelfogadás után azonban mindjárt a tárgyra tér, és Kölcsey megküldött verseit értékeli nem kevés bíráló megjegyzéssel. Közülük néhány, egyes versekről szólván ugyan, Kölcsey barátságkérő leveleinek tónusára is vonatkoztatható: „. . . . mert én a sok fájdalmas, szerelmes kinokat nem szeretem olvasni; a kemény Sors végzései emlitgetései előttem kedvetlenek; és kivánom, hogy Költőink nagyobb munkákhoz fogjanak: ott, péld. o. a Tragoediában, egy karakternek festéséhez jól jönnek; de a személyes epedések közzül már elég van közöttünk."[33] Kazinczy Dayka-kiadása megjelenésének évében ilyen leplezetlen fanyalgás a jellegzetes daykai módon megfogalmazott sorsmotívum felett éppoly szimptomatikus, mint az, hogy az egyik mesterére, Kármánra *(A nemzet csinosodása)* emlékeztető módon

kelletlenkedik a lírai versek áradása ellen. Szerencsére, javítási javaslatokat csak a *Reményhez* írt szonettel kapcsolatban tesz, amelyet Kazinczy Kölcsey verseként küldött el neki, s így az álmosdi barát még nem sértődhet meg nagyon; igaz, hogy a *Reményhez* kapcsán Döbrentei kifejti ellenérzéseit a szonett műfajával szemben is, de Kölcsey ekkor már kezdi meghaladni ezt a műformát, így a bírálat elvi része nem érinti különösebben, Szemere verséről pedig megírja Döbrenteinek is, hogy nem tartja szépnek.

Döbrentei következő, november 9-i válaszlevelében ugyanaz a vád éri a beküldött költeményei alapján tovább elemzett Kölcsey költészetének természetét, amely vádat annak idején ő fogalmazott meg Kazinczy Napóleon-epithalamiumával kapcsolatban; jelezve egyúttal, hogy az elmúlt pár év kizárólag Kazinczy befolyása alatt születő költészetében Kölcseynél jócskán felhalmozódtak a klasszicizáló elemek: „Te alig ha egy kevéssé igen nagyon nem szeretsz mythologiai neveket munkáidba tenni? A mi K. [ti. keresztyén. Megj. tőlem. *Cs. L.*] mythológiánk bizonyosan dísztelen a Poezisra s Dante La divina Comedia-jában, az azzal való élést, csak az ő különös energiájú Génieje nézetheti el; a Görögökében pedig olly idealis szépségű költések vagynak, hogy azokat bátran sőt szépitésül, felveheti a Költő: de benne messze mennünk nem kell. Példának okáért, a hol hasonlitásra van szükség, miért nem vehetünk Hőst a mai mi Világunkból? Te ebben az esetben nem vagy; s ez csak ugy jöve hirtelen pennám alá; hanem elértesz ebből, e felől mit gondolok. Az idealis, az igen szép allegóriájuakat tartsuk meg; de őket *par force* ne vadásszuk! . . ."[34] Barátságukra hivatkozva hatalmazza fel magát e bírálatra, s alighanem jogosan; Kölcsey volt az, aki az előző években oly keresetten mitologizált, hogy egyik, 1812. február 26-i levelében egy „poetico-philologico-criticus commentariust"[35] kellett írjon Kazinczy érdeklődésére, aki maga sem értette, hogy Kölcsey versében a Chitone mit jelent (Diana istennő egyik, nagyon ritkán használt mellékneve, melyet Kölcsey extravaganciából választott, hogy a közkeletűbb nevek „prózájától" ezzel is elhatárolja magát). Döbrentei fejtegetése adalékokban rendkívül gazdag: maga Dante nevének felmerülése is újdonság, hisz nálunk először Döbrentei foglalkozott vele alaposabban, a német romantika hatására, de a görög és keresztyén mitológia használatának a kérdésköre a francia querelle des anciens et des modernes egyik fő problémája volt, s Döbrentei, aki nemsokára prózai fordításban közli Boileau *Art poétique*-ját is *Erdélyi Muzéumá*ban, nemcsak nagyon jól értesült, de nagyon kiegyensúlyozott álláspontot is képvisel itt, amivel nyilvánvalóan hat Kölcsey költői fejlődésére is. Láttuk ugyanis, hogy Kölcseynél épp ez ősszel indul el a

tapogatózás új költői utak felé, s Döbrentei tanácsai kb. ebben az új tájékozódásban bátorították őt további lépésekre és új témák kutatására (*Róza*, *Rákos nimfájához*, *Az ivó*, *Borkirály* stb., melyeket későbbi önéletrajzi levelében már e korszaka legfontosabb, mert jövő költészetét leginkább előlegező műveinek fog minősíteni).[36]

Levele végén Döbrentei újabb nagyon lényeges kérdéskörre tér át bírálólag, s ez már igen érzékenyen fogja érinteni Kölcseyt, mert a következő levelének elején erre fog elsősorban reagálni. Döbrentei szerint: „Reád az Ének mennyei hangjára hallgató Isten megeléglő mosolygással tekint, midőn látja mint vivsz, hogy a lant hangja szivet-ragadó legyen. Csak azt kivánnám Verseidre nézve, hogy világosabbak legyenek. Te a Németeket követed, kik, meg angolyosan képeket képekre halmozva, irnak; s igyekeznek, hogy mentől inkább betakargassák epithetumaikkal gondolatjokat. Én magamnak ezt a poetai nyelvet kivánnám: Ne legyek olly prozai s száraz mint a francia Költők; ne olly dagályos mint a Németek. Homerosz világos; s ezen értelmességében majd magas, majd meglepő, majd érzékenyitő, majd rettentő is."[37]

Kölcsey válasza november 15-én: „Nekem a Génius határtalan lángoló szivet s határtalan hév beszédet nyujtott. Innen ez a hyperbolákkal tellyes nyelv; innen ez a homályos, dagadó Ének. Igy fogok én talán örökre gyermek maradni: de, ennérzésem mondja nékem azt — tőled és tőletek örökre szeretett gyermek." Majd stílusa homályosságának magyarázatára felsorolja a rá eddig ható német költőket, és bánattal jegyzi meg, hogy legújabb verseit, a *Költőt* és a *Jegyváltót* Kazinczy és Kis schilleri lelkűnek találja, pedig ő alig olvassa Schillert, főleg a Döbrentei által is ajánlott Homéroszt és Goethét olvassa „... s ime ezekből csak szin sem jön reám. Az Angolok és Olaszok Poesisát nem ismerem; a Németekét egy bizonyos részben ugy nézem mint a Görögnek Leányát, de a melly az uj századok manierját öltözte fel, a Sentimentalismust. Dagályos; ugy mondod. Igen is: de ezen dagály a Sentimentalismusnak, s sokaknál igazán a szivnek nyelve. Nem igy szól e Rousseau is? nem e ez a Természetnek s Igaznak fija? Mért van az ő nyelve hyperbolákkal tele? Homér az Isteneknek nyelvét szóllotta, vagy is a Hérosoknak nyelvét, kikről énekel. Adja valaki nekem ezt a nyelvet hallanom. Neki nem a természet fogja azt adni; tanulni fogja azt Nagy Mesterétől: de imádni fogom őtet; mert kitette magát az emberiségnek köz sorsából; s sem nem érzéketlen, s sem nem elkapatott a passiók veszétől; fenn áll felséggel s nyugalommal mint az Elisi Jupiter, de kit a köz Néző, mint Pausániás, nem felséges tekintetéről, hanem fényéről és drágaságáról fog csak megitélni."[38]

A kor elméletileg legmagasabb szintű levélváltásának e soraiban, úgy tűnik, Kölcsey már a kor német esztétikai irodalmának történetfilozófiai alapozottságú tipológiájával él; saját stílusa szentimentális dagályosságát schilleri érvekkel indokolja meg, tudván Schiller nagy tanulmányából, az antik és a modern költészet sajátosságait szembeállító, a naiv és szentimentális költészetről szóló tanulmányból, hogy az újkor költője már hiába akar az antikvitás naiv költészetének természetességével élni, ez neki már nem sikerülhet. Igaz, Schiller — kimondatlanul is — a naiv költő modelljét Goethéről festette, és történetinek szánt tipológiája épp ezért keveredett az időtlenség elemeit is hordozó jegyekkel; Kölcsey pedig, nagyon jól megértette ezt a kettősséget, amikor minden homéroszi és goethei nosztalgiája ellenére — s a kettőt megintcsak egy szintre helyezve — felismerte önmagában a naiv költőiséget megvalósítani képtelen, a schilleri értelemben szentimentális, vagyis a modern költőtípust, akitől homéroszi természetességet nem lehet már elvárni, legfeljebb rousseau-i természetességet, mely szerinte szintén szentimentális jellegű. Ennyiben tehát túllép saját önértelmezésének azon a fokán, mely költészete természetének alapját és magyarázatát saját szubjektivitásában lelte meg; helyette a bontakozó német objektív idealizmus történelemszemléletét hívja segítségül ahhoz, hogy költői sajátosságainak forrását egy világtörténelmi korszak általánosságaiból vezesse le.

Döbrentei válasza talán a legjobb tömörítése annak a zsenielméleten alapuló modern klasszicista korrekciós művészi teremtő eljárásnak, mely Berzsenyi és Kölcsey java művészetét hozta létre. Már Szauder is bizonyította, hogy ez a levél képezi az alapját Döbrentei későbbi nagy, az *Erdélyi Muzéum* III. füzetében megjelent tanulmányának, az *A magyar litteraturát illető jegyzések*nek. Ezt a gondolatmenetet érdemes teljes terjedelmében idézni, mert Kölcsey kritikáinak sok vonatkozása ezekből táplálkozik, egyúttal azonban segít Kölcseynek saját alkotói természete jobb megértésében, saját végletes szubjektivitása meghaladásában, a művészet „örök" törvényeivel is számoló modern klasszicizmus objektív magaslataira való felemelkedésben. Döbrentei így ír november 20-i levelében: „A hyperbolákkal, s általjában, Figurákkal s Tropusokkal tellyes irás épen nyelve a Költőnek; és nyelvének kell lenni, még minekelőtte a Rhetorikát tanúlta volna. Állits nekem valakit elé, a ki annak tanúlása után hozhatja irásába a soknemü, különös, meglepő, érzékenyitő, elragadó kifejezéseket, ha azok önmagából nem jönnek. És épen mivel a Költőben praxisban van, theoria nélkül, ezen irás-módja, azért ragadtatik el általak. Minden csendes megfontolás abstractumokkal való foglalatoskodás kedvetlen előtte, az ő

ifjui phantasiájának istenekkel-társalkodó világában; Materiája önmagából ömlik; ir a társaságban is; — nyelvével pedig nem igen gondol *(aus Mangel an Stoff denkt man leicht zu sehr an die Sprache;* mond a szökdöső phantasiáju Jean Paul); de, lassanként hülvén tüzéből, mellyben elébb egeket ostromolni is kész lett volna, megáll repülésében, nyugszik, gondolkozik; ez által s a Kritika által ítélete erősödik; ekkor leül Versei mellé, mellyeket elébb neki csupán a természet lángolása gyújtott, nézegeti, gondolkodik; ugy van mint a Képiró, ki elkészitett genialis munkája mellett, mellyet felhevüléssel dolgozott, csendesen űl, nézegeti, ítélgeti magában a vonásokat, itt világosság kell még, itt több kinyomás, itt karaktervonás; igy a Költő verseivel; megbizonyosodott érzése sugdos neki: ez csak szópompa, ez itt nem eléggé tiszta vagy világos kifejezés, ez nem a tárgy tulajdonságát festő szó, itt nincs eurhythmia, itt nincs erő, ez itt alatt mászó, nincs egység a munkában, nincs logikai rend; azonban reszketve olvassa a már sokak itéletén keresztülment s mindentől felségesnek talált munkát, látja ott a bevégzett irás mi legyen? s minthogy a tökéletességnek bizonyos elrejtett sejditésével kell birnia, méregeti a magáét, s mindent a mit igaz Szépnek nem lel, irgalom nélkül kitörli; végtére feláll csendes bizodalommal, s a magával vivó Ifju felett lebegett Muzsa isteni csókját adja neki, s ezt mondja: igy légy fiam, és halhatatlanságot adok neked; e szerint, mint a Kollégyiomi Deák, a ki elsőbb esetekben, midőn a Csínos-Világ tónusát még nem ismeri, pedánt, otromba, fás, nevetséges a maga viseletében, de utóbb igyekezetei, észrevételei s az Illendőnek érzése által egészen mássá változik leszen a Költőnek lelke is, megtisztitva mindentől, a mi phantasiájának aranyos rongyai voltak ugyan, de egybe-állitva, hogy gyönyörüséget szerezzenek, nem; kitisztult érezése megmarad, csendesebb de méltóságosabb gyúladás teszi azokat szavakká s olyanokká, mellyek a jobb sziveken győzödelmet vesznek; phantasiájának merész repülése most is szabadon teremt, egybe-alkot, de csak a Megpróbáltat, a valóságos Nagyot, a Tisztát veszi be ítélgető érzése: most menjen bátran; költése örökre fenn marad. Ezeket, édes Kölcseym, nem neked irom s nem verseidre; mert te tudod magad is a Poeta Világát érteni. Magam sem tudom, mint jövék ezek irására: jönni kezdett, s hagytam menni gondolatimat."[39]

A gondolatok spontán ömlését aligha lehet kétségbevonni. Ezt ugyanis igy Döbrentei aligha olvashatta bárhol is leírva; azok a gyakran visszhangzó vádak, hogy minden eredetiség hiányzott belőle, e gondolatmenetre a szó szoros értelmében nem vonatkoztathatók. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy egy hagyományos irodalomtörténeti kategóriarendszerrel való megközelítésük esetén

fölöttébb eklektikus csapongásnak tűnhetnek. Van itt szó ihletett alkotásról, zsenielméleti alapvetésről, „egybe-alkotásról", amit nem nagy fantáziával is a romantikus típusú organikus műteremtés fogalmával lehetne maibb nyelvre áttenni; de beszél igen alapos javítgatásról is, amely nemcsak a fölösleges szópompa elhagyására, a kifejezések és a karaktervonások finomítására, hanem még az egység, a logikai rend hiányának a kiküszöbölésére is vonatkozik, ha a zseniális ihlet túl ösztönösen és művészileg nem eléggé művelt módon működött. Megszokott kategóriáink szerint az egyik kategóriarendszer jellegzetesen romantikusnak, a másik jellegzetesen klasszicistának minősülne, s a kettő elegye valami se ez, se az eklektikus katyvasz. Ha még hozzávesszük a csinos világ ízlésének (a Kazinczy-kritikák kedvelt kategóriájának), az illendőség elsajátításának és az iskolás bumfordiság, a pedánsság meghaladásának a követelményét, akkor fokozódik a zavar, hisz a romantikus hullámok jegyében az iskolásságot inkább a teremtő zseni eredetiségével, és nem a nagyvilág ízlésével szokták szembeállítani. De egyáltalán nem biztos, hogy itt az oly igazságtalanul lenézett Döbrentei „készülékében" van a hiba; szerintem inkább a hagyományos irodalomtörténeti, különösen a stílus- és irányzattörténeti kategóriák elnagyolt, sok vonatkozásban használhatatlan volta derül ki az ilyen ítéletekből. Szerintem ugyanis Döbrentei itt ihletett módon annak a modern, a romantikába hajló neoklasszicizmusnak az alkotói módszerét fogalmazza meg, amelynek a legnagyobb alakjai a weimari klasszikusok voltak, s amelynek a mintájára dolgozott — talán ösztönösen is — a kor legnagyobb magyar költője, Berzsenyi Dániel. Ennek pedig az a lényege Döbrentei leírása szerint, hogy amikor a zseniális művészi önkifejezési vágy a magasrendű ihlettevékenységben megalkotja művét, az ihlet „lehülése" után jöjjön a tudatos mérlegelés, a világirodalom klasszikus műveinek a mércéjén való lemérés, a szükséges — és ha kell, alapos — korrekciók végrehajtása, a világirodalom nagyjain tanult ízlés kialakítása és az iskolás szabályok pedáns követésének meghaladása, s ha a bontakozó ifjú költői zseninek mindezt sikerült elsajátítania, a továbbiakban már újabb művek létrehozásában tevékenykedő ihlete is művelt, a világirodalom örök példái által irányított ihlet legyen, spontaneitás és tudatosság, irracionális elragadtatottság és hideg kalkuláció maximális koncentrációban érvényesülő szerves egysége (mint ahogy erre még határozottabban megfogalmazott példát fogunk látni később Döbrentei tanulmányaiból is). S ez volt az eszménye nemcsak a weimari klasszikusoknak; lépten-nyomon ilyen paradoxonok leírására kényszerül fragmentumaiban a korai romantikus nemzedékek legjelentősebb elméletírója, Fr. Schlegel,

illetve az a Novalis, aki nemcsak művésznek, de a művészetről elmélkedő „poétikus"-nak is a legjelentősebbek egyike volt. És ez lett volna a lényege a Kazinczy-féle klasszicizmusnak is, ha lett volna rá képessége, hogy elméletileg ilyen színvonalon fogalmazzon, sőt hogy az ilyen színvonalú elmélet lényegét megértse.

Kölcsey viszont tehetségesebb befogadó volt; a Kazinczytól kapott lökés után most Döbrenteitől is megtanulja, amit saját önmegismerési és önértékelési folyamatában is eredményként vívott ki, hogy az ihletett, öntüzében égő, anyagát önmagából merítő zseniális költőiség, a művelt eredetiség érték, de az igazán jelentős költő az, aki önmagának, megalkotott művének a legszigorúbb kritikusa is, aki kérlelhetetlenül töröl, javít, megsemmisít, a világirodalom klasszikus alkotóinak és műveinek példájából merítve és a belőlük kisugárzó étosz követelményrendszeréhez felemelkedve.

S Döbrentei, aki korának egyik legjelentősebb nevelője is volt, pedagógiai tapintattal véletlenszerű, és nem Kölcseynek címzett gondolatmenetnek tünteti fel levelét, a hozzá írt levelekből jól érezte ki a saját zsenijével vívódó, de még le nem tisztult tehetséget és a kollégiumi pedantéria nyomait, ezért a végletes magányába belefulladó Kölcseynek nem véletlenül azt az utat ajánlja az iskolásságból való kiemelkedésre, amely a csinos világ tónusának elsajátításán keresztül vezet a magasba, és amit elsajátítani csak a társaséletben lehet, a magányban és kizárólag csak a könyvek tanulmányozásával, a nagy szellemek sorainak olvasásával aligha. Rövidesen, Szemere Györgyhöz írott második levelének tanúsága szerint, amelyből szinte változtatás nélkül publikálta később az *Iskola és világ* c. írását, Kölcsey épp az iskolás műveltséggel fog elméletileg is leszámolni, s bár végletes elborulásokra hajlamos természete, valamint sanyarú életformája nem fogja neki megkönnyíteni ez elméleti alapállás gyakorlati megvalósítását (ezért is látszik majd később is mind Berzsenyinek, mind Kazinczynak a szemében a didaxis tónusát túlzottan őrző pedánsnak), végül mégis az ország legjelentősebb közéleti személyiségeinek sorába fog felemelkedni.

Döbrentei gondolatmenetében benne foglaltatik a költészet törvényeinek, s így a műfaji törvényeknek az ismerete is; ez egyikmásik Kölcsey-kritikában még a Kazinczy-kritikákra emlékeztetően a műfaj és a külső forma azonosításának a jegyében érvényesül, tehát a német klasszicizmus elméletének még a lessingi fejlődési fokát sem éri el, mely a prearisztotelikus, a műfaji szabályokat a külső formai szabályokkal azonosító fokot már mindenképpen meghaladta, és a műfajok mélyebb, tartalmibb ismérveinek feltárásán dolgozott. Később azonban, különösen az engeli pszichologisztikus poétikai rendszer alaposabb tanulmányozása és a korai romanti-

kusok műfajelméleti eredményeinek a megismerése után Kölcseyből a kor legmélyebben gondolkodó poétikai írója lesz nagy dramaturgiai dolgozataiban.

Hogy Kölcsey valóban értett Döbrentei fejtegetéseiből, az abból is látszik, hogy a továbbiakban megszűnik lázas kitárulkozása, sőt az általános elméleti kérdések taglalása is a háttérbe szorul (a tanulságok majd későbbi recenzióiban fognak lecsapódni), s ehelyett a magyar irodalom korabeli állapotára, reménytelen helyzetére igyekszik terelni levelezésük tárgyát. Csodálatát fejezi ki Döbrentei hitén és agilitásán, de nem jósol neki sikert, és különösen a történeti szomorújátékok írására irányuló felszólítását látja reménytelen ügynek, kora magyar színházi életének színvonala láttán: „Miért dolgozzunk? A Magyar Szinjátszói Társaságokért? Képzelhetni e nyomorultabbat, szánásra méltóbbat, mint azok? Kontárok a Játszók, s azok az Irók is; s igy maradnak, ha nagyon nem csalódom, mig egy szerencsés, nem remélt Epocha fel nem tűnik. Óhajtom, hogy ne legyen Magyar Theatrum, ha más formán nem lehet: Pesten a Német mellett, nem egyéb nevetségnél; itt, ezen kisebb Városokon pedig, azon pusztítást teszi a Publicumban, mellyet az ostobául vezetett Érzelősség tenni lépes."[40]

Ez a rousseau-ias színházkritika, beleoltva színházi állapotaink reális felmérésébe és arisztokratikus lenézésébe, megint nem marad vita nélkül Döbrentei részéről, aki nem a szomorú tényeket tagadja, hanem azt, hogy ezen ne akarjunk segíteni, változtatni saját „dolgozásainkkal" is. Mivel azonban tudomásul veszi Kölcsey szabódását, mondván: túl lirikus természet ő ahhoz, hogy drámát írjon, előzőleg viszont örömmel üdvözölte, hogy Kölcsey alaposan megbírálta a hozzá ilyen kéréssel elküldött egyik versét, most kritikai munkára buzdítja, és mivel előzőleg hiába kérte többször is Kazinczytól, hogy írjon neki kritikát Csokonai műveinek kiadásáról, most Kölcseyt „ugratja" bele ebbe a munkába.

Kölcsey nem tud gyorsan elkészülni a feladattal, mert az 1814-es év más, sürgősebb munkára köti le az energiáit, melynek során ugyan sokat megtud saját kora magyar irodalmi életéről és vitáiról, valamint alapos nyelvészeti tanulmányokat végez, mélyebb poétikai tanulságokat azonban ebből a munkából aligha meríthet; nyelvújítási vitairatuknak, a *Felelet a Mondolatra* c., Szemerével közösen írott művüknek a megszületéséről van szó. 1815 márciusában azonban már küldi első jelentős recenzióját, Csokonai-bírálatát kolozsvári szerkesztő barátjának.

Ennek, s általában korszaknyitónak tekintett értékű kritikáinak tárgyalását röviden már elvégezte Fenyő István is, már említett könyvének értékes Kölcsey-fejezetében, mivel azonban nála a

húszas évek nagy tanulmányai szükségszerűen jóval alaposabb tárgyalást kaptak, e jelentős kritikák születésének szellemi környezete hagyott számunkra is elegendő, megvilágításra váró momentumot. Részben ezek problematikájának alaposabb feltárására, részben a rájuk válaszként született írások vizsgálatára vállalkozunk, melyek a tárgyalt évtized termékei, s Fenyő könyvében alaposabb megvilágítást nem kaptak: a Csokonai-recenzióval kapcsolatban Döbrentei kifogásokat emelő válaszleveléről van szó, a Berzsenyi-recenzió esetében pedig a megbírált költő felvilágosítást kérő levelére írott Kazinczy-válaszokról és Szemere *Tudosításá*ról. Természetesen Berzsenyi *Antirecenzió*jára is sor kerül majd, de a költő irodalomszemléletéről szóló összefüggő fejezetben.

II. NÉHÁNY ELŐZETES MEGJEGYZÉS KÖLCSEY KRITIKÁIHOZ

Mint láttuk, első recenzióját Csokonairól 1815. március elején küldte el Döbrenteinek; rövidesen megjött a válasz is, néhány tekintetben vitázva vele, melyre Kölcsey újabb vitalevéllel válaszolt Ezek alaposabb megvizsgálása kettőjük irodalomszemléletének közös, eltérő, ill. kazinczyánus elemeire is rávilágíthat, de az út, amelyre Kölcsey rálépett, a Kazinczy-példa és a Döbrentei-biztatás mellett saját lelkiállapotából is következik. Az előző évet, legalábbis nyarát és őszét, Kazinczyval és Szemerével töltötte, alkotó légkörben, a *Feleleten* dolgozva, s ahhoz képest a korábban már megszokott magány most nagyon ingerli. A kegyetlen kritizáláshoz tehát belső lelkiállapota is szállít muníciót, mint ahogy 1815. május 30-i levelében Kállaynak írja: „Azt irod, hogy küldenék neked ujabb munkáimból, s kezdjem el írói pályámat. Ha tudnád, mint vagyok én, nem irtad volna egyiket is. Elroncsolt szivvel s eltépett gondolatokkal, emellett ily ingereltetésben mint minden hozzám hasonlók ily környülményekben vagynak, lehet-é egyebet irnom recenzióknál?

Megéritek, hogy én még gonoszabb leszek, mint Beckers, és százszorta kegyetlenebb, mint Schiller, s kevesebbel gondoló, mint Kazinczy, vagy maga Klotz. Igenis; azon az uton vagyok éppen, melyen Klotz, s te azt könnyen megmagyarázhatod magadnak, ha gondolóra veszed, hogy én rousseaui karakterrel birok, de iskolai neveltetésem volt, s a kritikát legelőször is a gonoszlelkü Voltairetől tanultam, vagy kellett tanulnom."[41] A továbbiakban pedig — talán némi öniróniával is — megfenyegeti azokat, akik az ő kritikái ellen antikritikákat mernének írni, hogy nem maradnak megválaszolatlanul.

S ezt be is váltotta: még Kazinczy nemtetszését is kiváltva fog az *Élet és Literatúrá*ban megjelent írásai sorozatában válaszolgatni Berzsenyi „hagymázos" és hamar megbánt s rég visszavonni akart *Antirecenzió*jára. De kritizálásának önjellemzésére érdemesebb alaposabban odafigyelni, mert — bármennyire is saját ingereltetett lelkiállapotára fogja kritikái tónusát — rendkívül tudatosan látszik követni egy kritikai mintát, mely a német „hivatásos recensensek" Kisfaludy Sándort annyira ingerlő mintája volt. Lehet, hogy a magát Klotzhoz hasonlítás gesztusa mögött is bujkál némi önirónia, én legalábbis érzek mögötte némi tetszelgő játékosságot is, de hogy kritikai módszerét kétszer is hangsúlyozottan a Klotzéhoz hasonlítja, az nem lehet véletlen. Ez a hallei professzor ugyanis hatalmas, de kissé iskolás klasszika-filológiai műveltségének birtokában, kritikai lapok szerkesztőjeként és egy kritikai irányzat vezéralakjaként a kor német irodalmának legjelentősebb értékei ellen vívott késhegyig menő irodalmi csatákat, s a filozófiaibb igényű, az angolos pszichológiai esztétika szellemét meghonosító irányzatokkal (Mendelssohn, Garve), valamint Lessinggel és a Sturm und Dranggal induló német idealizmussal szemben keresztes hadjáratokra vállalkozott, úgy, hogy még az őt eleinte nagyra becsülő és a *Fragmenté*k későbbi köteteiben is csak enyhe és óvatos fenntartásokat hangoztató Herder ellen is olyan kritikai hadjáratot szervezett, amely még a megértő hermeneutika, a jóindulatú és javító szándékú kritika bajnokából, Herderből is előcsalta a *Kritische Wälder* oroszlánját. Kölcsey tisztában van azzal, hogy ezzel a kritikai szellemmel együtt jár egy jó adag iskolásság és a normativitás szelleme, és ezt tudatosan vállalja is, bár tudja, hogy visszhangja számára aligha lesz kedvező. A rousseau-i érzékenység itt az együttérző és enyhe kritikát jelentené, s bár természetére ezt tartja jellemzőnek, kritikai tevékenységében inkább a voltaire-i éles racionalitás szellemét akarja követni, vagyis nem a megértő, relativisztikus és historicista herderi, hanem az örök érvényűnek vélt normák szellemében fellépő racionalista kritikai gyakorlat eszményét vallja magáénak, s ennyiben Kazinczy hű tanítványának tűnik. Hogy kritikáiban mily mértékig és mely mozzanatokban jelentkezik ez a vállalt hagyomány, s hol mutatkoznak ennek ellentmondónak látszó jelek, azt fogom vizsgálni két legjelentősebb kritikáján, a Csokonairól és Berzsenyiről írottakon és korabeli jelentősebb visszhangjukon.

a) A Csokonai-kritikáról és Döbrentei válaszáról

A Csokonai-kritikával kapcsolatban a hagyományos magyar szakirodalom álláspontja meglehetősen ambivalens volt. Elismerték benne a Kazinczy-féle kritikai gyakorlatot filozofikusságban és a

vizsgálat mélységében messze meghaladó új recenzensi praxist, mely ráadásul azzal, hogy a hagyományos klasszicista iskolás recenzió szellemétől eltérve nemcsak a művekre koncentrált, hanem az alkotóra is, a sokáig uralkodó romantikus alapú irodalomszemlélet igényeit is megközelítette; ugyanakkor azonban a romantikusan félreértett és ezért nagy originális (romantikus értelemben originális) költőnek tekintett Csokonai „félreértése" miatt alaposan el is marasztalták. Ami ezzel a képpel szemben állónak tűnt Kölcsey recenziójában (pl. az, hogy eleinte iskolás verselőnek, majd az olaszok, később Bürger utánzójának tartja és így épp a romantikushoz hasonlóbb originalitáseszmény mércéjét vele szembefordítva marasztalja el), azt a gondolatmenet belső ellentmondásaként könyvelték el. Tény azonban az, hogy amit az utóbbi évtizedek Csokonai-filológiája jelentőset teremtett a kritikai kiadás melléktermékeként vagy a munkálatai során felmerült új ismeretek rendszerezésében, főleg Szauder tanulmányaiban (pl. a *Sententia és pictura)* és a korábbi romantikus Csokonai-képpel vitázó Martinkó András Csokonai-tanulmányában,[42] az mind Kölcsey recenziójának részletmegállapításait igazolja; szinte azt mondhatnánk, hogy Csokonai-szakirodalmunk most kezd fölemelkedni Kölcsey kritikájának egykori magaslatára.

Kölcseynek csak a szemmértéke volt kettősen hibás: egyrészt az originalitásnak olyan mércéjét alkalmazta Csokonai életművével szemben, mely modernebb volt annál, amit Csokonai kora az originalitás mércéjeként megkövetelt akár a legjelentősebb íróktól is, lévén klasszicista gondolkodású és ízlésű kor, másrészt viszont a klasszicizmusnak is egy olyan követelményrendszerét fordította szembe Csokonai életművével, amelyen mérve még Csokonai originalitásának tényleges értékei is leértékelődnek.

Régi közhely, hogy hatott e recenzióra Schillernek Bürgerről írott híres bírálata. A kulcsot maga Kölcsey adja a kezünkbe, azzal, hogy Csokonait Bürgerhez hasonlítja, és ennek kapcsán megemlíti Schiller bírálatát. S a recenziót kísérő levél már idézett kiemelése arról, mi a bírálat újdonsága — „a munkák recenzeáltatásáról az író individualitására vitetik vissza az olvasó"[43] —, szintén Schiller eljárására megy vissza, aki a klasszikához emelkedés tisztultabb esztétikai álláspontjáról ítélkezve Bürger Sturm und Drang típusú népiessége zabolátlanságait a költő tragikusan zilált magánéleti viszonyainak a köznapi értelemben vett „erkölcstelenségére" vezette vissza, s így álláspontjában óhatatlanul keveredik a magasrendű idealizmus és a filiszteri erkölcsiség normarendszere. Kölcsey ezt a felfogást próbálja átültetni Csokonai életvitelének s belőle folyóan karakterének jellemzésére, s ebben a jellemzésben a hagyományo-

sabb klasszicizmus retorikai kategóriarendszerének szociológiai megalapozottsága és a schilleri „jellemtani" alapozás keveredik. Hangsúlyozza ugyanis, hogy nem egészen szegény, de nem is magas származású, s így a nagyvilág csinos tónusával (l. Kazinczy és Döbrentei) nem volt alkalma megismerkedni, műveltsége iskolás alapozottságú (szociológiai faktorok), természete pedig bohém, nem tűrte a zabolázást, sőt egész életében azokat kereste, akik nem korlátozták „launájának" kiélésében (jellemtani faktor), hiányzott tehát belőle a klasszikussá érés legfontosabb feltétele, a belső összeszedettség, az önkorlátozás. A bírálat végén „vendégi" életvitelét Lavotáéhoz hasonlítja, vagyis ugyanaz a lenézés nyilvánul meg nála, mint később Kazinczy megjegyzéseiben a *Pályám emlékezete*-ben, amikor a pozsonyi diétán mecénásokat fogni akaró Csokonait a cigányzenészekhez hasonlította.

De a schilleri és a kazinczyánus szempontok össze is ütköznek. Hisz Kölcsey, a Kazinczy-tanítvány első kézből tudhatta, hogy a mester még 1793-ban a nála jelentkező ifjú debreceni költőnek többek között Bürger műveit küldte meg tanulmányozásra és utánzásra, s nyilván nem azért, mert Bürgert nem becsülte nagyra. Ez az utánzás tehát a mester által szentesített, ezért önmagában nem kárhoztatható; sőt, Bürger mint jelentős szonettíró a Kazinczy-tábor aprószentjei közé kerül a tízes évek első felében. Ezért a következő lépés a minta és a követő összehasonlítása, s ebből kiderül, hogy Bürgernél az érzések mélyek és igazak, Csokonainál affektáltak, Bürger mélyen szentimentális (ez Kölcseynél pár éve még értékszempont volt, nyilván még most is), Csokonai hideg, utánzott érzésekkel él, Bürger nyelve kultúráltabb, nyelvhasználata tudatosabb, mint Csokonaié. Tehát nemcsak az originalitás hiányának a szemére lobbantásáról van szó, mint Császár Elemér véli,[44] hanem az alacsonyabb rendű követésről is; s ebben már a kármáni-döbrenteis originalitásköveteImény mellett a kazinczyánus szempont is jelentkezik. Mindenesetre Kölcsey ezzel a módszerrel (jelzetten a saját közegében is vitatott külföldi példához, ezért semmiképpen nem „abszolút" mércéhez hasonlítani, s még azzal szemben is elmarasztalni) a magyar kritikában olyan eljárást honosított meg, amely a mai napig érzékeny reakciókat vált ki az irodalmi közvéleményből (gondoljunk csak az olyan tanulmányok fogadtatására, amelyek egy-egy magyar klasszikus korszerűségét a kortársi Európa legkorszerűbb irodalmi nagyságaihoz mérve próbálták elmarasztalni, pl. Aranyét Baudelaire mércéjén).

De hasonlítás van még egyéb is e tanulmányban: a volt debreceni diák és Csokonai-rajongó sokat tudhatott Csokonai irodalmi iskolázottságáról, a propozíciós költészet gyakorlásáról, a deskripciókról

(pictura-költészet), s minderről kitűnő dolgokat is ír (Szauder az innét sejthetőket emelte bizonyossággá kitűnő tanulmányával). Azt is tudja, hogy az iskolás költői gyakorlatból kiemelkedő Csokonait egy ideig az olasz költészet példája vezette, s csak később, a kollégiumot elhagyva és hányatottabb életvitele által önmaga is némi szentimentalitásra kényszerítve fordul a német költészethez (természetesen elsősorban a Kazinczy ajánlotta Bürgerhez, de Ewald von Kleist műveit, melyek közül a *Tavaszt* nemcsak fordította, de még életében ki is adhatta Csokonai, szintén a széphalmi mester küldte meg neki tanulmányozásra). De itt is érvényesül az egyoldalú korszerűségmérce alapján a kedvezőtlen hasonlítás (némileg menti Kölcseyt, hogy Csokonai maga „kasztrálta" legnagyobb felvilágosult gondolati versét, az *Az estvét* a *Diaetai Magyar Múzsá*ban, kihagyva belőle a rousseau-i gondolati részt); a következmény viszont megint egy leminősítő hasonlítás: ahelyett, hogy a modern olasz költészetet követné, tehát Metastasiót, még akkor is az idejétmúlt ovidiusi deskripciókat erőlteti. *Dorottyájának* elismeri néhány jó oldalát, de ezt meg Pope *Fürtrablásához* viszonyítva marasztalja el. A magyar irodalmi hasonlítások se kedveznek Csokonainak: az érzés tüzében Dayka, a szerelmi lírában Himfy, az ódában Virág (!) múlja felül; ő Himfyt csak versificatióban hagyja le, erről azonban (mint láttuk) Kölcseynek nincs nagy véleménye. Ráadásul e téren is nagyon kedvezőtlen az indulása, mert leoninus-költőként ő is a tordai leoninus iskolájában kezdte Nagy Ferenccel és Horváth Ádámmal együtt, s e költőcsoporthoz hasonlóan könnyen és sokat írt, ahelyett, hogy inkább tanult volna (megint kazinczyánus ítélet, ha a „terminológia" finomabb is). Egyetlen mentsége, hogy fiatalon halt meg, amikor még fejlődhetett volna, ellentétben Berzsenyivel, aki ilyen korára már „kiírta" magát. Az egyetlen kedvező hasonlat tehát Berzsenyi rovására hangzik el, későbbi kritikája nyitányaként.

Elméleti kiindulópontja a zsenik osztályainak megkülönböztetése: az első osztályú zsenik (pl. Homérosz, Shakespeare, Goethe) minden körülmények között képesek kibontani tehetségüket, a másodosztályúak vagy a korlátok közé szorított zsenik kibontakozása koruktól és körülményeiktől függ; Horatius vagy Vergilius se lett volna ekkora költő „filozófi" százada nélkül. Csokonai pedig a magyar irodalom mostoha körülményei között lépett fel, s egyénileg is kedvezőtlen körülmények között bontakoztathatta ki igazán tehetségét; kérdés, hogy Kis és Berzsenyi korában mi lehetett volna belőle. E gondolatmenettel Kölcsey egyértelműen mentséget keres az egykor annyira kedvelt Csokonainak, hogy azután annál szenvtelenebbül bírálhassa.

Az eddig felsoroltakban is van bőségesen olyan elem, amelyet kazinczyánusnak minősíthetünk. A legegyértelműbben kazinczyánus elemei azonban azok, amelyek a mester irodalmi neológiájának mércéjén mérik le nemcsak Csokonait, hanem Földit, debreceni mesterét is: legélesebben a népnyelvhez való kötődés debreceni elvét ítéli meg, s ez a megfogalmazásban is kifejeződik: „*A köznépé az igaz magyarság, az idegennel nem egyvelges magyarság*, ezt mondogatta Földi, valamint még ma is sokan mondogatják . . . A *popular* (köznyelvi) és a *pöbelhaft* (községi) közt nagy a különbség, s méltán jegyzi meg Schiller azon alacsony kifejezéseket, melyek Bürgernek sok darabjait elrútítják. Ezen jegyzést kénytelen Rec. Csokonairól tenni. Földi által vezettetvén a filológiában, kezdette ő is kiáltozni, hogy a köznéptől kell magyarul tanulni, s mivel ő ezt nemcsak kiáltozta, de cselekedte is, innen van, hogy az iskolai tónust s az alföldi provincializmust levetkezni nem igyekezett. Még ma is ott állanak sok szép dalaiban a Gyöngyalak, a Kincsem, a Csócsi s más számtalan köz expressziók, melyek a legszebb sorokat elrutitják . . . Bürgernek szertelen követése, s a rossz uton vezettetett popularitás mániája soha sem engedte őtet azon útra lépni, melyen Báróczy és Dayka koszorut szedtenek s melyen indúlván el a németeknél Wieland és Matthisson a legbájolóbb nyelv birtokába jutottanak."[45]

Másutt pedig azt veti szemére, hogy archaizmusainak sose tudta az újdonság színét adni, míg jeles kortársaitól egyes archaizmusok újdonság gyanánt vétettek.

Művei közül az *Alkalmatosságra* írt verseket és a *Diaetai Múzsát* bírálja, mint olyanokat, melyeknek sok darabja csak népszerűséget hozott neki, de nem sok művészetet mutat. Legrosszabb véleménynyel komédiáiról van (köztük sorolja fel *A méla Tempefőit* is), melyeket a bécsi Volksstück hanswurstiádáihoz hasonlítja. A *Dorottya* elleni fő kifogása a verselése Zrínyi-verseit érinti, melyben ekkor egyebet nem tud látni, „mint nyomait azon míveletlenségnek, mely a provençalok korokban a poézisen uralkodott". S legrosszabbat tud csak mondani travesztált *Batrachomyomachiájáról* és *Crimen raptus*áról is, megkérdezve: „Szükség-e leereszkednünk a priapaeáknak alacsonyságokra, hogy nevetőket találjunk?"

Érdekes, hogy Földi nézeteinek jellemzői között, tárgyilagosan, megemlíti, hogy a szoros fordítás híve volt. Ezt is nyilván Kazinczytól tudta, hisz vele folytatott vitát Anakreón szoros fordításáról Földi. Bár minden hagyományába beleköt valamilyen módon, erről csak annyit tud „anekdotázni", hogy elmondja, ismeri Földi levelét Csokonaihoz, melyben blumaueri fordítását, az árnyékszékhez írt ódát elemzi sorról sorra a szoros fordítás regulái szerint. Nem csoda, hogy itt már kevésbé türelmetlen; két év múlva, lasztóci leveleiben,

többek között épp a szoros fordítás hiányát fogja számonkérően megállapítani.

Végül azt nézzük meg, mit dícsér Csokonai művészetéből. Dialektikus alapállásból kiindulva (ami majd a Berzsenyi-recenzióban is ismétlődik, tehát, úgy látszik, Kölcsey kedves fogása) azt állítja, hogy: „... meg kell vallani ... éppen ezen oldal, mely felől Csokonai oly nagyot buka [ti. népieskedése. Megj. tőlem. — *Cs. L.*], neki egyszersmind legtöbb fényt szerez. Szentimentál darabjainak legszebbjeik mellett hidegen marad a sziv, de midőn makacsúl tréfál s a népnek tónusában lép elő, lehetetlen azon geniális szökdellést benne el nem ismerni, mely a való vokációnak bélyegét hordozza. Az *Evoe Bacche*, *A csikóbőrös kulacs*, *A szegény Zsuzsi*, *A Farsangi Búcsú*, és mindenek felett az a nagy szépségű Parasztdal: *Ama sűrü nyárfák alatt* stb. valóban poétai lélekkel irattak, s ezek legtöbb originalitást is bizonyitanak; mert ámbár ezek közt is, kivált a *Parasztdal* mástól vétetett, de még is mindeniket inkább övének lehet tartani, mint azon sok szerelmes dalokat, melyeknek originálljaikat Bürgerben, az Eschenburg gyűjteményében, az 1804-ki bécsi almanakban stb. minden feltalálhatja. Különös, hogy éppen az, aki leginkább prédikálta literaturánkban az originalitást, legtöbb darabokat idegenek után készített, s nem több szabadsággal, mint Verseghy a maga dalait, melyeknek originálljaikat Ramler gyűjteményéből maga kimutogatta, valamint azokat is, melyeket az Aglájában ki nem mutogatott." Ezenkívül anakreontikáit dícséri, s „azt hiszi, hogy őtet a *Hafiz sirhalmá*ban is azon makacsul vidám lélek kapja meg, mely a Parasztdalban s más hasonlókban uralkodik, s ez vala a pálya mely Csokonainak megnyittatott, de ő ezt gondatlanúl futotta meg ..." A *Dorottyá*ról is elismeri, hogy benne „geniális szökdellések vagynak". Körülbelül ennyi az elismerés; nem túl sok, de annyi biztos, hogy Csokonainak ezt az oldalát jó szemmel emeli ki, csak az a kérdés, hogy elfogulatlanul-e, pusztán fülére vagy irodalmi érzékére bízva rá magát, vagy itt is valamilyen elfogultságot, prekoncepciót lehet sejteni a tetszésnyilvánítás mögött?

Az állásfoglalás egyik lehetséges magyarázata az, amit Szauder József szeretett hangsúlyozni szóbeli nyilatkozataiban: eszerint itt a klasszicizmus stílusszintelmélete kazinczyánus tudatossággal szólal meg. A népnyelv kárhoztatott szavai ugyanis csak ott nincsenek helyükön, ahol e stilisztikai tudat szerint a fentebb stílusszint szavait kellene használni. S mivel tény, hogy a húszas évek végén a *Muzárion*ban közölt Csokonai-állásfoglalásában Kazinczy ugyanezeket a verseket becsülte legtöbbre a debreceni költő életművében (ezeket is korrigálta), ezt az állásfoglalást nyugodtan lehet azonosí-

tani a Kazinczyéval, s ennyiben joggal nevezhetjük kazinczyánusnak. Csak az a kérdés, s ezt már biztosan nem lehet eldönteni,hogy ez eredetében is tőle származik-e, csak nem volt hajlandó írásban is kifejteni (mint Döbrenteitől tudjuk, hogy nem sikerült rábeszélnie a Csokonai-életmű recenzeálására), vagy Kölcsey véleménye győzte meg erről. Mert ugyanakkor kétségtelen, hogy Kölcseynek ez ítélete megfogalmazásakor más indítékai is lehettek. Az egyik az, hogy épp e passzusban fogalmazza meg oly határozottsággal az originalitás követelményét, ahogy ez Kazinczytól aligha volna elvárható. Hisz a mester annak idején Verseghynek épp a német eredeti után fordított dalait találta egyedül dícsérhetőnek. Itt, Kölcseynél ez már nem dicsőség; ugyanakkor azonban az originalitás követelésében nem esik túlzásba sem; az ellen nincs kifogása, ha a témát Csokonai mástól veszi, s „csupán" a feldolgozás módjában nyilvánul meg az eredetisége; s ebben is igaza van, mert azóta a szakirodalom már *A csikóbőrös kulacs* eredetijét is megtalálta E. v. Kleist: *An die Weinflaschéj*ában, s mégis egyértelműen Csokonai egyik legsajátabb művét láthatjuk e versben.

A másik lehetséges magyarázatot Kölcsey dícséreteinek terminológiájában vélem felfedezhetni. Amikor később, a *Nemzeti hagyományok*ban, állítólag népiességét fogalmazta meg (gyakorlatilag eléggé éles bírálatot mondott kora népdalairól, s csak a félmúlt, főképp a kuruc kor történeti érdekű és a nemzeti sorsot visszatükröző pórdalairól tudott jót mondani, azokról, melyekben a fent és lent érdekközössége valahogy kifejeződött, s így nem kizárólag privatizáló tartalmuk volt), a második rendbélieket, amelyek csak „a szempillantat személyes érzéseit zengik el . . .", igen leminősíti, s csak egy dolgot tud dícsérni bennük: „Némelyekben, habár soronként is, való érzés, bizonyos gondatlan könnyü szállongás, s tárgyról tárgyra geniális szökdellés lep meg bennünket . . ."[46] A terminológia rokonsága arra figyelmeztet bennünket, hogy Csokonai recenzense is azt dícsérhette bírált költőjének műnépdalaiban, ami később a népdalokban tetszett neki. S mit értékel később, a Szemerének írott életrajzi levelében e korszakbeli saját költészetéből: „Pécelen irtam az első románcot; egy egészen uj modor, s általállépés az elégiai, feyerlich tónból a dévajba, miből később a szeszélyes s a könnyü lebegésü dal kifejlődjék. Ez vala életemben legnehezebb studiumom. Juthat eszedbe, egy rác dalt mint dolgoztam ki háromszor Pécelen, mig utoljára sem leltem meg a daltónt. Azonban verseim közt leled a *borkirályt*, s talán még egy hasonlót, mely akkor készült, s a dévajság könnyü tónját már közelebb hozza. A tolcsvai dal (hol a virág?) még nagyobb lépés volt."[47] Utólagos értékelése tehát az 1814-es lírai termésből azokat a verseket tartja említésre

méltóknak, melyek későbbi fejlődéséből legtöbbet előlegeznek, s amelyeknek a szándékozott tónusa ugyanaz lett volna, amit Csokonai dícsért műnépdalaiban sikeresen megvalósultnak talált.

Mindezt tekintetbe véve talán nem túlzás, ha csatlakozom azokhoz, akik úgy vélik, ebben az ítéletben már valamilyen módon — legalább csírájában — jelentkezik Kölcsey népies „fordulata" is. De a fordulat szót azért tettem idézőjelbe, hogy óvjak attól a felfogástól, amely itt nagy fordulatot lát Kölcsey irodalomszemléletében. Ha ugyanis a klasszicizmus poétikája oly gyökeresen idegen volna a népköltészetétől, mi magyarázná meg, hogy egy Lessing is annyira tisztelhette a balti népek népköltészetét, hogy Goethe nemcsak Sturm und Drang korszakában (saját műnépdalaival) mutatkozott a népköltészet rajongójának, hanem klasszikusként is nem győzte eléggé hangsúlyozni a szerb népköltészet iránti nagyrabecsülését (s járult hozzá ezzel is ahhoz, hogy az őérte rajongó Kölcsey 1814 péceli nyarán érdemesnek találja egy „rác" népdal háromszoros feldolgozását), és nagy lelkesedéssel fogadta Arnim és Brentano *Des Knaben Wunderhorn*ját, első német népdalgyűjteményét, amin pedig a jénai romantika vezéregyéniségei, a Schlegel fivérek csak fanyalogtak. Már régóta gyanítom,[48] hogy a klasszicizmus líraelmélete tette oly könnyen befogadhatóvá a népköltészetet a mintájára gondolkodó költőknek és elméletíróknak. A népköltészet gondolatmenetének illogikus csapongása, tárgyról tárgyra szállongása (ahogy Kölcsey fogalmazta) ugyanis pontosan megfelel az ódaköltészettel, tehát a líra legméltóságosabb műfajával szemben felállított boileau-i követelménynek, a „beau désordre" követelményének, a pindaroszi „fentebb költészet" mintájára megkövetelt gondolati és tárgybeli csapongásnak. A klasszicista műfaji követelményekhez hozzászoktatott differenciált ízléselv tehát könnyen befogadhatta, sőt akár értékes költőiségűnek is elfogadhatta a népdalokat.

A kazinczyánus mérce elemei közé tartoznak Kölcsey hasonlítgatásai is, mert akiket ő költészetük bizonyos vonatkozásaiban Csokonai fölé helyez, Kazinczy mércéjén is fölötte állnak, még Kisfaludy Sándort is beleértve. Az is a mester Kisfaludy-recenziójára emlékeztet, ahogy Kölcsey Csokonai rajongóival vitázik, beleértve a közönséget is, de a népszerű és nagy költők név szerint is emlegetett utánzóit is, ahol Csokonai mellett megint előkerül Berzsenyi neve is, túlzó tisztelőjével, Hoblik Mártonnal.

A zsenielméleti mérce azonban inkább Döbrentei *Eredetiség és jutalomtétel*ére, valamint idézett levelére emlékeztet éppúgy, mint az originalitás nyomatékos megkövetelése. A tanulás szükségességének hangsúlyozása pedig csak annyiban látszik Kazinczyhoz jobban kötődőnek a recenzió végén, hogy a sokat-írás elítélésével és a keve-

set-írás ajánlásával függ össze, egyébként Döbrentei követelményrendszeréhez éppúgy hozzátartozik.

A recenzióra adott Döbrentei-válasz, majd a nyomán kialakult újabb levélváltás azért is érdekes, mert belőle megtudhatunk néhány dolgot az eredeti bírálati szövegről, amelyet nem találunk sem a megjelent szövegben, sem a fennmaradt változatban. Ez egyúttal arra utal, hogy Kölcsey — bármennyire is védte bírálata eredeti szövegét Döbrentei javítási javaslataival szemben — mégiscsak változtatott a szövegen a megjelentetés előtt. Egy rész elhagyását ajánlotta neki Döbrentei, melyben ifjúkori vélekedéséről volt szó. Döbrentei fogalmazása szerint: „Gyermekkori Vélekedésed elhozása nem áll jól, hogy Henriádot az Iliásznál, Csokonait Himfynél többnek tartád. A gyermek nem ismerte talán még Iliászt; nem Himfyt. Lehetetlen, hogy te mingyárt e kettőt nem választottad volna magadnak. A gyermeki bizonytalan, kapkodó izlés miben ítélhet? . . . Lelkemben forr minden; — én sokat nem szeretek irni . . . te érted. mit akarok: azt a periodust én elhagynám'.'[49]

Döbrentei válaszlevelét 1815. április 17-én írta; Kölcsey válasza már május 3-án megszületik. Hosszasan védi, magyarázgatja e passzus igaz voltát azzal, hogy az ifjú még nem saját fejével gondolkodik, hanem elhiszi, amit mondanak, hogy Debrecenben mindig Csokonait dícsérték neki Himfy felett, hogy Homérosz ismerete ellenére elhitte a *Henriád*ról, amit „Fridrich, a Burkus Király, ir a Henriad előtt álló Beszédben . . ." (Nagy Frigyes porosz király előszaváról van szó) stb.[50] Mivel a fennmaradt szövegváltozatok egyikében sincs ilyen szövegrész, úgy látszik, Kölcsey csak megfogadta e vonatkozásban Döbrentei tanácsát. További kisebb vitatott részek is eltűntek belőle, elsősorban egy német jelzős szerkezet (gediegenes Gold), és a Kazinczy *Tövisek és Virágok*jára vonatkozó részt sem láthatjuk már benne; erről írva Döbrentei így szól: „A Töviseket és Virágokat becsülöm: csak a Dayka Ítéletét nem. Himfyről olly Teremtő-lélek ítéljen, mint Himfy; ki tisztább ízlésű legyen mint Himfy: Dayka tiszta — De nem teremt! Kazinczynk maga megvallotta, hogy ezen epigrammáját fellobbanásból irta."[51] Ezzel indokolja a Kazinczy-táborban bosszúságot okozott jegyzetet a Kisfaludy-kritika alá. Egyébként Himfy és Dayka ilyen összevetését és értékrendjét rövidesen Kölcsey is elfogadja; a Dayka műveiről írni szándékozott recenziójának töredéke 1817. május-júniusából lényegében ezt a felfogást részletezi.

Csokonai és Himfy értékrendjére még egyszer visszatér Döbrentei Kölcsey recenziójának azzal a mondatával kapcsolatban, hogy „mind Himfy mind Csokonai határ közzé szoritott Geniek", s ítélete szerint Csokonai kisebb osztálybeli, azért nem tenné Kisfaludy

mellé. Ez viszont egyértelművé teszi, hogy Döbrenteinek nem Csokonai költészetének lebecsülése, hanem inkább túlbecsülése ellen voltak tényleges kifogásai. Az ő idealizmusa és az irányított ihletért lelkesedő neoklasszicizmusa számára tehát Csokonai életműve még akkora értéknek sem tűnt, mint amilyennek, minden fanyalgása ellenére is, Kölcsey szemében látszott, recenziója tanúsága szerint.

Döbrentei vitába száll a különben lelkesen helyeselt zsenielméleti rész egyik mozzanatával is, amely Goethét Homérosszal és Shakespeare-rel együtt első osztályú zsenivé teszi. Szerinte Goethe is korlátozott zseni, csak a körülmények és a tanulás tette naggyá, s ő Klopstockot többre becsüli nála. Ebben nyilván saját elfogultsága fejeződik ki, hisz ő is, részben az osszianizmus, részben Klopstock hatására, bárdköltői babérokra is pályázott, amellett Klopstock vallásosabb és nacionalistább költészete is közelebb állhatott hozzá, mint Goethe pogánysága és kozmopolitizmusa. Döbrentei vallásosabb színezetű idealizmusa egyszer Kazinczyval is összeütközött kissé ezekben az években, amikor a mester, talán a Gyulai Lolotte iránt fellobbanó szerelmének melléktermékeként, ír és elküld neki egy kissé pajzánabb szerelmi epigrammát a klasszikus Goethe ízlésében, s ő nem örvendett — a Gyulai grófi család gyermekeinek nevelőjeként sem — a „küldeménynek". Érdekes azonban az, hogy az akkor még Kazinczyhoz közel álló s épp egy évvel később, az erdélyi utazás megszervezése miatt Kazinczytól agyba-főbe dícsért Döbrentein kívül másunnan is felhangzik tiltakozás Goethe túl magasra értékelése ellen; mégpedig nemcsak a legszűkebb Kazinczy-táborból, hanem Kölcsey legközvetlenebb környezetéből. Kölcsey ugyanis, mint látni fogjuk, Berzsenyi-bírálatának bevezető tipológiájában is egymás mellé helyezi Homéroszt és Goethét; Szemere pedig ezzel így vitatkozik *Tudosítás*ában: „Egyébiránt nem lehet fel nem akadni, hogy Göthe Csokonai recensiojánál Homér és Shakespeare, s itt újólag Homér mellett áll: Göthe ezekkel azon scálán nem állhat. Shakespearenél a nevezetesebb komoly férfi charaktereket említve, Schilok (!), Romeo, Othelo, Macbeth, Hamlet, Lear és Julius Caesar legkevesebb réminiscentiával magára Shakespearera nézve: ellenben Göthénél Werther, Clavigo, Wilhelm Meister, Fernando, Ferdinand s végre még Faust is első magvaikra nézve ugyanazon magból nöttek fel, mint Göthe s így még Tasso is; Göthe a tárgyakat saját ingredientiájával készítette ki, mint a méh a maga celláját, s innen a franczok ítélete nem olasz, hanem német Tassoja iránt, innen a bizarrság müveire nézve, melly roppant subjectivitásra, roppant individualitásra mutat, de olly emberiségre s minden nemzetre kiterjedőleg nem tűnik elő, mint Shakespeare. Göthe a maga tárgyait Göthizálta inkább, mint idealizálta; s ez

az oka, hogy a critikus által a lyrában tartatik legnagyobbnak, legterjedelmesebbnek, nem pedig a narrativ vagy drámai formákban."[52]

Kölcsey a Döbrenteinek küldött válaszlevelében részletesen értekezik e kérdéskörről; ő Klopstockot tartja mindenütt lírainak („. . . az ő lelke szint ollyan nagy mint akármellyiké a legnagyobbak közűl; de egészen — Ódájiban, dalaiban, Messiadjában, Drámájiban, szóval mindenütt, csak *lyrisch*, még pedig csak *sentimental-lyrisch*"). S ezzel állítja szembe az ő három választottjának a tulajdonságait: „Az a szabad, makacs, örökre-vig, örökre teremtő, mély és mégis könnyű, fellengő és még is játékos lélek az: mellyet én az én három Választottaimban nem bámulok már, mint hajdan, de kedvelek és kedvelni fogok mindég."[53] Látjuk tehát, hogy első osztályú zsenijeiben ugyanazokat a sajátosságokat csudálja, mint Csokonaiban s mint amit saját lírájában is el akar tanulni ezekben az években. S Döbrenteinek arra a megjegyzésére, hogy Goethét is csak a tanulás és a körülmények tették naggyá, azt válaszolja: ez még bizonyos értelemben a Homeridákra és Shakespeare-re is igaz, de Vergilius e segítséggel sem lehetett Homerida, Goethe is minden vonatkozásban túlnőtte kortársait. Kölcsey klasszicista elfogultságára utal viszont az, hogy Goethe egyik leggyengébb művét, a sápadtan klasszicizáló *Achilleist* az *Aeneis* fölébe emeli.

Döbrentei kifogásolja még, hogy Kölcsey Berzsenyit már kimerült költőnek minősíti. Ellenérvként azt írja: „A Dicsőség fő pontja egy; de nemei lehetnek, s mindenik fő pont lehet . . .", majd Horatius példájára hivatkozik, aki ódáiban ugyan elérte már a fő pontot, „. . . de lehetett volna e hinni, hogy idősbb korában az Epistola Dicsőségét el ne érje?"[54] S a példa után Berzsenyi episztoláit dícséri; erre a választ Kölcsey már Berzsenyi-recenziójában fogja megadni, érdekes visszhangokat kiváltóan.

Az elméletileg legjelentősebb nézeteltérés azonban közöttük a recenzeálás módjáról alakult ki. Láttuk, Döbrentei nem becsülte többre Csokonait, mint Kölcsey; kritikája hangnemét mégsem helyeselte. Ennek lehetett egyik oka a Kazinczy-féle Kisfaludy-recenzióra érkezett kedvezőtlen közönségvisszhang, melyet Sághy leveléből ismerhetünk, s amely előfizetők elvesztésével fenyegetett hasonló kemény hangnemű bírálatok közlése esetén. De tény, hogy Döbrenteinek már korábban, az *Erdélyi Muzéum* megindulása előtt is az enyhébb kritikai hang volt kedvére. Ezt fejti ki itt is Kölcseynek: „Recensioink csendesebb tónusa helyre állását óhajtom — mint azt Kazinczy kezdette; a hogy e tiédben is több, csendesebben való beszéllést ohajtok, mert némelly kifejezéseid valóban nagyon kemények: különösnek jő az nekem, hogy mi, Magyar Irók, csak

hatan s heten vagyunk; s czibáljuk egymást. Irjunk *in genere* Kritikai Megjegyzéseket: fedezzük ott fel a hibákat; akkor bizonyosabban fogunk tanitani. Láng legyen a munkában, de az ítélésben ne heveskedjünk; s kerüljük a keserü tónust."[55]

Kölcsey nagyon nem ért egyet ezzel a felfogással; válaszlevelében így polemizál vele: „Én a Recensióban is azt vallom, s barátaim körében is színezés nélkül mindég azt beszéllem, hogy én Ebben és Abban, s a kitisztított Daykában is, sok Elhányni-valót látok; de látok azt Matthissonban és Klopstockban is. S miért kivánja azt Valaki, hogy hibájit is jóknak tartsuk? Iszonyu balgatagság az, midőn ezen Valaki vakon bámultatni kiván. Soha sem szabad tehát megmondani, hogy ez a Munka jó, de még itt vagy amott lehet jobb is . .? S ha ki ezt megmondani meri, c z i b á l á s t kezd e? Valóban nem értem, mire czélzasz azokkal a *Közönséges Kritikai Megjegyzésekkel.* Ha recenseáltatni nem akarunk, soha sem megyünk elébb. Nézzed, mi lőn Matthissonból, kit az első Recensens Höltynél sokkal alább-valónak declarált. Mi nem lehetne Egynémellyikünkből is; vagy, mi nem lehetett volna! A gondatlanság is nagy hibája az Irónak; de ha azon gondatlanság még kevélységre ád okot: ott ne remélj többé semmi jót. A mit Recensiómban mondottam, . . . megfontolva mondottam. Egyikből épen ugy nem lész több mint a mi; mint Másikbol nem lész több mint a mi. A fő pont csak Egy, és minden különböző nemekben is csak Egy."[56]

S erre Döbrentei május 15-i válasza így hangzik: „Recenseálnunk, édes barátom, igen jó: lám magam kivántam, de csak a mint irám már, ne olly heves megtámadásokkal, s recenseálni kell; ámbár én azt nehezen fogom tenni. A Kritikáról ez előtt két esztendővel kezdettem irni; s ki fogom dolgozni, mihelyt kedvem jő: ott, ugy látom, a tieidtől külömböző principiumokat hozék elő. Én szeretem a Geniet — még kicsapongásaiban is; s nem fogom olly kurtán, mint te venni látszol. Mit használ a száraz Regulák kielégítése: ha az Egész hidegen hágy? Szebb nekem az anglus kert mint a franczia. Barátom, a Genie büszkén tekint le sasrepültében az őt lerángatni akaró kritikusra; s valamint ez rázza annak munkája mellett fejét, ugy az kaczagdogál aprólék kifogásain. Te, mint Recensiódból látom, jó Psychologus vagy: figyelmezz hát arra is, hogy a genialitás és magas kifejezés, vad elhányás és szilaj repülések köztt van; nagyon szép az, a mit erről Longinus mond; nem értem ezzel a Jean Pauli kicsapongást, mert a Genienek kell magát a csínos ízléstől vezéreltetni — de, reszkessen e az aestheticai Postulatumok be nem töltése miatt, ha minden legkisebbet szorosan be nem töltött?! A Kritika felette sokat segit; s akkor nagyon szeretem, ha nem felette feszes. Szabad megmondani, hogy ez a munka jó, de ez

vagy más hibák vagynak benne; hanem mindent egy szóllással ne sujtson le; s a Recensio tonusát a humanitásnak szelíd színe nagyon kedvessé teszi: átaljában kívánom, hogy az állittatnék fel közöttünk. A Magyarok közül egy egy csinosítja magát a Külföld Kritikájával, s túl megyen a magyar cultúrán, melly igen csekély. Minthogy Iskoláinkban nem tanittatnak ugy az ifjak, hogy elkészülhetnének a Felső Kritika ismeretére, a hézag nagy a külföldön s itthon Tanúlt köztt. Igy a mi Kritikánk nem magunk közűl jövén ki, szükség hogy az elmaradt Olvasóhoz a fennlévő Kritikus leszálljon, s Kritikájának okait adja; s a mit az Olvasó az iskolában nem tanúlhatott, azt nála tanúlhassa: Ezt értem én a *Közönségesebbé tétetett Kritikai Megjegyzésekkel.*"[57]

Döbrentei szövegében két igen jelentős eltérés mutatkozik Kölcsey kritikafelfogásától: az egyik zsenielméleti alapú, a másik pedig a kármáni fejlődéselmélet alkalmazása a hazai kritikára, pontosabban a kritika mint műfaj hazai meghonosítási folyamatára. A zseni nála nem vadzseni, a csinos ízlés által kell vezéreltetnie magát — de a regulák béklyójától ne hagyja magát nyűgöztetni, s ha a kritika ilyen „aprólék kifogás"-okkal áll elő, ne hagyja általa sasrepültéből lerángattatni magát, kacagjon rajta. Igaz, a korabeli és a Döbrentei által is annak tekintett „ügyeletes" magyar zsenikre, Kisfaludy Sándorra és Berzsenyire éppen nem az volt a jellemző, hogy az ilyen, kicsinyes elemeket is tartalmazó kritikákon „kaczagdogál"-tak volna, hanem az, hogy vérig sértetten, szinte ámokfutó módjára reagáltak rá, hisz kezdetleges irodalmi életünk körülményei között a közönség „kegyei" nem kényeztethették el őket annyira, hogy a „genie praetendált sérthetetlenségének hite", ahogy később Kölcsey jellemezte dühödt reagálását, ne keveredett volna a kisebbrendűségi érzés belső bizonytalanságot teremtő tényezőjével. De ahogy a klotzi típusú recenzióra a jóval magabiztosabb és jóval fejlettebb irodalmi körülmények között élő német zsenik sem csupán nevettek, hanem szellemi furkósbotokat is forgattak, a mieinktől sem volna jogos elvárni az elegáns nemtörődömséget, a könnyed napirendre térést, még akkor sem, ha Kölcsey kritikáinak csak bizonyos mozzanatai minősíthetők klotzi típusúnak.

A másik megjegyzéssorozat pedig arra utal, Döbrentei úgy látta, a magyar közönség kultúráltsága még nem érett meg a külföldi érett tudományos színvonalú kritika befogadására; iskoláink erre nem készítenek fel, a mieink közül csak egy-egy csinosítja magát a külföld kritikájával, s túlmegy a magyar kultúrán, mely igen csekély; így a mi kritikánk nem magunk közül jövén ki, a fenn levő kritikusnak le kell szállnia az elmaradt olvasóhoz. Vagyis a befogadói közeg irodalomtudatának színvonalához alkalmazkodnia kell

a kritikának, hogy betölthesse ízlésnevelő funkcióját. Itt tehát Kármán evolúcionista elve világos koncepcióban bontakozik ki, a magyar kritikára alkalmazva; de a kármáni koncepció hatásánál talán még nyomósabban járult hozzá Döbrentei kritikaeszményének kialakulásához a felvilágosodás kori neveléselmélet legnagyobb alakjainak, Rousseau-nak, Pestalozzinak, Campénak a felismerése arról, hogy a nevelési stratégiának alkalmazkodnia kell a tanítvány életkorához, az organikus fejlődés szakaszaihoz, és el kell vetnie az időtlen racionalista és normatív nevelés eszményét.

Kölcsey, bár történetfilozófiája épp ezekben az években válik a herderi evolucionizmus követőjévé és forradalomellenessé, mint a vallásfilozófiai töredékei bizonyítják, s a nyelvfejlődés értelmezésében is most kezdi kialakítani evolucionista nyelvtermészet-elméletét, az irodalmi életben, s különösen a kritika vonatkozásában még sokat megőriz a kazinczyánus racionalista kultúrrevolúciós felfogásból, mint 1817-ben publikált kritikái bizonyítják. Visszhangjuk alapján azonban e téren is megváltozik a véleménye, mégpedig kettős ütemben; először a húszas évek közepére, amikor a Döbrentei által egy irányban kimagyarázott „in genere" kritizálás egy lehetséges másik értelmét kibontva, olyan kritikákat kezd írni, melyek a választott művet (Körner *Zrínyi*jének Szemere-féle fordítását vagy Kisfaludy Károly *Leányőrző*jét) jóformán alig bírálják, csak általános esztétikai és dramaturgiai fejtegetések köntösébe rejtik el óvatosan véleményüket; de, mint köztudott, Kisfaludynak, a magyar irodalom polgárosítása bajnokának még ez is sok, s még ezen is alaposan megsértődik (ha ezt is tekintetbe vesszük, még inkább történetietlennek tűnik a tízes évek végén jelentkező antikritikai hangulat feudális maradiságban való elmarasztalása). A második ütemben pedig Kölcsey, a harmincas évek elején, már annak az ügynek lesz a bajnoka, hogy az újonnan alakult Magyar Tudós Társaság publikációs orgánumait ne fordítsák a megjelent magyar szellemi termékek kötelező kritizálására; vagyis szinte kritikaellenes álláspontra jut, nemcsak saját kritikai életpályája tanulságai alapján, hanem elborzadva az ő kezdeteik nyomába lépő Bajzanemzedék vitáinak és kritikáinak tónusától a harmincas évek fordulóján. S hogy mi lett élete végére irodalmi kritikánk megteremtőjének, Kazinczynak a véleménye az irodalmi kritikáról à la Bajza, azt már láttuk; s talán a nagy úttörők kiábrándulása is figyelmeztethet arra: nem biztos, hogy akkor járunk el a leghelyesebben, ha a kazinczyánus kultúrrevolúciós kritikai tónust és gyakorlatot vesszük a korszerűség mércéjének; talán a kármáni-döbrenteis evolucionista kritikaeszmény útja is lehetett volna korszerű út a magyar irodalmi élet felemelkedéséhez.

b) Kölcsey Berzsenyi-recenziója és Kazinczy reagálása

A Csokonai-recenzió megjelentetése körüli huzavona majd két éven át folyt Kölcsey és Döbrentei között; végül is a *Tudományos Gyűjtemény* megjelenésével új kritikai fórum nyílt Kölcsey előtt, és ott jelentette meg először az 1817. februári számban a Kis János verseiről szóló bírálatát, majd márciusban a Csokonai-recenziót.

Döbrenteinek ugyan volt még egy — de már elkésett — gesztusa, amikor 1817. március 27-i levelében azt kérte Kölcseytől, hagyja nála Csokonairól írott recenzióját, s a *Tudományos Gyűjtemény*nek adjon mást; ő pedig leközli *Muzéum*ának abban a számában, amelyben a saját, a *Kritikáról* írt értekezését közli. „... Hagyj igy tennem. Ha egy helyen olvassák a Kritika Hasznait egy Imádottnak recenseáltatásával, bizonyosan több hasznot teszünk."[58] Lehet, hogy az ilyen tálalás tényleg kisebb felháborodást váltott volna ki a Csokonai-hivők táborában, de nem tul valószinü; viszont Kölcsey ezzel már nem sokat törődött; sőt, az uj orgánum részéről kedvező fogadtatásban részesülve, ujabb recenzió irására szánta el magát arról a Berzsenyiről, aki 1810, a kedvezőtlen személyes benyomás éve óta állandóan foglalkoztatta őt.

Láttuk, hogy a Berzsenyi-versek első, 1813-as Helmeczi-féle kiadása milyen reakciót váltott ki belőle, melyben még dominált a klasszicista jellegű, kazinczyánus tökéletességigény, s így élesen kifogásolta a keményebb önszelekció hiányát, a sok gyönge vers kibocsátását; méltatlankodása egyúttal a kazinczyánus kiadó, Helmeczi ellen is irányult, épp az illetéktelen beavatkozások, az önhatalmú szövegjavítások miatt. A jellegében ellentmondásos állásfoglalás megmarad az 1816-os, második Helmeczi-kiadással szemben is. Most főleg Helmeczi nagy bevezető tanulmányát kifogásolja leveleiben, mivel kiprédálja nyelvi jegyzeteiket, s mivel bőségesen értekezik haszontalan dolgokról. De azzal, hogy Berzsenyiről szóló fejtegetéseibe beépül az egykori Kazinczy-válaszlevél szempontja a saját tűzében égő költőről s részletesebben tárgyalandó indítékok Döbrenteitől, a költői életműre vonatkozó megállapításai között is jelentkezik némi belső feszültség, elvi ellentmondásosság.

A híres-hírhedt kritika egyéb kiegyensúlyozatlanságokat is felmutat; egészen szervetlenné teszi pl. a tanulmányigényű bevezetés és az igénytelen poénra kifutó befejezés közötti ellentmondás. A bevezetés hangvétele magasrendű, elméleti igényű tételekkel indít, ezek alapján európai összehasonlításba elhelyezetten vázlatos történeti áttekintést ad nemzeti költészetünk fejlődéséről, majd ebbe a megrajzolt folyamatba helyezi bele, hasonlóan magas igényű tézisek mozgósításával, Berzsenyi poétai természetének jellemzését. Mindezt nézzük kissé részletesebben.

Mielőtt tárgyára, Berzsenyi költészetének jellemzésére térne rá, Kölcsey annyit foglalkozik az általános bevezető kérdésekkel, hogy recenziója egész szövegének jóval több mint egyharmadát e fejtegetések foglalják el.

Az elméleti „felütés" három tételből áll: a poéta és a versificator, a szubjektív és az objektív költő megkülönböztetéséből, valamint az idealizálás, a szebbítés igényének megkövetelésből. A tömörségre és a szemléletességre való együttes törekvés tette elég szerencsétlenné e megfogalmazásokat, s így nyújtott szinte magától értetődően támadási felületet az antirecenzensek (Berzsenyi, Szemere) számára. A poétát ugyanis Arkhimédészhez hasonlítja, aki a gépezetet kigondolja, a versificatort az ácshoz, aki a kigondolt gépezetet megvalósítja. De a költészetet ennyire az idealizációval azonosító felfogás az újkori európai neoplatonista hagyománnyal feldúsult klasszicista művészetszemlélet könnyen kikezdhető álláspontja, melynél jóval józanabb a neoarisztoteliánus poétikai hagyomány érvrendszere, mely a kettő egymásrautaltságát hangsúlyozza, s ezt a választ Kölcsey a tételére már Berzsenyi *Antirecenziójában* is meg fogja kapni. A szubjektív és objektív költő tipológiai megkülönböztetése is könnyen támadhatóvá válik Kölcsey megfogalmazásában; valószínűleg a Blair-féle Osszián-bevezetésre visszavezethető herderi tipológiai kísérletekből eredeztethető, mert a herderi Homér-Osszián típuspárra emlékeztet leginkább, de ahogy Kölcsey megfogalmazza, inkább az epikus és a lírai alkat megkülönböztetésére emlékeztet, s így példáiban azonnal vitathatóvá válik, mint Szemere már idézett szövegrészéből láthattuk, amelyben a Kölcsey által Homérosz objektivitása mellé sorolt Goethe szubjektivitása, minden műfaját átható líraisága mellett érvelt. S végül azt is kifogásolta mindkét antirecenzense, hogy az idealizálást és a szépítést azonosítja; ráadásul hozzátehetjük, az arisztotelészi kánonnak, a Kazinczy-kör által oly gyakran idézgetett, a szebbítésre felszólító követelménynek („eisz to kreittón," „in pulchrius") az idézése a neoplatonista gesztussal induló, a kissé szerencsétlenül megfogalmazott, de mégis modern igényű tipológiában folytatódó gondolatmenetet az objektív szép esztétikája egyeduralmának idejében igazán népszerű és poétikailag nézve mindenképpen neoarisztoteliánus tézisbe torkolltatja bele, kissé a Berzsenyi költészetével foglalkozó rész felépítettségére emlékeztetően; ott is az elején süti el a modernebb patronokat, és a vége torkollik elavultabb szempontok kicsinyes felhasználásába.

De ha e premisszák az európai poétikai fejlődés különböző korszakainak vezérmotívumai is voltak, a költőiség iránti magas eszmei igényrendszert s a kifejezetten „mesterségbeli" eljárásmódok

iránti lenézést szervezték eggyé, s ennyiben a Lessing és Winckelmann utáni német esztétikai és poétikai gondolkodás magasrendű törekvéseit képviselték. Hisz költészet és idealizáció azonosítása és a szépítés követelményének hangsúlyozása mindazokban a reneszánsz művészeti áramlatokban megtalálható, melyek a wickelmanni klasszikaeszmény forrását képezték; egy modern neoklasszicizmus rendszerében tehát békésen összeegyeztethetők. Az kissé érdekesebb, hogy Kölcsey, miután — mint láttuk — megismerkedett és számolt Schiller naiv-szentimentális tipológiai fogalompárának egyszerrre történetinek és időtlennek szánt és sikerült típusaival, s ismerhette a századvég német querelle-jeinek az antikvitás és a modernség megkülönböztetésére szánt antik és modern, klaszszikus és romantikus ellentétpárjait, egy ilyen időtlen és inkább műfajelméleti alapozottságú tipológiához folyamodott.

Ezekből az elméleti princípiumokból kiindulva ítéli meg recenzensünk az európai és benne a magyar költészet történetét. Ezek az ítéletek váltották ki a legnagyobb vitát a szerkesztőségben, mégpedig főleg a „dühödt magyar" Horvát Istvánból, akinek a tiltakozására a szerkesztőség e részt töröltetni kívánta a szerzővel. Emiatt vonta vissza Kölcsey recenzióját, melynek terv szerint az előbbi két recenziót közlő februári és márciusi szám után közvetlenül következő áprilisi számban kellett volna megjelennie, önmaga pedig, néhány hónapi kísérletezés után, hogy Pesten telepedjék le és Kulcsár lapjánál segédszerkesztőként találja meg megélhetési lehetőségét, sértődötten hazament Pestről. Vitkovics közbenjárására a recenzió szövege ugyan visszakerült, de Kölcsey minden változtatási javaslatnak makacsul ellenállt, s végül a júliusi számban csak megjelent a recenzió. Milyen ítéletek váltották ki Horvát és elvbarátai felháborodását a megjelenés előtt, Szemeréét és Berzsenyiét a megjelenés után, és mi volt e vitatott kérdésben Kazinczy álláspontja?

Kölcsey szerint nálunk sok a versificator irodalmunk történetében, de kevés az igazi költő. A XVII. század végéig, beleértve Gyöngyösit, csak Zrínyi érdemel esztétikai tekintetben is figyelmet s ő is az itáliai poézis tűzénél gyújtá meg lámpását, „... mert a *Sirenának* minden fordúlataiban, sőt szinte minden soraiban, nem leljük-e a *Megszabadúlt Jeruzsalemnek* nyomait."[59] Ennek okát keresve, először egy recenzensre hivatkozik aki szerint a zordon éghajlat az oka annak, hogy a németek annyira vonzódnak — fordításaikkal is — a románo szépségű olasz tájakon született poézishez, ezzel melegítik szívöket és fantáziájokat. Kölcsey szerint látszólag lehetne ezzel menteni magunkat is, a valóság azonban az, hogy a németek már évszázadokkal korábban, a Minnesängerek

korában a szerelem gyengéd érzésű énekesei voltak, a messze északon a puszta Kaledónia és Dánia halhatatlan és saját énekeseket számlált, mikor még Rómát nem is ismerte, sőt, „. . . minden egyebet elmellőzvén, hogy ezek a csak nem köztünk élő *szerbusok*, a mi Dunánknak, a mi Szávánknak partjain oly poetai lebegéssel, oly makacs kedvvel, s oly egyszerü fennséggel költik dalaikat, mint Anakreon és a Homeridák: bizonyosan azt kell hinnünk, hogy poetai szegénységünknek oka mélyebben fekszik, mintsem azt, akar geográfiai fekvésünkből, akar valami egyes történetből kimagyarázhatnók." S mivel a római nyelvből hiányzott az a költészetre való hajlékonyság, ami a görögöt és a németet jellemzi, évszázadokon keresztül, amíg költőink ezt a költőietlen latin irodalmat utánozták, semmi figyelemre méltót nem hoztak létre. Csak Balassitól a *Végek dicsérete* és Gyöngyösi Istvántól néhány sor érdemel említést. Azt ugyan elismeri, hogy Gyöngyösi mint verselő felülmúlta Zrínyit, de ez az elméleti bevezető első tézise után nem nagy dicséret. Majd így folytatja: „Azok, kik a később korban a francia költőktől igyekeztek lángot kapni (Bessenyei, Barcsai stb.), saját példájokkal bizonyiták meg azon régi tapasztalást: *ahol valami nincs, onnan azt a valamit venni nem is lehet;* s eszerint a mi halhatatlan *Rádaynknak* jutott az a sors, hogy idegen kalauzokat találván, utmutatások szerént a mindaddig egyetlen egy magyar poetát *(Zrinyit)* megismérhesse, s a nemzet nehány individuumaiban lángot gerjeszthessen, s nekik a módot, mint kelljen azon lángot táplálni, megtanithassa; s a magyar költés, ha a régibb *Zrinyitől* elvonjuk elménket, csak itt kezdődik. S ezen kezdet az, melynek *kevés-számu* rezultátumai közé, némely mások mellett, a mi három kedvelteink: *Dayka, Himfy* és *Berzsenyi* tartoznak."

Az egyik, Kölcsey által kiemelt rész értelmezése azért tűnik számomra fontosnak, mert Szemere, aki *Tudosítás*ában erről a gondolatmenetről is sokszoros terjedelmű, igen alapos bírálatot mond (amivel később foglalkozunk), úgy látszik, ezt a részt félreérti. Ezt írja: „De hiszen mingyárt nyomban mondja a recensens azok felől, kik a később korban a franczia költőktől igyekeztek lángot kapni (Bessenyei, Barcsai) hogy bebizonyiták a régi tapasztalást: ahol valami nincs, onnan azt a valamit venni nem is lehet; mely épen azt teszi mint ez: a hol szellem nincs ottan azt a szellemet kölcsönözés vagy bár melly mód által fölébreszteni lehetetlen."[60]

Nekem sehogy sem sikerült ezt a jelentést kiolvasnom Kölcsey mondatából; bár kétségtelen, hogy a szöveg egyes megállapításai nehezen értelmezhetően függnek össze egymással, nem a logikus felépítettség az elsődleges erénye, s az is igaz, hogy a teljes Kölcsey-idézetből valami ilyenféle felfogás sugárzik ki, Szemere interpretá-

ciója tehát alaklélektanilag kifogástalan, amikor az egységes szuggesztióhoz hozzáidomítja a részletek értelmezését is.[61] Van azonban ennek az *egész*nek néhány olyan szála is, amire az eddigi értelmezések nem figyeltek fel eléggé. Szerintem itt, Bessenyeiék lánggyújtási kísérletének sikertelenségénél nem a mieink marasztalódnak el, hanem azért nem kaphatunk lángot a franciáktól, mert az náluk sincs. Az egyoldalú francia befolyás alatt szenvedő és attól szabadulni akaró német szellem szülte meg — az angol neoplatonizmus befolyása alatt — a görögség kultuszát és a latinság ama torzképét, amely tulajdonképpen az újkor latinjának, a francia kultúrának túlracionalizált elemeiből általánosítódott és vetítődött vissza az antik latinságra, mondhatnám, az „ókor franciáira" is. Ez a franciaellenes, egyben latinellenes tartás a Sturm und Drang évtizedének hozadéka, s színezi a nordikus középkori kultúra, különösen költészete, valamint Shakespeare és általában a népköltészet, különösen pedig a Herder által igen nagyra becsült szláv népek, elsősorban a szerbek népköltészetének a kultusza. Kölcsey gondolatmenetében mindez együtt van; ő tehát az európai költészet fejlődését is egyoldalúan a Sturm und Drang korabeli német szemüvegen keresztül látja; ezért nem jelent az esztétikai értékteremtés szempontjából semmi pozitívumot szerinte a magyar irodalom történetének túlnyomó szakasza, melyben a latinokat és a franciákat igyekeztünk utánozni. Annak a vitának ismerete, melyet Kazinczy Dessewffyvel folytatott, akitől alapos kioktatásban részesült a francia kultúra értékeiről és a némettel szembeni előnyeiről,[62] azt bizonyítják, hogy Kölcsey ezzel a gondolatmenettel, ha néhány újszerűbb mozzanat is feltűnik benne, teljesen Kazinczy egyoldalú németimádatának a befolyása alatt áll. Nem csoda, hogy a mester, aki pedig a recenzió közlése körüli konfliktusról és a recenzió vitatott gondolatmenetéről is csak másodkézből, Trattner levelén keresztül értesül, oly egyértelmű lelkesedéssel tör lándzsát Kölcsey igazsága mellett. Ezt írja 1817. május 6-án Kis Jánosnak: „Trattnernek ma vett leveléből értem, hogy Horvát István azt kivánta Kölcseitől, hogy a Berzsenyi Verseinek Recensiójok-ból huzzon ki két §-t, mellyekben az állott, hogy a Magyar eddig nem birta a Dalok lelkét (den Geist der Lieder), mellyben a Ráczok megett áll. Ez az én tisztelt barátom Horvát Hongrois enragé, még a nem valót is reánk szeretné raggatni, mihelyt általa *fénylünk*. Én azt hiszem magam felől, hogy én is a dühösségig Magyar vagyok, de nem vagyok az a hazugságig. Poetai Berkemben áll eggy ének Azzan Agáról. Azt Morlach nyelvből forditá Gőthe, s Vitkovics könyvnélkül perorálgatja. Kivévén az eggy Zrinyit, nézzük-meg a XVIII. század közepéig van e Magyarban összveséggel (vagy

Helmeczisen *öszveleg)* annyi poetai becs mint ebben az eggy dalban. Bizony nincs."[63] Ez egyértelműen a mester és a tanítvány (a recenzió írója) közötti teljes egyetértést mutatja.

A szerbus népköltészet dicsérő jellemzésénél ugyanaz a terminológia tűnik fel, amire többször felhívtuk a figyelmet. De itt most nézzük meg még egyszer és alaposabban e terminológia eredetét és funkcióját. A vidám, makacs és csapongó poézis tónusa, melyet eddig Kölcsey három kedvencén, Homéroszon, Shakespeare-en és Goethén, valamint a különböző népek népdalain és Csokonai műnépdalain konstatált, két dologra figyelmeztet. Az egyik a nevek végignézéséből lesz világossá: Homérosz, Shakespeare, Goethe egy vonatkozásban, egy nézőpontból vonhatók egy közös nevezőre a népköltészettel, sőt a „kaledóniai" hősénekkel (Osszián) és az izlandi sagákkal, mégpedig a Sturm und Drang Herder szempontjából, aki a világirodalom legnagyobb alakjait is népköltőknek tekintette, a nemzeti lelket autentikus módon kifejező nemzeti költészetet azonosítva a legszélesebb értelemben vett népköltészettel. Így lesz Shakespeare sok szövegrészével az angol népköltészet képviselője Herder népdalgyűjteményében stb. Ugyanebben a népdalgyűjteményben *(Stimmen der Völker in Liedern)*, amelyből vette Kazinczy is, Goethe fordításában, sokat emlegetett Azzan Agáját, Herder a népdal műfaji körülírásával is foglalkozik, s tónuselméletének megfelelően azt várja el tőle, hogy egy sajátos lírai módszer, a magasabb ének (a Gesang) tónusa, mégpedig egységes tónusa uralkodjék rajta. Ez azonban nem zárja ki azt a csapongást, amely a klasszikus műveltséggel rendelkezők tudatában a magasabb repülés egyik ismérve. Amikor Kölcsey kedvencein és a népdalokon ugyanazt a tónust ünnepli, valószínűleg Herder műfaji gondolkodásának hatása alá kerül.

De a tónus jellegének meghatározásában leggyakrabban szereplő jelzők (vidám, makacs), s az a tény, hogy a Berzsenyi-recenzió irodalomtörténeti áttekintésében a szerbus népdalok e sajátosságai kikhez hasonlíttatnak, nagyon árulkodó: „. . . oly poetai lebegéssel, oly makacs kedvvel, s oly egyszerű fennséggel költik dalaikat, mint Anakreon és a Homeridák . . ." Kölcsey számára, aki 1813-ban még egyértelműen a szó schilleri, tehát szélesebb értelmében, az újkori ideális és nem természetes költészet értelmében vett szentimentalizmus képviselőjének tekintette magát, s akinek ez a költészet is egy — bár a belső ellentmondásosságát is megragadó — olyan szakkifejezéssel vált értelmezhetővé, mely ezt a sajátosságot szintén a tónusában igyekszik megfogni, a „chiaroscuró"-val, a „sötéttisztá"-val, most új művészeti ideáljának megnevezésére olyan tónusfogalmakra van szüksége, melyek ugyan az európai

primitivizmus népdalkultuszában, annak önértelmezésében is játszhatnak némi szerepet, amelynek forrása azonban mégis inkább a görögség winckelmanni értelmezése. E jegyek, melyek segítségével Anakreón is bevonható a klasszikus minták közé, a vidám, a belső szenvedélyek és szörnyek megfékezésével a szép látszat világát létrehozó apollói görögségeszmény jegyei, melyek uralkodnak a német idealizmus görögségértelmezésének egy nagy szakaszán, beleértve nemcsak a weimari klasszika, hanem a korai romantika nemzedékét is, s ellenhatásukkal csak a német romantika további hullámaiban találkozunk, melyek elmélyültebb mítoszértelmezésükkel előkészítik a bachofeni és nietzschei görögségfelfogást, ez utóbbinál ismét tipológiai ellentétpárba sűrítve az interpretáció eredményeit és a görögség lényegét helyesen megfogónak, a hazug apollói látszaton túllépőnek a tragikus görögség látomását, a dionüzoszi görögségben találva meg. Baeumler, a német fasizmus egyik hivatalos filozófusa, természetesen még jóval a fasiszta Machtergreifung előtt, a húszas évek közepén, Bachofen mítoszkönyvét kiadva, az elé írt nagy mítoszértelmezés-történeti tanulmányában azért minősíti a jénai romantikát a rokokó eutanáziájának, mert a winckelmanni — apollói görögségeszmény alapján állt, s így a XVIII. századhoz ennyiben is kapcsolódott.[64] Kölcseynél tehát a XVIII. századi európai művészeti gondolkodás két igen fontos irányzata, a klasszikus elméleti formáját Herder Sturm und Drang évtizedében elnyerő primitivizmus és az egyszerű fenség magasabbrendűségét hangsúlyozó neolonginusi divat által előkészített winckelmanni fordulatban jelentkező neoklasszicizmus egyesül, oly módon, hogy ebből a Berzsenyi-kritika idején még egyértelműen a winckelmanni a domináns elem, s csak további Herder-tanulmányok, valamint a *Tudósítást* író Szemere ellenérveivel való alapos számvetés után fog nagyobb szerephez jutni benne a primitivizmus hatása is, amennyiben az még egyáltalán érvényesül, erősen megszűrve, sőt megszüntetve-megőrizve abban a Herder-műben, amely a húszas évek Kölcsey-történetfilozófiájára a leginkább hat, az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*ben; viszont a neoklasszicista görögségeszmény fékező-civilizáló hatását sosem fogja tudni teljesen levetkőzni.

Fenyő István kitűnően ismeri fel ennek az eszménynek szerepét Kölcsey bírálataiban, későbbi fejlődésünket befolyásoló nemzetkarakterológiai felfogások csíráját látva meg bennük. Ennek a vitathatatlanul érvényes megállapításnak a kiegészítéséül szeretném felhívni arra a figyelmet, hogy az apollói görögségeszmény etikai és szociológiai alapja a görög klasszikus korban az arany középszer eszménye, a szélsőségektől tartózkodó ideális közép eszményítése,

s mivel ennek nemcsak esztétikai továbbhagyományozódásáról beszélhetünk az újkor századaiban, hanem a sztoicizmus állandóan megújuló divathullámaiban etikai-filozófiai továbbhagyományozódásáról is, nem lehet eltekintenünk attól, hogy a magyar, a Horváth János-i értelemben vett magyar klasszika, tehát a nép-nemzeti költészet virágkora által hordozott nemzetkarakterológiai eszmény, egyúttal természetesen embereszmény mily nagymértékben a klasszikus ókor etikai eszményében gyökerezik; ezt közvetítette számunkra a cicerói latinitás is, Winckelmann nyomán azonban a korszerű Európával együtt mi is közelebb jutottunk az eredeti görög forrásokhoz, s egyúttal ebben az embereszményben nagyobb szerephez jutott a görög klasszikában még egységes kalokagathia azon eleme, mely a latinitásban kissé háttérbe szorult az etikai jó mögött, a szép kategóriája s az embereszmény esztétikai oldala.

Miután Kölcsey befejezte hosszúra sikerült előkészítését, és három kedveltjének felsorolásával átvezette gondolatmenetét recenziójának tárgyára, a Schillertől tanult és a Csokonai-bírálat esetében már alkalmazott módszerrel először a vizsgált költő pszichológiai alkatáról értekezik; jellemzésül először négy Berzsenyi-sort idéz, majd így szól róla: „Ő soha sem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik minden szó, minden gondolat. Az ő *legjobb* darabjai közt nincsen egy is, mely reflexiónak következése volna, minden csupa érzés, minden csupa fantázia, ifjui erő, ifjui lángolás, mi őtet a nyugodtabb lelkü Virágtól s a hévvel epedő olasz Daykától megkülönbözteti; de meg Himfytől is, mert ennek lángja szilaj, csapongó, elboritó, s fantáziája óriási s elkapó: Berzsenyi ellenben legsebesb lángjai közt is szelid, az ő fiatal, vidám lelke a görögök felé röpdes vissza, fantáziája ideális képekkel foglalatoskodik, annálfogva stilusa virágos, kifejezései exaltáltak . . .", majd négy szép Berzsenyi-idézettel illusztrálja a mondottakat.

Erről a részről írja könyvében Fenyő István a következőket: „Közhely, hogy a Berzsenyi-bírálat irodalomtörténetileg a *Nemzeti hagyományok* előzménye-előfutára. Tegyük hozzá: a kritikai gondolkodás fejlődésében is az. Itt tudniillik Kölcsey nemcsak általában beszél a nemzeti eredetiségről, de meg is szabja egyúttal, milyen is legyen az. Berzsenyi művészegyéniségét elemezve s folytatva előző két kritikájának kezdeményét, kritikusunk oly megállapításokat tesz, amelyek irodalmunk nemzetkarakterológiai kánonjaként kezeltetnek majd később felelős teoretikusaink által. Irodalmunk vágyott ideális jellemképe, eszménye szerint: lángolás, de mértékkel, érzelmi kitárulás, de belső fegyelemmel s a belső egyensúlyt esetleg felboritó reflexió, az elemző gondolkodás lehető kerülésével; fantázia, de a végletek mellőzésével — azaz irodalmiság, mely jel-

legzetesen a *megmértékelt szenvedély, a belső egyensuly, a középut, az egyeztetés* irodalma, mely a középen helyezkedik el Virág antik nyugalma és Dayka modern hevülete között. Romantikus liraiság a klasszicizmus burkában-köntösében: a későbbi népnemzeti esztétikának elvi alapvetése, legfőbb óhaja ez, mely egy *kritikában* jelenik meg pontosan körülhatárolt meghatározásként először, s válik ezentul *a* kritika számon kérendő, utóbb mind dogmatikusabban értelmezett vezérszempontjává."[65]

Előző gondolatmenetem, mely jelentős részben Fenyő itt idézett megállapításaiból indult ki, sokban hasonló eredményre jutott; a továbbiakban mégsem azzal a távoli perspektívával foglalkozom, amelyet Kölcsey kritikája a néhány évtizeddel későbbi magyar irodalmi gondolkodás számára megnyitott, hanem inkább azokkal a konfliktusokkal, a tényleges ellentmondással, amit kiváltott, s nem utolsósorban az eddig alkalmazott szoros olvasás (close reading) segítségével azzal, mit tartalmaz még ez az idézett szövegrész, s hogy függ össze a kritika további részeivel.

Láttuk, e rész egyik valószínű csírája Kazinczy egykori megjegyzése Berzsenyi költői természetéről. Mindenesetre nagyon pozitív jellemzése egészen modern költőt farag Berzsenyiből, aki a kifejezés-esztétika igényeinek maximálisan megfelel, csupa érzés, lobogás, fantázia, semmi feladatköltészet, csak önmegvalósítás, s a legjobb művekben annak nyomait sem lehet felfedezni, hogy reflexió következményei lennének. Hogy forrásait valószínűleg Sturm und Drang jellegű elméleti művekből merítette, az valóban egyértelműsíthető abból a lelkes karakterisztikából, melyben egy szélesebb értelemben vett romantikus típusú irodalom- és irodalmáreszmény rajzolódik ki. Ha követjük Kölcsey logikáját, mely már a Csokonai-bírálatban is korabeli költőkhöz hasonlítgatva támasztotta alá a recenzens által végzett jellemzés karaktervonásait, s amely itt is ezt végzi el, mégpedig négy kortárs költő, Virág, Dayka, Himfy és Berzsenyi között, akkor nemcsak a jellemzettek jelenléte tűnik fel, hanem a nem jellemzettek, a nem hasonlítottak távolléte is.

Mindenekelőtt annak a Csokonainak a hiánya, akiről az első bírálatát írta. Ezek szerint ő nem tartozik bele a „kedvelt" és magasra értékelt költők eme csillagképébe, melynek *közös* jellemzőin belül teszi meg a megkülönböztetést a recenzens azzal, hogy a nyugodtabb, az epedőbb és a szilajabb lángú költőiségtől elhatárolja a mértékelt lángú, görögös Berzsenyit. Az ideális képek és a hozzájuk tartozó virágos stílus, exaltált kifejezés számára, úgy látszik, magától értetődő velejárója ennek a típusú költőiségnek. Ami viszont megkülönbözteti a Csokonai típusú költőtől, az épp a hangsúlyokból derül ki: nemcsak a görögös idealitás és a neki megfelelő tisztult

és mégis virágos stílus, hanem az önmagából táplálkozó költőiség is. S ez figyelmeztet először arra, hogy amikor modernebb irodalomszemléletünk jegyében természetesen használtam a „feladatköltészet hiánya" meghatározást a Kölcsey-féle Berzsenyi-jellemkép egyik oldalának értelmezésére, a képletet éppúgy modernizáltam, mint az időnként a szaktudományban szokásos. Abban az értelemben ugyanis, ahogy időnként Vörösmarty *Zalán*ját és legjobb hazafias költészetét is „feladatköltészetnek" minősítik, annak minősül Berzsenyi költészetének jó része is, többek között olyan versek, melyeket — a számára legkedvesebb versek felsorolásából kitűnően — Kölcsey is nagyra becsült. Kölcsey nagyon jó szemmel ismerte fel, hogy — bármilyen alkalomra is születtek — ezek a versek éppúgy Berzsenyi költői lelkesedéséből táplálkoznak, belső indíttatásúak; s ennyiben még Kazinczy kissé dogmatikusabb álláspontján is túllépett; a mesterrel volt kénytelen ugyanis Berzsenyi vitákat folytatni egyes verseiért, melyek személyhez szóló ódák voltak, s melyekben — különösen, ha számára ellenszenves, mert az ő kiadási törekvéseit anyagilag nem támogató arisztokratákhoz szóltak — Kazinczy óhatatlanul az alkalmi költészet alacsonyrendű indítékait vélte fölfedezhetni. Kölcsey dicsérő felsorolásában ilyen témájú versek is előfordulnak, a Nagy Pálhoz, a Prónayhoz írottak, ő tehát felfedezte ezekben azt a magasabb és általánosabb indítékot, mellyel Berzsenyi joggal védte őket Kazinczy bíráló megjegyzéseivel szemben (bár az is igaz, hogy Kazinczy fanyalgása elsősorban az Eszterházyt, Széchényit és Festeticset illető versekre vonatkozott). Mindez viszont arra figyelmeztet, hogy Kölcsey romantikus típusú karakterisztikájában a belső indítékú, magasabbrendű költészettel nem a mai értelemben vett, tágabb körű feladatköltészet áll szemben, hanem az a külső megrendelőtől, mecénástól vagy anyagi sikert is ígérő közönségkegytől elvárt, hagyományosabb feladatköltészet, amit összefoglalóan alkalmi költészetnek szoktak nevezni, s amelyet egy modernebb és magasabbrendű költőiség nevében mindig élesen elítélően, pejoratív értelemben használt az egész Kazinczy-kör, így Kölcsey is Csokonai-recenziójában, amikor emiatt többször is megrója egykori bálványát, a debreceni költőt.

Kérdés az is, Kölcsey mit értett azon, hogy a legjobb Berzsenyi-darabok nem reflexió következményei. A recenzens részéről, aki több filozófiai részstúdiumban (filozófiatörténet, vallásfilozófia, történetfilozófia, irodalomesztétika, társadalometika stb.) a legmagasabb színvonalon igyekezett a magyar nyelvű gondolkodásba bevezetni a régi stúdiumok időálló elemeit és a legújabb, a romantizálódó európai szellemtudományok vívmányait, aligha várható

el a költészet gondolattalanságának, a csupán érzéseket kifejező lírának programhirdetése vagy apológiája. Hat évvel e recenzió után az ő tollán születik meg a magyar gondolati költészet egyik legnagyobb remeke, a *Vanitatum vanitas*. Az viszont túl korai lenne, mert az egész korabeli európai irodalmi gondolkodást haladná meg csaknem egy évszázaddal, ha a lírától azt várná el, amit a szellemtörténet és az egzisztencializmus irodalomszemlélete együtt várt el líraelméletében a műnemtől, hogy a gondolatiság is megélt, érzelmekkel áthatott s magát általuk uralni hagyó legyen az igazi lírai műfajokban. Ha viszont meggondoljuk, hogy a klasszikus kor, görög és római antikvitás legnagyobb ódaköltőiről, Pindaroszról és Horatiusról szóló, immár több évezredes szakmai reflexiók számára mennyire magától értetődő volt az a követelmény: a fennen szárnyaló és csapongó óda időnként lendüljön fel a szentenciázás, az általánosabb, filozófiaibb igényű megfogalmazás szintjére, akkor világos lesz, hogy Kölcsey nem tiltakozhatott az ódaköltészet magas gondolati szintje ellen.

Mégsem lehetett könnyű ezt a kifogást hasonló kategóriákban gondolkodó kortársainak, sőt legszorosabb baráti körének is megemészteni. Nem véletlen, hogy Szemere azzal a költeménnyel cáfolja *gyakorlatilag* Kölcsey tételét, amelyet pedig Kölcsey is a legjobb klasszikus formájú Berzsenyi-versek között tart számon és nevez meg, *A közelítő tél* példájával, amikor a vers gondolatmenetének leírása közben elmondja az első három strófa természeti képsorozatának prózai változatát, majd így folytatja: „Eddig a tárgy; s a tárgytól B. lelkesedést veszen s reflexiónak következése, a mi következik, még pedig ollyan melly azt mondja, a mi általában minden emberben így nyilatkozik: az idő eljárt. Boldog az, mondatja Göthe Wertherével, ki midőn a fák leveleit hullani látja nem gondol egyebet, mint azt, hogy közelget az ősz. Így a mindennapi ember; a poeta nem igy. Berzsenyi az időt pillantja meg szárnyakkal, s látja Oh-ra fakadva, melly hirtelen repülő, látja tünő szárnya körül mint lebeg minden müve; s fölkiált s még világosabban adja a reflexiót, de poetailag: Minden csak jelenés; minden az ég alatt, mint s a mult időbe röppen vissza hasonlatosságárt — a kis nefelejts, enyész." Kölcsey meghatározásának cáfolata Szemere *Tudósítás*ában tehát azt mutatja, gondolatmenetével célzott szándéka még legjobb barátait is megzavarta; egyúttal azt is igazolja, saját korának irodalmi gondolkodói a „reflexiómentesség" követelményével aligha értettek volna egyet. De a recenzió gondolatmenetének továbbkísérése rövidesen világos magyarázatát fogja adni ezeknek a túl röviden és tömören előrebocsátott, s ezért önmagukban könnyen vitathatóvá váló elméleti tételeknek.

Ugyancsak a gondolatmenet belső ellentmondásosságát látták mind a kortársi vitairatok, mind az utókor elemzései a következő tézisében, mely ilyen költői jellemzés után, ahol Berzsenyiben a csak magából merítő, belső ihletettségből és érzésből alkotó költőt dicsőítette meg, s e téziseit még a négy szép idézettel is „megtámasztotta", azt fejti ki: „Azon müvek, melyek szerint Berzsenyinek poetai karaktere rajzoltatott, a *Matthisson* és *Horác* egyesült studiumának szerencsés rezultátumaik." Hogyan? Egyrészt ihletett, belső vezérlésű költőiség, másrészt tanulmányok szerencsés eredménye? Különösen Berzsenyi tiltakozott élesen e belső ellentmondás ellen. Pedig épp ezzel lesz Kölcsey még egyértelműbb követője Döbrentei elméletének. Láttuk, Döbrentei hogy fejtette ki levelében Kölcseynek a világirodalom nagy művein nevelt, irányított ihletű zseni teremtő aktusának és korrekciós folyamatának elméletét. Amikor később, tanulmány formájában is kifejtette és publikálta ezt az elméletet, *A magyar literatúrát illető jegyzések*ben, Kölcsey e teremtő zseni jellemzésének egyik első lépésében („Matériája önnön-magából ömlik ki . . ."[66]) Berzsenyi-jellemzésének első lépését is megtalálhatta, s e neoklasszicista zsenielmélet jó tanítványaként dicséretként használta a stúdiumok szerencsés rezultátumaként létrejött költőiség jellemzését. Hogy e felfogáshoz még egy évtizeddel később is ragaszkodik, azt jól bizonyítja komikumelméleti tanulmányának, *A leányőrző*ről írt „bírálat"-nak az a — nyilvánvalóan Berzsenyi *Antirecenzió*jával vitázó — néhány mondata, mely e tézist erősíti meg s fejti tovább: „A követés csak erősek dolga, s a gyengeség sehol sem tetszik ki világosabban, mint ezáltal . . . Követés és studium közt nagy a különbség; amaz idegen tárgyhoz és manirhoz köt; ez pedig a mások példája által arra segit bennünket, hogy saját erőnket mennél jobban kifejteni megtanuljuk. Semmi nincs szükségesebb, mint az idegen, nagy müvek studiuma; s e studium többet ér a puszta teóriára vesztegetett minden fáradságnál."[67]

Ezek után természetesen az az első kérdés: jól jellemezte-e Kölcsey Berzsenyit; valóban ilyen költő volt-e, vagy inkább saját költőeszményét, a frissen, részben Döbrenteitől is tanult költőeszményt vetítette bele, s ezzel egyoldalú jellemzést adott róla, eltorzította — még ha az idealizálás irányában is — költői jellemképét? Szerintem Kölcsey recenziójának ez a leginkább kifejtetlenül maradt része tartalmazza a legzseniálisabb felismeréseket, ami annál is megkapóbb, mert nem rokonszenvezett a költő személyével, s ezt a recenzió további részének stílusa is egyértelműen bizonyítja; így szinte saját ellenérzésein győzedelmeskedve alakította ki e jellemképet a vizsgált kötet szerzőjéről. Ha pedig ez igaz, akkor a

recenzió hangnemének hirtelen fordulatára két magyarázat lehetséges; az egyik közelebb áll a romantika irodalomszemléletének szelleméhez, és a bíráló pszichéjére vezeti vissza e fordulatot; aki ilyen értékek létrehozására képes, az nem szerepelhet önmaga nívója alatt, s az ideális költő önmagát „alulmulásai" joggal váltják ki a csalódott imádó szarkazmusba is átcsapó csalódottságát. A másik s eddigi elemzésünkből valószínűsíthetőbb magyarázat viszont megint a Döbrentei-féle két fázisban alkotó neoklasszicista alkotói eszménnyel függ össze: Kölcsey szerint Berzsenyi zsenije vitathatatlan, még a stúdiumok által felszabadított magasrendű költői teremtőerő jelenléte értelmében is; de ehhez hozzátartozik a kritikai tudatosság is, mellyel a létrejött saját művet vizsgálja, korrigálja, s ha az örök érvényű minták által meghatározott poétikai normarendszer igényének nem felel meg még így se, akár el is veti, meg is semmisíti. Kölcsey kritikájának tovább bomló gondolatmenete ez utóbbit valószínűsíti: „*Gyakorlanunk kell*, így tanít Goethe, *fejünket, szemünket és kezünket*. Ez a tanítás festőnek, orátornak s poetának egyformán s elmúlhatatlanul szükséges. Idők kívántatnak, mig a müvész a maga mesterségének sanctuariumába léphet, annak titkaival megismerkedhetik, s nemcsak a nem szépet, és nem jót elkerülheti, de a nem helyén álló szépet és jót is kiismérni s feláldozni megtanulja; s megtanulja, hogy az önszeretet saját hibáink eránt nem vakságot s kedvezést, de szemességet s kérlelhetetlenséget parancsol. Az is igaz, hogy a regula még inkább tartozik a geniere, mint más akárkire: mivel a jó és rossz igen gyakran ugyanazon forrásból erednek. [A Csokonai-birálatban már emlitett dialektikus fogás ismétlődése. Megj. tőlem. — *Cs. L.*] A könnyüség hamar szül gondatlanságot, a nagy erő durvaságot, a fenség dagályt. Innen van hogy a poetai kitételekben gazdag Berzsenyi gyakran dagályos, feleslegvaló és értelemtől üres expressziókra téved." Felsorolja hírhedt és sokat vitatott példáit, s azt mondja róluk, hogy az ilyen kinövéseket a jó kertész az élőfáról is eltávolítja. Beckerre és Ciceróra hivatkozva még élesebben elítéli ezeket, mondván, hogy különösen második kiadásban rég ki kellett volna gyomlálni az ilyeneket. Majd a dunántúli provincializmusait veszi sorra, s ezt mondja róluk: „Érteni kell a poétának, hogy vagynak szavak és szóllások, melyekkel, kivált a poézis fentebb nemeiben élnie nem lehet." A németek értenek ahhoz, hogy a dialektusok szavaival hogy bővítsék nyelvüket, de egyikük se gondolt arra, hogy a Voss idilljeiből vagy az allemanni versekből származó szavakkal tömje meg ódáit. Egy csomó fiatalkorinak minősített versről pedig azt vallja, el kellett volna őket törölni. Egy regét aszklepiadészi versekben írni szintén nagy hiba, olyan, mintha egy horáci ódát

tibulli mértékre vagy egy tibulli elégiát horáci mértékre vennénk; a rege lírai mértékben a Regnard verselőinek műveire emlékeztet, aki tragédiáival nevetést, komédiáival sírást váltott ki.

A Döbrentei-féle igényes neoklasszicizmus-elmélet mindaddig jól fungál, amíg megmarad az általánosságokban; mihelyt a részletítéletekre kerül sor, Kölcsey „döbrenteizmusából" is kibújik az a bírálói iskola, melyet Kazinczy recenzióinak legavittabb részéből, stilisztikai babonáiból lehetett eltanulni. A klasszicizmus műfaji normákhoz kötött, jól differenciált stilisztikai normája később is eszménye marad Kölcseynek, sőt, ezzel mintegy gondoskodik arról, hogy a magyar irodalmi népiesség általa alaposan előkészített irányzata stilisztikailag megmaradjon a kazinczyánus stílusreform klasszicista korlátai között. A zsenin nemcsak az örök műfaji törvényeket, hanem — Döbrentei figyelmeztetésével nem törődve — a regulákat is számon kérő, a stilisztikai normateremtő igyekezet szolgálatába álló Kölcsey recenziójának ezek a részletei felhívják a figyelmet neoklasszicizmusának korlátaira; egyúttal arra, mennyire elfogult és ellentmondásos volt az elmúlt másfél évszázad értékítélete Döbrenteivel kapcsolatban. Azt szokás a szemére vetni, hogy elméletileg modernül, jól tájékozódott, de ezt a kritikai gyakorlatba nem tudta átültetni. És Kölcsey tudta? Akkor már Döbrentei szerencsésebben járt el, amikor tartózkodott az ilyen részletkritikától, ha ő se tudott volna különbet. A Döbrentei-féle elmélet logikailag jól készíti elő a bírálat élesebb, kritizáló részét Kölcsey recenziójában, de nem a saját színvonalán folytatódik, hanem — mivel erre tényleg nem kapott mintát Döbrenteitől — a másik és régebbi mester, Kazinczy recenzeálásának szintjén, s ezzel a bevezető részek érdemeit is aláaknázza.

Természetesen más mester is kibújik az érvek mögül: Merényi Oszkártól idézhetném is azokat a részeket, melyek Schiller Matthissonról írt bírálatában lírája szűkkörűségét, a benyomások hosszú ideig tartó visszhangját, az érzések vissza-visszatérését kritizálják.[68] Természetesen ez Schillert nem akadályozza meg abban, hogy az ő pillanatnyi költőeszményének jobban megfelelő Matthissonról egészében jóval pozitívabb képet ne rajzoljon, mint Bürgerről. Mint Kölcsey esetében is, akik a költőnek jelentéktelenebb, de a kazinczyánus ízlésnormákat jobban kiteljesítő Kis Jánosról sokkal enyhébb és megértőbb hangnemű kritikát írt, mint akár Csokonairól, akár Berzsenyiről (igaz ugyan, hogy három „kedvelt"-je közé nem sorolta oda). De az önismétlés vádja már nemcsak a schilleri példára utal, hanem hozzásegíthet bennünket a bevezető elméleti tételek tulajdonképpeni tendenciájának jobb megértéséhez. Az önismétlés ugyanis (mégpedig olyan képtelen példákon, mint a *Melissza*

utánérzésének tartott *Amathus*, amikor pedig — noha Merényi Berzsenyi-kronológiájával a legtöbb vonatkozásban nem tudok egyetérteni — az *Amathus* elsőbbsége majdnem vitathatatlanul igaznak tűnik) önreflexiónak is minősül, tehát az ilyen versek már nem tartozhatnak a *legjobbak* közé, hisz önreflexiók következményei.

További vád a stilisztikai ismétlődés, azonos szavak gyakori előfordulása, mely szintén a költői szűkkörűséget bizonyítja a szemében. Néhány darabját a ragyogó kitételek ellenére ezért látja „minden értelemtől általában üres"-nek. A felsorolt versek azonban új szempontot vetnek be a recenzió tendenciájának értékelésébe. Itt ugyanis az *Ajánlást*, a *Török Sophiehoz* szólót, a *Szonetthez*t említi meg a már az önreflexiónál is bírált *Bonyhai grottán* kívül. Márpedig a cím szerint megnevezett négy vers közül három Kazinczyhoz és családjához szóló, alkalminak minősíthető vers. Vagyis az ihletét mindig magából merítő Berzsenyi is ír rossz értelemben vett alkalmi verseket, de ezek nem a Felsőbüki Nagy Pához, a Prónayhoz írt versek, hanem a Kazinczyhoz írottak. Ha arra gondolunk, hogy a jellegzetesen kazinczyánus stilisztikai babonák patronjait elsütögető Kölcseynek a Berzsenyi-bírálata akkor jelenik meg, júliusban, amikor Kölcsey már megírta a Kazinczy irányzatával szakító három lasztóci levelét, még világosabbá válik, hogy milyen belső feszültség, őrlődés hullámai között született ilyenné ez a bírálat. Még mesterének tekinti Kazinczyt, de már szabadulni akar kizárólagos befolyásától, s ez ítélteti el vele a mesternek szóló Berzsenyi-verseket éppúgy, mint azokat a szabad jambusos episztolákat, amelyeket példájával szintén Kazinczy terjesztett el. „Ezen gondolati s érzeményi keskeny körből lehet azt kimagyarázni, hogy a Berzsenyi magát már egészen kimerítettnek lenni látszatik s *talán* elérte, noha még igen jókor, a határt, melyet a természet a poeta és nem-poeta közt vona, s amit utoljára a legnagyobb, leglelkesb költőknek is elérni kelletik. Mert másként hogyan kelle vala származniok azon IV. könyvbeli *Episztoláknak*, azon durva jambusokba öntött deklamációknak? A poézisnek ezen korcsneme darab időtől fogva a magyar literatura köréhez képest sűrűen kezd gyakoroltatni. De jól mondá *Lessing: egy kicsiny, de poetai bordal szerzője inkább poeta, mint az ízetlen Hermanniásokat koholó.*"

Berzsenyi episztoláiról mondott ítéletének tehát három eleme van. Az első: durva jambusok. Bár láttuk, hogy Berzsenyi Kazinczyhoz írott episztolájában hogyan értette félre a kazinczyánus szabad jambust, s hogy ütközött össze emiatt vele; ebből azonban tanult, s ezután igyekezett a mester szabad jambusi követelményeinek jobban megfelelni. Itt viszont Kölcsey nem csupán egyetlen Berzsenyi-episztolát ítélt el, hanem — annak ellenére, hogy a Cso-

konai-bírálat körüli levélváltásukban Döbrentei egyszer már megvédte vele szemben Berzsenyi episztoláit — valamennyi episztoláját, s a versformájuk szabadosságát érintő bírálat óhatatlanul a mester episztoláinak verselésére is vonatkozik. A második: deklamációk. Az episztola gyalogos múzsájának „fentebb", berzsenyis hangnemét tehát — s ez a bírálat tényleg csak a költőt érinti — deklamációknak minősíti. Hogy ez esetleg ismét az 1810-es találkozásra visszamenő személyes emlék munkája; talán az ottani Berzsenyi-előadásmód maradt meg így auditív emlékezetében, beleértve a görög szavak provinciálisan magyaros ejtését; vagy egyszerűen nem érezvén e művekben a civilizált, kifinomult költőiséget, melyre oly érzékenyen reagált, nem annyira költői, mint inkább rétori teljesítménynek érezve őket s ennek megfelelően jött részéről az elutasítás? Mindez kérdés. A harmadik momentum viszont már az egész műfajt ítéli el mint a poézis korcs nemét, melyet a szűkkörű magyar literatúrában aránytalanul sokat használnak az utóbbi időben. S ez már egyértelműen Kazinczy ellen is irányul; nem csoda, hogy ezekre a megjegyzésekre az a Kazinczy, aki a recenzió megjelenése előtt, csupán híreket hallva róla, oly lelkesen állt ki mellette, már nem egyértelmű lelkesedéssel reagál. Ne felejtsük: közben megtörtént Kazinczy háromszoros lasztóci útja s Kölcsey három lasztóci levele is megíródott, útjuk szétválása tehát megtörtént.[69] Ezért, bár Kölcsey bírálataiban sok mindenben a saját törekvéseinek visszhangjára ismer, s így önmagának mondana ellent, ha nem igyekezne őket védeni, megérteni, Berzsenyinek a bírálat olvasta után hozzá tanácsért, segítségért és talán együttérzésért is forduló levelére válaszul már nemcsak jót ír róla (bár a felháborodott niklai költőnek még mindig túl sok jót, túl sok mentegetést). Arról már írtunk, hogy első válaszlevelében némileg fanyalogva jegyezte meg: Kölcsey túl sokat foglalkozott a német esztétikai irodalommal. Viszont a recenzió magyar költészettörténeti áttekintésével, amely oly nagy vitákat váltott ki a redakcióban, teljesen azonosítja magát, sőt a recenzeálás fontosságát is bizonygatja Berzsenyinek. Ugyanakkor megjegyzi: „. . . Kölcseit én is nagyon elkeseredve találtam az idén Lasztóczon múlattában. Neki semmi sem jó, még az sem jó, a mit eddig csudált, s azt hiszi, hogy épen nem haladunk, hogy Literaturánk épen nincs, s nem is lesz."[70]

Berzsenyinek írott első válaszlevelét Kazinczy úgy készítette, hogy közben nem volt nála Kölcsey bírálatának szövege, mert a *Tudományos Gyűjtemény* kérdéses számát valaki kölcsönkérte tőle. S ezt el is lehet hinni neki, mint azt is, hogy mielőtt kölcsönözte volna, csak nagyon futólagos pillantást vetett a recenzió szövegére; ugyanis azt írja Berzsenyinek, hogy a szerkesztőség kihagyta a bírá-

lat szövegéből a „nemzetgyalázó" irodalomtörténeti részt, mivel tudta, hogy a szerkesztőségben voltak olyanok, akik ki akarták hagyatni; pedig közben megjelent.[71] Így az első válaszlevél általános megjegyzései mögött nem a recenzió szövegét alaposan tanulmányozó értelmezés áll, hanem futó benyomások és — téves vagy helyes — értesülések. A hozzá visszakerült példányon most már alaposabb elemzést végez el, hogy Berzsenyi sürgető kívánságának pontosabban eleget tehessen; s közben a Lasztóchoz vezető lelki folyamat mozzanatait is felismeri Kölcsey recenzióján, mert a második levélnek nagyobbik része — egymondatnyi jogos csillapítgatás után, hisz azt ajánlja Berzsenyi figyelmébe, hogy: „... Kölcsey nem csak gorombán nem bán veled, sőt minden sorából személyednek szives tisztelete szóll..." — már a Kölcsey bírálatában őt is érő mozzanatokra reagál: „... de sokban veled és velem nincs egy értelemben. Az Ajánlás volna e üres darab? Csak ott kezdem azt, a hol Plátót emlegeted: Plátói nyelved etc. etc. Hiszen ott *dolgok* állanak az Óda legutolsó betüjéig, s mi lesz *dolog*, ha az is csak üres kép mint a Laterna magicaé? Nincs e illyen ezer meg ezer az ő kedves Göthéjében, Homérjában, Klopstockjában, Pindárjában? Jó, hogy Pindárt recenseálván, azt nem mondja majd, a mit e napokba valaki, hogy aki ollyat ir és ugy ir, gyanuba hozza magát, hogy részeg volt mikor irt. — S Poeta e az, ha az Aestheticusokat in succum et sanguinem ette és itta is meg, a ki ezt: *A ki a Múzát veszi úti társúl* Laterna Magicai játéknak nézi? — Durva Jambusokba öntött declamatió? Kölcsei nekem eggyszer azt mondta, hogy a hexameter fecsegővé teszi az irót. Igy most a durva jambus. Nekem pedig ez a durva jambus nagyon illőnek tetszik az olly komoly philosophiai dolgok előadására, s mint az Archilochuszé csapkod, úgy ez igen a maga hangján dorgál, a maga hangján tanit. Kölcseinek ez a grávis lépése, ez a didaxisi tónus fascinálja a vigyázatlan Olvasót. Én is tisztelem Recensiójit; nekem nagyon kedvesek; de nem ugy tisztelem mint Pest tiszteli, a mint hallom. A Recensens is mondhat nem igazat, mint a recenseált Iró, s ez a gravis tónus gyanus előttem.

A mit lap. 103. Lessingből mond, épen védelme a Poesis e korcsnemének. Inkább jó Epistolát mint rossz Ódát vagy rossz Drámát s rossz Epicumot. Én bizony a Horátz Epistolájit nem tartom méltatlanoknak a Horátz nevére, s vannak neki Epistoláji, melyeket inkább szeretek mint némelly Ódáját. Ezt ne feledd neki mondani, ha igazán szándékod, hogy neki felelj."[72]

Kazinczynak ez a válasza nem elégítette ki Berzsenyit, hisz költőiségét csak azzal kapcsolatban védte, amihez személyes köze volt; azt tehát, amivel Berzsenyi vagy mint neki hódoló, vagy mint őt

követő költő jelentkezett. Ez a reagálás tehát csak azt jelezte, hogy Kölcsey recenziója nyomán hol sajog az ő tyúkszeme. Magának Kölcseynek az elvi felfogásáról viszont többet mond. Ha „romantikusan" igazságtalan is ez az állásfoglalás az európai felvilágosodás korának egyik kedves műfajával szemben, hisz értékei tagadhatatlanok, de legalább korszerű, mert az irodalom romantizálódása mindenütt kihúzta a talajt a didaktikum eme kedvelt műfaja alól. S visszaemlékezve elméleti bevezetőjének egyik legfontosabb tételére, most már valószínűsíthetjük, Kölcsey ítélete szerint Berzsenyi episztolái azért nem tartozhattak legjobb versei közé, mert reflexió következményei, az uralkodik bennük, az érzést pedig üres deklamáció helyettesíti szerinte; egyúttal viszont az is valószínű, hogy a reflexió vádja kifejezetten ezt a verstípust érinti, s nem általában a magasabb gondolatiság régióiban mozgó költészetét.

Érdekes Berzsenyi reagálása: mihelyt látja, hogy ez a vágás — Kazinczy felszisszenéséből ítélve — csak félig szól neki, mindjárt nem lesz számára oly fontos ez a műfaj; legkevésbé e verseit fogja védeni.

Visszatérve a recenzió gondolatmenetéhez, befejező részében Berzsenyi verselését veszi sorra, és megállapítja, hogy kétnemű versekben, görög és Zrínyi-nemű versekben írta költeményeit. Görög nemű verseiről megállapítja: „... csalhatatlanul a legszebb hangzásúak közé tartoznak azok közt, melyeket magyar költő énekelt ...", s rímes versei közül is kiemel hatot (köztük van a *Búcsúzás Kemenesaljától*, az *Életfilozófia*, a *Levéltöredék*, tehát itt is igen jó ízléssel választja ki a legkülönbeket), melyeket így dicsér: „... oly teljes hangzattal, oly numerozitással ékesek, hogy az olvasó sokszor elfelejti a mérték távollétét." A többi rímes versről viszont már előbb láttuk a véleményét: elhagyásra ítélte őket, s itt főleg primitív rímelésüket, gyakori ragrímeiket bírálja; ez a gondolatmenet torkollik a Hodászi Lukácsot sirató egykori debreceni ének néhány primitív sorának idézésébe, s ezzel óhatatlanul sértő kicsengéssel fejeződik be a bírálat.[73]

Kazinczy a Zrínyi-nemet szívesen kirekesztené dalainkból, s így Kölcsey végső gesztusa ellen nincs nagy kifogása, sőt még el se olvassa alaposabban, különben nem a *Szerelem* és a *Búcsúzás Kemenesaljától* c. verseket védené vele szemben, melyeket Kölcsey is jóknak tartott, s ezért kiemelt. Pedig itt már a kezében volt a szöveg; ez a reagálása egyértelművé teszi, hogy Kölcsey szövegéből csak arra figyelt fel igazán, ami őt is bántotta; a többivel, mivel iránya nagyjából megegyezett az övével, nagyon „elnézően" bánt, a szó nem átvitt értelmében is, úgy, mintha elnézett volna mellette vagy fölötte. Még egy dolog izgatja fel alaposabban. Berzsenyi jel-

lemzéséből eltúlzottnak tartja azt is, hogy ő és Kisfaludy nem imitáció útján lett azzá, ami, hanem magukból merítettek. Néhány cáfoló mondat után, melynek a gondolatmenete befolyásolta Berzsenyi *Antirecenzió*ját is, ezzel fejezi be fejtegetését: „Valamik leszünk, mind az imitáció által leszünk."[74] S ezzel egykori megjegyzésének az értékét lejjebb szállítva bebizonyítja, hogy a saját tüzében égő (Kazinczy) és a magából merítő (Döbrentei) költőség fogalma mégsem azonos, hogy Döbrentei álláspontja itt is közelebb van a romantikusabb típusú zsenifelfogáshoz, mint Kazinczyé, s hogy e tézissel Kölcsey inkább őt követte, mint a széphalmi mestert.

c) Szemere *Tudósítása*

A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségének modern eljárása az volt, hogy a publikálásra szánt tanulmányokat előbb egy „dolgozó társ"-sal mintegy „lektoráltatták", s erre a funkcióra Kölcseynek a Berzsenyi-recenziójával kapcsolatban Szemerét jelölték ki. Ő meg is írta „lektori jelentését", *Tudosítás*át, de az őt ért családi veszteség — fia halva születése — miatt csak elkésve, s így a közlés módját ez az írás már nem befolyásolhatta. Kérdés, hogy Kölcseynek megmutatta-e valaha; minden bizonnyal már csak azután született meg, amikor Kölcsey, a lasztóci hetek után — ahol gyászoló barátjának vigasztalása is feladata volt — hazament Csekére, hogy három évig még vele is felfüggessze az érintkezést, és a válság mélyén teljesen magába húzódjon. Utólag viszont már nem valószínű, hogy visszatért rá; annál is inkább, mert a *Tudosítás* Szemeréje ugyan szenvedélyesen védi Berzsenyit barátjának recenziójával szemben, de Berzsenyi *Antirecenzió*jának személysértő tónusa ismét Kölcsey mellé állította őt, s elidegenítette a korábban rajongva tisztelt niklai költőtől. Hogy a *Tudosítás* gondolatmenetén sokat vitatkozhattak — a szöveg megmutatása nélkül is —, az valószínű, mert látszik a nyoma Kölcsey későbbi tanulmányain.

A recenzióra született legterjedelmesebb reagálás hossza sokszorosa a bírálat szövegének; úgyszólván minden mondatába beleköt, és vadássza benne az ellentmondásokat (talál is jócskán). Előzményeiről így szól Szemere a *Tudosítás* elején: „Virág, ez előtt mintegy négy évvel, talán 1814-ben, — a hozzám írt levelek gyüjteményei között minden esetre fenn van nyoma — közlé velem egy versezetét, s közlé azt Horvát István és Vitkovics barátimmal is. Mingyárt akkor elkezdett szó lenni közöttünk sőt ollykor ollykor vitatkozás is, Berzsenyi szertelen mythologiáskodása iránt, s annyival inkább, minthogy gyülölségünk a deák nyelv járma ellen naprol napra neve-

kedett, s a mythologiai virágokat és képeket is szinte járom gyanánt tekintettük, mellyek nyelvünk nemzeties tisztaságát kifejleni akadályozzák; s annyival inkább, minthogy Kazinczy, kivált a fiatal Wesselényihez irott verseiben a hellen és romai szóképek közé még német és franczia nyelvbelieket is vegyitgetett, mi pedig fiatalabbak, kivált Virág és Kultsár serkentgetéseire, a nyelvpurizmus mellett kezdettünk küzdeni. Kölcsey legkevesebb részt vett közöttünk e vitatkozásokban: azonban ö volt még is ki e tárgy felől leghosszasabban gondolkodott, elmélkedett; s mig én megfenekelve maradtam hitemben, imádásomban Berzsenyi versei iránt: az alatt Kölcsey újabb és újabb gáncsokat emlitgetett ellenök. Igy történt, hogy Berzsenyi verseinek vizsgáltatásával Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesülete őtet (a vizsgálat megtekintésével pedig magamat) bizta meg; igy történt, hogy Kölcsey recensioját a legtöbben társaink közül tulságosnak itélték, Berzsenyire nézve is, de leginkább azokra nézve miket poesisünk tartalmatlansága ellen monda el; igy történt hogy a tulságosok közül néhány pontot kihagyatni rendeltettek; igy történt, hogy Kölcsey ezen rendeletnek ellenmondott, s Vitkovicsnál olly kikötéssel hagyá kéziratát, hogy az minden legkisebb változtatás nélkül nyomassék ki; igy történt végre, hogy nem Kölcseynek, hanem egyesületünknek akarata lőn teljesitve, s ezért Kölcsey megneheztelvén, dolgozó társaink közül örökre kiszakasztotta magát.

Kölcsey recensiója Berzsenyi verseire Tudományos Gyüjteményünknek ez évi VII kötetében már megjelent. Én, mint referens, eső után érkezem köpönyegemmel: azonban szükségesnek látom tudosításomat a munka iránt dolgozó társainkkal közlenem; nem azért, hogy ellenvéleményeim publicumunk elébe vitessenek, sőt ezeknek kinyomásokat ezennel megis tiltom, hanem azért, hogy hivatalos megbizatásom teljesitésének halasztását, ha csak némi tekintetben is, igazolnom, vagy legalább mentegetnem, lehessen."

E fejtegetésből kiderül, hogy a pesti „triász" szemét Berzsenyi költészetének vitathatóságára Virág paródiája nyitotta meg, hogy benne és Kazinczyban — amit már korábban is láttunk — a túlzott mitologizálást és — nacionalista érvvel — a deák-latin kultúrához való túlzott kötődést helytelenítették, hogy Kazinczy idegenes neologizálásától kezdtek átpártolni a nacionalistább purizmushoz. Azt is jelzi, hogy ő megmaradt Berzsenyi „imádásában", míg Kölcsey egyre inkább bírálta. Az előzmények leírásából azért az is kiderül, hogy Kölcsey 1838-as, idézett levele túlzott, amikor Szemerét és magát az egyik oldalon, Horvátot és Vitkovicsot a másik oldalon szinte össze sem tartozóan ellentétes párokként idézte fel emlékezetében; e „sztoriból" inkább az derül ki, hogy Kölcseyt már akkor is

magányosan elmélkedő alaknak látták, míg Szemerét sok minden kötötte nemcsak a pesti triász másik két tagjához, hanem a pesti irodalmi körökhöz, így az itt elismert hatású Virághoz és Kulcsárhoz. Kérdés, hogy e *Tudosítás* mennyiben képviseli Szemere magánvéleményét, és mennyiben alkalmazkodik hivatalos funkciójához, amennyiben a redakciónak és a „dolgozó társak" gyülekezete többségének a véleményét is igyekszik kifejteni; az kétségtelen azonban, hogy a vitastílus élessége nem tűnik túl barátinak.

Sorra megcáfolja Kölcsey kifogásait; leginkább még a provincializmusokat ért bírálattal fejezi ki egyetértését, de az ódáknak a velük való megtömése vádját túlzásnak tartja, hisz gyakoriságukról sincs szó, s arról sem, hogy ódáit tömné meg velük, ugyanis az alantabb nemű poézisében foglalnak helyett. A poéta és versificator stb. megkülönböztetéseit, tehát az elméleti premisszákat sorban cáfolja, ezeket részben már idéztük is. Mindebbe teljes részletességgel belemenni kár volna. Így csak az elméletileg és irodalompolitikailag legfontosabb ellenérveit ismertetném a továbbiakban.

Főleg a magyar irodalomtörténeti vázlat téziseit vitatja éles hangnemben. Megállapítja, hogy másutt is kevesebb a költő-Arkhimédész, mint a versificator-ács, és kétségbe vonja, hogy Kölcsey rendelkezik olyan széles irodalmi ismeretekkel, amelynek alapján kijelenthetné, hogy a Névától a Tajóig egy nemzet sincs, akinél a költés való szelleme oly későn gerjedt volna fel, s annyira kevéssé látszana otthonosnak, mint nálunk. Azt is vitatja, hogy Zrínyi minden sorában látszana Tasso utánzása. Jóval történetibb-herderibb megközelítéssel kezdeti irodalmunk gyengeségeiről így ír: „Bezzeg, ha tudnók mit ért a recensens a költés való szelleme alatt; ha tudnók mit tart a költésszellem otthoniságán vagy idegenségén; ha tudnók mi azon aestheticai tekintet, melly szerint egyik verselő figyelmet érdemel másik pedig nem; ha tudnók, miket nevez a recensens fordúlatoknak a Zrinyi eposzában; s ha láthatnók szinről szinre a Megszabadult Jeruzsálem nyomait a Sirenának minden fordúlataiban, sőt szinte minden soraiban; de mind ezek [sic!] semmi tudománnyal nem szerencsésit bennünket a recensens; ő állit és újolag állit, s anélkül hogy egyet vagy mást bebizonyitana, s ugy látszik, szándéka nem az, hogy tudjuk, hanem hogy higyünk. Azonban a recensens első czikkje szerint a költés való szelleme vagy cselekedetnek vagy érzésnek zengésében nyilatkozik, s e szellemnél, igy vagy amugy a közönséges tárgy bizonyos idealitást nyer, s bizonyos varázslat által minden megszebbül: ugyan ezen czikkje szerint a recensensnek a költésszellem soha nem mond egyebet, mint a mi az emberben és ember körül van; már, hogy a gyermekded népnél, másoknál ugy mint a magyaroknál több van tenni

mint mondani való az emberben és ember körül, s több van mondani való, mint e mondanivalót előterjeszteni az historiai igazság. A tárgytól a szemig s ettől az ecsetig temérdek vész el; s a lélekköltéstől a nyelvköltésig s ettől az irásbeliig, s ettől ismét a nyomtatásig vagy is a literaturáig, mennyi veszhetett el! s valóban hijányos és csonka szépliteraturánkból köznép poetai hajlamára következtetést levonni teljes bizonyossággal nem is lehet."

A továbbiakban, változatlanul a téma mellett maradva hiányolja a jelentős költők között Faludi és Ányos nevét, s ez azért is említést érdemel, mert a *Nemzeti hagyományok*ban már Faludi kezdi az újítók sorát, s nem mint utánzó, Ányos pedig az addigi névsorolvasásszerű felsorolástól eltérőleg egy teljes, viszonylag hosszú bekezdést kap. Ez pedig valószínűvé teszi, hogy a későbbi nagy tanulmány irodalomtörténeti vázlatának elkészítésekor Szemere kifogásait is tekintetbe vette; de igazolja Szemere kifogásának jogosságát is, aki a két költő nevének hiányát számon kérve így folytatja gondolatmenetét, egyúttal egész *Tudosítás*ának legjelentősebb elméleti fejtegetését nyújtva, amely megérdemli, hogy hosszúsága ellenére teljes terjedelmében ideiktassuk: „Valóban a recensens költésünk történetét gondatlanúl és könnyelmüleg terjesztette elő. S a történet vizsgálásakor emlékeznie kellett volna azokra miket Csokonai mellett monda el, úgymint: 1^{ör} A poetai pályán sok út van veretve, melly mind czélhoz viszen; és a ki csak egyet is dicsőséggel megfutott, méltó a koszorura; 2^{or} Literatura kezdetében lehetetlen a legerősbnek is olly messze menni, millyen messze ment volna, ha a literatura virágzásában jelenhetett volna meg. Ezeknek visszaemlékezésével a literatura előtti kort — mert Rádayig korunkat bizony annak lehet nevezni — igazságosabban itélte volna meg, s nem a költésnek nem csak tökéletes való, hanem még gyermekded fejletlen, serdülőben lévő szellemét fogta volna keresni és praetendálni. Recensens az első, ki költésünk történeteiről birálva szól, s igy járatlan uton, az ismeretlen országban nem csuda ha igen kevés tárgyat fog föl s azt is nem eléggé világosan és igazán. Azonban alig van valami olly fontos, olly vigyázatot érdemlő tárgy, mint valamelly serdülő nemzet poesisa felől psychologiai itéletet mondani; s nincs veszedelmesebb, nemzetiséget meggyilkolóbb, vagy legalább elbetegesitőbb elnyomorítóbb, mint nem a nemzet saját charactere hanem idegen s literaturai culminatión álló költők characterének tulajdonsága szerint szólani érdeme vagy fogyatkozása felől poesisának. S ez a sikamlós pálya nálunk annál inkább figyelmet kiván, mert egy részről a nyelv is, a genusok nem léte által poetaitlanságot mutat. De más részről a mérték, s azon sajátság melly a négy rímü sorokra nézve semmi más verselőkkel nem

közös, s több egyebek, mellyeket még találni nem volna lehetetlen, nehezzé teszik meghatározását annak, a költés való szelleme menynyire otthoni és saját, vagy mennyire külföldi és kölcsönözött? s mennyire tarthatá meg a könyvforditás literaturájának nemzetiséget diluáló korában sajátságát. S mind ezen tapogatózások még azon kérdést is felhozhatják, valljon nincsenek-e a költészetnek is, mint a festészetnek, iskoláji s valljon a magyar ez iskolák között mellyikhez hasonlóvá látszik magát kifejteni? Annyi legbizonyosabb e tárgyban, hogy a kritikusnak ki magát külföldi literaturák után képzette s itéletét ezen képzés szempontjából teszi, s kivált akkor, ha inkább hajlik az úgy nevezett nagyvilág mint a népvilág köréhez, maga is eszközli azt, hogy a poesis literatura inkább kölcsönzött mint saját, s inkább világliteraturabeli keverék és korcs, mint otthoni és nemzeti legyen. Kezdődő literatura az idegenek literaturájába jár mintegy iskolába, de az iskolás gyermek az életbe kilépvén saját charakterét, meg tarthatja, ha hogy az életbe a kritikusok, mint praeceptorok, utját nem állják, s azt nem cselekszik hogy a gyermeket önmagából serdülés helyett idegenné nem teszik, A recensensről el lehet mondani, hogy e részben olly vétkes mint Kazinczy, idegen isteneket imádván; s innen van, hogy Csokonait nem méltánylotta ugy, mint kellett volna, s a magyar költés históriáját a maga maximumában teljességgel nem fogta föl: mert ha azon principiumból indult ki hogy a költő vagy érzést zeng vagy cselekedetet s az utolsó esetben tárgyán felül emelkedik e tulajdonság valóban Zrinyinél, Gyöngyösinél, sőt még a francz követőknél is feltalálható csakhogy a tárgyon felüli emelkedést nem Homer és Göthe, s nem Euripides és Schiller hanem egy gyermekköltő szelleme szerint kell becsülni tudni. A miket e részben össze-vissza együvé hordottam, csakis rudis indigestaque moles — de e chaosból jövendőben egy egész világ fejlődhetik ki. Lesz idő, s bár itt volna mentől hamarább, s bár most volna jelen, mikor a kriticus azt iparkodnék több és több példákban előmutatni, egyik és másik költőnkben s verselőnkben, mi a nemzeti, mi a magyar; s ezen előmutatás egyik óvó eszköz volna arra, hogy poesisunk saját magából s elkorcsosulás nélkül fejlődhessék ki. Nekünk Kazinczy gyámsága alól minél hamarabb emancipálnunk kellene magunkat, s egészen más szempontból venni föl költésünket, mint a Tövisek és Virágok."

Ez az elemzés a korszak nemzetpedagógiai szándékú legszínvonalasabb irodalompolitikai programját tartalmazza, s egyben a minden bizonytalankodásai ellenére még változatlanul a kazinczyánus kultúrpolitikai program nyűge alatt álló Kölcsey recenzensi tevékenységének megsemmisítő bírálatát adja. Szó sincs itt bornírt nacionalizmusról, az idegen kultúráktól és irodalmaktól ön-

magát elzáró korlátolt öntetszelgésről, különösen rendi nacionalizmusról, hacsak az egésznek a jogászos szellemébe és stílusába, valamint érvelésmódjába nem akarunk valami ilyesmit belelátni; de akkor mit mondjunk a több mint egy évtizeddel későbbi Bajza perzekutor-stílusáról? S ha az egész gondolatmenet magas elméleti színvonalában ott is érezhető az elméletileg igen magas szinten és modernül képzett Kölcsey inspiráló barátságának nyoma s benne megtestesülve a Kazinczy-iskola igényes elméletisége (ezt ugyanis a mester maga kellő szinten nem tudta képviselni, kevésbé elméleti beállítottságú lévén), azért arra is figyelmeztet, hogy a Szemerére állandóbb jelleggel ható pesti körtől, az akkor már a *Tudományos Gyűjtemény* körül szerveződő „dolgozó társak" körétől is lehetett elméletileg jól felhasználható magasrendű impulzusokat kapni. Kazinczyánus irodalomtörténetírásunk egyik legnagyobb adóssága, hogy a történeti s egyben nemzeti szellemű, herderi beleérző hermeneutika és a rá támaszkodó német romantikus hullámok irodalomszemléletét ily korszerű módon képviselő Szemere *Tudosítás*ának elméleti jelentőségét annyira figyelmen kívül hagyta, s így megengedhette magának azt a luxust, hogy az adott korszakban (tévedéseit kényszerűen elismerve) mégis a kazinczyánus kritikai szellem Kölcseyben folytatódó vonulatát tekintse az egyedül korszerűnek. Igaz, Szemere írása 1936-ig kéziratban lapult a Rádaykönyvtár Szemere-tárában, s akkor is csak részleteiben (igaz, elméletileg legfontosabb részleteit adva) közölte Waldapfel József az ItK-ban; de azóta se került a figyelem előterébe, legfeljebb abból a mellékesnek tekinthető filológiai szempontból idézték néha, hogy hatott-e Berzsenyi *Antirecenzió*jának gondolatmenetére és érvelésére vagy sem. Pedig ez a kiérlelt irodalompolitikai koncepció nem egyik napról a másikra jött létre; s így, ha gyásza egy időre le is bénította Szemere szellemét, néhány pesti, majd lasztóci hét együttléte egy *így* gondolkodó emberrel érthetővé teszi Kölcsey váratlannak tűnő pálfordulását, a Kazinczyt annyira meglepő szakítást vele és irányával. Kölcsey irodalomszemléletének „nemzeti" fordulata tehát nem annyira könyvélményeiben, újabb és újabb olvasmányaiban nyeri magyarázatát, hanem a hozzá hasonlóan modern és erősen németes tájékozottságú, de a kor szellemének nemzeti fordulatára előbb és érzékenyebben reagáló olyan barátok hatásában, mint Döbrentei és — a *Tudosítás* tanúsága szerint — az elméletileg talán még kiérleltebb koncepciót kialakító, ugyanakkor a személyes barátság szálaival hozzá még jobban kötődő Szemere. Kölcseynek mint kritikusnak elhallgatása ezek szerint nem csak a kedvezőtlen visszhanggal függ össze, hisz a Csokonai-kritikájával szembeszálló primitív vitairatok aligha zavarták, Berzsenyi *Anti-*

recenzióját pedig csak hosszú, hároméves eltűnése után ismerhette meg; a lasztóci levelek ideológiai fordulata, nyilván Pest és Szemere hatására, kritikáinak irányát tette kétségessé számára, kihúzta alóla a belső meggyőződés biztonságának talaját. Szemere befolyásának óriási jelentőségét Kölcseyre csak akkor mérhetjük fel igazán, ha összevetjük a *Nemzeti hagyományok* irodalomszemléletének irányát az 1817-ben publikált kritikák irodalomszemléletének irányával. De ha ez igaz, akkor a *Nemzeti hagyományok* gyökeresen megváltozott irodalomszemléleti iránya nem mentheti, nem igazolhatja a kritikákét, itt nincs szó folyamatosságról, s talán a nemzeti nagyjaink egyikévé váló Kölcsey számára — aki, mint láttuk, később az általa meghonosítani segített recenzeálási divat egyik fő elvi ellenfelévé vált — sem tűnne kedvezőnek, ha látná, első kritikái s azok általa is meghaladott szelleme milyen megfellebbezhetetlen tekintélyre tettek szert az utókor kazinczyánus irodalomtörténetírása szemében.

*

A további, igen hosszú fejtegetésekben is sok figyelemre méltó van még: vitatja azt, hogy a belső indítékú költőiség megállapítása logikailag összefügghet azzal, hogy e költőiség stúdiumok szerencsés rezultátuma, s itt már a romantikus eredetiségigény kerül szembe az ítélettel, mely még a Döbrentei-féle, neoklasszikus zsenielméleten alapult. Az erő és túlzása, a dagály összefüggését is cáfolja, a regulák számonkérését pedig kicsinyesnek ítéli, hisz az önmagából teremtő s ezért a Csokonai-kritika zsenitipológiája értelmében elsőrendű zsenit még kora durvasága se ragadhatja el, viszont semmilyen regula nem akadályozhatja meg, hogy a fenség durvasággá váljék stb. A Kölcsey által kiragadott és dagályosnak minősített kifejezések védelmében a Kazinczy által is gyakran emlegetett quintilianusi „omnia verba suo loco optima" elvre hivatkozik, de a szó modernebb, a mai funkcionális stilisztikára jobban emlékeztető módján, s így sorra valamennyiről bemutatja, hogy Kölcsey, kiragadva őket a szövegösszefüggésből, eltorzította funkciójukat, sőt volt, ahol az értelmüket is, félreértve az egész kifejezést („örök vár chaosza"). Az elhagyni ítélt daloknál megkérdőjelezi, hogy ifjúkori darabok volnának, s azt állítja, az ilyenek elhagyása még szűkebb körre szorítaná a költészetet, amit pedig Kölcsey másutt kifogásol. Helyesli a variabilitás berzsenyis igényét, s dalairól azt állítja, hogy azok bármelyike a kor egyéb jelentős költőinek hasonló tárgyú darabjaival egy sorban állhatna. S egy romantikus érv: „Azt sem értem, hol van azon törvény megirva, mellyet a recensens emlit, melly szerint a költőnek gyengébb darabjait azért

szükség a publicum elől örökre elzárnia, hogy méltósággal léphessen a maradék tribunálja elébe; Mert a poeta érzése nem mindig méltóságos, némellykor csak (tekintetes) kedves és édes, s nem csak a publicum hanem a müvészet tribunálja is igazságos a kevésbé méltóságos iránt, s minden bármelly parányi darab eléggé méltóságos, ha a költész lélek ábrázata." A költői zseni bármilyen jellegű és minőségű önkifejezését a regulák beteljesítésénél fontosabbnak tartó, romantikusabb típusú felfogás ütközik itt az örök érvényű szabályok betöltésének kötelességében még hívő, klasszicistább Kölcsey-féle állásponttal.

Ellenérvei közé kerül Kazinczy Dayka-kiadása is, mondván, ha ő egy sor gyengébb Dayka-verset is kiadott, akkor a Daykáról mindig magasztalva szóló Kölcsey ezt tekintetbe vehette volna Berzsenyi kevésbé tökéletes verseinek megítélésénél. Különben Dayka jellemzését is vitatja, szerinte nem magyar—olasz, hanem magyar—német költő, nem oly lágy, hímező és játékos, mint az olasz, ehelyett mindig a sorssal, a végzettel bajlódik, versei teli vannak a halállal.

Ezután sorra veszi és értelmezi a recenzens által kihagyásra ítélt rímes darabokat, s bár bőbeszédűen, de jó ügyvéd módjára mindegyik számára talál mentséget; s megjegyzi, hogy ha némelyik vonatkozásában van is némi igazsága Kölcseynek, elég lett volna némi csiszolgatásra ítélni őket, nem a megsemmisítésre. Miért? „Nem fojthatom el érzésemet, melly közel jár a gyanuhoz, hogy a recensens az általa ugy nevezett készületlen darabok iránt azért viseltetik idegenséggel, minthogy azok a recensens által festett poetai character szerint a kellemet fenséggel, a bájt erővel nem párositják, s a kellemet és bájt nem exaltált kifejezéssel, hanem szelid és könnyü phantasiával adják, s igy a recensens rajzolatját egyoldalunak, hijányosnak bizonyitják be. A harmadik könyvben vannak darabok, mellyekre a recensensnek Kis János poesisára irt characteristicáját méltán és igazsággal lehet alkalmaztatni. Sőt ne csupán a harmadik könyvet, hanem vegyük B.nek mind azon darabjait, mellyek nem görög mértékűek. Ezek komolyak, játékosak vagy szomorgók epedők is."

Bonyolult és saját belső ellentmondásoktól sem mentes érveléssel védi az aszklepiadészi versformában irott regét Kölcsey megsemmisítő bírálatától. Szó esik itt arról, hogy a poétika és metrika nem ismer sem horáci, sem tibulli versmértéket, sem horáci ódát; megkülönböztet belső formát (másutt költeményformának nevezi) és külső formát vagy versmértéket, s szerinte „elsőbb functiója a léleknek a vers belső formáját meghatározni s ezen meghatározottságból foly azután a külső forma vagy versmérték". Kölcsey hibájának

tartja, hogy a szokatlant azonnal elutasítja, s nem keresi motívumát, tehát nem beleélő hermeneutikával élve közelíti meg Berzsenyi versét, hanem a szabályszerűségek alapján reagál. Megkérdőjelezi, hogy itt valóban regéről van szó; de még Kölcsey terminológiáját is pontosabbá akarja tenni előbb, megjegyezvén, hogy amikor regéről beszél lírai mértékben, akkor a lírai mértéket azonosítja az antik ódák mértékével, ugyanis minden regét lírai mértékben írnak, csak nem antikban, hanem romantikaiban. Berzsenyi „regéje" azonban szerinte inkább narratív líra. Szépen elemzi a romantika (vagyis az antikvitás utáni Európa, elsősorban a középkor) költészetének világát, poézisének kevésbé harmonikus, kiegyensúlyozatlan játékosságát, s úgy látja, Berzsenyi épp azért fordult tragikus tárgya megjelentetésére a klasszikus lírai versformához, hogy a játékosság veszélyét leküzdje, formája méltó legyen tárgyához. Közben még belebonyolódik a német idealizmus esztétikája újabb irányzatainak spekulációiba arról is, hogy melyik volt az előbbi, a lírai vagy az epikai kor, s ezt is Berzsenyi melletti érvelés céljaira mozgósítja.

Vitatja a szűkkörűséget, s ezt a vádat is a bevezető jellemzéssel ellentmondásban levőnek látja. Berzsenyi gyakran visszatérő szavait sem szűk körnek, csak szavajárásnak tekinti. S e szavak nemcsak szavak, hanem ideális képek, s ezekkel élni nem más, mint amit Kölcsey is dicsért, ti. a görögökhöz való visszaröpdösés. S mivel e szavak mindig más szövegkörnyezetben térnek vissza, ma úgy mondanók, komplex képek elemeként, ezért sosem ismétlődnek teljesen azok az ideák, amiket magukkal hoznak. Védi a Kazinczyhoz szóló verseket is, s ezzel természetesen Kazinczyt is, tehát az általa is nyomatékosan meghaladni óhajtott Kazinczy költői irányával és stílustörekvéseivel szemben (melyeket Berzsenyi e verseiben követni akart) szintén a beleérző megértés eszközét alkalmazza.

Berzsenyi episztolái védelmében ismét utal a Kis János verseiről írott Kölcsey-recenzióra, ahol a poézis eme „korcsneme" iránt a bíráló jóval nagyobb megértést mutatott; majd a műfaj védelmére valóságos egyetemes költészettörténeti hátteret rajzol fel: „Az epistolák muzája pedestrisnek neveztetik, mint az idylleké Sylvestrisnek: de muzája ugy van amannak, mint ennek, s tehát korcsszülöttnek nevezni teljességgel nem lehet. Zene és táncz valának egyesülve régenten a Muza nyelvével, s nem csak a classicus hanem a romanticus korban is eleinte: de elmaradt a táncz, mert változott az idő, s változott az életnek mind szüksége mind gyönyöre.

Később gondolatok és érzemények keletkezének, mellyek magasabban állának mint a prosai élet, de alacsonyabban, mint a poetai világ; mellyek elmondásra valának alkalmasok nem pedig elénekléstre; s igy fogott fog származni az epigrammák, s igy az ezekkel

rokon epistolák, s mind azon nemek mellyeket némelly aestheticus a kiegészitő rész alá szokott sorozni, nem találván azoknak helyet a narrativ, dramai és lyrai három fő osztályban. A poeticának ezen kiegészitő részében némelly formák állnak, mint a Sonett, Triolett, Madrigál, mellyeknek a technica, a rim ada lételt, sokkal inkább érdemlik a korcsnevezetet mint a poetai epistolák: mert amazok organisticus továbbfejlődésre nem tarthatnak számot, a poetai epistolák pedig, mint több nemüeket magában foglalók, mint többféle technicára alkalmasok (Hexameter, Distichon, jambus, rímek) akár a classicismusnak akár a romanticismusnak characterével jelenhetnek meg egyiránt és egy formán.

A jambus versmérték az, melly a dramai költészetre, a hellének és romaiak által alkalmaztatott, s a dramai költészet a narratiótól csaknem olly formán külömbözik a legrégibb időkben is, egymástól, mint a classicismustól a romanticismus. Az eposzban istennővel énekeltet a költő, a dramában a tett maga beszélli el magát; s innen a két versnem a melodicus hexameter, és a kevésbé musikális jambus melly nem pegasusi lábakon szökdel, hanem csak gyalog léptet. S Kazinczy nagyon helyes tapintattal választá a trimetert epistolájinak mértékéül. Berzsenyi Camoenája mint az ajánlásban mondatik, Kazinczy nyomdokain lebeg; s lebeg saját characterével; nem elmésség vagy dévajság, hanem édes melancholiától környezve itt is, mint odai és dalai között; csak hogy itt nem szabad ég alatt, hanem négy falak vagy házak és utszák között járdal a költő, s többnyire a jelennek kapja föl személyeit és tárgyait, s csak néha pillant a távolba, a mult felé; de itt is igazi poeta marad, s inkább a valószinü mint a való tárgya; sőt még epistolájiban is énekel mint maga mondja s mint emlitém föllyebb. A recensens ez éneklést declamatióknak nevezi. Ám nevezze bizvást, csak poetai declamatióknak ismerje el; a minthogy rhetoricaiaknak állitania igazságtalanság volna; valamint nem eléggé korhoz szabottnak, s tehát nem eléggé igazságosnak találom a recensens azon itéletét is, melly szerént B. jambusait általjában durváknak kiáltja ki."

Azt hiszem, hosszabb idézeteim egyértelműen bizonyítják, Szemere *Tudosítás*ában először jelentkezik magyar nyelven a herderi historicizmus és a korai német romantika nemzedékeinek történeti-tipológiai poétikáján nevelt történeti poétikai és történeti metrikai gondolkodás; mindazzal, ami ezzel a tudományos nóvummal együtt járt: a poétikai gondolkodás nagy színvonalemelkedésével, az eddigi évszázadok felgyülemlett eredményeinek új, történeti összefüggésekbe való rendezésével, de az elhamarkodott és eléggé meg nem alapozott koncepciók veszélyével is. S mivel, minden akadályoztatása ellenére, a tanulmány idézett bevezető részének tanúsága sze-

rint, az 1817-es évben ez az irat elkészült, nem publikált volta ellenére is tekintetbe kell vennünk, s így azt a hagyományos felfogást, mely szerint a klasszicizmus és a romantika tipológiai ellentétpárja nálunk először Teleki József *A régi és új költés különbségeiről* című, a *Tudományos Gyűjtemény* 1818/2. számában publikált tanulmányában jelentkezett, legalább részben revideálhatjuk, s a tanulmány születésének időpontját tekintve legalábbis párhuzamosságot, holtversenyt állapíthatunk meg közöttük. Az időbeli elsőség el nem dönthető kérdése mellett viszont Szemere tanulmánya oldalára billenti a mérleget az, hogy jóval biztosabban használja a német idealizmus és az első romantikus hullámok esztétikai és történeti poétikai rendszerének kategóriáit; ráadásul míg Teleki csak idegen elméleteket ismertetett, Szemere ezeket a kategóriákat a korabeli magyar irodalom, és elsősorban a kor legnagyobb költője, Berzsenyi műveinek az értékelésében hasznosította. Igaz, hogy a korban ez az írás nem publikálódott, gondolatmenete azonban irodalmunk fejlődését mégis érezhetően befolyásolta azáltal, hogy a következő irodalmi korszak egyik legnagyobb alakjának, Kölcseynek az irodalomszemléletét problematikájával kétségtelenül alakította.

A *Tudosítás* végső része először veti fel a később Szauder József által részletesebben fejtegetett és indokolt gyanút, hogy „. . . mondhatni az első czikktől az utolsóig mindenütt valamelly önmagával habzásban, küzdésben lévő érzelem látszik megzavarni a recensens itéletét". Szemere ennek okát egy Horatius- és egy Lessing-idézettel tisztázza a maga számára, mely szerint a kritikus ítélőképességét egy sajátos indignáció zavarta meg, ami miatt inkább érzéssel, mint ésszel ítélt, s Lessing szerint ennek az a forrása, hogy valamely dolognak becsét és fogyatkozását egyazon szellemgyengédség szokta érezni. Kölcsey is föl-fölkiáltva rajong Berzsenyi legjobb darabjaiért, mint lelkes ismétlései is mutatják, az ízlésével össze nem férő darabokkal szemben pedig szintén szélsőséges érzelemmel, nevető bosszankodással foglal állást. Ezzel kapcsolatos belső ellentmondásait szintén részletesen taglalva gondolatmenete olyan konklúzióba torkollik, melynek stílusa néha emlékeztet Kölcsey recenziója befejezésének szarkazmusára: „Ezen indignatio cselekvé, hogy Göthe és Lessing s Horatius és Ciceró mellett olly obscurus iróra is hivatkozzék, mint Becker, s olly gyönge költővel sorozza együvé Horatzot, mint Matthisson, ki nem Horatius, de Berzsenyi élethosszuságával sem mérkőzhetik; s Berzsenyi inkább Klopstockhoz és Ramlerhez mint ehhez hasonlit.

Ezen indignatio cselekvé, hogy a Berzsenyi characteristicája angyal és ördög együtt, gigász és pygmeon alakjában tünik föl. Egyszer esze és szive helyén van; mert esze és szive nagyok, derekak: de,

az értelemtől és érzeménytől üres darabokra nézve nem jár eszén, szivén B. s az első ollyan, mintha mondaná, hogy derék paripája van, de ritkán ül rajta, s többször mutatja, hogy gyalog ballag noha lovon ülni látszik, s mutatja nevetséges olvadással, mely szerént hasonló a siránkozásával nevetséges, a nevetőségével siránkozást okozóhoz. S igy bánva a csupa érzéssel, holott arról, ki az érzést nem önmagából merité, hanem azt csak eltanulta, igy nem itélt. Ez indignatiot az idegen példányok imádása szülé.

Ez indignatiot szükség fölkeresnünk az előbbi recensiokban is. Mint áll ez Csokonai mellett?
Mint áll ez Kiss János mellett?
Ezekről máskor!"

Waldapfel Szemere indignáció-elméletét azzal magyarázza, hogy a vele gyászában hosszú hetekig együtt levő Kölcsey iránt megenyhült, helyreállt barátságuk miatt mentségeket keresett számára. A befejezés ezt aligha indokolja, sőt azt mutatja, hogy miután Kölcsey kritikáinak a lényegét az idegen példák imádatában leplezte le, eredeti szándéka szerint másik két recenzióját is e szempont alapján akarta végigvizsgálni, valamint a Berzsenyi-recenzióhoz való viszonyukban.

Mint láttuk, Szemere is úgy tudja, mint Kazinczy, hogy változtatásokkal, a redakció által vitatott részek kihagyásával jelent meg Kölcsey recenziója a folyóirat júliusi számában. Mint rövidesen más forrásból is látni fogjuk, nemcsak a szerkesztőség, hanem még a cenzúra beavatkozásáról is szó lehet. Annál meglepőbb, hogy a kihagyások alig enyhítettek valamit a recenzió leginkább vitatott magyar irodalomtörténeti áttekintésének „nemzetgyalázó" fővonalán, hisz épp az a második bekezdés maradt érintetlenül, amely a leginkább kétségbe vonja, hogy otthonos-e nálunk egyáltalában a „költésnek való szelleme"; inkább úgy tűnik, mintha a szöveg bármilyen célú megcsonkítóinak főleg a latinsághoz kötődésünk bírálata esett volna nehezére (s természetesen a szerbek népdalainak feldicsérése).

*

A *Tudosítás*sal kapcsolatos néhány filológiai problémát kell még megemlítenem. Köztudott, hogy Szauder az ötvenes évek végén írt egyik tanulmányában a két írás gondolatmenetének összecsengései alapján azt a hipotézist vélte bizonyíthatónak, hogy Szemere *Tudosítás*a hatott Berzsenyi *Antirecenzió*jára.[75] Baráti figyelmeztetésre rövidesen tarthatatlannak minősítette hipotézisét,[76] de a nyilvános-

ság előtt vissza már nem vonta, s ezért néhány irodalomtörténeti műben tovább él ez a tévedés. Merényi Oszkár, a Berzsenyi-filológia „doyen"-je viszont e tévedéssel vitatkozva a Berzsenyi kritikai kiadás általa szerkesztett II. kötetében az ellenkező végletbe esett, amikor azt írta, hogy Szemere tulajdonképpen 1818-ban írta meg *Tudosítását*, akkor, amikor már kezében volt Berzsenyi *Antirecenziója*, s e késés elkonspirálására írt olyan bevezetést tanulmányához, mintha azt még 1817-ben írta volna. Ez utóbbi gyanúsítás híjával, de lényegében változatlanul publikálta is e hipotézisét a *Berzsenyi Emlékkönyv*ben.[77] E másik végletnek épp az a magyarázata, mint Szauderének: a két írás azonos mozzanatainak fontosságát túlbecsülik, s nem veszik tekintetbe, hogy az azonosságok fakadhatnak egyrészt abból, hogy ugyanazokra a Kölcsey-vádakra fogalmazták meg ellenérveiket, másrészt mindkettőjük műveltségének, esztétikai tájékozottságának erősen németes jellegéből. Szaudernek az 1950-es évek végén, még egyoldalúan kazinczyánus tájékozódása korszakából származó hipotézise azt a hitet tükrözi, hogy Berzsenyi nem lehet olyan művelt, ami az ilyen minőségű ellenérvek kialakításához szükséges, s ezért némi kazinczyánus segítségre, Szemere érveinek ismeretére van szüksége hozzájuk. Később e téren is jelentősen változtatott véleményén, mint ahogy kitűnő, *Ihletek, muzsák Virág és Berzsenyi között* című tanulmányában láthatjuk.[78] Merényi viszont, bár helyesen utal a herderi hatásra, a nemzeti szempont és az eredetiség fontosságára, úgy látszik, mégsem ismeri fel Szemere tanulmányának irodalompolitikai és elméleti horderejét, s szintén csak a tárgyi és érvelésbeli konkordanciákra fekteti a hangsúlyt, a lényegében önálló és korszerű koncepcióra nem.

Ugyanakkor nagy jelentőséget tulajdonít Döbrentei értesüléseinek, ahogy ez utóbbi azokról Berzsenyi-kiadásának jegyzetanyagában 1842-ben beszámolt. Ezekre azért érdemes néhány mondatot fordítani, mert a Kölcsey-féle Berzsenyi-kritika megjelenése körüli fejleményekről, majd Berzsenyi *Antirecenziója* sorsáról közöl olyan híreket, melyek ellenőrizhetetlenek, s legalábbis részben igazolhatatlanok. A *Tudományos Gyűjtemény* 1817-es szerkesztője, Fejér György így mondta el neki a recenzió közlése körüli eseményeket: „Fejér szigorolja. Gyülés Vitkovicsnál. A jelen Kölcseyhez baráti kérelem. Szeliditené. Kölcsey feleletei: Nem, nem, nem. Ugy, vagy épen ne. »De hát miért bocsátá közre«, mondám Fejérnek, midőn ezt nekem elbeszélé. Nem akartuk a szép készületü Kölcseyt a literatúrától elkedvetleníteni, hanem hiszen törl ki belőle a censor, és csak ugyan, holmicskét magam is." A szövegkihagyások egy részét tehát a cenzúra rovására is lehet írni, s csak kis részét a redakció beavatkozásáéra. Kölcsey számára ez is elég volt, hogy

sértődötten kivonuljék az irodalomból, mint ahogy Szemere megjegyezte. De ennek és azon köztudatnak, hogy Kölcsey három évre még Szemerével is megszakította a kapcsolatot, gyökeresen ellentmond Döbrentei értesülésének az a másik eleme, amelyre pedig Merényi támaszkodik koncepciója kialakításánál. Ezt olvashatjuk ugyanis Döbrenteinél: „Most meg ezt leli élesnek Fejér [ti. Berzsenyi *Antirecenzió*ját. Megj. tőlem. *Cs. L.*], de már felveendőül mert amaz is kijöhete. Tanácskozás e felett Trattner Tamás vacsorájánál. »Szeliditést ide is, de közre vele, ez az igazság«, mondák a jelenvoltak. Kölcsey nyilatkozata: ha kikerül Berzsenyi felelete, ő meg fogja mutatni, hogy Berzsenyinek a poezisról ideája sincs. Kölcsey makacsságán elrémülés. Mit csináljak? A tűz még nagyobb legyen-e? Úgy sincs író, s marakodás nem ösztönöz. Úgy sem nagy számú az olvasóság, azt is elijesszük? Berzsenyi válasza félre lőn téve. Ekként hallám ezt is Fejértől."[79] Mivel azonban Berzsenyi *Antirecenzió*ja 1818 első hónapjaiban futott be a szerkesztőségbe, s a szerkesztőség nem közlési határozatát Teleki József április elején írta meg, ehhez az kellett volna, hogy a szerkesztőségnek valamilyen formájú kapcsolata legyen azzal a Kölcseyvel, akiről ezen időszakra vonatkozólag azt tudjuk, hogy három évre teljesen visszavonult, hogy a neki küldött leveleket „Nicht bekannt" felírással küldette vissza Döbrenteinek, barátjának, s hogy Kazinczy üzeneteire se reagált.[80] A kétfajta értesülés gyökeres ellentmondásban áll egymással, s aligha Döbrentei értesülése szavahihetőségét emeli.

d) Kölcsey lasztóci levelei

Mint Kölcsey önéletrajzi leveléből tudjuk, lasztóci tartózkodása idején háromszor is felkereste őket Kazinczy, de hogy miről vitatkoztak, azt csak három lasztóci leveléből következtethetjük ki, melyeket június 11-, 12- és 14-én írt hozzá. Ezek előzményéül idézzünk fel néhány életrajzi momentumot, melyet kölcsönös levelezgetésükből ismerünk. Szemere írja meg Kazinczynak, hogy Kölcsey az év elején gubában és bajuszosan tűnt fel, amin — némi megértéssel rousseau-i sonderling-természete iránt — Kazinczy nem győz furcsállkodni ekkoriban írt néhány baráti levelében. Szemere egyik leveléből pedig azt tudhatjuk meg, hogy *Fejedelmünk, hajh!* című költeményét, melyben költőileg először fogalmazódik meg nemzeti fordulata, még Prónay is milyen tetszéssel fogadta, s csak azt sajnálta, hogy úgysem jelenhet meg.[81] Ezzel összevetve a Berzsenyi-recenzió magyar irodalomtörténeti vázlatának nemzeti „nihilizmusát", Kölcsey álláspontja valóban szélsőséges végletek között for-

rongónak látszik, mint ahogy ez még a lasztóci levelek gondolatcsapongásán is észrevehető. Nem csoda, hogy még a szoros barát is az idegen példák imádatát olvasta ki belőle.

A levelekben kifejtetteket már többször érintettük; a vélemény habzása abban is látszik, hogy Kazinczy nyelvrevolúciós és irodalmi csatákat provokáló irányzatától már mint károstól elhatárolja magát, ugyanakkor azokkal, akik ugyanezért vitáztak Kazinczyval, nem ért egyet, sőt szélsőségesen elítélő véleményeket ír le róluk, s Kazinczy egyik fő hibájának azt nevezi, hogy diplomáciai ügyeskedéssel békülni akart velük. Egyértelműen a nyelvi evolucionizmus álláspontját vallja, azt mondja, a nyelv úgyis fejlődött volna, mint az események bizonyítják, sőt maga jelölte volna ki e fejlődésnek mind irányát, mind határát, ha nem siettetik ezt azzal, hogy különböző káros elnevezésekkel (pl. neológ stb.) tudatosítják, s így kikényszerítik a táborok szerveződését s azt, hogy a haladni nem nagyon akarókat a haladás tudatos ellenségeivé tegyék. Ezért már szinte oda jutott Szemerével, hogy írjon a neologizmus ellen, melynek túlzásaival már nemcsak Helmeczit és Kazinczyt vádolja, de még az a gyanú is felmerül benne, hogy Berzsenyi bizonyos rotomontádjai is ennek köszönhetők (vagyis eszerint úgy látszik, a Berzsenyi-stílus „dagályossága" elleni Kölcsey-tiltakozás egyik indítéka épp az volt, hogy e stilisztikai „rotomontád"-okat is az immár meghaladni szándékozott neológia rovására írta). Biztos abban, hogy a Kazinczy által alkotott szavak közül sok nem éli meg az utókort. Ugyanakkor nagyon sértődött a *Tudományos Gyűjtemény* Jankovich—Horvát klikkjére is, mellyel a Berzsenyi-recenzió miatt kapott össze.

Kazinczy neológiájának védelmét a Beregszászi és Sipos ellen írt kritikákban nem helyesli, mert apológiának minősíti, s az szerinte szerencsétlen műfaj, ami csak az ellentétek tovább élezését segíti elő. Fordításainak további publikálását is fölöslegesnek tartja, mert a közönségnek ebben a korban más az igénye, az originális mű, mert: „... A népet a maga gyengéinél fogva lehet a jó útra vezetni ...", vagyis elfogadja az elsősorban Kármán nevéhez fűzhető, de az adott évtizedben — mint láttuk — elsősorban Döbrentei által képviselt evolucionista kultúrpolitikai koncepciót. Hibáztatja, hogy Kazinczy fordításai nem elég szorosak, nem hozzák át az eredeti formai és nyelvi sajátosságait; s ezen érvelés mögött az húzódik meg, hogy Kölcsey változatlanul nyelvújítónak tartja magát, aki fog is újítani, s a német írók módjára az idegen szépségekkel is fogja, tükörfordítás formájában, gazdagítani a nyelvét, ugyanakkor azonban fanyalog Kazinczy idegenszó-használatán, amellyel a régi, latinos és görögös nemzetközi szavakat a franciásan vagy némete-

sen rövidített és finomkodó változatukban kedveli (s ezzel Kazinczy dunántúli bírálóinak, Kis Jánosnak és Pázmándi Horváth Endrének az álláspontjára helyezkedik).

Elméletileg egyik legérdekesebb megállapítása a mindenáron való újítással kapcsolatos: „... megjegyzésre méltó, hogy igazságtalanság az újtól annyira elkapatni magunkat, hogy a nyelv ideáljában egyedül csak azt láttasunk szemmel tartani, s csak az után törekedni. Mert nem hanyatt-homlokkal rohanunk-e az egyoldalúságra? A stiliszta formálja a nyelvet, de mi formálja hát a stilisztát?" Ebben a megjegyzésben talán nem túl merész nemcsak a dialektikus gondolkodás, hanem a herderi nyelvfilozófiai elvek nyomát is felfedezni, melyek szerint a nyelv a nemzeti objektív szellem hordozója, s ennyiben a (nemzeti) nyelv az egyéni nyelvi tudat előtt létezőnek tekinthető.

Egészében meglehetősen ellentmondásos gondolatmenetéből csak annyi világos, hogy szakít Kazinczy nyelvi és irodalmi törekvéseivel, méghozzá Szemere nevében is, s ezt a konklúziót Kazinczy jól meg is értette.

III. UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ PINDAROSZ-TANULMÁNYA

A tízes évek folyamán újabb Kazinczy-tanítványok jelentkeznek, így hívei tábora egy újabb nemzedékkel gyarapodik. A legjelentősebb közülük, akinek tragikusan rövid élete vizsgált időszakunk végével nagyjából egybeesően fejeződik be, s akire az utóbbi időben Weöres Sándor terelte a figyelmet, Ungvárnémeti Tóth László.

1816-ban publikált verseivel, illetve a kötet végére írt magyarázó jegyzeteivel már bizonyította egyrészt rendkívül alapos ógörög filológiai ismereteit, másrészt néhány szempontból beleszólt a kor irodalmi vitáiba is, például azzal, hogy ógörög mintára elvetette a hiátus elidálását, s ezzel Kölcsey és a pesti kör korábban kifejtett álláspontját igazolta Kazinczy ellenében. Elméletileg legjelentősebb vállalkozása viszont Pindaroszról írt tanulmánya a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamában.[82] E tanulmányról már szép elismerő értékelést találhatunk Fenyő István könyvében is,[83] méghozzá abból a szempontból is, ami bennünket érdekel: hogyan modernizálódik, töltődik fel új elemekkel a Kazinczy-féle neoklasszicista irányzat.

A tanulmány első néhány oldala méltó a tárgyához; pindaroszi módon csapong, ismételgeti önmagát, és meglehetősen zavaros fejtegetésekbe bocsátkozik, amelyből csak nagy figyelemmel lehet némi

összefüggő koncepciót kihámozni. Lépten-nyomon találunk benne olyan elemeket, melyek jelenlétére a kor magyar irodalmi gondolkodásában már felfigyelhettünk; a magyar népdalokat anakreóni kedvességűeknek nevezi (Kölcsey Berzsenyi-tanulmányának irodalomtörténeti vázlatában is előfordult Anakreón neve, ha nem is a magyar, hanem csak általában a népköltészettel kapcsolatban), a magyar nemzeti lelket tüzesnek, nagy fantáziájúnak, s ezért a pindaroszi költői eszmény befogadására alkalmasnak minősíti (a *Tudományos Gyűjtemény* körének a Kölcsey nemzeti karakterisztikájával vitatkozó, nacionalistábban gondolkodó csoportja) stb. Koncepciójának lényege azonban két, meglehetősen heterogén forrás dogmatikus egyesítése. Az egyik a primitivizmus, mely a költőiségre legalkalmasabbnak az emberiség és az egyes nemzetek gyermekkorát tartja, a másik az antik görögség, mégpedig inkább a preklasszikus görögség imádata. A primitivizmus költészet- és nyelvszemléletét népszerűsítette a Sturm und Drang-Herder *Fragmentjei*nek híres organikus hasonlata, mely az egyes nemzeti nyelvek és a nemzeti szellem fejlődési szakaszait az emberi szervezet életkoraihoz hasonlította. Láttuk, Herder ezt nem értelmezte dogmatikusan, sőt liberálisan eltért a „nyelvregény" belső logikájától, amikor a nemzeti nyelv és szellem mindenoldalú kifejlesztésének programjával lépett fel. Ungvárnémeti Tóthnál azonban ez a hasonlat meglepően dogmatikus értelmezést nyer: szerinte a római lélek fejlődése már felnőttkorba jutott, amikor figyelme a költészet felé fordult, s így saját szellemi gyermekkora, vagyis autochton költőiségre alkalmas kora már elmúlt; ezért jól tette, hogy szolgaian utánozta a görögöket. S mivel a mi európai korunk is ilyen felnőttkor, mi sem tehetünk okosabbat, mint a görögökhöz való visszanyúlást.

Az ő tanulmánya az, amely a leginkább belebonyolódik azokba a kérdésekbe, amelyek a francia querelle-ek tárgyát képezték, különösen a görög, illetve keresztény mitológia költői használhatóságának kérdéseibe, s itt egyértelműen az antikok, a régiek pártjára áll. Szerinte bizonyos nem igazán igényes műformákban lehet ugyan használni a keresztény mitológiát is, de a költészet anyanyelve a tárgyak megszemélyesítése, sőt megistenesítése, s ezért szüksége van egy politeista mitológiára; s ennek a görögség költői gyermekkorában megszületett változata a legszerencsésebb a poézis számára. Ezért dogmatikus görögségimádatában, nem helyeselve még azt sem, ha a latin és görög mitológia istenneveit keverik, élesen elítéli a zsidó és görög mitológia keverését, s érdekes módon az ilyen „hibára" Berzsenyitől idéz példát,[84] alkalmat adva az antirecenziókat író Berzsenyinek arra, hogy ne csak Kölcseyvel vitázzon. S ez azért is érdekes, mert egy évvel korábban, 1817. február

1-én Bárány Boldizsárnak írott levelében Berzsenyi ugyanezt az álláspontot fejtette ki, amikor így vélekedett: „. . . poétai képeket Milton balgatagságaiból kölcsönözni nem kell, eleget találunk a régieknél, kik a poézisnak örökös mesterei maradnak. Kivált a régi mitológiát Miltonéval keverni éppen nem szabad".[85] Úgy látszik, ebben a kérdéskörben Berzsenyi valóban annak a Rájnisnak az elvét követte, akiről nemsokára azt fogja állítani, hogy csak az ő poétikáját tanulmányozta, és aki a Batsányival és Baróti Szabóval lefolytatott Milton-vitájában körülbelül ennyire a „régiek" álláspontját tette magáévá. De a Tóthéval közös állásfoglalásának más forrása is lehet: Tóth László Home-ra hivatkozik, aki Berzsenyinek is az egyik legfontosabb elméleti forrása és mestere volt. De hogy az ilyen figyelmeztetéseknek úgyszólván semmi foganatja nem volt, azt a magyar költészet későbbi története bizonyítja, köztük az olyan remekművek, mint Vörösmarty *A vén cigány*a a kaini testvérgyilkossággal, Prométheusz kínjával és Noé bárkájával.

Részletes érveléssel folytat vitát a született költő elméletével, Horatius ars poeticájának a démokritoszi elvet gúnyoló passzusával értve egyet; még Pindarosz példáján is azt bizonyítva, hogy ő is csak lassan érő, másoktól tanuló és kezdő éveiben több költői versenyben alulmaradó költő volt. Sajátos, primitivista elvi alapú görögségkultusza tehát békésen megfér a klasszicizmus költészetszemléletének bizonyos alaptéziseivel.

A tanulmány legnagyobb része azonban verstani érdekességű. Az igazi, pindaroszi típusú ódai elragadtatottság lelkének-szellemének kifejezésére alkalmasabbnak tartja a kötetlenebb versformájú pindaroszi choródikus költészetet, megállapítva, hogy Ovidius költői gyakorlata, mely a disztichon mindkét sorának végére meghatározott szótagszámú szót várt el, s minden disztichon végére egy periódus lezárását, tehát logikai lezártságot is követelt, milyen nyűgévé vált a költői szellemnek. Ehhez viszonyítva Horatius sor-, sőt strófaátlépéseinek gyakorisága azt bizonyítja, jól megértette a pindaroszi ódaköltészet egyik fontos sajátosságát, az ilyen nyűgök elvetését. Mégis, azt, hogy Horatius nem a pindaroszi mértéket, hanem a görög monódikus formákat használta, szintén nem tartja szerencsésnek, mert: „. . . Pindar szerint maga a Költői lelkesedés formálja a külső alkatot, s bizonyosan jobban egyez avval, mint Horátznak változhatatlan formáival. A Magyar Költőkben azt jegyzettem meg, hogy mivel az Alcaeus mértéke Horátz minden mértékeinél sokkal erősebb Ideákra termett, én is, más is mindjárt ezt a mértéket rántjuk elő (Horátz maga 37 Ódát írt rajta) mihelyst erősebb lelkesedést érzünk magunkban, mintha épen a lélek, s test között előre ugy készült (praestabilita) Harmoniát tartanók.

Pedig helyesebb ennél a test, s lélek egymásba folyásának alkatja (Systema influxus physisi) főképpen ha Stahl szerint azt adjuk hozzá, hogy a léleknek nagyobb befolyása vagyon a testbe, a menynyiben ezt is amaz formálja; mint a testnek a lélekbe, melly utóbbi befolyást csak ugy nézhetni, mint a teljes világosságnak szines visszapattanását (reflexio). Ajánlhatom végre a Pindar szerint való verselést különösen a Magyaroknak, mind azért, hogy az által a rimes versek, ha el nem öletnének is (hallgatni kell a lármás musikát szerető köznép fülére is) legalább nagyon megfogyhatnának; mind azért mert a Magyarnak eleven elmessége, s tüzes képző tehetsége sok Pindarral versent repülő Költőket teremthetne."[86] E, Kölcsey pesszimista ítéletével ellenkező cél és jóslat érdekében ismerteti ily részletesen a pindaroszi vers építkezési törvényeit publikumunkkal.

JEGYZETEK

[1] *Fried István:* Stílustörekvések a XVIII. század végén. ItK 1975/5—6. 577—588. Ugyancsak tőle: Kis János klasszicizmusa. Soproni Szemle, 1974. 345—351.

[2] Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. (i. kiad.) 325.

[3] Vitkovics ezt írta Kazinczynak 1810. július 13-i levelében: „Barátom! Én V[erseghyt] igaz szivből, s forrón szeretem. Ő egy jó s becsületes Ember. Horvátra, sőt rád sem haragszik. De hogy kinyomtatott Leveled ne fájjon, azt nem teheti. Mind e mellett köszönt, s kivánnya egyenes szivvel, hogy élly még soká a Magyar Literaturának, mellyben való jártasságodat megösmeri, szépizlésedet imádgya, fáradságidat tiszteli.

Édes Miskám! (igy nevez ő engem) K[azinczyt] egy sem szerette inkább nálamnál. Adgyon számot Isten s ember előtt, a ki szoros barátságunkat felforgatta. — Ezt igen érzékenyen elmondá előttem.

Istenem! millyen erős kaptsokat szaggat széjjel a barátok közt a boszszút szomjúzó Ember! — Értesz, mit akartam mondani?" Kaz.Lev. VIII. 13. Vitkovics itt Révaira célzott; Kazinczy válaszáról nem tudunk.

[4] Vitkovics 1809. március 7-i leveléből. Kaz.Lev. VI. 277—278.

[5] „Legjobban tennénk, ha egy követség által királyt kérnénk Napoleontól országunknak. A büszke, és atyjafiait szerfölött elősegitő Corsus örömest teljesítené kérésünket. Ez által a nagy Frantzia erővel szorosabb egyességre lépnénk, és könnyen meg nyerhetnők Serbia, Bosnia, Dalmatia, és Bulgariának országunkhoz kaptsoltatását. Igy nagy darab termékeny földet, és az Adriai meg Fekete tengeren szép kereskedést szerezhetnénk. Föl éledvén bennünk a Nemzetiséget érzés, mi ditső poltzra nem emelkedhetnék országunk! A'ra, kávés, vagy kukta volt e? királyunk, nem figyelmezek. Senki a Fejedelemséggel elejentén nem született. Valóságos király előttem az, ki meg érdemli, hogy népeken uralkodjék. Az Ausztriaiakkal mi soha boldogúlni nem fogunk: előmenetelünk mindenkor boldogságoktól fogja venni mértékét. Ki is látta azt, vagy ki hagyja helben: hogy az egymást gyűlölő Nemzetek közös igyekezettel keressék a köz jovakat?" Horvát István: Mindennapi. I. m. 435.

[6] „Int az idő, hogy Constitutiónknak szennyeit nálunk is lemossa az emberiség, s könnyebben pihegtessük a minden féle embereket tápláló földmüvelőket. Ez a rész első figyelmet érdemel minden országban: kevés haszon szünetet föl lehet, sőt fölköll áldozni a közönségesebb jóért, haszonért. Igy nem félhetne a Magyar Nemes inkább jobbágyától, mint az ellenség pusztitásaitól. Most Uraink faluikból sietten sietnek városokba, s ha kérdeztetnek utoknak okáról, a parasztságtól való félelmet rebegik." Horvát István: i. m. 424.

[7] Szemere Pál Munkái. Szerk. *Szvorényi József*. III. Bp. 1890. 286.

[8] Kölcsey Ferenc: i. m. III. 816.

[9] Szemere Pál Munkái. (i. kiad.) 8—9. (1809. március 9.) 59. (1811. május 17.)

[10] Uo. 51. (1811. március 12.)

[11] Uo. 60. (1811. május 17.)

[12] Uo. 75—76. (1811. május 29.)

[13] Uo. 62—63. (1811. május 17.)

[14] Kaz.Lev. VII. 435.

[15] Uo. 401.

[16] *Szauder József* Kölcsey-tanulmányai A romantika útján. Bp. 1961. 163—287, Az estve és Az álom. Bp. 1970. 308—346 és 433—451. lapjain találhatók, nem beszélve 1955-ös monográfiájáról, melynek szemléletét épp a fentebb felsorolt helyeken megjelent tanulmányaiban haladta meg.

[17] *Rohonyi Zoltán:* Kölcsey Ferenc életműve. Kolozsvár, 1975.

[18] Szemere Pál: i. m. 186.

[19] *Szvorényi* lábjegyzetes adata a Szemere Pál Munkái elé írt bevezetőjében, I. 22. Az általa megadott levélkeltezés valószínűleg téves, mert az 1814. december 25-én keletkezett és a Kaz.Lev.-ben kiadott levelekben ilyen szövegrészt nem találtam.

[20] Kaz.Lev. XI. 57.

[21] Uo. 70.

[22] Uo.

[23] Uo. 71.

[24] Kölcsey F: i. m. III. 168.

[25] Uo. 90.

[26] Uo. 184—185.

[27] „De melly undokságokat s visszás pedantériát vive a Munkába [ti. az Élet és Literatúra új kötetébe. — *Cs. L.*] a sok tudományu, de fekete-vérü, s örök magánya által elposhadt Kölcsey?" Kaz.Lev. XX. 108. (Guzmics Izidornak írt, 1826. szeptember 17-i levél.) Ehhez hasonló stílusban jellemzi egy sor helyen ezekben az években, pl. e kötet 134., 135. stb. lapjain.

[28] Kölcsey és Döbrentei levélváltását, mindkettőjük hozzájárulásával, Szemere közölte az Élet és Literatúra 1827. évfolyamában (II. kötet, VII. rész, 87—134). Kölcsey-idézeteinknél a Kölcsey Ferenc Összes Művei eddig is idézett III. kötetének megfelelő oldalszámaira fogunk hivatkozni, a Döbrentei-idézeteket az Élet és Literatúrából merítjük. Jelen idézetünk: Élet és Literatura 87.

[29] Kölcsey: i. m. 84.

[30] Uo. 93—94.

[31] Uo. 95—96.

[32] Élet és Literatúra 90.

[33] Uo. 92.

[34] Uo. 94.

[35] Kölcsey: i. m. 64—65.

[36] Uo. 509.
[37] Élet és Literatúra 95.
[38] Kölcsey: i. m. 118—119.
[39] Kölcsey: i. m. 118—119.
[39] Élet és Literatúra 97—99.
[40] Kölcsey: i. m. 138.
[41] Uo. 179—180.
[42] *Martinkó András:* Vitéz Mihály siratása. In: Teremtő idők. Bp. 1977. 5—54.
[43] Kölcsey: i. m. 168.
[44] *Császár Elemér:* A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig. Bp. 1923. 63.
[45] Kölcsey: i. m. I. 405., 407. Az egész bírálat ugyanitt a 401—413. lapokon. A többi utalás is erre a kiadásra vonatkozik.
[46] Uo. 517—518.
[47] Uo. III. 509. A kérdésre vonatkozóan l. *Fried István* fejtegetéseit A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig. Bp. 1979. 126.
[48] *Csetri Lajos:* Berzsenyi ódaköltészete 1808-ig (Eszmei és poétikai megközelítés). Kézirat. Szeged, 1977. 149.
[49] Élet és Literatúra 114.
[50] Kölcsey: i. m. III. 173—174.
[51] Élet és Literatúra 114.
[52] *Waldapfel József:* Berzsenyi megitéltetésének történetéhez. ItK 1936. 353.
[53] Kölcsey: i. m. III. 172—173.
[54] Élet és Literatúra 115.
[55] Uo.
[56] Uo. 120—121; illetve Kölcsey: i. m. 174—175. (Helyesírás az előbbi alapján.)
[57] Uo. 124—126.
[58] Uo. 133.
[59] Kölcsey: i. m. I. 421. Az egész bírálat a 420—430. oldalakon olvasható, további idézeteinket innét merítjük, külön lapszámokkal nem jelöljük.
[60] Szemere Tudosításából igen bő szemelvényeket publikált *Waldapfel József* az ItK 1936. évfolyamában megjelent, már idézett (l. az 52. jegyzetet) kétrészes tanulmányában, eddigi hivatkozásaimat az ő publikációjának lapszámaival adtam meg. Mivel azonban a továbbiakban olyan részeket is fogok idézni a Tudosításból, melyek Waldapfel publikációjában nem jelentek meg, ezért elhagyom jegyzetelésüket, s most utalok rá, hogy a szöveget a Ráday-könyvtár Szemere-tára által megőrzött kézirat alapján közlöm a magam Waldapfelétől néhány helyen eltérő olvasatában.
[61] Kaz.Lev. XV. 343.
[62] Dessewffy 1811. március 8-i leveléről van szó, Kaz.Lev. VIII. 364—377.
[63] Kaz.Lev. XV. 175.
[64] *Bachofen, J. J.:* Der Mythus von Orient und Occident. München, 1926. CLXIX.
[65] *Fenyő István:* Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817—1830. Bp. 1976. 195.
[66] Erdélyi Muzéum, 1815. III. 102.
[67] Kölcsey: i. m. I. 629.
[68] „In der Einsamkeit sucht unser Dichter die Menschen auf . . . Daher *der enge Kreis*, in welchem er sich um sich selbst bewegt, der *lange Nachhall* empfangener Eindrücke, die oftmalige *Wiederkehr* derselben Gefühle. Die

Empfindungen sind *einförmig* und beinahe *dürftig* . . . Schon manches hat er geleistet und wir dürfen hoffen, dass er *seine Grenzen noch nicht erreicht hat* . . .” Idézi *Merényi Oszkár:* Berzsenyi Emlékkönyv. 1976. 417.

[69] Így ír erről Szemerének 1833. március 20-i önéletrajzi levelében „. . . visszamentem hozzád Lasztóczra; hol egy egész hónapig semmit sem tettem, csak magamba mélyedve napról-napra éltem. Azalatt K(azin)czy háromszor volt nálunk, mi ott (tudod miért?) egyszer sem. Mi akkor vele literátori pörbe jöttünk. Ujitásait nem javallottuk, mert azáltal a nyelvbeli sokszinüséget elveszté. Ő minket nem értett. Ekkorból valók a lasztóczi három leveleim.” Kölcsey: i. m. III. 511—512.

[70] Kaz.Lev. XV. 331.

[71] Kivéve a kézirat 3—4. bekezdését, melyek azonban a szerb népdalok dicséretén kívül semmivel sem „nemzetsértőbbek”, mint a bennmaradt 2. bekezdés.

[72] Uo. 341—342.

[73] Az ember azt hihetné, a Hodászi Lukácsot sirató néhány primitív sor Kölcsey debreceni éveinek, az ott szerzett történelmi helyismeretének köszönhető. A valóságban még ez is valószínűleg a széles körű könyvműveltségének hozadéka, mert Bod Péter Magyar Athenasának lexikonrésze Hodaszi(!) Lukácsról szóló címszavában olvashatta a következőt: „Felette nagy kedvességben volt a nép előtt, sokáig siratták a debreceniek.” Egy éneknek ilyen darabja fordult elő:

„Debrecennek utcái, sirjatok sorsotokon,
Már egy jövevény sem kérdi, hogy ha Lukács pap itthon,
És ha egészségben vagyon.”

Kölcsey idézete nem pontosan ilyen szövegű, de az eltérés az emlékezet gyarlóságának számlájára is írható. In: Bod Péter: Magyar Athenas. Bp. 1982. 326.

[74] Kaz.Lev. XV. 343.

[75] *Szauder József:* A magyar romantika kezdeteiről. In: A romantika útján. Bp. 1961. 38 sk.

[76] *Mezei Márta* figyelmeztette, s ezután nemsokára velem is közölte szóban, hogy hipotézise tarthatatlan. Ezt meg is írtam Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei c. könyvéről írott recenziómban a Tiszatáj 1977/3. 88. lapján.

[77] Berzsenyi Emlékkönyv. Szerk. *Merényi Oszkár.* Bp. 1976. 435—440.

[78] *Szauder József:* Az Estve és Az álom. Bp. 1970. 270—296.

[79] Berzsenyi Dániel Összes Művei. Szerk. Döbrentei Gábor. Harmad kiadás. Buda, 1842. 88.

[80] *Szauder József:* Kölcsey Ferenc. Bp. 1955. 75—76.

[81] Szemere Pál Munkái. III. 205.

[82] Ungvárnémeti Tóth László: A Költőnek remek példáiról, különösen Pindárról. Tudományos Gyüjtemény, 1818/6. 54—89.

[83] *Fenyő István:* i. m. 43—45.

[84] Ungvárnémeti Tóth László: i. m. 67.

[85] Berzsenyi Dániel Összes művei. Bp. 1968. 459.

[86] Ungvárnémeti Tóth László: i. m. 89.

AZ *ERDÉLYI MUZÉUM* IRODALOMSZEMLÉLETE

Ahhoz, hogy Döbrentei folyóiratának irodalomszemléletét viszonylag összefüggően tárgyalhassuk — noha mind Kazinczy itt publikált cikkeivel, mind Kölcsey kritikai tevékenységének kezdeteivel kapcsolatban már sok lényeges dolgot is elmondtunk róla —, óhatatlanul meg kell törnünk a tárgyalás kronológiai menetét. Kazinczy szűkebb köre irodalomfelfogásának tárgyalásával ugyanis már eljutottunk 1818 közepéig, amikorra, több mint négyéves sikeres működés után, Döbrentei orgánuma már éppen megszűnőben van, míg 1814 májusában megjelent első kötete már hatott a Kazinczy-tanítványok tevékenységének első nagy jelentőségű és ezért általunk is alaposabban tárgyalt műveire, Kölcsey recenzióira.

Pedig az ilyen önálló, a Kazinczy-körtől elválasztott vizsgálat jogosultsága is megkérdőjelezhető néhány szempontból. Azt ugyan az eddigiekből is láthattuk, hogy mind Kazinczyval, mind szűkebb körének tagjaival megvoltak az összekoccanásai; de az is kiderült, hogy esztétikájának és ízlésének milyen lényeges elemei azonosak a Kazinczyéival (neoklasszicista, irányított ihletű és korrekciós alkotói és műeszménye, melyet azonban elméletibb beállítottsága és szélesebb körű, modernebb tájékozódása miatt a mesternél szerencsésebben tud képviselni). S az is tény, hogy amikor a nyelvújítási harcok végleges kiéleződésének stádiumában Kazinczy már az üldözési mánia állapotába jut, és legszűkebb tanítványi köre is elhagyja, erdélyi utazásának diadalúttá szervezésével Döbrentei és erdélyi köre (Buczy, Bölöni Farkas Sándor stb.) lesznek az ő igazi táborává; azokban az években, amikor régi triásza tagjai alig érintkeznek vele, sőt leghűségesebb fegyverhordozói, Kölcsey és Szemere úgyszólván minden kapcsolatot megszüntetnek vele, Döbrentei „keresztkomája", egyik ekkoriban született fiának keresztapja lesz, annyira közel kerül hozzá. S közvetlenül erdélyi utazása élményeinek szemüvegén keresztül így látja és láttatja erdélyi barátját Kazinczy az 1816. október 25-i levelében, Szentmiklóssy

Alajosnak írva róla: „Moralisabb — tisztább és igazabb lelkü, tettetést és mesterkélést utálóbb, barátjaihoz hivebb embert nem lehet képzelni; dicsőséget keres a maga tisztjeinek teljesitésében s lángol mind azért a mi jó és a mi a Nemzetet fentebb lépcsőre hágathatja. Feje tiszta, mint a lelke s Erdély kevélykedik vele . . ."[1]

Ezek előrebocsátása azért sem ártott, mert olyan okok miatt, amelyek nem az általunk vizsgált időszakaszra esnek, az utókor irodalomtörténetírása Döbrenteit többszörösen rossz hírbe hozta, és ez óhatatlanul visszahatott e korbeli tevékenységének értékelésére is. Pedig a közvetlen utókor, mint ahogy Fenyő István helyesen állapítja meg, Bajza és Toldy személyében a folyóirat jelentőségét még maximálisan elismerte, a Döbrenteivel való éles személyes szembekerülésük ellenére.[2]

Néhány szót ezekről az okokról. Döbrentei a húszas évek közepétől szembekerült Kazinczy neológus irányával, majd a Magyar Tudós Társaság titkári hivataláért való versengésben személyes vetélytársa is lett (méghozzá sikeres), s ezért Kazinczy engesztelhetetlenül meggyűlölte. A Conversations-Lexicon körüli vitában Bajza és Toldy nemzedékével került szembe, s azok oly hangnemben estek neki, hogy az az idősebb nemzedékből csak az őt gyűlölő Kazinczynak tetszett; Dessewffy mellé állt, s így ő is megkapta a magáét Bajzától, Kölcsey csak undorodott, Szemere, aki pedig pár éve annyira szembekerült Döbrenteivel, hogy váltott leveleiket kölcsönösen visszakérték, Kölcsey kérésére lemondott arról, hogy megtámadja Döbrenteit. Nem vitatható, hogy az erdélyi korszakában a „csinos világ tónusát" eltanult s így a magyar arisztokrácia haladó köreiben jó kapcsolatok kialakítására képes Döbrentei jellemében megvoltak az intrikus vonások is, és nem volt „félelem- és gáncsnélküli lovag"; de ha az ember meggondolja, hogy a viszonylagos hatalmi helyzetben levő Döbrentei milyen hangnemű megtámadtatásokat tűrt el az irodalom akkori legfiatalabb nemzedékétől, s utána hogy működött együtt velük az akadémiában viszonylag elfogulatlanul, míg ugyanezek a fiatalok egy évtizeddel később hatalmi helyzetükben hogy taposták a földbe azokat, akik az akkor kezdő fiatalabb nemzedékekből nem paríroztak nekik, akkor van mit megfontolnia. Kétségtelen azonban, hogy az utókor kazinczyánus irodalomtörténetírásának alapjait e nemzedék egyik vezéralakja, Toldy fektette le mint a magyar irodalomtörténetírás atyja s Kazinczy hagyatékának, pályájának és korának egyedül autentikus értelmezője, illetve kezelője. S a kazinczyánus elfogultságok mellé a XIX. század második felétől kezdve, amióta Gyulai kanonizálta Katona *Bánk bán*ját mint nagy nemzeti drámát, a népnemzeti iskola elfogultságai is hozzáadódtak, mert ennek folytatásában

Horváth Jánosig és jeles tanítványaiig szokás volt a *Bánk bán* jelentőségének fel nem ismerését s így Katona drámairói pályájának korai megszakadását is Döbrentei rovására írni, még azután is egy darabig, hogy Gyalui Farkas 1931-es tanulmánya[3] bebizonyította, semmilyen nyoma sincs, hogy a dráma első és még primitívebb, még nem klasszikus változata valaha is eljutott Kolozsvárra, a Döbrentei-féle bírálóbizottság kezébe. Az viszont tény, hogy immár klasszikussá válható, végleges változata 1820-ban nyomtatásban megjelent, és a kor jelentős irodalmárai közül *senki* sem ismerte fel a jelentőségét, sőt Kölcsey Körner *Zrínyi*je kapcsán írt jelentős dramaturgiai tanulmányában néhány vonatkozásban élesen elítélte;[4] a szerző halála után színészek indították el a felfedezés és a halhatatlanság útjára.

Az utóbbi fél évszázadban jelentős kísérletek történtek a folyóirat és szerkesztőjének rehabilitálására, elsősorban erdélyi irodalomtörténészek által (Jancsó Elemér, Benkő Samu, Rohonyi Zoltán),[5] de itthon is megtette az első lépéseket Szauder József, aki kazinczyánus módra élesen elfogult volt ugyan Döbrenteivel szemben, de a folyóirat jelentőségét nem tagadta, s a szerkesztő által képviselt nézetek korszerűségét elismerte, csak abban kételkedett, hogy e nézetek kialakításában neki is lett volna személyes érdeme, pozitív szerepe.[6] Ezek után az *Erdélyi Muzéum*ról és szerkesztőjének jelentőségéről az első igazán jelentős és a legtöbb vonatkozásban helytálló értékelést Fenyő István tollából olvashattuk.[7] Így a továbbiakban, amikor a folyóirat irodalomszemléleti irányának részletesebb vizsgálatába fogunk, e tanulmány gondolatmenetére gyakran támaszkodhatunk.

Az orgánum létrejöttének történeti előzményeiről csak röviden. Döbrentei, aki dunántúli születésű evangélikus papfiú volt, a soproni líceum elvégzése után Wittenbergbe is kijutott, és ismerkedhetett a német kultúra virágkorával, valamint a napóleoni háborúk kiváltotta nemzeti fordulatával. Szobájában oltárt állít hazájának, s később is lángoló hazaszeretete lesz aktív kultúraszervező tevékenységének egyik fő hajtóereje. Kis János biztatására 1804-től lép levelezésbe Kazinczyval, külföldi útjáról is állandóan küldi neki levél-jelentéseit, majd hazatértével, Kazinczy szeretetteljes kényszerével a „világ végére", Erdély távoli sarkába kerül nevelőnek az özveggyé vált gr. Gyulai Ferencné családjához, aki lánykorában, Kácsándy Zsuzsannaként Kassán részese volt az ifjú Kazinczy életének, mint Szauder szép tanulmánya[8] illusztrálja. A több nagy európai nyelven olvasó és beszélő, modern nevelési elvekkel és módszerekkel dolgozó ifjú nevelő hamarosan részese lett az erdélyi magyar felsőbb rétegek társasági életének, és tehetsége is

predesztinálta arra, hogy a korábbi erdélyi kultúraszervező kísérletek (elsősorban Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága) örökébe lépjen. Az erdélyi arisztokraták politikai és anyagi támogatásával neki sikerült először leküzdenie a bécsi kormányzat ellenállását és a gyakorlati nehézségeket, és fél évtizeden keresztül fenntartania az ország hosszú idők után első, egyben legszínvonalasabb folyóiratát. Példaképei között Fenyő István helyesen utal az 1795 előtti időszakasz jelentős folyóirat-kísérleteire, Batsányi kassai *Magyar Museum*ára, Kazinczy *Orpheus*ára, Pétzeli komáromi *Mindenes Gyűjteményé*re, azt viszont már Szauder is helyesen látta, hogy Kármán *Urániá*jának s általában evolúciós kultúrprogramjának milyen nagy volt a jelentősége Döbrentei nézeteinek kialakulásában. Kiegészítésül hozzátehetjük a kilencvenes évek nemzeti fellendülése röpirat-irodalmának hatását is, hisz az *Eredetiség és jutalomtétel* azon része, mely arról álmodozik, hogy nyelvünket olyan virágzásra vigyük, ami idegen országok tudósait is arra késztesse, hogy a nyelvünkeg megtanulják, azokat a lelkes álmokat visszhangozza, amelyeket Decsy Sámuel és Báróczi Sándor röpiratai tartalmaztak.[9]

Fenyő jogosan utal a német nemzeti romantika kezdődő hullámainak és különösen Fr. Schlegel bécsi folyóiratának, a *Deutsches Museum*nak a hatására is, különösen azzal, hogy a romantika nemzeti történelemkultuszának jegyében a történeti dráma és epika nemzeti tudatot teremtő és erősítő művelését erőlteti. Hogy ez nemcsak legnagyobb történelmi drámánk, a *Bánk bán* születéséhez járult hozzá, de a romantikánk kezdeteire oly jellemző, kb. másfél évtizedig tartó történelmi drámakultuszt is iniciálta, s így a problematika népszerűsítésével hozzájárult a történelmi dráma dramaturgiájának elméleti kérdéseivel oly magas színvonalon foglalkozó Kölcsey-tanulmány megszületéséhez Körner *Zrínyi*jéről, az szintén tény. S szintén Fenyő hívja fel jó szemmel a figyelmet arra, hogy az erdélyi kulturális élet hagyományos szervezettségének újraélesztésével folyóirata köré a munkatársak együttműködő vitakörét szervezi, és állandó izgatásaival e munkatársakat alkotó munkára s egymás kölcsönös bírálatára inspirálja. Itt csak emlékeztetnénk arra, hogy a weimari nagy páros egymást támogató és inspiráló, mégis szuverén módon dolgozó közösségével szemben a korai német és európai romantikára volt jellemző az alkotó társaskörök, a cénacle-ok létrehozása mind Jénában, mind Berlinben, mind az európai romantika első nemzedékének avantgardját maga köré szervező Madame de Staël svájci otthonában. S ez a folyóiratbázist teremtő igyekezet például szolgálhatott mind a három évvel később induló *Tudományos Gyűjtemény* „dolgozó társai" körének, mind az

1822 körül induló és Kisfaludy Károly körül szerveződő *Auróra* almanach körének. Ennyiben is tekinthetjük tehát a magyar romantika egyik útcsinálójának.

Mivel Kazinczy szerepét a folyóiratban és a körül már láttuk, s a nyelvújítási harcokban szerepet játszó Zsombori-tanulmányt is említettük, Sipos Pálnak, Kazinczy és Döbrentei közös barátjának pedig a folyóiratban csak szépirodalmi művei jelentek meg, ráadásul Kis János itteni szerepéről is szóltunk, elég, ha az irodalomszemléleti szempontból legjelentősebb két személy, Döbrentei és Buczy tanulmányainak, illetve írásainak szentelünk nagyobb figyelmet.

I. DÖBRENTEI IRODALOMSZEMLÉLETE

Nemcsak Kazinczyval és Kölcseyvel való kapcsolatának jellemzése közben elszórt eddigi megjegyzéseinkből lehet már elég átfogó képünk Döbrentei irodalmi nézeteiről; e kapcsolatok során gyakran tekintélyes terjedelmű levélszövegeivel stb. is megismerkedhettünk, tehát már azokból is körülrajzolódhatott egy markáns irodalomszemlélet portréja. Ha kissé rendszeresebb vizsgálatára vállalkozunk, számolnunk kell az eddigi szakirodalom koncepcióival is; erre Szauder korábbi tanulmányának hatása alatt az a jellemző, hogy Döbrentei zsenielméletét romantikus típusúnak, a romantikát kezdeményezőnek tartja. Ehhez viszonyítva Szauder életpályájának utolsó szakasza s vezérelve, a romantikába hajló neoklasszicizmus irodalmi irányzatának kutatása új utakat nyitott meg az értelmezésére; ő maga ennek már csak a vázlatát hagyta ránk, s ebből a modernebb elképzelésből merít Döbrentei irodalomszemléletének értelmezésében Fenyő István tanulmánya is. Az eddigiekből is látható, hogy én is ehhez a felfogáshoz hajlok; a továbbiakban e neoklasszicista zseni- és műelméletnek a Kazinczy-iskolában kibontakozottól eltérő sajátosságaira igyekeznék rámutatni.

Döbrentei társadalomszemléletéről szólva Fenyő sok helytálló momentumot sorol fel arra, milyen elemei készítik elő a reformkor liberális nacionalizmusát. Kétségtelen, hogy ezek közvetlenebbül vezetnek át e nemzeti liberalizmusba, mint a Kazinczy-iskola eddig tárgyalt ideológiája, mely túlzottan kötődik ahhoz a német szellemi-kulturális nacionalizmushoz, amelynek herderi-schilleri-schlegeli változata a maga egyetemes érdeklődésével, nemzeti toleranciájával jóval közelebb állt a felvilágosodás kora első nemzedéki hullámainak kozmopolitizmusához, mint a forradalmi és napóleoni háborúk korának nacionalizmusához. Ennek viszont az volt az

egyik fő oka, hogy Döbrentei — ellentétben a Kazinczy-körrel —, annak ellenére, hogy ő megfordult Németországban, nem volt egyoldalú német műveltségű ember. Széles körű nyelvismerete, az angol és olasz kultúra és irodalom alaposabb ismerete egyrészt megnyitotta útját fölfelé, az erdélyi és magyar arisztokrácia körébe (ne felejtsük, hogy Széchenyi, az ő akadémiai karrierjének útegyengetője németül írta ugyan naplóit, de anglománnak tartották, sok vonatkozásban byroni típusú egyéniség volt, s fiatal férfikora jelentős időszakát Itáliában töltötte, az olasz kultúrát is nagyra becsülte). Számára tehát nem volt föltétlen eszmény a nemzetiségnek csak a szellemben való kiélése, sőt nemcsak később, Magyarországon, de már erdélyi korszakában is aktív harcosa volt a műveltségszervezés intézményes keretei létrehozásának, nemcsak folyóiratával, hanem azzal is, hogy, bár sikertelenül, de évekig küzdött az erdélyi akadémiai mozgalomért, Aranka ügyének folytatásáért. Így nagyra értékelte mindazt, ami a németeknél történt, de nem volt olyan rajongója a weimari klasszikának és főképp Goethének, mint Kazinczy és Kölcsey (de mint láttuk, Szemere ebben hozzá állt közelebb).

Társadalomeszményéről, paradox módon, az *Erdélyi Muzéum*ban közölt pedagógiai tárgyú írásaiból tudhatunk meg a legtöbbet. Különösen abból, amit az ókori négy nemzet neveléséről szóló Szász Mózes-tanulmányhoz írt kiegészítő megjegyzések formájában a VI. füzetben.[10] A felvilágosodás individualistább és kozmopolitább áramlataihoz kapcsolódó Kazinczy-táborral szemben ő az antikvitás nevelésének három pozitív elemét hangsúlyozza már bevezetőjében is: „Eggyik s legnevezetesebb jó az, hogy nevelések principiuma a Status alkotványának czéljához lévén alkalmaztatva; vagy nyilvánosabban, *amaz ebből* volt véve, mert ez által már a nevendék gyermekből fejtődni kezdett a majdoni Polgár, az ember mintegy belé nőtt Polgári kötelességeibe, s önként valóvá lett azoknak teljesítésében . . . Második nevezetes jó a Régiek nevelésében volt a statusnak maga Polgáraira való vigyázása, azoknak egész életekre kiterjesztve. Mert mentől bizonyosabb az, hogy az emberrel együtt nevekednek az ő kivánságai, szükségei is, mellyek az ön haszon keresés kerületét hova tovább mind inkább szélesitik; annál szükségesebb őtet mindenkor szemmel tartani, ne hogy egyedűl csak a maga személyét tegye törekedése közép pontjává, és csak a maga boldogulását eszközölje, s eszközöltesse azokkal is, kik talám tőle függendők a Társaságban, hanem a közönséges boldogságba s virágzásba keresse s érezze ő mindenkor jóllétét, s személyes örömeinek édességét."[11] Harmadik szempontként azt említi, hogy a vallástanulásban nem a henye elmélkedés, a tisztaság meg-

őrzése volt a döntő, hanem inkább a gyakorlat, az aszerint való élet és cselekvés. Ezután sorra véve az egyes nemzeti neveléseket, pozitívumaik és negatívumaik felsorolásával ismét saját korához szól, s nemcsak nevelési, hanem társadalomeszményéről is. Az egyiptomiaknál a mértékletességre, a szoktatás fontosságára, a dolgos és nem henye életformára, az öregek tiszteletére nevelés a pozitívum, de nagy negatívuma: a gyermeknek apja mesterségében és állapotjában kellett nevelkedni s holtig maradni; vagyis hiányzott a szükséges társadalmi mobilitás, a tehetségek felfelé áramlása. Ennek ugyan előnye, hogy stabillá tette a nemzeti karaktert, de „... másfelől tagadhatatlan igazság az, hogy nem a mindeneket egyenlőknek nézni kellető törvény és polgári rendtartás, hanem kinek kinek tulajdon természete, hajlandósága, s alkalmatos volta határozhatja meg azt helyesen, ki micsoda hivatalra, állapotra, s mesterségre légyen születve ... Az emberből kell annak kiindulni, ki az embert a társasági életben, maga helyére akarja vezérelni."[12] Hibának tartja, hogy az alattvalóknak nem engedték — a lázadásoktól való félelemből — a fegyverviselésre való felkészülést, s ez az ország gyöngeségéhez járult hozzá. A tudományokat kizárólag a papi rendre bízták, s ennek is megvoltak az előnyei, de a nagy tömegek lesüllyedése a babonás világfelfogásba óriási hátrány. Az ifjak a hit dolgában nem tudakozódhattak, s a kétely, vizsgálódás kizárása az értelemmel való hitet akadályozza, s végén a nihilizmusba torkollik.

Az ehhez hasonló megjegyzések mind saját korának magyar társadalmára is vonatkoztathatók, s a feudális hierarchia rendszere, a korabeli vallásgyakorlat stb. kritikájának foghatók fel. Érdekes a továbbiakban viszont az, hogy a görög nevelés két rendszerét, az athénit és a spártait egyaránt milyen kritikával szemléli; az előbbit, a túlzottan esztétizálót elpuhítónak, a másikat, a spártait pedig az egyéniséget elnyomónak látja. A rómairól lényegében jó véleménye van, a római magán- vagy családi nevelés a sztoikus mértéktartás jegyében birodalmi tudatú állampolgárokat nevelt, akiket, ha emberré cseperedtek, közceremóniával avattak polgárokká. De az elpuhulás, a meghódított nemzetek életeszményével való keveredés aláásta a római polgáreszményt, s Róma hanyatlásához vezetett.

A tevékeny, a közboldogulásra törő, a közösségért áldozatot is vállaló, mindenoldalú egyéniséggé fejlődve is a közösséget reprezentáló ember, a tehetségének kibontásában társadalmi korlátok által nem gátolt, de tehetségét mindig az egész közösségért érvényesítő személyiség az ő eszménye tehát. S mivel az ilyen ember nevelését jelenlegi nevelési rendszerünk nem tudja biztosítani, nem

tartja rosszabbnak a magánnevelést sem. A német közoktatási rendszert helyesli, mivel lemond arról, hogy mindenkit papagájjá és versificatorrá neveljen, s helyette a gyakorlati életben tevékenykedni akaróknak jó gyakorlati ismereteket nyújt, a humán érdeklődésűeket viszont a klasszikus írók alaposabb tanulmányozásával a humán kultúra mélyebb ismeretéig vezeti el — fejtegeti egy másik tanulmányában, a köz- és házi nevelés kérdéseivel foglalkozó Szilágyi Ferenc-cikkhez írott megjegyzéseiben.[13]

Akinek ilyen a nevelés- és társadalomeszménye, az nem fog beleesni a társadalomtól és érdekeitől elkülönített, szubjektivista zsenikultuszba sem. S valóban, ha híres programtanulmányának, az *Eredetiség és jutalomtétel*nek a gondolatmenetét alaposabban megvizsgáljuk, kiderül, hogy itt szó sincs egyoldalú zsenikultuszról.[14]

Bevezető része megkülönbözteti ugyan a teremtő, eredeti lelket és a követőt, de ez nem arisztokratikus jellegű, hanem nagyon is funkcionális összefüggésükben láttatott viszony: „Az emberi lélek, az Istenség mivoltának ez a mennyei szikrája, munkálódásaiban vagy ollyanokat fejt ki önnönmagából, mellyek még az előtt nem voltak, és igy, teremt; vagy másokat követ. Itt a másoktól gondoltakat általlátja, felfogja, magáévá teszi, de csak azokkal marad; ott kiragadja magát a megszokott kerületből, s egy bizonyos nagyságnak, mélyebb általlátásnak méltóságos érzetével uj világot terjeszt a lélek munkálódásaira, s mint egy vezér csillag elől fénylve, az észnek olly tehetségeivel ismerkedteti meg az embereket, mellyek bennek megvoltak ugyan, de azt magokban lenni ők nem tudták."

A teremtő lélek funkciója tehát új utak törése, az emberi képességekre új világok vetése, hogy a mindenkiben benne levő tehetséget új utakra szabadítsa fel. Ez természetesen konfliktusokhoz, vitatásokhoz vezet, de a teremtő lélekkel rokonszenvezők, ha csak követők is, „helyben hagyják azt, a mit tett, s örömbámulással nézik benne a léleknek, mellynek kifejtése határtalanúl tovább mehet, méltóságát". A maga sugallását követő eredeti teremtő lélek számára több pálya nyílt meg, a természet, a csillagvilág, az emberi lélek rejtelmeinek és törvényeinek kutatásában és új ismeretek feltárásában, vagy hogy az ember érzéseit „kedves képekben, elragadó festésekben adja elő. Ő inkább a tapasztalás körében levő embert fejtegeti, annak legtitkosabb oldalait kimutatja, s gyönyörködtetés közbe nyomja bé olvasójinak szivébe a mi Nemes, Szép, Illendő s józan életfilozófiára tanit. Ezeknek mindenike nagy a maga nemében, mihelyt előszabott utját tökéletességgel járta meg, mert a lelkek, egy alkotó erőből megindúlva, ámbár más meg más úton mennek is, a fő bevégzésben egy rangot kapnak." Majd

azt fejtegeti, hogy a kétféle tehetség, a képzelet és az értelem kölcsönösen segíti a másikat, s rá is szorulnak egymásra. Mégis, a tudományban az egyiknek, a költészetben a másiknak kell dominálnia. Viszont a poétának nagyobb szüksége van a vizsgáló értelem segítségére, mint a tudósnak a képzelődésre.

Ezután tér rá Kant terminológiájának ismertetésére, mondván, hogy: „... Kant, a Geniet ollyan veleszületett elmebéli tehetségnek nézvén, melly által a természet regulákat szab a szép mesterségnek, csak a szép tudományok s mesterségekben magát nagy méltósággal kimutató lelket nevezi Genienek; azt pedig a ki egyéb tudományokban nagy s feltaláló is, nagy észnek. Megkülömböztetése ebben áll: mert, azt mondja mély megjegyzéssel, »az, a kinek munkájára másokat meglehet tanitani, hogy azt ismét ugy vigyék végh ez, a mint a feltaláló, az nagy ész; az, a kinek munkálódása módjára se megtanitani nem lehet mást, sem azt megtanúlni, hanem a dolgozóban magában kell lenni a teremtő erőnek, az Genie. Igy lehet mondani, Newton igen nagy ész volt, de nem volt nagy Genie, mert feltalálásaira jutnia nehéz, nagy munka volt ugyan, de mind azokat még is meg lehet másnak tanúlni, s azokra mást megtanitani. Newton nem csak magának, hanem másoknak is előállithatta megfoghatólag azon lépéseket, miképen lehessen a Geometriának első kezdetitől fogva azon nagy és mély feltalálásokhoz jutni, mellyeket könyvében megmutat. Ellenben Homerust, Wielandot nézve, egyiket sem nagy észnek kell nevezni, hanem Genienek, mert nem tanithatnak meg másokat arra, miképen találták ők fel a magok fejekben az ő képzeléssel gazdag és gondolatokkal tellyes ideájikat.« Hanem, e mellett, ha amannak nem Genie név adatik is, megmarad a maga érdeme, olly érdeme, mellyet ismét az igy nevezett Genie magától véghez vinni nem fog."

Az eddigiek logikája a következő: a XVIII. századi, többnyire vallásos kiindulású, de legalábbis panteista színezetű zsenielméletekre emlékeztetően Döbrentei számára az egyetlen isteni erő által szétosztott és meghatározott pályákra bocsátott különféle képességű emberek, ha teremtőerővel megáldottak, új utakat nyithatnak az embereknek, oly képességeikre hívhatják fel a figyelmüket, melyek mindannyiunkban szunnyadnak, de hogy tudatosuljanak bennünk, ilyen maga ihlette teremtő lelkek munkálkodására van szükség. A különböző, tudományos vagy művészeti pályán működő teremtő lelkek, ha meghatározott pályájuk csúcsára eljutnak, „a fő bevégzésben egy rangot kapnak". Típusaik közül a művészi jobban rászorul a másik fő erényére, az értelemre, mert nemcsak a gyönyörködtetést szolgálja, hanem tanít is a nemesre, illendőre és a józan életfilozófiára. Kantnak igaza lehet, amikor a zsenit mint

szakkifejezést a művészi téren tevékenykedő teremtő léleknek tartja fenn (bár Döbrentei az, aki Kant zsenitanát pontosan, sőt hosszabb idézet lefordításával is ismerteti magyarul, de nem Kant esztétikájának alapos tanulmányozása, összefüggő rendszerének ismerete alapján; ő hivatkozik rá lábjegyzetben, hogy egy korabeli enciklopédia, Mellins *Encyclopaedisches Wörterbuch der Philosophie* „Genie" szócikke alapján ismertette); ez azonban a művészeti téren tevékenykedő teremtő lelket nem emeli a tudományos téren teremtő lélek fölé. Nincs szó tehát arról, ami a weimari klasszika és a német korai romantika világát jellemezte, hogy az esztétikai tudatformát a többi fölé emelte, a tudatformák hierarchiájának csúcsára. A hasznos tudományok nagyrabecsülése, tanulmányai más helyein a művelt és tevékeny, nem luxusban henyélő és nem állati sorban élő emberek, vagyis a művelt középrétegek gentleman-eszményének igenlése és a teremtő lélek beágyazása az emberek közösségébe, az emberi társadalom fejlődésének szolgálatára úgy, ahogy azt az isteni gondviselés terve meghatározta, mindezek inkább a korabeli európai zsenitanoknak azok az elemei, melyek legerőteljesebben az angol zsenielméletekben hangsúlyozódtak; semmi nyoma bennük a német zsenik társadalmi visszhangot erősebben nélkülöző és e hiányból kényszerűen erényt faragó arisztokratizmusának. S mivel utaltunk már arra, hogy a youngi, a természettudósokat is magába foglaló szélesebb értelmű zsenifogalomnak Németországban nemcsak az angol felvilágosodás ideológiájához jobban kapcsolódó populárfilozófusok maradtak a hirdetői, de Kant zsenitanával Herder és az őt követő Jean Paul is szembeszállt, nem nehéz kitapogatni, hogy Döbrentei teremtőlélek-elmélete közelebb áll ehhez a vonulathoz, mint a kantihoz.

Fenyő Istvánt a tanulmány gondolatmenetének folytatása Goethe *Irodalmi sansculotte-izmus* című tanulmányára emlékezteti: „Mikor ezen különbféle munkálódású lelkek szerencsés társaságban, őket élesztő epochában együtt dolgoznak, mikor őket megitélni s megérteni tudók hallgatják, akkor vagyon a tudományoknak dicső s leirhatatlan kedvességü ideje." S úgy véli, ez a gondolatmenet Goethéét romantizálja. Goethe tanulmánya apológia a német irodalom mellett egy olyan kritikai tanulmánnyal szemben, mely a német próza eredményeit szerinte igaztalanul lekezeli. Ennyiben ez is antikritika, apológia, vagyis az a műfaj, ami Kölcseynek annyira nem tetszett; s az a hangnem, amelyet e kritikus szemléletű tanulmány ellen használ, szintén erősen emlékeztet itthoni antikritikáinkéra. A klasszikus színvonalú német próza hiányára szociológiai magyarázatot talál: a német körülményeket, melyek *egységes* kultúrcentrumban *egységes* irodalmi és nemzeti ízlés kialaku-

lását megakadályozzák; egy megjegyzéséből viszont az is kiderül, hogy azokat a társadalmi változásokat, melyek egy ilyen klasszikus irodalmi korszak szociológiai alapjának megteremtéséhez hozzájárulhatnának Németországban, nem is helyeselné, túlzottan nagy árnak tekintené (lehet, hogy jobban ismerte népét, mint az egységért lobogó későbbi romantikus nacionalisták?). Ezt az álláspontot nem nehéz romantizálni, ha a romantizálás a nemzeti és a közösségi szempont előtérbe nyomulása; de saját korának romantikusai, a német Frühromantik jelentős alakjai ilyesmiről nem álmodoztak, így általánosan jellemző romantikus ismérvvé ezt aligha jogosult megtenni. Az összevetés további problémáját viszont az jelzi, hogy Goethe kizárólag a klasszikus irodalmi korszak társadalmi előfeltételeiről értekezett, s ezek hiányával mentette a körülményeihez képest így is igen nagy eredményeket elért német prózairodalmat, főleg Wieland példájára, fáradhatatlan önkorrekcióval elért nagy fejlődésére utalva. Döbrenteinél viszont *a* tudományok, valamennyi tudomány (s köztük természetesen a „szép tudományok" vagy mai terminológiával a művészetek) virágzó korszakának társadalmi feltételeiről van szó, mégpedig úgy, hogy a következő mondattal ennek elvi lehetetlenségét is bizonyítja, megjegyezve: „Azonban, nem fognak ezek mind egyszerre mutatkozni, hanem egyik idő ebben, másik abban szül Jelest, vagy a szerint, a mint a környülállások lelkének kifejtődésére kedvezők, vagy a mint előtte már dolgozni kezdők voltak, mert a lélek munkálódásainak sokakon kell keresztül menni, kik mind tovább tovább emeljék, míg utóljára a maga egész fényében mutatkozhatik." Mintha itt is inkább a „tudomány" szó szélesebb értelmében gondolkodnék, és nem csupán a „szép tudományok" területén tevékenykedő művész-zsenikre gondolna, amikor a „teremtő lélek" kibontakozásának társadalmi feltételeiről beszél, arról, hogy e lélek tevékenységével mások korábbi működésének nyomaiba, illetve az így kialakult kulturális hagyománysorba lép be, s nem csupán azok képezik az ő munkájának előfeltételeit, hanem az övé is további emelkedés előfeltételévé válik.

Azt természetesen ő is tudja, későbbi s egyéb helyütt kifejtett megjegyzéseiből ez ki is derül, hogy a művész-zseni tevékenységében fontosabb a megszakítottság, az utánozhatatlanság következtében fellépő diszkrét (megszakított) folyamatosság dialektikus eleme, de akkor is az lesz számára a hangsúlyozandó, hogy „egy két Genie tónust ád",[15] tehát hatásával átalakítja a közízlést, de *közízlést* teremt, tehát nem magának s a kevés hozzáértőnek szól, mint Kazinczy és Kölcsey eszménye szerint történik, hanem a művelt emberek nagyobb nemzeti közössége számára fejti ki korszakalkotó

tevékenységét. Az angol felvilágosodás „common sense"-ének kétségtelenül romantizálódó és magyar változatáról van itt szó, mely egyúttal arra figyelmeztethet bennünket, hogy az európai romantikának sokféle változata és forrása van; a „common sense" kantiánus bírálata befolyásolhatta a *német* romantika egyik ágát, de még arra se gyakorolt kizárólagos hatást; a romantikát a liberalizmussal egybekapcsoló angol és kontinentális romantikákban viszont ez a kantiánus értelmezés nem vált elfogadottá, s így *a* romantika kritériumává tenni nem lehet, ezért a romantikának ebben az értelmében Fenyőnek is igaza van, amikor Döbrentei álláspontjában a romantizálódás jegyeit fedezi fel. De épp a romantika különböző időbeli hullámainak s egyidejű irányzatainak szélsőséges, összeegyeztethetetlen divergenciája figyelmeztet arra — különösen közös eszmetörténeti alapjuk tételezhetetlensége miatt —, hogy nem volt illogikus Lovejoy álláspontja, amikor *a* romantika létét tagadta, s csak a *romantikák* létét fogadta el. Ha pedig ez igaz, akkor ezen átmeneti korszak (s melyik korszak nem átmeneti az irodalom történetében) jelenségeinek leírásához és értelmezéséhez ajánlatos óvatosabban használni az irányzatjelző terminusokat, illetve talán a változatokat is pontosabban megnevezni, meghatározni.

Ha tovább kísérjük az 1810-es évek első felének, sőt talán az egész évtizednek legjelentősebb publikált magyar nyelvű irodalomelméleti tanulmánya gondolatmenetét — közbevetőleg megjegyezve, hogy egyúttal a legolvasottabb is volt, hisz ne felejtsük, hogy az *Erdélyi Muzéum* I. füzete, amelyben megjelent, két kiadásban közel másfél ezer példányban fogyott el, hatásosságát pedig az is bizonyítja, hogy a Kölcseyre, Berzsenyire stb. gyakorolt és filológiailag is bizonyítható hatásán kívül több magyar történelmi dráma megszületését inspirálta, pl. az utóbbi időben újra felfedezett Bolyai Farkas három drámáját, de különösen a legjelentősebbet, Katona *Bánk bán*ját —, akkor megállapíthatjuk, hogy a továbbiakban a költői „teremtő lélek" kibontakozásának feltételeivel foglalkozik, mégpedig történelmi áttekintéssel. Figyelemre méltó, hogy nincsenek primitivista nosztalgiái, az eredeti zseni kibontakozására legalkalmasabbnak nem a primitív kezdeteket tartja, hanem azt, amely nem virágkor még, de amelynek már voltak előzményei, s így nem kell a kezdet nehézségeivel küszködnie. Shakespeare kora ilyen, míg a kritika és az irodalom virágzásában, schilleri korban még az eredeti szellemnek is nehéz teljesen eredetit teremtenie, ugyanis az emberi karakterfestés lehetőségei végesek. A gondolatmenet a kor magyar tanulmányai közül talán leginkább Kisfaludy Sándor *Himfy*-bevezetőjének problematikájára emlékeztet.

A következő bekezdés problematikája oly nyomatékosan tér vissza Kölcseynek mind az erősen vitatott Berzsenyi-recenziójában, mind a *Nemzeti hagyományok*ban kifejtett gondolataihoz, hogy szinte a téma iniciálójának is tűnhetne: „A kezdet nálunk is megtétetett fordítások által, mint a Nemzetek kezdeni szokták a tudományok megízlését, hogyha magoknál belőlről nem ég a tüz, melly az arra született lelkeket melegiti. Mert ha egy Nemzetnek, egy másikkal igen közelről való egybekötése nincsen, s nem ragadtathatik el a már kész munkákon való bámulás által, hogy csak azokat csudálja, s a maga erejéhez bizatlankodást nem kap, ott a lélek önnönmagától indul meg munkálódásaiban. Igy emelkedik a Görög tulajdon lelke szerint magától, igy elválasztva élve talál fel az Otaheiti lakos is magának drámát."

Még a *Tudosítás* Szemeréjét annyira irritáló tűz-, illetve lángmetafora egyik lehetséges forrása is itt található; de a fejtegetésből hiányzik minden fájó nosztalgia, csupán feltételeket s belőlük folyó tényeket sorol egymás mellé, s abból, hogy a görög eredetiség a tahitiakéval kerül egy sorba a vizsgálat szempontjából, még inkább kitűnik a fejtegetés józan mértéktartása, a primitivizmus nosztalgiáitól való mentessége.

Az is érdekes, hogyan látja a magyar kultúra és irodalom fejlődési folyamatát. Az olvasó ugyanebben a füzetben, nem sokkal korábban, olvashatta Kazinczynak a *Tübingai pályairat*ból átvett irodalomtörténeti vázlatát, s abban Mátyás király elítélését amiatt, hogy a magyar nyelvvel nem törődött, a magyar nép dalait nem gyűjtette össze stb., s több mint tíz év múlva még Kölcsey is ezt fogja visszhangozni utolsó nemzeti királyunkról a *Nemzeti hagyományok*ban. Döbrentei ezt a problémát így tárgyalja: „Azon szép intézetek, mellyek nálunk a tudományokat s azokban való eredeti dolgozást segithették volna, szerencsétlen időknek lettek játékivá. Elől voltunk valaha, s látszott, hogy a több Országokkal egy lépést kivántunk tartani, de el kelle maradnunk. A Mátyás által egünkre felhozott pompás napnak sugárai nem melegithették a Nemzetet a felállitott kincsnek becsülésére, mivel arra el készitve még nem volt. Az általmenetel hirtelen vala." Szó sincs itt Mátyás elítéléséről, csak arról, hogy az ő kulturális törekvései Európával lépést tarthattak ugyan, de a magyarság fejlettségét meghaladták (megint az evolúciós kultúrabölcselet érvei). S ennek az objektív nagyrabecsülésnek, mely jobban emlékeztet a hagyományos nemesi magyar történelmi tudatra, mint a frissebb rendi nacionalizmuséra, de Mátyás érdemeivel igazságosabb, haszonélvezője lesz Janus Pannonius kultusza is, akiről — mint láttuk, Kazinczy csak mint egy feltételezett magyar nyelvtan szerzőjéről em-

lékezett meg, s hozzátehetjük, ugyanezzel az „érdemével" említtetik meg Pápay Sámuel historia litterariájában is[16] — Döbrentei már az *Erdélyi Muzéum* V. füzetében szép értékelő tanulmányt közöl Kerekes Ábel tollából.[17]

E nagyszerű, de fejlettségünkhöz korán jött kezdet után a Mátyáshoz nem méltó uralkodó utód kezén sikkadnak el budai és pécsi „intézetei" (nyilván a Corvinákra és a pécsi egyetemre utal), hogy a továbbiakban kulturális fejlődésünk elakadásának okát ne a sztereotipikus török veszedelemben, hanem a másik sztereotípiában, „az Országban tulajdon nemzetünket emésztő meghasonlás támad"-ásában lássa. S ezért hangsúlyozza nyomatékkal az újrakezdésünk körül felejthetetlen érdemeket szerző, az eredetit dolgozó számára a nyelvet s ezzel az utat megtörő fordítói tevékenység jelentőségét. Sőt, a fordítói igyekezetet ezután is lelkesíti a régi és új világ jelesebb munkáinak lefordítására, majd így folytatja: „... de eljött az idő, mellyben az eredeti dolgozáshoz is jobban hozzá kell kezdeni, s többen. Egyedül az eredeti jó munka a Nemzetnek tulajdon birtoka, az ád a nyelvnek tekintetet. Valamint az Országban levő becsét a nyelvnek az teszi, ha a politikai igazgatás azon foly, ugy a külföldnek az adhat interesszét megtanulására, ha azon sokféle tudomány tárgyu eredeti munkák vagynak." Itt jön tehát az eredeti munkák írásának követelése azzal az érveléssel, amely a kilencvenes évek elejének nemzeti lelkesedését kifejező röpiratainkban található. S hogy ne maradjon meg a külföldieknek szóló szempontnál, így folytatja: „Magunkra nézve pedig azon kellene lennünk, hogy Olvasójink nyelvünkön is találjanak, sok hasznost, sok szükségeset, sok szépet. Mert a Publicum nem haza szeretetből olvas (és valójában megkínzott hazafiság volna rosz magyar könyvet csak azért olvasni, mivel magyar) hanem azért, hogy tanuljon, vagy magát mulassa. Mennél jobban, tökéletesebben kidolgozott magyar munkáknak kellene tehát megjelenni, hogy azoknak belső foglalatja, ereje által az Olvasók örömmel rájok térjenek, s azok is, a kik Hazánkban nem magyarúl tanulnak Szülejiktől, a szép, jeles munkák érthetéséért, megtanulására ingereltethessenek. Csak a jó eredeti munkák tarthatják fenn nyelvünket a maga kívánt virágában. azok terjeszthetik, mert a kik eredeti nyelven a munkát már olvasták, vagy olvashatják, nem igen fogják forgatni a fordítást. Kisfaludy, mint hogy nem hallott, nem ismert dalokat éneklett, ollyan helyekre is bémenetelt nyert, hol magyar könyvet soha sem olvastanak ... De nálunk a léleknek eredeti kifejtődését nagyon hátráltatja, hogy mi nem merünk magunk gondolkozni, s csak azzal maradunk, a mit idegen földről békapunk ... Nincs önnön erőbe való nemes bizakodás, nincs az írói pályára elegendő

elkészülés. Tanúlunk, hogy hivatalt kapjunk, s hogy mindent mi is ugy folytassunk, a mint régen folyt, de a tudományok körül való munkálódásnak, irások által való terjesztéseknek békét hagyunk, s nevezetesen ha jelenik is meg valami eredeti, abban is vagy kevés izlés, vagy épen semmi se mutatkozik . . . Merni kell. Ha mindenkor csak a külföld munkájin bámulunk, egyedül azokat forditjuk, soha se tehetünk nagyot. Sőt, a forditó is nem próbálván mást, talán elhal minden erejével . . . Hanem ez, csak azoknak legyen mondva, a kik az önnön szeretettől meg nem vakitatva érezik azt, hogy tulajdon magok is irhatnak jelest; másoknak tanácsosabb forditani, mint unalmas eredeti Iró lenni. Ti, szerencsésb ajándéku ifjak, kiknek képzelődése merészen repül, de a lelkesedés órájában józan lélek igazgat benneteket, ti emelkedjetek fel." S ehhez hasonló stílusban folytatja a biztatást a munka megkezdésére.

Ez a rész emlékeztet leginkább Kármán tanulmányára, *A nemzet csinosodására*. Igaz, a tanulás befejezése után ott a falusi élet süllyesztőjében tűnik el az igényes, gondolkodó életforma, itt pedig hivatalba megyünk dolgozni, s mindannyian ott folytatjuk s úgy, ahogy eddig csinálták, de a kettő között épp az azonosság a lényeg, az önmagával szembeni igényesség és az újat akarás eltűnése; s Kármánra emlékeztet az eredetiségprogram és a merésre való kármáni-kanti felszólítás is. Bár Kármán elméleti alapvetése nem annyira kiterjedt, mint Döbrenteié, s ez az utóbbi kétségtelen erénye, lényegében hasonló a kettőjük álláspontja és célja, mint ahogy ezt Szauder helyesen hangsúlyozta. De ahogy Kármán eredetiségprogramját sem lehet romantikusnak minősíteni, legfeljebb a szó tágabb értelmében, ha az angolszász és francia irodalomtudományok mintájára a Sturm und Drangot is a romantika részének tekintjük (kétségtelen ugyanis, hogy a kármáni program egyes elemei Sturm und Drang jellegűnek minősíthetők), ugyanúgy azzal is vigyázni kell, hogy Döbrentei eredetiségprogramját minősíthetjük-e romantikusnak. Egész evolúciós programja kétségtelen emlékeztet a Herderére, s a zsenit sem magános zseninek, hanem a közösség szolgálatában tevékenykedő, annak objektív szellemét is kifejező valakinek tekintő elképzelése is herderi, s bár igaz, hogy mindennek megvannak a romantikus ekvivalensei is, csak éppen nem annyira a német irodalom romantikája első hullámaiban, tehát az ilyen típusú zsenielmélet, ahogy a kelet-közép-európai irodalmakban s jó késéssel egyes nyugati irodalmakban is kialakul a maga váteszi értelmezésű változatában, a német irodalom Sturm und Drang-periódusának szellemiségében gyökerezik, mint erre Sőtér István figyelmeztetett.[18] A Sturm und Drang pedig főleg az angoloknak köszönhet sokat: mind a Blair *Osszián*-bevezetőjében tető-

ződő primitivista elméleti hullámoknak, mind — s az angol hatásnak ez az oldala megkönnyíti, hogy a Sturm und Drang legnagyobb alakjai meghaladhassák forrongásuk időszakát, és klaszszikussá emelkedhessenek — Shaftesbury és az ő impulzusait feldolgozó angol esztétikai fejlődés befolyásának. Hisz Shaftesburynél megtalálható a panteista zsenikultusz is, amelynek jegyében a valóságnak mint szellemi lényegű, önmagát folyamatosan teremtő entitásnak olyan értelmezése uralkodik, mely e lényeget a hagyományos statikus világkép „natura naturatá"-jával (teremtett természetével) szemben „natura naturans"-ként (teremtő természetként) fogja fel, a zseninek pedig azt a „feladatot" adja, hogy akár az arisztotelészi mimézisz-elv követelményét is beteljesítve e szellemi teremtő lényeg törvényszerűségeit ragadja meg intuitíve, s ennek „utánzásával" teremtse meg a műalkotás második világát; s a platonizmusnak ez a változata megtalálható lesz a német idealizmus legjelentősebb esztétikai törekvéseiben is. De Shaftesburynél ez nem ellenkezik az ésszerű és poétikailag művelt, a neoarisztoteliánus poétikai rendszert ismerő és szemmel tartó művészi tevékenységgel, hisz a platonizmus szókratészi forrásaiban is döntő szerepe van a racionalizmusnak; mindez tehát nem valami preromantikus zsenikultusz, hanem a felvilágosodás egyik sajátos színezetű, mert platonista variációja. S ez is része lesz az ihletet és kalkulációt egyaránt megkövetelő német korai romantikának is, főleg Novalis *Fragmentjei*ben. Ezt fogalmazza meg Döbrentei igen pontosan az előbb idézett rész utolsó mondatában: „Ti, szerencsés ajándéku ifjak, kiknek képzelődése merészen repül, de a lelkesedés órájában józan lélek igazgat benneteket, ti emelkedjetek fel."

De a Shaftesbury-féle platonizmus egy másik eleme is megfogalmazódik a tanulmány folytatásában, s ezzel megint a herderi történeti ontológia harmóniaelméletéhez is kapcsolódik a szerző, egyúttal nagy távlatokat nyitva meg a magyar gondolkodásban (s csatlakozva egyúttal e filozófiai irányzat erdélyi előkészületeihez) mind Berzsenyi *Poetai Harmonistikája*, mind az ún. egyezményes iskola felé. Egyúttal pedig először fogalmazza meg, ha nem tévedünk, a Goethe és Moritz által az 1780-as évek végén kidolgozott organikus műszemléletet magyarul, igaz, csak nagyon elvontan: „Hogy a Poézisben, arra született Genietől lehet várni ollyan munkát, melly a nyelvnek méltóságot ad, Olvasókat gyüjt magának, kik dolgozásait meleg szivvel érezik, s lelkek, azokon való bámultokban megáll, felségesnek kiáltja, nagyon tapasztalt igazság. Csak ő, a kinek lelke, tanulásait, tapasztalásait, magában megforgatván, mikor a lelkesedésnek melegítésbe hozó lángja elélobban, azokat onnan egészen újjá szült formában állítja elé, fog

valósággal eredeti lenni. Megoldván neki benne lakó Istennéje a fantáziának arany gyeplőjit, megyen a nap szekerén, s felfogva lelkében a földit, és bájoló tündérségben képzelve a földin felül valót, a természetet s azon túl, az ideában lévő szebbet nemes formában szép egésszé egyezteti; egy harmóniás egésszé, mivel lelkében annak bizonyos sejditése, azután való törekedés vagyon, mint egy kis modellje azon harmóniának mellyet az egész világ systemájában találunk. Ezen harmóniának kitalálására való vágyódása vezeti minden legkisebbet észrevevő érzése által, hogy mi tartozik az ő tárgyához, mi nem; mi emeli azt, mi alacsonyítja, miket kell neki egyengetni, tisztára hozni, emelni, csinositani azon előhozásában, mellyet képzelődésének felhevülésében, ideájitól mélyen elfoglaltatva, reszketéssel irt. Ezen harmónia után való törekedésnek meg kell lenni minden más jól elrendelt gondolkozásu lélekben is, hogy munkáji épek, egybe függők, tiszták legyenek, s mennél inkább tökéletességre vitte azt magában, munkájinak annál nemesebb karaktere lészen."

Ezután még a zseni ismérveit sorolja fel („... lelke magától függő, azt teszi, a mit még senki előtte nem tett, s maga sem tudja magának megfejteni miképen, de ő ha valamelly különös belső felindulás által hévbe jő, teremt" — mondja róla). A zseni magának vág utat, magyarázni nem lehet, csak csodálni, lelke villámlik, bennünket elragad, hatalma alá hajt. Shakespeare *Szentiván-éji álmá*ból idéz szép sorokat a poétai zseniről, aki az égről a földre s onnét vissza villámlik, fantáziaképeiből formákat teremt, tollával „megvalóságositja" őket, s nevet és állandó lakhelyet ad a levegői semminek.

Végső soron igaza volt Szaudernek, hogy Döbrentei gondolatmeneteiben nem sok önállóság volt; de ki dicsekedhetett abban a korszakban nálunk eredeti elméleti gondolatokkal? Viszont az, hogy a kor Európájának legszínvonalasabb irodalomelméleti gondolatait tudta nemcsak megérteni, megtanulni, hanem egy nagyon jól végiggondolt, logikailag összefüggő egészben közvetíteni, már magában a legnagyobb érdem. S ha meggondoljuk, hogy e tanulmány közlésének évében Kazinczy megismétli Báróczi-tanulmányában fordításprogramjának azt az igazolását, amelyet az előző évben megjelent Dayka-biográfia is tartalmazott, akkor valószínűsíthetjük, hogy a Kisfaludy-féle eredetiséget nagyra becsülő Döbrenteinek is lehetett némi szerepe abban, amit Kazinczy is rövidesen tapasztal: saját ifjú hívei is az eredetiség táborába állnak, tőle is eredeti munkákat követelnek, sőt Szemere valósággal kikényszeríti belőle életírását.[19] S ha ezt nem is lehet kizárólag az ő számlájára írni, hisz ekkor már valósággal a levegőben volt, az is

érdem, hogy ezt jól érzékelte, s nagy hatásúan, egy induló folyóirat programcikkében fogalmazta meg. Súrlódásai Kölcseyvel levélváltásukban ismeretesek; hogy mégis, közvetlenül a csekei odujába való visszahúzódása előtt az utolsó fennmaradt levelét,[20] háromeves elhallgatása előtt, neki írja a *Himnusz* későbbi költője, s örök barátságáról biztosítja, az is azt bizonyítja, ez a kezdet s az *Erdélyi Muzéum* körüli folytatás nem tette őt méltatlanná a pillanatnyilag és a potenciálisan legkülönbek elismerésére sem.

A programtanulmány hátralevő része meghirdeti a drámai jutalomtételt, és a vállalkozni akaróknak hasznos dramaturgiai tanácsokat ad. Ezeket azonban majd a pályázatra befutott darabokat értékelő tanulmány dramaturgiai értekezésével együtt, összefüggően igyekszem bemutatni; most még az irodalomelméletileg általánosabb érvényű megállapításokat tartalmazó tanulmányait vizsgálom.

*

A joggal legtöbbet emlegetettek közé tartozik *A magyar litteraturát illető jegyzések* című, mely Szauder helyes megállapítása szerint a Kölcseyvel való levelezéséből nőtt ki, de hasznosíthatta benne Buczyval való levelezésének tanulságait is.[21] Első fejezete az ifjú írók természetét fejtegeti, s figyelmükbe ajánlja az ízlést, a kemény önkritikát stb. A II. fejezet elméletileg a legérdekesebb; elítéli a rossz verselőket, a kritikaírást szükségesnek tartja s a kazinczyánus elvekre leginkább emlékeztetően azt ajánlja az író figyelmébe, csak a hozzáértők ítéletére hallgasson, ne kapassa el magát a tudatlanok tapsától: „A hozzá értők itélete általadja a jó Irót a halhatatlanságnak, s mind uj uj becsülői lesznek, de a sokaság tömjénezése nem hat fel az érdem templomáig, alatt terül-el füstje s eloszlik. Az idő megfordúl, egy két Genie tónust ád, s ezeknek irásaikhoz mérettetve, amazoké, — elfelejtetnek."[22]

Ezután itt is, akár pedagógiai tanulmányaiban, az iskolai oktatás hiányosságait ostorozza: „Minek ottan a poezisre nem született ifjunak arra kénszeritése, s vele holmi nem költői materiának kidolgoztatása, mert ezzel csak azt a nevetséges ideát gerjesztjükfel benne, hogy az a vers, melly bizonyos számu szótagokból áll, s rimekben megyen-ki. Sokkal hasznosabb volna addig a deák klasszikus poétákkal bővebben megismertetni, azokban mindent a mi szép, nagy és jó kimutatni, s belé szoktatva az ifjut a poézis szépségeibe, józan észre-adások által figyelmetessé tenni, micsoda pontból kell egy poétát megitélni, s a poezisnek minden nemeit mint nézni . . . Mennyit nyernének jövendőben minden tudomány nemü Irójink, ha ifju korokban aestheticai vizsgálódásokra tanittat-

nának, mellyek tudása nélkül kelletlenek, íztelenek, nehéz fordulásuak. De, inkább is elkészitve lenne az Olvasók köre, a megjelenő munkáknak helyes megválasztására, uj s kedvesebb élet jönne a Munkák körül, való itélettételekbe, többen megfognák azt, hogy a nyelven szabad tenni helyes változtatásokat, s nem hallanók a Játékszinben, némelly természet ellen levő, nemtelen jeleneseknek még azok által is tapssal fogadását, kik iskolába jártanak."[23] S ezután következik az a rész, melyet már ismerünk a Kölcseynek írt leveléből, s melyet a neoklasszicista zsenielmélet, az irányított ihletű teremtés és az önkritikus korrekció együtteseként értelmeztünk.

A fejezet címe a *Poézis*. Ennek meghatározását így adja: „... mi a Poézis? Ez, a legmelegebb szivnek, legömledezőbb érzésnek nyelve, s mikor bölcseséget elegyit e közé, elébb elragadja az Olvasót, s az elérzékenyitett szivbe akkor oltja nemes lelke az okosságot."

Sem ebben a meghatározásban, sem az egész gondolatmenetben nincs sok újdonság; inkább józan, a magyar körülményekkel számot vevő javítási javaslat az irodalmi nevelésre és az előző fejezetben tárgyalt ifjú írók nevelésére is. A rossz versek elítélése, poézis és versificatio megkülönböztetése a korban — mint láttuk — állandóan visszatérő probléma, a rá annyira ható Kármán tanulmányában is megtalálható; de hogy ő újra ilyen nyomatékkal hívja fel rá a figyelmet, az hathatott Kölcseyre is, amikor ezzel a tétellel indította Berzsenyi-recenzióját. A keveseknek tetszés, a sokak tömjénezésének megvetése kazinczyánus, arisztokratikus irodalompolitikai elvnek is tűnhet. Pedig csak olvasásszociológiai ténymegállapítás eredménye — az olvasótábor rétegzettségéről, a többség ízlésnélküliségéről —, amelyet azonban nem tekint fatális, megváltoztathatatlan sorscsapásnak, hanem kiküszöbölhető okok következményének; az okok a kor iskolarendszerében találhatók s az irodalomoktatás helytelenül meghatározott céljában. A versificatorságra nevelés helyett a ma oly sokat hangoztatott esztétikai nevelés célul kitűzése segíthet a dolgon; s a hozzá vezető úton is józanul számol a magyar adottságokkal, amikor a német neohumanizmustól tanult antikvitásszemléletet a latin klasszikusok alapos vizsgálatával akarja elsajátíttatni, tudván, hogy egész oktatásügyünk és szellemi életünk deákossága miatt nálunk nincs esélye az általa is oly nagyra becsült görögség kultiválásának. Ennyiben is kazinczyánusnak tűnhet, hisz láttuk, hogy Kazinczy is a latin költészet anyagán sajátította el börtönévei alatt a neohumanista szemléletmódot. A pedánsság, az iskolás műveltség rozsdája ellen való tiltakozás tehát itt sem reked meg az elutasítás arisztokratikus,

egyben pesszimista gesztusánál, hanem az iskola reformjával akarja elérni a többség, a szélesebb olvasóközönség ízlésessé képzését; a költészetet csak a kevesek, a született tehetségek ügyének tartja, akiken szintén segíthet az új szellemű iskola, de akiket saját tehetségük úgyis hajt az önművelésre is; az új iskola célja elsősorban az értelmes és ízléses olvasók képzése, hogy a nagy költészethez megteremtődjék a megértő befogadók inspiráló tábora. S ez az új, modern műveltségű közönség meg fogja érteni a helyes elveken nyugvó nyelvújítás szükségességét is.

Költőeszményét és az alkotásfolyamat helyes módjára vonatkozó elképzeléseit már korábban részletesen elemeztük Kölcseynek írott levele kapcsán, most csak visszautalok rá. Ízlésnevelési célú a III., *Versirási nevetségek* című fejezete is, melynek két alpontjában egyrészt a leoninussal, másrészt az „alkalmatossági versek"-kel számol le. Ha nem idézne mindkettőhöz olaszokat is, az első ponthoz Gravinát, a másodikhoz Ariostót, bármelyik kazinczyánus értekezésének is elmehetne.

A következő fejezet a poézis nyelvéről szól, s részletesebben megtudjuk belőle, mit jelentett az a megállapítása, hogy a nyelven szabad tenni helyes változtatásokat. Szerinte a poézis idealizáló nyelve elhagyja „. . . a prózáét s vagy a gondolatért vagy mértékért, rímért szabadabban bánik azzal, illendő s határt túl nem hágó merészségek által bőviti s többféle gazdagságot ád neki . . . mikor egy Genie eléáll, az ő új világából hozván a soha nem hallott éneket, nem hallott, szokatlan s a nyelven tett uj fordulásokkal is szabad megjelennie. Ő feljebb emeli a nyelvet, mivel az istenit érző mejj, ahhoz méltó nyelven beszél. Lángolva elmerülvén, tündér képzeléseiben, engedelme lehet inkább szokatlannak kifejezni magát, mintsem a nagyobb sereg kedvkereséseért, benn lobogó magas érzéseit azért elmulni hagyná, mivel, a megszokott kaptához nem illenek azon szavak, mellyekkel lelkének életet adni ég. Az illyen énekes az, ki a nyelvnek, a maga lelke belélehellésével dicső méltóságot ád, kiragadja elfelejtetéséből, s azokat kik elébb megvetették, most felségessé tétele által megpiritja. Mert csak lélek, nemes érzés legyen az Iróban, a nyelv általa jelessé lészen. A Genie, azt a magának hang által való kifejezését érzi, mellyet a legelső nyelvkezdők érzettek. Az ő tulajdonságaiból kihozhatjuk, hogy legelsőbbszer mikor az ember magának nyelvet próbált, a leghatalmasb indulatoknak kellett hangban kioszlani, s az egész élőnyelv csak azoknak kirontásaiból támadott szavakból állott, nem lehet é mostan is, jussa némelly ujitásokhoz. Ki parancsolhatja-meg azt, hogy a mostani nyelvnél tovább menni nem szabad, midőn lelkünkben megvan az előmenetelre vágyás, meg az hogy uj ideákat teremtsen.

Mindazonáltal, emlékezzék arra, hogy már mostan a hasonlókból való következtetéshez vagyon kötve, s nem adhat szabadon uj nevet, hanem menjen-fel a nyelvnek eredetéig, lássa-meg millyen származásai, titkai vagynak, s azok szerint intézze ujitásait."[24]

Ebből a kerek kis értekezésből a következőket érdemes megjegyezni: 1) ő is, Kazinczy módjára, németesen, megadja a nagy íróknak a nyelvfejlesztés jogát, de nem az ízlésre, hanem a zsenire hivatkozva; 2) az ihletett teremtő lélekállapot követeli meg, önkifejezéséhez, a nyelvi „kaptafákon" való változtatást, az új nyelvteremtést; 3) mert a zsenik nyelvteremtéshez való jogát az egykori primitív nyelvteremtéshez hasonlítja, és azzal is igazolja. Nála jelentkezik tehát irodalmunkban először a hamanni-herderi nyelvmisztikus felfogással szorosan összefüggő nyelvkeletkezés-elmélet: az ősi nyelvteremtés hatalmas, mágikus belső lelki energiákat mozgat meg és juttat kifejezésre a hangok világában, s ez a mágikus nyelvesztétikai kezdet a zseni önkifejezésében megismétlődhet egy esztétikai Ausdruckstheorie, egy Sturm und Drang-típusú kifejezésesztétika jegyében. Viszont az új gondolat és szó azonosságát megsejtő, szenvedélyes érvelés azért a nyelvteremtés igényelt jogának a korlátait is kijelöli: az egykori nyelvteremtés folyamatában létrejött objektív nyelvi szellem, az egyes nyelvek szelleméhez alkalmazkodnia kell, újítania csak az analógia alapján és történeti nyelvtudattal, az eredeti nyelvteremtés fázisához visszatérve és annak titkait ellesve lehet, nem racionalista önkénnyel. S ez utóbbi pontokban és elemekben világossá válik, hogy Döbrentei nyelvújítási elképzelései hol térnek el radikálisan Kazinczyétól: a nyelv megújítását, az egyes konkrét nyelvújítási aktusokat nála csak a zseni ihlettevékenységében megszülető organikus műalkotásban megvalósuló gondolat—szó egység igazolhatja, s ez is csak az objektív nyelvi szellem történetileg bontakozó törvényszerűségeinek szemmel tartásával és követésével; nem a műtől független nyelvi stilisztika egyetemesnek tekintett humanista mediációs rendszerben megvalósult ideálja alapján, s nem a nemzeti nyelv törvényszerűségeit sértően.

*

A saját elvi tanulmányaiban kifejtett irodalompolitikai, esztétikai, irodalomelméleti és nyelvművelési nézetei mellett érdemes némi figyelmet fordítani a folyóirat azon közleményeire is, melyek nem saját munkák, hanem fordítások, de a bennük kifejeződő irodalom- és nyelvszemlélet is befolyásolhatta az orgánum olvasóinak irodalomfelfogását.

Mindenekelőtt az egyes irodalmak történetére vonatkozó összefoglaló ismertető tanulmányokat említeném. Az I. füzetben a római poézis történeteiről értekezett Pataki Mózes, a III.-ban Döbrentei a német próza történetéről, az V.-ben ugyancsak ő a francia nyelv és próza történetéről, a IX-.ben pedig a német dráma történetéről szóló értekezést közöl, amelyet gyanításom szerint Bölöni Farkas Sándorral fordíttatott. Messzemenő következtetést azért nem lehet levonni belőlük, mert olyan német tanulmányok fordításai, melyeknek szerzői ugyan tanultak valamit a Sturm und Drang irodalomszemléletének eredetiségigényéből, alapjában véve mégis a kései felvilágosodás populáris filozófiája esztétikai nézeteit képviselik, tehát semmiképpen sem romantikus szemléletűek. A római költészetről, Manso tollából fordított tanulmány talán a leginkább, bár a latin költészet virágkorát és klasszikus alakjait, Vergiliust és Horatiust ő is kiemeli a primitivista hullámok által képviselt megbélyegzés alól, és olyan utánzóknak mondja őket, akik a kedvező körülmények és tehetségük miatt az eredetiség szintjére emelkedhettek.

Az ismertető cikkek elején olvasható bőséges bibliográfiák csalókák: nem a fordító használta őket a tanulmány megírásához, hanem az eredeti tanulmányt író, aki többnyire szegényes, „professzori" szellemével még az esetleg nívósabb szakirodalomból is csak ilyesmit tudott „összehozni", bár a mi körülményeink között még ezeknek a tanulmányoknak is nagy ismeretterjesztő és civilizáló funkciója lehetett. A francia prózát ismertető Fenyő István helyes megjegyzése szerint a középrend pozitív szerepét hangsúlyozza — Home módján — a klasszikus nemzeti irodalom virágzásának kialakulásában.[25] A német prózáról szóló „modernségét" azon lehet lemérni, hogy Kant terminológiájának „iskolásságát" a populárfilozófia szemszögéből kb. ugyanolyan színvonalon bírálja,[26] mint nálunk Pápay Sámuel és Kazinczy.[27] A német drámáról szóló talán a legfrissebb szemléletű, s a hozzá fűzött szerkesztői megjegyzéseiben Döbrentei a nemzeti szellemű drámaírás megvalósulását sürgeti.

Jelentős vállalkozás Döbrenteitől Boileau *Ars poetica*jának prózai fordítása is a VII. füzetben, mert a híres műnek ez az első magyar „fordítása"; s nem érdektelenek a fordító bíráló megjegyzései sem. Nyelvművelési szempontból érdekes a IV. füzetben közölt Algarotti-fordítása.[28] Irodalomelméleti szempontból érdekes lehet az életírás teóriájáról írott tanulmánya[29] s benne kifejtett elméletének sok életrajzi tanulmányban való gyakorlati alkalmazása.[30] Végül utalunk a kritikáról írott tanulmányára, melynek problematikáját már tárgyaltuk Kazinczy kritikai nézeteinek ismertetésekor.

Megemlítendő, hogy irodalmi nézeteit saját eredeti s a folyóiratban közölt költeményeinek némelyikében is megfogalmazza. Legyen elég itt két rövid idézet ennek bizonyítására. Az első a folyóirat I. füzetéből, *A Muzsa s a vágyó ifju* című költemény[31] Fenyő Istvánnak, joggal, a Petőfiig vezető váteszköltői magatartást juttatja eszébe:

Az nagy, ki önmagától lépni tud,
És másra nem szorúl, ha tenni kell:
De érzi a Valót, Nagyot, s Nemest,
És a szerint intézi életét.
Lángoszlop ő s elől megyen,
Magának szent nevet szerezve, él . . .

Második idézetünk az V. füzet *Eredeti* című verséből[32] a géniusz ihletett alkotói tevékenységét írja le, kissé panteisztikus szellemkapcsolatból egységes művet teremtve:

Midőn az, a mi lelkemmel rokon
S csak sejtve véle egybe-fonva van
Az, a minek meg kell érintni hurját
Hogy hagyja terjedezni hangozását,
És istenkedve lengjen gondolatji köztt
Midőn az véle egybe-ütközik,
Egy vékonyan folyó láng fut keresztül
Testem szelidebb lágy idegjein;
Magát felejtve száll a föld fija
Tüzben folyó szemekkel akkor a neki
Megnyilt világba, s felfort érzetének
Hevében, fellobogva képzelése
Elől lebeg, s a merre ezek ragadják,
A Sokból a mit egybe-hoznak,
Azt lelke szép Egészé áltteremti . . .
Ha fellobbanva lelkem ömledez,
S a gondolat hasonló önmagához,
Tüzében, mint villám áltrepül,
S a képzelésnek játszó képi köztt
Örömlebegve kényre elmerülök,
Nevetve nézem a köz rettegést.
Ámbár hibázom, s mindenkor ne légyen
Az ész tökélletesre vágyta
Ugy, mint ohajtom én is, eltalálva,
Hibám, tulajdon szárnyaló erőmnek

A Legdicsőbb után vivása köztt
Merész vivása köztt esett hibája,
S nem csüggedő utánnazás,
Igy esni, igy eshetni még dicsőség . . .
A Müvitélő nem szünik kiáltni
Az ellen, a ki tul szökik sinorján,
De nem szünik szabad maradni a Genie . . .
Magam vagyok magamnak mestere;
S kaczagva nézlek hogy ha azt dicséred,
Hol nem lehellte lelkem vágyait-ki,
De szánlak a midőn gyalázod a helyet,
A mellyre én öröm-mosolygva nézek . . .
A mit te adtál mélyen általható
Lélekkel édes érzések hevében,
Néz arra a jövendő bámuló szeme,
Unokák tanitják rá gyermekjeket,
S a vándor égit ömledésü mejjel,
A Szép után, keresztül éjjeken epedve
Ohajtozás köztt megy volt lakhelyedre,
Mellynek sugára vissza ugy ütődik
Borongva lángoló szemében,
Mint egy előtte csüggő és az éjben
Őtet vezérlő fényes csillagé,
Ha arra vágyó könnyekkel tekint.
A mit te szép alakba alkotál
Mint a nap ugy ragyog, s tüze
Mindenkor uj magvat készit virágra . . .
Forditgató ! Te hold vagy és e
Naptól nyered világolásod.

Döbrentei „pindarizálása" nem teremt magasrendű költészetet, sőt úgy tűnik, a húszas évek bombasztikus epigonköltészete, amely a *Kritikai leveleit* író Berzsenyit annyira felháborította, míg Kazinczyt lelkes elismerésre bírta, jó részben őt követi;[33] ha azonban e sajátos, romantizáló gondolati költészet ars poeticai mondanivalóját összevetjük Kazinczynak azzal a Berzsenyi-episztolájával, melyet talán ars poeticainak szánt, de csak ars rhythmicai vagy ars metricai lett belőle, a kettő korszerűségének összemérése egyértelműen a Döbrenteié javára billenti a mérleg nyelvét.

*

Visszatérve műfajelméletileg legjelentősebb gondolataira, ezek a drámaelmélettel kapcsolatban hangzottak el. Solt Andor már alaposan méltatta őket,[34] s aránylag elfogulatlanul, pozitív elemeiket méltóan hangsúlyozva, csak néhány megjegyzése utal arra, hogy a kazinczyánus magyar irodalomtörténetírásnak azért még ő is kénytelen volt megtenni a kötelezőnek vélt koncessziókat.

Már az *Eredetiség és jutalomtétel* végén is behatóan foglalkozik a drámaelmélet kérdéseivel, mielőtt azonban rátérne, irodalmunk helyzetéről tesz olyan megállapításokat, melyek a legutóbbi évtizedekig megőrizték aktualitásukat, s melyek ugyanakkor őrzik Kármán tanulmányának a versek kultusza hasznosságával kapcsolatos kételyeit: „A poézisben való előmenetelünket nézve, mi, eddig az ugy nevezett lyraiban mutathatunk legtöbbet. A Drámát és Vitézi Költeményt, — mellyek a Poézis minden hatalmának, erejének mint egy égő pontjai, s ezek mellett a több nemek a poétai Genienek nagyobb, kisebb szikrázatjai, — még nem találjuk fel nálunk a magok fő méltóságában. Ollyan munkájink, mellyek lélekkel mulattatnák nálunk azokat, kik csinosb nevelést kaptak, s általok nyelvünk előttök feljebb való becsben maradna, nem igen vagynak. Nincsenek klasszikusi módon irva ollyanok, mellyekben a magyar a maga szokásait, Hazáját fellelné, s e miatt nincsenek a mi Olvasójink magoknak otthon, mindenütt külföldi tünik eleikbe, s egyik oka elidegenedéseknek ez, hozzá járulván az is, hogy minden Nemzet, kimivelődése kezdetén az idegenek bámulására elragadtatik, mint magok a Németek is szép idejek eljövetele előtt azt hitték, hogy csak az jó, a mi franczia. Ezen kell Irójinknak segiteni, nevezetesen Poétájinknak, s olly munkákat irni, mellyek kedvellést nyerhessenek."[35]

Az itt kirajzolódó műnemi hármasság is modern; látszólag kevésbé az, hogy benne a líra kevésbé jelentős, a dráma és az eposz viszont, ami a hagyományos neoarisztoteliánus műfajelmélet számára a műfaji hierarchia csúcsán állt, itt is oda kerül. Az igazság azonban az, hogy a mi nemzeti irodalomtudományunk romantikaszemlélete kissé eltúlozza a líra jelentőségét a romantikában. Kétségtelen, hogy a szubjektum és a vallomásfunkció előtérbe nyomulása a kifejezésesztétika jegyében kedvez a lirizálódásnak a rövidebb verses műfajokban, melyek korábban, a klasszicizmus és a felvilágosodás időszakában vagy a didaktikához tartoztak, vagy kevésbé voltak líraiak; de a romantika virágzó regényirodalma és a kelet-közép-európai irodalmakban virágzó hősi epikája, valamint az a nagy figyelem, melyet Schelling esztétikájától kezdve A. W. Schlegel előadásain keresztül Fr. Schlegel bécsi folyóirata tanulmányaiig a dráma kérdéseinek szenteltek, nem azt bizonyítja, hogy

e műfajok becsülete a romantikusok szemében csökkent volna. S a Fr. Schlegel-féle történelmitragédia-kultusz mint a múlt dicsőség felidézésével az erősen történelmi dominanciájú nemzeti identitástudat feltámasztásának programja e kelet-közép-európai kis népek irodalmára erősen hatott. Hogy nálunk ennek a nemzeti tudatnak a hordozói akkor, amikor az arisztokrácia jórészt elidegenedett, a parasztság pedig elnyomottsága miatt tömegeiben nem, legfeljebb csak kivételes egyedeiben emelkedhetett fel a nemzettudat szintjére, csupán a társadalmi középrétegek túlnyomó többségét adó s etnikailag is a leginkább magyar származású köznemesi, illetve középnemesi rétegek képviselői lehettek, az kétségtelen. Így patrióta színház tervét másra alapozni, mint erre a nemességre, irreális lett volna. De hogy Döbrentei számára e színház terve nem a társadalmi hierarchia konzerválását jelentette — mint ahogy pedagógiai tanulmányaiban is ellenségének bizonyult —, azt Solt Andor is helyesen vette észre. Döbrentei ugyanis, a pályatétel eredményét közlő nagy tanulmányában, a folyóirat X. füzetében, előbb ugyan a színház általános civilizáló hatásának hagyományosabb elméletével vezeti be az általa ideálisnak tartott színház funkciójának leírását közlő bekezdését, viszont a társadalmi falakat lebontó, nemzeti egységet teremtő funkciójának hangsúlyozásával folytatja gondolatmenetét: „Említést érdemel . . . hogy a játékszínek a társasági élet azon kellemeit, mellyek által a külső maga viselet magához vonzóbbá lesz, terjeszteni nagyon segítik, s az embereket egymás iránt több míveltséggel bánókká simítják, melly az élet valóbb becsének is több örömű ingert ád. Eltörlik a buta darabosságot és sok apróbb észreadások által, sokféle, különben elmaradottat kifejtenek, s így a csendesebb virtusok elfogadására való képességet is érlelik. A sokféle rangúak, vallásúak ugyan azon egy fedél alá gyülése közelebb húzta az embereket, kik épen ezen okoknál fogva, elébb mintegy külön fal által elválasztva voltak. Vala egy oktalan idő, mellyben a fő születésűek, alább való teremtésnek nézték a szegény sorsut, mellyben egyik vallású sajnállotta a másikat, hogy az Mennyországban nem részesülhet. A sokszori egybejövetel szeliditette az embereket s egymás iránt igazságosabb gondolkodást ébresztett, kölcsönös társalkodásokban tett tapasztalások, hogy nem csak egy felekezetnek vagynak nemes szívű emberei. S ha így mindenik megbecsűli a más vallású Jót, az emberiség által egybe-köttetve, nem inkább mozditathatik é elé közös iparkodással a Haza szerencsés állapotja?"[36]

Azt hiszem, ez legalább annyira előlegezi a reformkor érdekegyesítő politikáját, mint az ekörül megszületö *Stibor vajda*, Kisfaludy Károly humanista történelmi drámája.

Már a pályázat meghirdetésekor adott a jelölteknek dramaturgiai tanácsokat Döbrentei, részben Wieland *Abdériták* című művéből Democritus (azaz Démokritosz) fejtegetését, részben saját javaslatait; mindezeket abban a hosszúra nyúlt fejezetében, melynek *Észrevételek a szomorujáték teóriája körül* címet adta. Akárcsak az életírás teóriájában, itt is első lépésként követeli meg az életismeretet, a megfigyelőképességet és a judíciumot, s a fantáziát is az ítélő észnek veti alá. A mű felépítésében, a cselekmény bonyolításában egyértelműen az arisztotelészi dramaturgia jegyében fogalmazza meg tanácsait, a cselekménylánc hibátlan bonyolítását, a láncszemek tökéletes illését a karakterek hibátlan jellemzésével kell összefüggésbe hozni, és az önmagában szép tirádának vagy mozzanatnak nincs helye, ha nem az egész egységének szolgálatában áll. Az indulatok felkeltése a nézőben, a nagy bukása vagy a gonosz szükségszerű aláhullása által kiváltott megrázkódtatás egyúttal a jóra vezető tanulságot is tartalmazza. A hős nagy legyen, de maradjon embernek, viszont a kicsinyes betyártémák, a „Marczik" nem méltók a műfajhoz. Morálisan emelhet a színház is, nemcsak Plutarkhosz és Tacitus. A felvilágosodás morális színházának követelményei tehát ebben a teóriában is jelen vannak. Méghozzá sajátos színezettel: nem rajong a szerelmi tematikáért, s itt antikos tragédiaeszményét sajátos módon színezi evangélikus papos szerelmi erkölcskódexe. A túl egyszínű drámákat nem szereti; Metastasio neki édeskés hősöket léptet fel; Corneille és Shakespeare dramaturgiája sokféle hősével gazdagabb életet vonultat fel; Schiller hősi pátosza is egyszínűbb Goethe hőseinél. „Ne szőjje minden fő személyébe a Költő, önn maga individualitását, ne az ő tárgyai nyomják őtet, hanem csendesedve lebegjen ő azok felett s a Hősnek komoly és csak a nagy valóért vivó magas karakteréről kedvesen tudjon általpattanni a játszi-leány természetes kifakadásaira. Göthének, erkölcsiképpen csuf, művészi tekintetből édes teremtménye, Klári mellé; Egmont karakterét Schillertől kellett volna kapnunk, úgy el lett volna mustrának felállítólag érve, a mit itten értünk. Vagy a Schiller Egmontja nem enyelgett volna egy hajlékony Klárival, s nemesebb lett volna, mintsem azt más szegény szeretőtől elragadja?"[37] Ilyen „magasrendű" erkölcsi szempontok ugyancsak filiszterivé teszik drámaelméletét, amely azután eredeti módon keveredik a görögségkultusszal és Döbrentei „agglegény"-filozófiájával. Nála a görög dráma egyik nagy érdeme, hogy a szerelmi tematikát háttérbe szorította, s a tanulmány szerzője részletesen megindokolja ennek a szociológiai okait, a görög nő helyzetének kb. ugyanolyan leírásával, mint azt Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredetéről* írott tanulmányában találhat-

juk majd, s bár kelletlenül elismeri, hogy a keresztény századok a nő helyzetében pozitív változást hoztak, ennek következményeként a színpadon mindent eldöntő szerelmi nyavalygást viszont nagyon rossz szemmel nézi, a plutarkhoszi héroszok eszményén nevelt patrióta tragédiájának szemszögéből ítélve meg. Ha visszagondolunk az ugyancsak „agglegény"-filozófiájú Kölcsey elemzett, Szemere Györgyhöz írott levelére, nem csoda, hogy ennyi hasonló nézet mellett kölcsönös rokonszenvük oly sokáig fennállt.

A shakespeare-i dráma iránti lelkesedése egyik legfontosabb tanácsában is meglátszik, melyet már az *Eredetiség és jutalomtétel*ben is a vállalkozni akarók lelkére kötött; itt viszont részletesebben fejtegeti: „A legnagyobb művészséget, a legritkább költői talentumot mutatja az, midőn a Költő, általa felvett külömbféle karaktereiben mindenütt másképpen jelenik meg s mintegy varázslattal változtatja azokat. Ő benne akkor egy egész társaság mindenik tagja természetének tárháza van, egy egész kis világot tud magából teremteni. S minél inkább elrejtheti magát, egymástól mind egészen külömbözőkké tehetvén személyeit, annál inkább bámulandó. Csak vigyázzunk, akármelly gyülekezetben jelenlevők is, valamelly történet látásakor, mind külömbözőleg festik magokat vélekedéseik vagy indulatjaiknak akkori felserkenése által. Így kell festeni a Költőnek is az ő játékszini társaságát."[38] Az életbeli társaság jellegére utalás itt is a realisztikus vonást erősítené, mint a neoarisztotelészi dramaturgia érvrendszerében, s ehhez hasonlóak gondolatmenetének azok az elemei, melyek a valószerűségre utalnak.

A hármas egység vonatkozásában ugyan ismeri az újabb vitákat, tudja, hogy az arisztotelészi intelmek a görög színpad sajátosságaival függnek össze, s ezért elveti a hely, idő és cselekmény egységének dogmatikus megkövetelését, csak a cselemény egységét tartja szükségszerűnek Lessing nyomán, de a shakespeare-i drámákból azokat, melyek túl nagy időtávokat fognak egybe, vagyis a leginkább epikus jellegűeket, hibásaknak tartja. Viszont a vígjátékban még a többszálú cselekmény szálai között való csapongást is szerencsésnek tartja, mint ahogy a szerelmi tematika alacsonyabb változatait is oda utasítja, karikatúrának (pl. amikor a leány becsapja szüleit, hogy szerelmesével együtt lehessen). Legkevésbé kedveli, ha magasrendű, patrióta témát azért hígítanak fel szentimentális szerelmi szállal, hogy a nézőknek tessék (Kölcsey kifogásai Körner *Zrinyi*jének szerelmi szálai ellen vajon nem innen táplálkoznak?). A hősi szomorújátékba antik republikánus erényeket kíván, mert ezek más társadalmi rendben is a király s haza iránti áldozatosságra nevelnek. S ennek legjobb hordozója a történelmi téma, ezért javallja azt leginkább.

Érdekesen fejtegeti közönség és művész dialektikáját, a mai recepcióesztétika történetszemléletéhez hasonló eredményre jutva: „A szakadatlan gyakorlás, az itélet megérése, a több tapasztalások oszlatják-el az ifju kezdőnek hibás képzeteit, mellyekre eleinte a publikum között lévő izlési tónus nagy befolyással van. A kik egyedül annak vágyván tetszeni, nem mernek vagy nem is jut eszekbe a megszokottól eltávozni, már a nagy czél elérésével biztatják magokat, kivált midőn kevés talentumokat is elegen csudálni látják. De, a nagyobb erejü lélek, megveti publikumának kancsal itéletét, s mélyebben hatván az örök példányok müvészségébe, bátran emelkedik. Majd ennek becse a jövendőben fog nevekedni, melly miveltebb lévén megadja neki éltében való fogadtatásáért, kétszeresen az elsőséget. Amannak neve, ki csak a maga kora izlése számára irt akkor, a Literatura évkönyvében csak mint egy elszáradott név említetik. Ingadékony áldozójinak napjai már elmultak, s a nemesebb ízlés idejében Ő, nem kell. Mert csak az él, a jövendőben is, a ki abba előre által szállani tudott."[39]

Végül megemlítvén, hogy az egyes nemzetek milyen drámai versformákat használnak, számunkra az angolok és a németek mintájára a jambusokat tartja a legjobbnak, s például Kisfaludyt említi, nyilván Hunyadi-drámáját. Ezután tér rá a pályázat elég siralmas eredményének ismertetésére.

Kétségtelen, hogy Döbrentei tanulmánya vizsgált korunk legjelentősebb és sok vonatkozásban a következő évtizedek eszmélkedését előkészítő dramaturgiai értekezése.

II. BUCZY EMIL TANULMÁNYAI

Amikor az *Erdélyi Muzéum* megindult, a század elején néhány évig jogi tanulmányokat is folytatott piarista Buczy már kb. egy évtizede volt levelező kapcsolatban Kazinczyval, s mint ízléstanulmányának a magyar irodalommal foglalkozó paragrafusai bizonyítják, a folyóirat körének leginkább kazinczyánus tagja volt, aki — Döbrenteivel ellentétben — még a mester Kisfaludy-bírálatát, sőt Himfy-epigrammáját is helyeselte, vagy legalábbis Kisfaludy felháborodását indokolatlannak minősítette.[40] Összesen négy tanulmányt írt a folyóirat számára, de ezek közül csak három jelent meg itt, a negyedik, a líráról szóló az orgánum megszűnése miatt csak egy évtizeddel később, a *Felső Magyar-Országi Minervá*ban.[41] De a három tanulmány, az ízlésről, a görög zseniről és a tragédiáról szóló, az *Erdélyi Muzéum* két utolsó évfolyamát segí-

tette a mester erdélyi utazása után kazinczyánusabbá tenni, mint addig volt.[42]

Rendkívüli olvasottságú, nagy műveltségű tanárember volt, de ez az olvasottság tanulmányai tanúsága szerint nem mindenben volt a legkorszerűbb. Kétségtelen, hogy témáit nézve a folyóirat legigényesebb, kultúrtörténeti és filozófiai alapozottságú tanulmányait írta, de egészen sajátos „írásművészettel", így aztán nem csoda, hogy a magyar irodalomtörténeti utókor nem sokat tudott kezdeni vele; nálunk ugyanis szokás nagyra becsülni azt, aki olvashatatlanul bonyolultan ír, de az már kevésbé szokás, hogy meg is próbálják kihüvelyezni e „stílusból" a mondanivalóját. Buczy nem volt elsőrendűen németes műveltségű, s ennyiben — Döbrentei kivételével — eltért eddig tárgyalt jeles kortársaitól: inkább az olasz és angol irodalom foglalkoztatta az újkoriak közül; a németek vonatkozásában korszerűbb megjegyzése szinte csak a kanti és schellingi filozófiai rendszerek szélsőséges híveinek, illetve a velük vitatkozóknak az elítélésére, terminológiájuk szolgai átültetési kísérletére vonatkozik;[43] mégis úgy tűnik, mintha mesterei német filozófusok lettek volna e sajátos „stilisztikájában". Nem ír összefüggő tanulmányokat, nem fejteget folyamatosan, hanem római számokkal ellátott rövid passzusokban tárgyal egy-egy aspektust, mégpedig mindig bizonyos egységben látás, teljességigény jegyében: az adott tézissel kapcsolatban igyekszik minden vonatkozó tudását mozgósítani.

Így majdhogynem a korai német romantikusokra emlékeztető fragmentumokra bomlik szét minden tanulmánya, s szükségszerűen válik csapongóvá és állandóan ismétlődővé gondolatmenete. Ráadásul mondatai is annyira bonyolultak, hogy sokszor szinte értelmezhetetlenné válnak. Az, hogy úgyszólván minden mondatában az adott gondolatra vonatkozó lehetséges teljességet akarja kimeríteni, olyanná teszi tanulmányait, hogy némi karikírozással szinte úgy jellemezhetjük: annyira dialektikusan gondolkodik, hogy logikusan már nem is tud gondolkodni.

Az sem csoda ezek után, hogy az értelmezésében túlzottan el nem mélyült szakirodalom észre sem vette, hogy kultúrtörténeti alapkoncepciójában is történtek változások; legalábbis a római virágkor és Horatius viszonyát és jelentőségét illetően másképpen gondolkodik ízléstanulmányában és az egy évtizeddel később megjelent líratanulmányában. Így nem is biztos, hogy ez utóbbi valóban abban a formájában jelent meg, ahogy az *Erdélyi Muzéum*nak szánta: vagy egy évtized gondolkodásának fejlődése, változásai láthatók benne, vagy az, hogy a néhány éven belül született tanulmányaiban sem tudott ellentmondásmentes koncepciót kialakítani,

s így fejtegetései zavarossága mögött a nem ellentmondásmentes koncepció kiváltó okát is sejthetjük; mindenesetre úgy tűnik, rendkívül igényes témáival nem tudott egyenletes színvonalon megbirkózni: találhatunk írásaiban sok kiváló s máig meggondolkoztató ötletet és sok olyan laposságot, amit még a stílusművészet sem mentene.

Koncepciójának alapja egy sajátos elemekből összeálló grekománia, görögségimádat, ami nem különösebben új nálunk sem, amint láttuk, csak érvrendszere tűnik igényesebbnek a szokásosnál. Bár szerepe van benne a görög eredetiség tiszteletének is, nem a görögség homéroszi korszaka vagy pindaroszi korszaka ez imádat tárgya, hanem a mindenoldalúan kifejlődött klasszikus virágkor. Az egyes kulturális részterületek és művészeti ágak sorra vételével bizonyítja, hogy a görögök minden területen nagyot teremtettek, még ha nyomai nem is maradtak fenn, mint a zenében és a festészetben. S mindennek az az oka, hogy egységes nemzeti ízlés fejlődött ki a görög városállamokban, ha államteremtő művészetük (mondja a jogász-műveltséggel is rendelkező Buczy, aki a magyar alkotmánynak és jogrendszernek is nagy tisztelője) nem is vetekszik a rómaival. A négy nemzeti játék intézménye szellemileg összefogta és egységesítette a görögséget, s Athén virágkorában e városállam szellemiségét elfogadták ideáljuknak a többiek is. Vallás és nemzeti kultúra, illetve embereszmény nemzeti egysége, az a tény, hogy a görögség maga teremtette meg magának halhatatlanjai Olümposzát, s héroszait ide juttatta, így halhatatlanította, a „honnyos" közérzet és közízlés egységével táplálta a belészületett zseniket, zseni és „honnyos" (ha tetszik, hazafi) nem vált szét, hanem egymást támogatta, a nemzeti öntudatot és a nemzet külső biztonságát erősítő erényeket ápolta és dicsőítette a dráma és költészet stb. A görög zseni kifejtődését részletesen bemutató tanulmány így kulturális eszményét is tartalmazza, s az európai kultúrtörténet fejlődésének kétezer évét ezen az eszményen méri le.

Mármost ezt a görögségimádó nemzeti kultúraeszményt lehet minősíteni romantikusnak is, hisz szoktak beszélni az európai nemzeti irodalomtudományokban hellenizáló romantikáról vagy romantikus hellenizmusról is, mivel azonban a romantikát hagyományosabban s már az utókor által romantikusnak minősített első nemzedékek óta inkább a nem antikizáló európai irodalmi törekvésekkel szokták azonosítani, nem jogtalanul hasította ki egy szélesebb értelmű romantikafogalomból a maga területeként a romantikus hellenizmust az a tudományos irányzat, mely a „romantikába hajló" neoklasszicizmus jelenségeit tűzte vizsgálódása előterébe. De ha a vitathatatlanul romantikusnak minősülő Schlegel fivérek gö-

rögségkultuszát vizsgáljuk, nehezen lehetne megtagadni a romantikától a görögség imádatának lehetőségét (s itt nem a Fr. Schlegel-i *Über das Studium der griechischen Poesie* korszakáról van szó, amely még a nem romantikus Schlegel időszakában keletkezett, hanem a későbbi nagy előadások korszakából mindkét fivér részéről, vagy a franciák között oly nagy ellenszenvet kiváltó A. W. Schlegel-könyv, a *Comparaison des deux Phèdres* — 1807 — megjelenése időszakából, amelyben Euripidész *Phaedráját* magasan Racine-é fölébe emelte). Kérdés azonban, hogy a görögség utókorának értékelésében lehet-e Buczy álláspontját a romantikusokéval azonosítani?

A különbségek mindjárt Róma értékelésében is megmutatkoznak. Míg a német romantikusok, mint már említettük, a Lessing nemzedékéig visszavezethető franciaellenes szellemi szabadságharc jegyében a római kultúrát és újkori európai utóhatását általában másodlagosnak, az eredetiséget hiányoló utánzónak tekintették, addig Buczy az *Erdélyi Muzéum*ban elsőként megjelent ízléstanulmányában s ezután megjelent tanulmányaiban is kb. azt az álláspontot képviseli, hogy a klasszikus görög szellem lehanyatlásával (amelynek végét még megérte Arisztotelész, s ezért nem foglalkozott mással poétikájában, mint formai dolgokkal, mert a szellem még magától értetődő volt számára) a hellenisztikus kor mindazt, amit a nagy korszak teremtett, erudícióvá merevítette; teremtő s az eredetivel felérő, mert „honnyos" tónust teremtő, illetve abba beleszületőnagy alakjaival és klasszikus korszakával az Augustus kori Róma vette át tőle a stafétabotot; mint mondja: „El volt készülve Róma ezen nagyságra is ugy, hogy egy nehány nagyra termett fijai megjelenvén, csudálni tudta bennek az Oratóriát és Poézist; a Görögök miveit, s mindent a mi hatalmát dicsőíthette, annyira, hogy a fennebb elmék a két elsőnek nem sokára tökélletes honnyi tónust adhattak. Cicero, Sallustius, Livius, Virgyil, Horátz, a tökélletesben ugy látszanak utánnazni, hogy annak ideáljait, ámbár részenként is felette sokat kölcsönöztek, Rómaivá tették." Majd e virágkor elmúltával e magasrendű közízlés is veszni indult, s ennek következményeként: „. . . Már Quintilián szükségesnek vélte, veszni látván az izlést, Rómának, az előbbi fényes Rómának, Orátorit s Irójit megismertetni, majd csaknem olly igyekezettel, mint a Görögöket. A tónus, a csínosodott tónus, mellybe, Róma boldog századában a honnyos belé-született, s abban észrevehetetlenül Honyjával együtt gyarapodott, a könyvekbe szorúlt, s eruditióvá lett."[44]

Egy kis kitérőt tegyünk most Buczy terminológiája körül. Leggyakrabban használt szakszavai az ízlés és az ízlés tónusa, illetve

általában a tónus. Hogy mit ért rajtuk, s miben különböznek felfogása szerint, ő maga így határozza meg: „Kérdezhetné valaki, hogy a józan ízlés tónusa maga a józan ízlés-e? Valamint a nép előállításainak (praejudicium) nem különben, a legszentebb, legigazabb, és jóltévőbb princípiumoknak is vagynak józan ítélet nélkül való buzgóji. Egy principium, mellynek, tekintetet, feltalálója, vagy tekintetben levő követőji adnak, nem terjed ugyan mindenben a meggyőződésig, de legalább azt teszi, hogy a kik el nem érhették is, az auctoritástól (!) mintegy elfoglalva, félvén a közítélet kedvetlenségeitől, nem merik megtámadni. Hasonló ehhez az ízlés tónusa, mellynek principiumai a legmiveltebb Nemzet között is nagyobb részre a szokás által terjednek-ki. A tónus, melly a házi nevelés után kezdi a hazabelieket nevelni, ha tökélletesebb egy Nemzetnél, mint a másnál, annak honnyosit feljebb emeli, ha nem mindenkor principiumból is, de a szokás által mulhatatlanul. Mellyben ha valaki a születés szerencséje által béjön, annyira, a menynyire a tónus tökélletes, minden természeti tehetségeit mozgásba hozza, ha csak arra már a józanabb tónuson épűltt házi nevelés, s egyéb környűlállások kedvezése előkészitette. A Geniek egy miveletlen Nemzetben csak annyira hatnak, a mennyire a tónus elfogadhatja, míg egy mívelt tónus a kisebb elméket is gyakran valóságos fényre segiti. Az izlés tónusa nem maga az izlés, hanem azokat, a kik ennek principiumait szorgalmak által elérhetik, ahhoz közelebb teszi."[45]

Lényegében tehát az ízlés elveken, princípiumokon nyugszik, az ízlés tónusa viszont nem tudatos, hanem inkább a szokáson alapszik, s erről a szerencsésebben születettek házi neveltetése gondoskodik (a nyilvános nevelésről kb. Buczy is úgy gondolkodik, mint Döbrentei, vagyis a fás, pedáns tudomány és nem csiszolt-polírozott viselkedés továbbhagyományozóját látja benne). Lényeg azonban az, hogy a szerző ízléstanulmánya szerint a görögöknél mindkettő megvan klasszikus korszakukban, s hanyatlásuk után először Róma virágzó századjában nyílik meg a lehetőség a jó ízlés és tónusának kialakulására; Róma nagy klasszikusainak az volt a szerencséjük, hogy ebbe születhettek bele, s tevékenységükkel ezt erősíthették.

Úgy látszik azonban, líra-tanulmánya idejére némileg megváltozott az elképzelése Rómáról, mert Horatiusról írván megállapítja, hogy Róma Augustus idejében nem rendelkezett az egész nemzetre kiható tónussal, Augustus udvarának e törekvései csak kevéssé hatottak, s így kérdéses, hogy a nagy római lírikus „Rómáé-é? vagy az egész emberi nemé?" Szerinte: „Ő alig gondolhatván, hogy Hellási ideáljai Rómában valaha az individuális honnos

Virtust fellyebb tüzeljék, nem annyira választja a honni tónust, mint a közönségesen Emberit; — a honnan nagy karakterei inkább az emberi nemet mivelő Herósoké, mint az individuális Honnosé. — Az Augusztusz Udvara s az ezt arányzó köz-tónus, a Genie törekedéseit ha nem is képzeltette egészszen; az Eruditió tárgyának, — legalább a létele vesztett Rómának ezen törekedés honni tónusa nem volt . . . Az udvari tónus csak Augusztustól s barátjai gondolkozások modjából eredvén, az egész Nemzetre el nem hatott. — Horátziust csak kedvező geniusa vezette arra, hogy Hellást megismérje; — az Augusztus ideje csak annyiban hatott reája, a menynyire lelke bátor kiömlésének kedvezhetett. — A tüz és Eruditió eggy boldogabb inger szüleményei voltak, nem az időjé . . . Rómában a Lyrica Poésis fellengőbb neme Horátziussal született s vele holt-el."[46] Ha jól sejtem, ez azt jelentené, hogy Augustus korának udvari tónusa nem vált köztónussá, tehát Horatiusnak nem volt mibe beleszületnie, mint annak idején még ízléstanulmányában írta Buczy; sőt kora ellenére lett klasszikus, s ezért nem „honnos" (most már így írja, nem „honnyos"-nak), hanem egyetemes emberi költészetet írt. Ezt a továbbiakban ki is fejti, miután előzőleg Horatiust valamennyi görög lirikus fölé emeli: „Horátzius a nyelv correctiója és a limae laborral Hellásnak minden Lyrai maradványait fellyül mulja." S ezt azzal indokolja, hogy Pindarosz még nem a klasszikus görög korban írt, a kritika még nem kötötte meg fellengését, az oratória virágkora náluk csak ezután következett el, míg Rómában már virágzott a retorika, mikor Horatius elkezdett írni, s így tudatosan írhatott. „Horátzius, elhagyván a köz-érzést és a nép csudálkozását, tüzének szabadon engedett, — magának Pindarosi szárnyakat vett — s fellyűl lengett a Nép előitéletein, mellynek tapsai őtet a claszszicai dicsősségtől hátráltatták volna."[47]

Miután rámutattam gondolatrendszere belső ellentmondásosságára (s néhány idézettel illusztráltam, mily nehéz szövegeit értelmezni), megkísérlem az európai fejlődésről vallott nézeteit röviden összegezni, ahogy azok tanulmányaiból körülbelül kirajzolódnak. A mintaszerű görögséget szerinte Bizánc örökítette át az újkori Európára, mivel eleste után filológusai kirajzottak, elsősorban Itáliába, s így megalapozták a Mediciek és X. Leo első európai virágkorát. Sajnos, a középkorban meghonosodott latin a humanizmusban kiszorította a görögöt; ha ez maradt volna a győztes, az új nemzeti nyelvű irodalmaknak nem is kellett volna kifejlődniök, mert a görög gazdagsága és mindenoldalúsága nem korlátozta volna őket, míg a latin erudíció ilyen korlátokat szabott eléjük, s rákényszerítette őket saját nemzeti nyelvű irodalmuk kifejlesztésére.[48] Az olasz humanisták ciceroniánizmusa a való életet vagy a keresztény

egyházi dalokat is saját stílusideáljába kényszerítette bele, s így megtörte; számukra ugyanis csak Cicero szótára létezett, s az új jelenségek megfogalmazásáról inkább lemondtak, mintsem újítsanak a cicerói latinon stb. A görög tragédia klasszikai tónusa ezért a franciáknál születhetett újjá, akik a görögség ízlésének újjászülői; a régiek és újak vitájában a régiek győztek. Shakespeare művészetében a középkori hősénekek és balladák angol „honnyosság"-a is tovább él, de csak a zsenije tette naggyá, mert a görög ízlésideált — közönsége megfelelő tónusa híján — nem szülhette újjá. A francia kritika által meghatározottan a németeknél Goethe és Schiller a két nagyok, de a tónus Kotzebue-t imádja. Nálunk a nemzetiségek, a vallások és a rajtuk alapuló nevelési elvek sokasága miatt nem alakulhat ki tónus; csak irodalmi csoportosulások vannak, melyek a különböző európai irodalmakat veszik példájuknak, klasszikus a szemükben az, aki népszerű és sok példányban veszik a könyvét, a publikum elkényezteti, s csak csoportkritika létezvén, az elvi kritikát nem tűri. Tragédia-tanulmányában legalább megemlíti a nagy német kortársakat, 10 évvel később megjelent líra-tanulmányában az újkori lírából csak az olasz, az újlatin és az angol lírát tárgyalja, J.-B. Rousseau-nak csak a nevét említi, s a legutolsó olasz lírikusok, akiket név szerint említ: Testi, Chiabrera, Frugoni és Fantoni, az angoloknál pedig Dryden és Gray. Ezzel szemben ízlés-tanulmányában az itáliai humanistáknak olyan sorát kapjuk tőle (lábjegyzetben még életrajzi adataikat is megadva), hogy ma már legfeljebb a legkiválóbb reneszánszkutatók ismerik valamenynyiök nevét.

Azt hiszem, ez az egyoldalú antik és antikizáló műveltség, az erős olaszos és angolos tájékozódás és a franciáknak mint a görög ízlés újjászülőinek az elfogadása és nagyrabecsülése tragédiájukban (míg a német és részben a többi romantika nem látott bennük mást, mint a francia udvar etikettes tónusa által megrontott, meghamisított görögségutánzást) erősen megkérdőjelezi, ezt az irodalomszemléletet mennyiben lehet romantikusnak minősíteni. Azt hiszem, régebbi Buczy-tanulmányomnak ezzel kapcsolatos fenntartásait továbbra is aktuálisnak tekinthetem.[49] Nem vitás azonban, hogy átfogó kultúrtörténeti szempontjai s egy klasszikus nemzeti irodalom feltételeivel kapcsolatban kifejtett nézetei, ha nem is a már említett Goethe-tanulmány nyomán, nagyban hozzásegítették a magyar irodalmi viszonyok minden eddiginél átfogóbb, szociológiai tudatosságú felméréséhez, s ha aktuális állásfoglalásai kissé egyoldalúan kazinczyánusnak bizonyultak is, nem lehet megtagadni tőle, hogy egy modernebb s a nemzeti szempontokat is tekintetbe vevő neoklasszicista irodalomeszményre elég nyitott mű-

veltségű ember volt, akinek görögségimádata, bár nem kizárólag neohumanista alapról, jól illeszkedett Kazinczy szűkebb táborának görögös irodalomszemléletéhez.

JEGYZETEK

[1] Kaz.Lev. XXIII. 251.

[2] *Fenyő István:* Az Erdélyi Muzéum szerepe a reformkor eszmei előkészítésében. In: Magyarság és emberi egyetemesség. Bp. 1979. 9—10.

[3] *Gyalui Farkas:* A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán. Erdélyi Muzéum, 1931. 1—13.

[4] L. *Horváth János:* Jegyzetek Bánk bán sorsáról. In: Tanulmányok. Bp. 1956. 239—240; *Fenyő István:* Az irodalom respublikájáért. 265.

[5] *Jancsó Elemér:* Döbrentei Gábor élete és munkássága. Kolozsvár, 1944; *Uő:* Döbrentei Gábor és az Erdélyi Muzéum. In: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. 218—248; *Benkő Samu:* Haladás és megmaradás. Bp. 1979. 314—330; *Uő:* Erdélyi Muzéum 1814—1818. Vál., bev. és jegyz. —. Bukarest, 1979; *Rohonyi Zoltán:* A magyar romantika kezdetei. 153—178.

[6] *Szauder József:* A magyar romantika kezdeteiről. 25—31.

[7] I. m. L. a 2. jegyzetet. Bár figyelmet érdemel, hogy a legkitűnőbb irodalomtörténeti műveket is fenyegetheti a túlinterpretálás veszélye. *Fenyő* pl. tanulmánya 32—33. lapján a következőket írja: „De milyen legyen ez az eredeti magyar hang? Az *Erdélyi Muzéum* első kötete Vitkovics Mihály *Horvát István barátomhoz* című ódájának közlésével erre is válaszol (I. k. 43—45.). Szokatlan óda ez: a hősi hexameterekben az időszerű, sőt addig a költészet számára »földhözragadt«-nak tekintett hazai falusi valóság jelenik meg, a vidéki életmód, a gazdálkodó életforma hétköznapjai, méghozzá eszményként. Vitkovics szerint boldog, aki »Távul a városi zajtól / Lármátlan faluban lakozik. Kis háza, gyümölcsös / kertje, majorja vagyon, kenyerét megszerzi ekéje, / Zöld lúgossa borát« stb. Az óda fennkölt, legklasszikusabbnak tekintett műfajában a természetesség, a köznapiság, sőt a fesztelen prózaiság vonásai tűnnek fel, esztétikai tükreként annak, hogy a felvilágosodás népiességét az 1810-es évek közepén hogyan hatják át az újabb ideologikus, a hazai valóságból meríteni szándékozó és a szélesebb közönség nemzeti egységét munkáló elemek. A reformkori irodalmi népiesség e vers közlésével — mely ugyanakkor lényegében még sokat őriz a 18. századi feudális népiesség rekvizitumaiból is — elindul — évekkel Kultsár István sokat emlegetett népdalgyűjtő felhívása előtt! — nagy jövőjű, a nemzeti karakterisztikumot hol kereső, hol tükröző útján." Ezzel a nagyon hatásos és sok igazságelemet is tartalmazó gondolatmenettel kapcsolatban csak a következő néhány meggondolást lehet felhozni: Vitkovics volt olyan klasszikus műveltségű ember, hogy ódát ne írjon hexameterben; sőt tájékozódása ez esetben óklasszikaibb, mint Kazinczyé, aki legalább szabad jambusokban írta episztoláit, míg Vitkovics a horatiusi versformához is visszatért. Ez a vers ugyanis episztola, s abban viszont már nem meglepő a téma és a hangnem, mert — mint Kazinczy- és Szemere-fejezeteinkben bőségesen láthattuk — az episztola pedestris múzsája ezt nagyon jól elbírja, sőt, ez számára a természetes. Azonkívül a Fenyő által idézett versrészlet is figyelmeztethet arra, hogy Vitkovics milyen régi hagyománykörbe illeszkedik, amikor megidézi a horatiusi „Beatus ille qui procul negotiis" hangulatát, pontosabban félreértésből támadt sok évszázados toposzát. Horatius ugyanis a vidéki élet szépségeit itt

ironikusan „dicsérte", s hogy ezt az utókor hajlandó volt észre nem venni, annak az az oka, hogy az újkori városiasodással együtt járt a vidéki élet iránt feltámadt nosztalgia, s így az eredeti horatiusi intencióból „preromantikusan" félreértett és félre-„érzett" toposz lett. Ha pedig mind formájában, mind vezérmotívumában ily régi hagyományrendszerbe illeszkedik Vitkovics Horvát-episztolája, akkor nem csoda, hogy annyi minden emlékeztet benne a XVIII. századi feudális népiesség rekvizítumaira.

[8] *Szauder József:* A kassai „Érzelmek iskolája". In: A romantika útján. 90—114. Utóéletéről, Gr. Gyulai özvegyének, egykori egyik kassai szerelmének a lányához, Gyulai Lottihoz fűződő „szerelméről" pedig Szauder legszebb tanulmánya, a Veteris vestigia flammae szól: Az estve és Az álom. 347—432.

[9] Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz ... Bécs, 1790; Báróczi Sándor: A védelmeztetett magyar nyelv. Bécs, 1790.

[10] Szász Mózes tanulmányának címe: Az Egyiptomiak, Perzsák, Görögök, és Rómaiak Nevelése módja. Megjelent két részben, a folyóirat V. 146—176. és a VI. 3—30. lapjain. Döbrentei tanulmánya: Ezen nevelések módjaira tett némelly megjegyzések. Erd.Muz. VI. 30—50.

[11] Uo. 31—32.

[12] Uo. 35.

[13] Szilágyi Ferenc: A közönséges Oskolai nevelésnek, a Házival öszvehasonlitása. Erd.Muz. VI. 110—137. Döbrentei megjegyzései 137—143.

[14] Döbrentei Gábor: Eredetiség és jutalomtétel. Erd.Muz. I. 142—162.

[15] Döbrentei Gábor: A magyar literaturát illető jegyzések. Erd.Muz. III. 100.

[16] Pápay Sámuel: A magyar litteratura esmérete. Veszprém, 1808. 361.

[17] Kerekes Ábel: Cesinge János élete. Erd.Muz. V. 100—113.

[18] *Sőtér István:* A felvilágosodás és a romantika. In: Werthertől Szilveszterig. Bp. 1976. 41. sk.

[19] Bár kétségtelen, hogy Szemere már az Eredetiség és jutalomtétel megjelenése előtt is ajánlotta Kazinczynak életírás készítését, de az is tény, hogy Kazinczy csak e tanulmány megjelenése után évekkel, az 1816-os útját követőleg kezdett foglalkozni vele.

[20] Lasztócról, 1817. június 29-én írta e levelet. Kölcsey: i. m. III. 267.

[21] Buczyval is vitázott homályossága miatt s vele is ismertette e tanulmány problematikáját. *Jancsó Elemér* közölte Döbrenteinek Buczyhoz írt leveleit (ItK 1943. 47. sk.). A problémát érintem Buczyról írott tanulmányomban: *Csetri Lajos:* Adalékok Döbrentei Erdélyi Muzeumának irodalomszemléletéhez (Buczy Emil tanulmányairól). Acta Univ. Szegediensis, Acta Hist. Lit. IX (1969). 51—52.

[22] L. a 15. jegyzetet.

[23] Uo. 100—101.

[24] Uo. 111—112.

[25] „Lajos [ti. XIV. Lajos. — *Cs. L.*] idejében tehát az elébbi uralkodások intézetei a magok czéljokat elérték, s azok alatt, s most is előre járulván minden a minek kellett, a Nemzet Genieje kifejlődött. Nevezetesen az ugy nevezett társaságbeli középrend tudományosan elkészítetvén a sok jó Tanitó Intézetekben, az, a franczia nevet, sokféle ügyességeinek kimutatásával, fényesíthette. Mert, nem a középrend adta é mindenütt, a Hazának szembetűnőbb emelkedését? A szegénység el vagyon tiltva azon szerencsétől, hogy tanulhasson, a Gazdagabbak közűl igen ritkának van arra gondja, mert ők így vigasztalják magokat, a nélkül is elélnek. A középrendűnek inkább elege van a tanulhatás elésegitésére, de nincs annyija, a mennyi szorgalmatos igyekezet, lelki erejének hathatós kimutatása nélkűl, jó karban eltartsa.

Amott hamar elrestelkedik a legjobb talentum is, itt szerencsés, örökön mozgó surlódásban tartatik, s a rozsdás agyag (matéria) kifényesül. A Gazdagabbakat a módi, a nagy tón, a könnyebben élhetés arra viszi, hogy csak a kész után nyúljanak. Szerencsétlen ország a tudományok, művészségek elévitelére nézve, mellyben olly jól rendbe-hozott, alapos Tanító-Intézetek nintsenek, honnan a közép rend a mívelődés által megnemesítve nem kélki." Erd.Muz. V. 21—22.

[26] Uo. III. 67—68.

[27] Pápay Sámuel: i. m. 262. Kazinczyt már láttuk egy korábbi fejezetben.

[28] Az anyai nyelven írás szükséges voltának megbizonyítása. IV. 93—108.

[29] Észrevételek az életírás theoriájáról. III. 119—131.

[30] Az I. füzetben Barcsay Ábrahámról és Báró Alvinczy Józsefről, a VII.-ben Sterne-ről, a VIII.-ban Hell Maximiliánról, Kupeczky Jánosról, Mozartról és Pestalozziról, a X.-ben gr. Teleki Józsefről.

[31] Uo. I. 65.

[32] Uo. V. 73—76.

[33] Kazinczy a Felső Magyar-Országi Minerva 1826. 702—704. lapjain Igaz Sámuel Hébéjének 1826-os évfolyamáról ír bírálatot, s ott agyba-főbe dicséri Vásárhelyi Költő vágyása c. költeményét, mely annyira felbosszantja Berzsenyit, hogy II. kritikai levelét ennek a cáfolására fordítja. Berzsenyi Dániel Prózai Művei. Kiad. *Merényi Oszkár*. Kaposvár, 1941. 83—87.

[34] *Solt Andor:* Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772—1826). Bp. 1970. 110—113, 188—195.

[35] Uo. 111.

[36] Erd.Muz. X. 117.

[37] Uo. 126.

[38] Uo. 125.

[39] Uo. 127—128.

[40] Uo. VII. 111—112.

[41] Buczy Emil: A Lyrica Poësis okai s a Lyricusok. Felső Magyar-Országi Minerva. 1828. január. 1527—1541.

[42] Buczy Emil: Értekezés az elmének magasb kifejtődése körül, az izlés munkájiban. Erd.Muz. VII. 86—128; Uő: A Görög Genie kifejtődése okainak sajditása. Uo. VIII. 135—157; Uő: A Tragoedia Legfőbbje a Görögöknél s mostani állapotja. Uo. IX. 3—36.

[43] Uo. VII. 122—125.

[44] Uo. 89—90.

[45] Uo. 103—104.

[46] A Lyrica Poesis . . . 1537.

[47] Uo. 1538.

[48] Erd.Muz. IX. 25—26.

[49] Ezt azért tartom szükségesnek megjegyezni, mert Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei (i. m. 167. skk) c. írásában vitatta felfogásom jogosultságát.

BERZSENYI IRODALMI NÉZETEIRŐL

Tárgyalt időszakunk legjelentősebb költőjének pályáját hagyományosan három szakaszra szokás tagolni: az első 1808-ig tart, amikor kiadja kezéből „összövegeinek" kiadási célzattal összeállított kéziratcsomóját; a második 1808-tól 1817-ig, a Berzsenyi pályáját is megtörő Kölcsey-recenzió megjelenésének évéig tart, a harmadik pedig onnan haláláig. Kétségtelen, hogy a szokásos költői életpálya-periodizációs kísérleteknél kevésbé vitatható a Berzsenyi-szakirodalom ilyen eljárása, mert sorsfordító dátumokra támaszkodhat: 1808-as belépése az irodalmi életbe megszüntette addigi izoláltságát, s ez költészete műfajait és jellegét is átalakítja; az eddig domináló líra helyett a társas lét egyik hagyományos műfaja, a költői levél, az episztola lesz második periódusának domináns műfaja, jellege pedig az új műfaj igényeinek megfelelően eltolódik a didaktika, a gondolatiság irányába. Harmadik korszakában pedig — hosszabb válság és hallgatás után — kevesebb költészet, csak néhány igen jelentős vers, viszont igen jelentős irodalomelméleti és esztétikai jellegű tanulmányok, vitairatok, valamint kritikák és kritikai levelek sora keletkezik. Meggyőződésem szerint — s ezt remélhetőleg sikerült is bizonyítanom Berzsenyi irodalomszemléletéről írt tanulmányomban[1] — irodalomszemléletében e dátumok nem törik meg a folyamatosságot; viszont annyiban itt is fenntartható a hármas tagolás, hogy az irodalomszemléletére vonatkozó ismereteket más és más típusú forrásokból meríthetjük: első szakasza irodalmi nézeteiről csupán a Kazinczy által megőrzött „összövegek" tanúskodhatnak, második pályaszakaszáéról az akkor írt versein kívül már levelei is, míg a harmadik pályaszakaszból maradtak ránk — versein s néhány levelén kívül — azok a tanulmányai, melyek a leginkább kifejtetten fogalmazták meg irodalomfelfogását. S míg 1808 előttről ars poetica jellegű versei nem maradtak fenn, így csupán jórészt lírai jellegű verseiből lehetne némi merészséggel következtetni nézeteire, költeményei „immanens" poétikájából, addig

az 1817 utáni tanulmányokban ő maga adja kezünkbe a kulcsot e nézetek értelmezésére.

Nem túl fejlett irodalmi életünkben, ahol a Martinovics-mozgalom elfojtása után két évtizeden át irodalmi orgánum sem állt az írók rendelkezésére rendszeres publikálásra, s csak Döbrentei folyóirata tört utat a „folyamatosabb" irodalmi élet számára, íróink azért, ha máshogy nem, kiterjedt levelezésükön át, tudtak egymásról, számon tartották egymás írásait, s örömmel üdvözölték a publikált műveket (főleg a *Magyar Minerva* sorozat köteteit, a már elhunyt Ányos s a még élő Virág és Péteri Takács kötetét, de különösen a nagy sikert aratott *Himfy*t; viszont nem sokkal halála után már Csokonai életműve nagy része is megjelenhetett). Ehhez viszonyítva Berzsenyi még a saját korában is különc jelenség, hisz irodalmi tevékenységéről először 1802—3-ban vehet tudomást Kazinczy és köre, miután Kis János felhívja rá a figyelmüket; s újabb fél évtizedes hallgatás és csupán az íróasztalfiók számára való alkotás után akkor adja ki 1808-ban kéziratgyűjteményét a kezéből, amikor már valószínűleg legalább egy évtizede alkot; ő tehát egyik önmaga által is bevallott mesterének, Rájnisnak a rigorozitásával tartotta be a horatiusi maximát: „nonum prematur in annum."

Irodalomszemlélete „fejlődéséről" 1808 előttről aligha adhatunk számot. Egyrészt azért, mert kritikatörténeti sorozatunk kialakult hagyományaival ellenkezne, ha nem „explicit", hanem csupán „immanens" poétikát („werkimmanente Poetik") elemeznénk nagyobb szövegkorpuszokon; másrészt, ha az egyes művek elemzéséből, illetve értelmezéséből lehetne is többé-kevésbé megbízhatónak vélt következtetéseket levonni, azok fejlődési rendbe azért nem volnának állíthatók, mert az 1808 előtti Berzsenyi-versek kronológiája változatlanul cseppfolyós állapotban van, s egy újabb szempont (az irodalomszemlélet fejlődése) csak egy újabb, éppoly vitatható kronológiai hálót konstruálhatna. Így az első és költőileg a legjelentékenyebb Berzsenyi-szakasz irodalomszemléletének összefüggő tárgyalásáról kénytelenek vagyunk lemondani, és problematikáját is csak annyiban érinteni, amennyiben a további korszakok kifejtett poétikai nézeteinek értelmezéséhez szükségesnek látszik (hisz a nagy tanulmányok többsége is saját költészetét értelmezi, s ha szükséges, védi a kritikai megjegyzésekkel szemben).

*

Első jelentkezése, 1803 óta Kazinczy, Kis, Virág és még néhányan jelentős ódaköltői ígéretként tartották számon, és 1808-as kéziratcsomója csak megerősítette Kazinczyt ebbeli véleményében. (Mint kimutattam, ezt már a kéziratcsomó versanyagának műfaji arányai

is igazolják; a 77 vers közül 41-et, a versek 53,24 százalékát írta a három monódikus antik formában).[2] Különösen lelkes, ömledező, bár grammatikailag és ortográfiailag hibás magyarságát dicsérte Kazinczy már 1803-ban is, és arra bíztatta, hogy ne hagyja el az ódák útját.[3] Kis János emlékezései szerint a három elküldött vers egyike a „Romlásnak indult . . ." kezdetű, *A magyarokhoz I.* volt.[4] Váczy János nyomán tudni véljük azt is, hogy a másik kettő egyike a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című óda volt, a másika pedig *A reggel* című dal.[5] Berzsenyi tehát úgy választotta ki azokat a verseket, melyeket méltónak talált a vezető magyar íróknál való bemutatkozásra, hogy közülük kettő alkaioszi ódaformájú hazafias óda volt, a harmadik pedig a zsenikultusz öntudata jegyeit hordozó olyan dal, melyet szintén ódai röptűnek minősíthetünk. Soproni tanulmányai időszakáról tudjuk, hogy lelkesen járt — saját bevallása szerint — az iskola mellé, illetve táncolni, de azt is, hogy igen alaposan foglalkoztak Horatius ún. római ódáival *(Carm.* I. 1—6.), s Merényi nyomán valószínűsíthetően első verse,[6] az *A magyarokhoz I.* első változata, a *Kesergés* őrzi is magán a római akhoz írott Delicta maiorum kezdetű *Carm.* III. 6. óda hatásának nyomait. „Ódázására" természetesen hathattak már a német „horatiánus" óda példái, sőt a hatásuk alatt bontakozó magyar hősi óda is, főleg Baróti Szabó és Rájnis hazafias ódáiban, majd az 1799 után született verseknél minden bizonnyal Virág Benedek ódaköltészete is. Első verse és fennmaradt variánsai egyaránt azt mutatják, hogy költőjük lelkesen állt be abba a váteszköltői vonulatba, mely az orphikusok és Pindarosz nagy idealista költészetével indul, Horatius római ódáitól kap új lökést, és az újkor „pindarizálásában" és „horatiánus" ódáiban a XVIII. század közepétől már feldúsul a bibliai héber költészet profetikus hagyományainak belétorkolló erétől is. Ezt a hagyományrendszert legszerencsésebben az újkor neoplatonizmusa, illetve a művészete terén a platonista és sztoikus hagyományokat egyesítő plutarkhizmus hullámainak divatja közvetítette. E plutarkhizmusnak két ágáról szokás beszélni, a spártai és athéni ágáról; az előbbi az arisztokratikusabb ág, s inkább egy „katonai demokrácia" társadalom- és embereszményét hordozza, amelyben nagy hangsúlyt kapnak a katonai, hősi erények és a puritán, a luxust elvető egyenlősdi primitív szabadságeszménye; a másik az athéni műveltségkultusz hordozója, de nem a felvilágosodás szenzualistább áramlatainak hedonizmusával és luxusigényével, hanem a filozófiai idealizmus alapján. Az előbbinek lelkes képviselői Rousseau, a fiatal Schiller és a jakobinusok, az utóbbinak az angol platonizmus, a német neohumanizmus és a weimari klasszika német évtizedének legjobbjai, klasszikusok és korai romantikusok. Berzse-

nyinél mindkettőt megtaláljuk; a „Romlásnak indult . . .” világában a spártai harci erények nosztalgiája, visszaállításának reménye fonódik össze a sztoicizmus történelmi körforgáselméletéből táplálkozó, a leszálló ágában levő nemzet életérzését visszaadó pesszimizmusával, de egyben a birodalomteremtő harci erények megdicsőítésével és az azokat aláásó luxuskergetés és „erkölcstelenség” ostorozásával; a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*ban és más, valószínűleg korai ódáiban pedig a műveltség birodalomteremtő erejét dicsőíti. Bár mindez nyilvánvalóan összefügg a jozefinus birodalomteremtő idealista erényekhez fűződő korai, soproni neveltetésének időszakában gyökerező illúzióival, s természetesen fonódik össze a nyugatdunántúli evangélikus nemesség köreiben családi hagyományként tovább élő „labancos-aulikus” szellemű dinasztiahűséggel, semmiképp sem áll ellentétben a költő rendkívül erős magyarságtudatával és nemzeti érzésével; az ugyanis a kurucos magyar függetlenségi hagyományok lelkes híveinek mértékvesztése, hogy csak Habsburg-ellenes jó magyarságot tudnak feltételezni az előző évszázadok sorozatának magyar történelmében. Berzsenyi *Kesergésé*nek világában a kuruc mozgalmak helytelen lázadások, de azért ezek a pártütések sem, s a török veszedelem sem fenyegeti a magyarság létét, mert nem töri meg, sőt életben tartja a nemzetmegtartó harci erényeket; s ha leveleit és egyéb versei szövegeit is tekintetbe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy ezen ősi erények továbbélésének bizonyítékai számára a nemesség inszurrekciói, melyek az ország határát s az alkotmányosan bírt nemesi földeket védik, de azok a hadjáratok is, melyek Mária Terézia trónjának megmentéséért indultak. Csak az örökösödési háborúk utáni viszonylag hosszú békekorszak és az anyagi jólét fokozódásával a luxusigények megerősödése ásta alá e hagyományos nemzeti virtust. Berzsenyi számára a németes tájékozódású műveltségből magától értetődően fakadó szellemi-kulturális nacionalizmus és az *Aranybulla* óta fennálló alkotmányos nemesi „demokráciához”, annak intézményeihez fűződő államnacionalizmus egyaránt természetes, s nem tud közöttük egyértelműen választani: az ulmi csatavesztés után szétfoszlanak a Habsburg-felvilágosodás legragyogóbb korszakához fűződő illúziói, s költészetében felerősödnek a szellemi nacionalizmus felhangjai; de az Ulmot követően tervbe vett (bár később szükségtelennek bizonyult) inszurrekcióhoz újra olyan felrázó költeményt ír *(A felkölt nemességhez*, 1805), melyben az államnacionalizmus dominál, s a „Forr a világ . . .” kezdetű *A magyarokhoz II.*-ben is együtt találhatjuk a királyával szabad tanácskozásra összeülő államnemzet és a világzivatar veszélyei fölé magát a szabad nép erkölcsi erejével fölemelő kultúrnemzet eszményét.

Amikor a Berzeviczy tanairól Kazinczyval levélben eszmét cserélő Berzsenyi megfogalmazza a maga „törökös" társadalomeszményét, látszólag teljesen retrográd gondolatokat fejt ki barátjának. Egyik következő levelében ő maga is nagyon „bajuszosnak" minősíti őket, mivel tudja, hogy előzőleg, amikor Kazinczy helytelenítve ismertette vele Berzeviczy „kozmopolitának" minősített nézeteit, egyúttal a „bajuszos" magyarságtól is elhatárolta magát.

De mielőtt rátérnénk e „törökös" nézetek ismertetésére, nézzük meg, milyennek látta írójuk a magyarságot már két hónappal korábban, 1809. január 18-án Kazinczyhoz írott levelében: „Itt az a hir, hogy ismét diéta lesz, és az insurrectio modificáltatni fog. Az Isten szállaná meg hazánk atyjait, hogy a nagy heroizmust egy kevéssé modalizálnák. Ha a szegény magyar poéták borostyán helyett borjut kapnak, jaj lesz a nyomorult elégiának, egy szál haja sem marad. Flaccus és Alcaeus elvesztették a paizst, nem tudom, mi vitézebbek leszünk-e? Vas vármegyéből assessorokból és prókátorokból könnyen ki fog egy batalion állani, ezeket de jure deákul kellene exercirozni. Adja Isten, ha minden actákat fujtásoknak csinálnak is, csak hazánk védfalai legyenek. Nehéz itt a középutat eltalálni és az ugrást elkerülni. Igaz, hogy alkotmányunk talptámasza a nemesség, de már most a nemesnek ereje nem a kezében, hanem a zsebjében vagyon . . . A mái taktikában a szivnek is kevés befolyása vagyon. Egyedül az agy és láb végez. Fridrik csudáinak gyülevész szökevények és foglyok voltak eszközei."[7]

Nemcsak a győri futás után — előtte sem voltak tehát Berzsenyinek illúziói az inszurrekcióval, a nemesi hadviseléssel kapcsolatban, így nem csoda, hogy amikor a „Romlásnak indult . . ." végső formáját kialakította 1810 körül, eltávolította belőle mindazokat a mozzanatokat, amelyek Kazinczy ellenszenvét kivívták (különösen Gvadányi-hivatkozását), de az ősi harci erények nosztalgiája és az erkölcsi romlás miatt fenyegető hanyatlás látomása érintetlenül benne maradt. S ezzel egyúttal azt is belátta, hogy lelkesítő ódái a nemesség változása miatt elvesztették időszerűségüket, aktuális csak a kesergés maradt: „De édes Barátom, az én hazafiui énekeim nem egyebek, mint ifjui hevem ömleményei, melyeket én már most gyermekségem gyengeségei közé — ámbár nemes gyengeségei közé — számlálok — írja 1811. június 15-én Horvát Istvánnak, majd így folytatja: — Rómát, Athenát, Spártát álmodtam, a magyart nagynak képzeltem, mint kalpagja, s fényesnek, mint ruhája; nemzetiséget kerestem, hol tán már nemzet sincs, polgári virtusokat kivántam gerjeszteni, melyek nékünk szükségtelenek, s tán helyhezetünkkel egészen ellenkezők. Nékünk már most egyéb nem kell, csak fabrika, manufaktura, pénz, sőt

egyéb luxus is! Ezekről pedig én ódázni nem tudok, s következésképpen hallgatok."[8]

De nézzük meg pontosabban a Berzeviczy nézeteivel vitatkozó s egyben saját társadalomeszményét megfogalmazó Berzsenyi felfogását. A németes kozmopolitizmusról ezt írja e nevezetes, 1809. március 12-i levelében: „A világpolgári gondolkozás charactere a németnek, de látjuk a gyümölcsét, látjuk, hogy ez a temérdek nemzet mindenkor csak egy erőtlen és lelketlen nagy test volt, s már most pedig valóságos világpolgárrá változott. Ha a magyar ugy gondolkozott volna, mint Berzeviczy, régen eltörültetett volna a föld szinéről hire-neve." A törökökről pedig: „A török politika, mely a világ három részeit elboritotta diadalmaival, nem nevetséges, az ő mozdithatatlansága az erőnek bélyege, az ép test nem változó. Minden jelesebb népalkotók a régit szentté tették, az ujitást pedig kitiltották. Ahol a Laune uralkodik, ott az ujitás könnyü, de ahol a főhatalmat a kemény nép, ulemma, jancsárbasák megosztják, ott csaknem lehetetlen; hogy a török politika nem változó, jele, hogy nem a despota kényétől függ, és hogy a nép nem egészen szolga."[9] Berzsenyi tehát az eszményi Spártát vetíti bele a Török Birodalomba is, s a kemény nép, a nem szolga nép életeszményét valósítja meg saját és családja életvitelében is, a *Jámborság és középszer* című verse életfilozófiájával, a gyerekek természetes nevelésével, az ezer hold mellett is két szobában megférő és a kuporgatásig gazdálkodó, törökösen fel nem szabadított asszonnyal, az ő „Sabiná"-jával. Döbrentei tanúságtétele szerint az egyszerűen élő és szívélyes gazdát szeretik patriarchálisan kezelt emberei, ő azonban saját életeszményéből kiindulva nemcsak osztályostársain, a nemeseken nézi rossz szemmel a modern luxus nyomait, hanem a parasztokon is. S ha még ugyanennek az 1809-es évnek a végén a „bajuszát" nyírni óhajtó gazda-költő azt is fogja írni új barátjának, Kazinczynak, hogy: „. . . Nem lehet szentebb kötelessége egy bölcsnek, mint a nép boldogságának eszközlése . . .",[10] s ennek szolgálatába fogja állítani „felvilágosult" költészetét éppúgy, mint a mezei szorgalom akadályairól írott későbbi nagy tanulmányát, a réginek leomlása következtében új ház építésére kényszerülő s így négy szobája „luxusára" kárhoztatott költő még a harmincas évek fordulóján is, amikor pedig kölcsönös félreértéseik ellenére Széchenyi azzal „fenyegeti meg", hogy meglátogatja, így szabódik s nyilván nem alaptalanul: „Ne jöjjön Méltóságod Miklára! Nincs itt egyéb, mint görög szegénység, lirai rendetlenség, pipafüst s egy durva demokrata."[11]

Azt is tudjuk Szemere híres leveléből, hogy 1810 márciusában milyennek találták Kazinczy pesti hívei; bizony, rajta nem az isko-

lás pedantériát kifogásolták, hanem a vidékies provincializmust és modortalanságot, vagyis a csiszoltság hiányát. Azt hiszem, három évvel később sem véletlenül vette észre rajta Virág a pontyis sajátosságokat; mindenesetre a kövérségét a mente vastagságával magyarázó, mellbőségével dicsekvő és egykori erőfitogtató kalandjait (ha voltak) felemlegető Berzsenyi saját (kétségtelenül komolyan vett) életeszménye karikatúrájának tűnhetett városiasabb életszemléletű új pesti irodalmi barátai előtt. Hogy sajátos színezetű, „újdonsült" felvilágosodása mégsem olyan új, mint a szakirodalom véli, hadd bizonyítsuk az 1809 végén született *Kazinczy Ferenchez* című episztolájával.[12] Tudomány- és észkultusza s az, hogy a tudományok fejlődését előmozdító főurainkat, Széchényi Ferencet és Festeticset dicséri, a magyar nyelv és kultúra iránt közömböseket viszont élesen ostorozza, egyértelműen felvilágosulttá teszi gondolatmenetét; de mindez nincs ellentétben korai verseinek platonista ész- és tudománykultuszával sem. S hogy milyen ellentmondásmentesen tartozik ez össze spártaias virtuseszményével, azt hadd idézzük a költeményből:

Lelkedhez illő tárgy a nép erkölcse!
Az erkölcs-alkotó teremt népet,
Az erkölcs minden polgártestnek lelke,
E talpon áll létünk, alkotmányunk,
Ezen függ mind egyes, mind köz-szerencsénk;
Minden népek, kiket csak esmerünk
Most és a mult kor történeteiben,
Az erkölccsel nőttek s viszont fogytak.
A fényüzés és a bujálkodás
A nagy polgártestben lassu méreg;
De ily csekély népben, mint a magyar,
Nemcsak betegség az, hanem halál.
Más nép erős temérdekségében,
Ezt a fekvés, amazt kereskedés
Gazdaggá és hatalmassá teszi:
De nékünk részünk mindezekben nincs.
Valóban nem más, mint az ész s erkölcs:
Csak ugy állhat meg a mi kis testünk,
Ha az lélekkel s erővel teljes.
A régi jámbor erkölcset megúnták
Más népek is, szintugy mint a magyar,
De azt azok más jókkal pótolák:
Az ész s a kéz míveltségével,
Mely által ők a legfőbb polcra hágtak.

De mi, kizárván minden régi diszt:
A spártai lelket s népi bélyegünket,
Melyekkel eddig e marok nép állott,
Mit nyertünk? tán cravátot s gillétet,
S más ily bolondság hitvány bábjait,
Melyekkel rut kacaj tárgyai lettünk? . . .

Azt hiszem, ez a részlet is meggyőzhet bennünket, hogy Bessenyei figyelemreméltó igazsága: Pontyi és Parmenio, a vidéki elmaradottság és a mélyen látó és felszínnel be nem érő felvilágosult gondolkodás egyszerűség- és természetességkultusza nem is oly könnyen szétválasztható, itt is kísért. A gvadányis tiltakozás az új módi ellen és a történelem mélyebb tendenciáinak a megértése, de az általuk kiváltott és a régi értékeket megsemmisítő mellékhatásokkal szembeszegülő hősi gesztus, az egyszerű közösségi erkölcs visszaállításának és konzerváló megtartásának nosztalgikus vágya mind együtt van itt.

*

Lehetne folytatni a megfigyeléseket Berzsenyi társadalomeszményéről, illetve annak határozatlanságáról; arról, hogy csak a despotizmus bármilyen fajtájának elítélésében következetes, a despotákat, ha forradalmi népvezérek is, a bárd alá szánja *(Vandal bölcsesség)*, de a civilizálódás napóleoni vagy angol útja között már ingadozik stb. Mivel azonban tárgyunk Berzsenyi irodalomfelfogása, térjünk vissza szorosabban ennek a legfontosabb jellegzetességeire.

Kazinczyhoz írott első leveleiben immár költői prózában folytatja önjellemzését az a Berzsenyi, aki eddig csak költészetével mutatkozott be nagy barátjának, s akinek később is az volt a véleménye, hogy nem személyesen, hanem levélből ismerszik meg legjobban az ember. Ez ugyan óhatatlanul stilizált bemutatkozás az élő ember viselkedéséhez képest, de legalább ismét arról tanúskodik, hogy neki magának mi volt a véleménye a költészetről és saját költői szándékairól. Itt is *A reggel* című bemutatkozó versének magasan szárnyaló s az apróságokkal (pl. a helyesírással) nem törődő, csak az igazi poézist szerető emberével találkozunk, aki épp ezért már gyermekként nem a tananyaggal foglalkozott, hanem Horatiusszal és Gessnerrel (a Kazinczy fordította Gessnerrel), s aki új mesterétől is szigorú bírálatot kér, mert: „. . . inkább irom nevemet egy jó rend alá, mint száz üres foliantok homlokára; mutassa ki tehát Uraságod azon darabokat, melyeken ezen principiumnak bélyege nincs, hogy azokat irgalmatlanul tüznek adhassam."[13] A géniusz azonban nála nem észellenes erő, ha nem is szillogizmusok útján jut eredményeihez, hanem intuitíve, mégis a sztoikus „sensus communis", az angolos „common sense" képviselője, a józan ész

hordozója: „... engem némelyek különöskének neveznek ... De azt bizonyosan tudom, hogy azon agyvázaktól, melyektől engem Uraságod félteni látszik, már grammatista koromban tökéletesen szabad voltam, és soha a systemák hagymáza meg nem széditett, sem semmi előítélet fékje jászolra nem kötött. Ez nem dicsekedés, mert én ugy vélem, hogy ez minden közönséges józan észnek tulajdona, mely láthatárát és miveletkörét nem a sillogismusok hanglépcsőin, hanem egy belső elgondolásnak szempillantásain keresi, melyek legbizonyosabban nyitják ki az ép szem előtt mindazon titkokat, melyeket Aristotelestől fogva láttak vagy ezután láthatnak. Ha én itt a bizonyos álláspontot elmém első fellobbanásában el nem találtam volna, nehezen mártottam volna ajakimat Aganippe cseppjeibe; mert az igazság és a tudás ösztöne énbennem sem volt munkátlan."[14] Ha iskolás műveltsége nincs is, sőt talán épp emiatt, a géniusz és a józan ész nem kerülhet ellentétbe.

Kazinczytól javítási javaslatokat kér, sőt már első levele szerint is abban bízik, „... hogy azon mesterkezek, melyek közé kerültek, ki fogják pótolni az én mesterségtelen mivem fogyatkozásait".[15] Sőt, néhány levelében önmaga is küld javítási javaslatokat verseihez; 1809. november 25-i levelében írja: „Sok darabjaimmal ugy vesződöm, mint vak Béla azon várával, melyet a Ság tetején akart épiteni; amit nappal csinálok, éjjel leromlik."[16] Így írja újjá a Kazinczyhoz írott *Ajánlást* is. Viszont mestere episztoláiért valósággal rajong, a pindaroszi és a horatiusi művészet együttesét látja rajtuk, különösen Wesselényi-episztoláját dicséri: „... mert valóban ezen gyönyörü uj produktumod oly páratlan remek, melyen sem Schiller dagályait, sem Matthisson piperéit nem látom: hanem amelyben az óda felsége, a szelidebb poézis könnyüsége és gráciája a legkedvesebb harmóniával vagynak összepárositva, és egy igen szép s tökéletes egésszé olvasztva ..."[17] Ahhoz képest, hogy iskolai műveltség nélküli autodidaktának szereti magát láttatni, s ezzel az urbánus utókort és a népies rokonszenvet, mely benne is „őstehetséget" látott, egyaránt félrevezetni, nagyon alapos irodalmi tájékozottságról tesz tanúságot már első leveleiben is az a Berzsenyi, aki 1810-ben és 1820-ban egyaránt azzal „dicsekszik" Kazinczynak, hogy ő poétikát soem tanult, olvasott. Hogy Home korán megvolt neki, Kis Jánostól tudjuk; Nitsch magyarázatos Horatius-kiadásának tanulmányozását már ő ajánlja 1814 őszén Szentmiklóssy Alajosnak; de 1820-ban azt írja Kazinczynak, hogy Rájnison kívül sose olvasott poétikát; mindez elég érdekes önmitológiának, amire Németh László joggal hívta fel a figyelmet. Nála tehát a világirodalom nagyjainak figyelmes tanulmányozása, mint Kazinczy, Döbrentei és Kölcsey melegen ajánlották kortársaiknak, egyaránt megvolt; vers-

típusainak variabilitása, dalainak gessneri egyszerűsége s talán részben gellerti érzelmességkultusza, ódái egy részének matthissoni melankóliája és elmúlásvágya, más és nagyobb részüknek horatiusi heroikussága és észkultusza, a józan középszer és a múzsák kultuszának olyan változatai, melyekbe már a modern angolos „common sense" és a weimari klasszika szépségimádata is belejátszik, elegico-ódái és elégikus dalai, anakreontikái mind nagy minták követései, s végül az is e tudatos imitációs hajlam és életműképző igény jelenlétét igazolja, hogy összövegei végére latin mestere mintájára odabiggyeszti a maga „Exegi monumentum"-át, az *A magyar tudósokhoz* című ajánló versét, mint ahogy e vers horatiusi szándékát helyesen ismerte fel Merényi Oszkár. S ezt nem értette meg Kazinczy, amikor a verset szükségtelennek vélte, s elhagyását javasolta; Berzsenyi azonban nemcsak megtartotta, hanem a most már abban is Horatiust utánzó, hogy verseit három könyvre osztó s az egyes könyveken belül is nem a Kazinczy ajánlotta hangnemi egyneműségre, hanem a horatiusi variabilitás-elvre támaszkodó verssorrendje végére, a III. könyv végére helyezi el ezt az ajánló versét, új címével, a *Barátimhoz* címmel; ugyanarra a helyre tehát, ahova Horatius ajánló verse is került.

Ugyanez a Berzsenyi azonban fellázad amiatt, hogy a hozzá intézett s általa felségesnek tartott episztoláját Kazinczy újradolgozza. Úgy látja, hogy a nagy Kazinczyt „megjátszodta" a kis Schulmann, és elátkozza ezt a Schulmannt. Így ír: „Barátom! ezen remekeidben én Téged ugy néztelek, mint a pulyák korlátjait tapodó, saját ösvényén fellengő, szabad, büszke Pindárt. S valóban, ez a kevély felemelkedés, ez a nemes önérzés tette lelkedet alkalmassá ezen szépségek előhozására, melyekhez hasonlókat én még nem ismérek . . . S gondolod-é, hogy ily nagy órának szüleményét változtatni, szépiteni lehetne? . . . Kazinczy! Te engem a Te dicsőségednek részesévé koronáztál, — Te engem szeretsz! Én a Te lelkednek legelső, legtisztább s legszentebb ömleményét az én maradékaimnak elteszem, és a hazának bemutatom, ezen korcsos copiát pedig megkérlelhetetlenül elégetem."[18] Az ihletett órának ez a tisztelete és a nagy példákon művelt önkritika, a művészi elragadtatottság és a hideg fővel mérlegelő, pepecselő korrekció, ha létét csak a „Romlásnak indult . . ." megmaradt variánsaival tudjuk is igazolni 1808 előttről, az ilyen megjegyzésekből igazolhatóan valóban Berzsenyi alkotói módszere, így tehát azt a képletet, melyet Döbrentei levele írt le Kölcseynek, a nagy példákon művelt s általuk irányított ihlet állapotában teremtő, majd korrigáló költőiség képletét aligha lehetne jobb példán illusztrálni, mint a Berzsenyién.

*

Hogy önmaga is korrigált, azt láttuk; Kazinczy nagy levele nyomán pedig „külső" javaslatokat is volt módja bőven figyelembe venni.[19] Élt is velük, egész a művek kihagyásáig, úgy, hogy a Kazinczy által kihagyásra ítéltek közül, melyekre vonatkozólag Berzsenyi valamilyen oknál fogva elfogadta a mester és barátítéletét, többnek a szövegét csak a mester által megőzött kéziratból tudta restaurálni az utókor. De pesti útja utáni első levelében, immár Kazinczy javaslatainak ismeretében, azt is megjegyzi, dicsérve a mester megjegyzéseit és javaslatait: „Használni fogom azokat, valamint csak ízlésem és poézisom természete megengedi."[20] További leveleiből pedig kiderül, hogy egy-két dalt kivetett még, de a mester által elhagyásra javasoltakat csak részben vetette el, mert „. . . tudod azt, hogy nékem theóreám nincs".[21] Következő levelében: „. . . ne várd, hogy én, ki a poézis theóriáját sohasem tanultam, az én nagy theoreticus Barátomnak kedvét mindenben betölthessem, mert minden iparkodásom mellett is sokakat kéntelen valék meghagyni az eredeti nyerseségben."[22] E szerénykedés leplében azonban már értékeinek rejtett védelme működik. Ő kérte a „crisist", de nem fogadja el alapos vizsgálat nélkül, s ebben nemcsak saját, időközben megnőtt önbizalma jelentkezik, s nem csupán az ihletett óra tisztelete, saját egykori alkotó folyamatában létrejött értékeinek védelme, hanem elvi különbözőségek is, egyelőre elsősorban a nyelvi anyag megítélésében, ami látszólag mellékes volna, ő maga fogja később kéregkritikának nevezni, az adott pillanatban azonban, a nyelvújítási harcok kezdetének időszakában, döntő fontosságú csatatérnek bizonyul, s Kazinczy ebben a kérdésben nem is száll vitába vele, hanem megfellebbezhetetlen tekintélyelvi kijelentéssel fojtja el Berzsenyi kritikáját; ő azonban ezt is megkérdőjelezi, s igaza mellett a végsőkig ki fog tartani. Hosszú gondolkodás után először Szemerének jelzi 1811 januárjában: „A többek közt most egy hosszu levelet készitek K.-nak és néktek, mely egy hadizenés, egy grammaticusi hadizenés fog lenni. Gondold el hagymázomat! De nem tehetek róla! Ti a tiszai nyelvet kirekesztőleg emelitek. Ezt én részrehajlásnak és despotizmusnak nézem. De én nem a despotákat, hanem csak a despotizmust akarom ostromolni."[23]

Meg is születik ez a „hadizenés", mégpedig a Kazinczynak 1811. február 15-én elküldött levelében: „*Tiszaiság, dunaiság, provincializmus.* — Én ugy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat pedig a Tiszára függessze, és ne a nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se rekessze ki, mindeniktől tanuljon, és mindeniket ugy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait, egyéberánt igen egyoldalu lészen ismerete. Aki pedig

ezt nemcsak ismérni, hanem mivelni is akarja, az ezen elszórt tagokat még inkább felkeresse, összeszedje és elrendelje.

A magyar nyelv oly szűk, hogy csaknem minden iparkodásunkat annak bővítésére kell forditanunk."[24] A továbbiakban részletesen érvel a dunai nyelv értékei mellett, pergősségét úrinak, okosabbnak, gyökeresebben magyarnak, ősibb kultúráltságot és erősebb városiasságot kifejezőnek minősíti, a tiszai hangnyújtást tótosnak, hegyvidékinek, műveletlennek, kevésbé művelt népek nyelvhasználatával keveredettnek. Ez a későbbi osztálynyelvelméletek csíráit magában hordó felfogás, melyhez némileg hasonlít Kazinczy szociológiai alapú nyelvszemlélete is, csak ott erősebb a szerepe a retorikai aptum-tannak, ilyen reagálást vált ki a mesterből: „Dunaizmus, tiszaizmus. Ez legfontosabb cikkelye leveledneк. De megfejtésére kevés szó kell. — A maga dialektusát az országnak egyik része szintúgy jónak nézheti, mint a másik a magáét, ha e rész nem felette kicsiny s ha össze nem keveredett a soloecismusokkal. De az iró nyelve nem a dunai, nem a tiszai, hanem a magyar *Schriftsprache*. Nem szabad máson irni . . ."[25] Berzsenyi, pár hónappal később válaszolva, Kazinczy utolsó mondatára így felel: „Igen. De mi a Schriftsprache? — Kétségkivül nem egyéb, mint a grammatikai *igazságnak*, célos *okosságnak* és *izlésnek* serpenyőjében felolvasztott, elválasztott és desztillált magyar nyelv. Ennek hazája tehát a tanulószoba, provinciái pedig a Duna, Tisza, Erdély stb. Ezek közül akármelyikhez ragaszkodni, az igazság, okosság és ízlés világos parancsolatja nélkül — *provincializmus*."[26] A felső-tiszai nyelvjárásra alapozó nyelvi normateremtést tehát Berzsenyi éppúgy provincializmusnak tartja, mint Kazinczy a dunántúliak egység- és normateremtő igyekezetét a saját nyelvjárásuk jegyében. De míg a szemben álló táborok egyaránt a nyelvi norma megteremtésére törekednek, csak — mint láttuk, Kazinczy optikája szerint — az egyik az egység egységére, a másik a különbözés egységére, addig itt, ebben a rövid vitában, elfojtva, valóban következetesen jelentkezett az az álláspont, amely a normateremtést még korainak, nyelvünket túl szűknek érezte, s mivel minden belső forrásából gazdagítani akarta, ezért a végsőkig ellenezte az adelungi típusú, az egy nyelvjárásra támaszkodó nyelvi normateremtést. Ha következetesek akarunk lenni, miután korábban kijelöltük Kazinczy helyét a korabeli nyelvművelő nézetek mezőnyében, most ezt megtehetjük Berzsenyivel kapcsolatban is, s akkor kijelenthetjük: függetlenül attól, hogy mit tanulmányozott a külföldi, elsősorban a német nyelvművelés szakirodalmából, tudatosan bár vagy egészen ösztönösen, de ő képviselte egyedül teljes következetességgel és minden konzekvenciáját vállalva a német írói nyelvművelés, az írói

neológia normatágító törekvéseit.[27] A vele szembeforduló Kazinczynál tehát még világosabban kitűnnek programjának adelungi elemei, vele szemben még Kazinczy is „ortológus". A kor nyelvi harcainak, egység vagy különbözőség jelszavainak viszonylagossága épp e fellépés jegyében válik világossá, itt bizonyosodik be, hogy Kazinczynál a különbözőség jelszava csak az egységes „Schriftsprache"-n belüli differenciált nyelvhasználatot jelenti, lényegénél fogva tehát gyökeresen nem különbözik a másik tábor nyelvi eszményétől, amely csak viszonylagosan nagyobb súlyt helyezett az egységre, mint az egységen belüli differenciáltságra. A kor minden táborában normateremtésre törtek; ez tünt a kor feladatának, korszerűnek, s ezért Berzsenyi felszólalása visszhang nélkül maradt, szükségszerűen „kiülepedett" a korszellemből. Méginkább időszerűtlenné tette a polgárosodással egyre erősebbé váló politikai és kulturális centralizálódás, mely a franciás polgári fejlődés centralizáltságának normaként tekintésével hosszú ideig az egyedül üdvözítő útnak látszott. De hogy ez nem azonos a feudális széttagoltság kulturális elmaradottságának konzerválásával, hogy a bár nemesi értelemben „demokratikus", önkormányzati és organikusan kifejlődött helyi jogokat és értékeket őrző és a nemzet szellemének organikusan alakuló egységébe bekebelező álláspont, mivel a romantika államelmélete újra aktuálissá tette, sok vonatkozásban korszerűbbnek látszik, mint a hagyományokkal nem sokban számoló és racionálisan „gleichschaltolni" akaró álláspont, az kétségtelen. Ma már, néhány újabb történeti munka ismeretében[28] Berzsenyi álláspontjának aktuális igazságait nehéz volna kétségbe vonni; a központosítás és normateremtés diadalmas tendenciája azonban félresöpörte az ő tiltakozásait, hiába ismételte meg őket később is, Széchenyit is a „dunaiság" korifeusának akarván megnyerni.[29]

*

1811-es vitájuk azonban nem tartott sokáig, s utána Berzsenyi 1818-ig, első *Antirecenzió*jáig „ráhallgatott" az ellentétekre e kérdésben. Az ellenkezésnek csendesebb, de költőnél hatásosabb módját választotta: nyelvjárási szavainak és ejtéseinek csak kis töredékét adta fel versei kiadásában, s így a görög és latin mitológia és történet klasszicizáló hangulatot teremtő nevei (melyek Kazinczy beavatkozása következtében valóban csak szaporodtak) minden hangulati törés nélkül olvadnak össze a dunántúli „couleur locale"-t biztosító tájnyelv elemeivel. Ő maga azonban igyekezett távol tartani magát a korszak irodalmi és nyelvi frontjaitól. Ennek

viszont az lett a következménye, hogy mindkét oldalról megkapta a magáét: a *Mondolat* gúnya őt is sújtotta, mégpedig költészetének mind klasszicizáló, mind tájnyelvi jellegű elemeit, mind Virág és Kölcsey által is észlelt vélt dagályosságát, bombasztjait illetően (tehát a Mondolat valamilyen módon szintén ott van a Kölcsey-kritika előkészületei között), de a *Feleletben* is kap néhány csípést, főleg tájnyelvi fordulatai miatt. Ő eleinte válaszolni akart a *Mondolatra*, melynek igazságait figyelemre méltónak, tévedéseit s főképp a disztingválás hiányát viszont komoly szóval bírálandónak, s nem a *Felelet* módjára „visszakámpolandónak" tartotta; később lemondott erről, viszont Döbrenteihez címzett episztolájában elhatárolta magát az irodalmi és nyelvújítási szélsőségektől.

Modernizálódó és civilizálódó társadalomszemléletének szép bizonyítékai a korban született episztolái: a nagyvárosi életforma iránti nosztalgiát kifejező Vitkovics-episztola és a változó nőszemléletét ódai szépséggel és lendülettel kifejező Dukai Takách Judithoz írott költői levél. Ez utóbbiban rejtett ars poeticát is láthatunk, kevésbé rejtetten és költői tanácsok formájában viszont ugyanezt még határozottabban fejti ki poétria nőrokonának írott prózai levelében. Ebben a magasabb költőiség irányába fordulást ajánló levélben a korabeli magyar költői példáktól való elfordulást is sugallja ifjú barátnőjének, így írva róluk: „Kisfaludyt, Csokonait sohasem ajánlottam, s nem is ajánlom. Kisfaludy nagy poéta, kivált a *Kesergő Szerelmében* nagy szépségek vagynak, de az utóbbi munkáiban egészen leszállítá húrjait, s általjában az ő virágai közé szemetjeit is felszedte, s következésképpen őtőle csak az tanulhat bátran, aki a gyöngyöt a gaztól tökéletesen meg tudja különböztetni. Csokonai pedig, ámbár szép, eredeti gondolatjai vagynak, de az ízlésre nézve nagy Rontó Pál. Mindenek felett tehát arra kérem kedves Barátnémat, hogy a Himfy követését hagyja el, mert az a sok himfys dal és ének nem szülhet egyebet, mint szószaporitást és üres hangicsálást, mely a poétának legszenvedhetetlenebb hibája . . . A versben egy szükségtelen szónak sem szabad lenni, annyival inkább szükségtelen daloknak és énekeknek. Nem azon kell igyekezni a poétának, hogy a kicsiny és szük matériáról sokat irhasson, hanem hogy a legnagyobb s legmesszebb terjedő tárgyakat és gondolatokat minden lehetséges rövidséggel s tömöttséggel adja ki, mint a trombita az összeszoritott hangot; mert csak igy hat a szivre, és ez a poézis."[30] Ez az aktuális „irodalompolitikai" állásfoglalás azt mutatja, hogy Berzsenyi ízlése meglehetősen rokon volt a kor kazinczyánus rokon- és ellenszenveivel; Kisfaludynál ugyan inkább előlegezte az utókor véleményét azzal, hogy a *Kesergő Szerelmet* többre becsülte — Kazinczyval szemben — a *Boldog Szerelemnél*, de ha

Himfyt nagy költőnek is tartotta, üres szószaporítót is látott benne; egyszóval nem tartotta nagyobbra, mint Kazinczy, s így hiányzott belőle az a Kisfaludy iránti rajongás, amely ifjú barátait jellemezte Döbrenteitől a pestiekig és Kölcseyig. S Csokonairól sem vélekedett kedvezőbben, mint akár Kazinczy, akár Döbrentei. Az már külön megemlítendő szórakoztató jelenség, hogy míg Kölcsey Csokonairól és Berzsenyiről írott bírálatának hangnemével összehasonlítva a viszonylag legkevésbé éles hangnemű bírálatot, a leginkább megértő véleményt a költőnek jelentéktelenebb Kis Jánosról írta, addig Berzsenyi Takách Juditnak Kisfaludy vagy Csokonai helyet Péteri Takács József követését ajánlja, mert „... Nem repül ez ugyan magasan, de soha sem is száll porba, s az ő ártatlan s nemes érzése, az ő együgyü tiszta ízlése, kivált egy szépnembeli versszerzőnek, nagy diszére válnának."[31] Ha ehhez még hozzáveszünk egy-két további Berzsenyi-levélrészletet, pl. az 1816. november 10-én Takácsi Horváth Jánosnak írt levélből azt, melyben a verseit fordítani akaró németnek ezt üzeni rajta keresztül: „... csak a jobbakat forditsa. Mert sok gyermekkori darabjaim vannak, melyekkel a kényes németek előtt kevés becsületet szerez magának és nekem ...",[32] vagy a Bárány Boldizsárnak írott leveléből azt: „Jó verset irni nagy munkát, nagy erőlködést kiván. Aki egy ódán hétszámra dolgozni nem tud, az poéta sohasem lesz. Amely vers hamar készül, rövid életü az, mint a Varga Péter bocskora. *Nonum prematur in annum*, azt mondja Horác, ha jó akar lenni a vers, mert aki *stans pede in uno* önti a verseket, az nevetségessé teszi magát az okos előtt. Uram Ecsém munkáiból igen szép tudomány és szerencsés talentom látszik, csak a törlést ne restelje ..."[33] — akkor világossá válik, hogy ami az irodalmi ízlést és tudatot illeti, Kazinczy és Berzsenyi meghasonlásában, illetve Kölcsey és Berzsenyi szembekerülésében olyan emberek útjának szétválására kerül sor, akiknek sok vonatkozásban fölöttébb rokon nézetei vannak. Míg tehát az elfojtott dunaiság—tiszaiság vitában egy teljes következetességű írói neologizmus ütközött meg Kazinczy neológiájának adelungi oldalával, s így a lasztóci leveleit író és a neologizmussal elvileg szembeforduló Kölcsey számára nem véletlenül lesz Berzsenyi költészete a túlzó neologizmus egyik eklatáns példája („Ki nem látja, hogy a Helmeczi Menyegzői jámbusaiban az újítás dühe a Don Quijote ridiculjeig hágott fel, s nem valami hasonló oka lehet-e némelykor, a Berzsenyiben oly gyakor előforduló rotomontadoknak?"[34]), az irodalmi ízlés és készültség terén viszont nagyon sok elemében rokon, modern vagy kevésbé modern klasszicista tájékozottságú közös front emberei lettek kölcsönös félreértések kölcsönös áldozatai.

*

S ezzel elérkeztünk ahhoz a témához, amelynek a viszonylag részletesebb tárgyalása még mindenképpen indokolt, mert első lépcsője még a nyelvújítási harcok évtizedében született meg, s így kötetünk témájának időhatárai közé tartozik. Berzsenyi vitájáról van szó Kölcsey recenziójával, melynek első változata az 1818-ra datálható *I. Antirecenzió*. Ez nem jelenti azt, hogy néhány kitekintő megjegyzést Berzsenyi későbbi elméleti műveire a továbbiakban ne engedhetnénk meg magunknak, ezt azonban az eddigi igénnyel nem tehetjük meg, különben a Berzsenyi-szövegek értelmezéséhez az 1830-as évek közepéig kellene a kor irodalmi életét és gondolkodását felvázolni, ez pedig mindenképpen meghaladná jelen témánk illetékességi határait.

De az *I. Antirecenzió* érvelésének részletekbe menő vizsgálata sem szükséges. Ez ugyanis óhatatlanul ismétlésekbe vezetne, részben Kölcsey alaposan tárgyalt recenziójának részleteit kellene újra és újra felidézni, másrészt Szemere Berzsenyi-apológiájának a kétségtelen párhuzamosságai Berzsenyi antirecenziójával ugyancsak szükségtelenné teszik azt, hogy a már ott tárgyalt problémákat itt újra pertraktáljuk. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy e párhuzamosságok okát abban látnók, amiben Szauder és Merényi végletes hipotézisei, ti. hogy valamelyik hatott volna a másik gondolatmenetére; úgy érzem azonban, hogy miután ugyanazon gondolatmeneten kétszer végigmentünk, a harmadikat elkerülhetjük, s helyette Berzsenyinek az *I. Antirecenzió*ban megnyilatkozó irodalmi nézeteiről rövid összefüggő képet adhatunk. A részletesebb vizsgálatot úgyis elvégeztük nemrég már említett tanulmányainkban, így a részletek iránt érdeklődőknek azokat ajánlhatjuk figyelmébe.

De az ökonómiát a vita folyamatára is kiterjesztjük. Berzsenyi ugyanis három lépcsőben vitázott recenzensével; az első, 1818-ban elküldött és személyeskedő vonatkozásai miatt minden értéke ellenére a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősége által közölhetetlennek minősített antirecenziót, melyet 1820-ban már ő is szégyellt és vissza akart vonni, két ütemben dolgozta tovább, előbb a ma *II. Antirecenzió*nak nevezhető változattal, majd az 1825-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben meg is jelent *Észrevételek Kölcsey Recensiójára* című tanulmánnyal. Mi időkorhatárunk miatt elsősorban az *I. Antirecenzió* lényegesebb tételeire koncentrálunk, de ahol szükséges, röviden utalunk a későbbi változatokban végbement jelentősebb tézismódosulásokra, különösen az *Észrevételek* vonatkozásában.

Berzsenyi első szava mindig az ideális kritikát illeti, mely szerinte nem személysértő, nem gyalázkodó, vagyis a műről nem viszi vissza a vizsgálat szempontjait a művészre, az alkotóra. Egy mű-

központúbb szemlélet régimódibbnak, klasszicistább típusúnak látszhat egy olyan időszakban, amikor az esztétika fő figyelme az alkotó zsenire összpontosul; az újabb nemzetközi szakirodalom azonban nem jogtalanul utal arra, hogy a korai romantika esztétikai tudatában is jelen van egy organikus burokban, tehát biológiai terminológiával jelentkező, a műre koncentráló tendencia.[35] Más vonatkozásban azonban Berzsenyi is beleesik az általa vitatott módszer csapdájába, amikor Kölcsey kritikájának jellegét részben jellemhibájára, részben testi hibájára vezeti vissza.

Valószínűleg Kazinczy válaszlevelei is hozzájárultak ahhoz, hogy Berzsenyi elsősorban a német esztétákat túl sokat tanulmányozó, szerinte rosszul kivonatoló Kölcseyt vizsgálja gyanakvással. Így, miután a poéta és versificator egymásrautaltságának megállapításával könnyedén „elintézi" recenzense első tézisét, első jelentősebb elméleti megállapításait Kölcsey második tézisével, a szubjektív és objektív költőiség tipológiájával kapcsolatban fejti ki. Itt is a műre koncentrálás elve érvényesül, amikor ezt írja: „... a poézis nemeinek classificatiója nem a különbféle költői érzések charakteristikájából, s annál inkább nem a poétai tárgyakbul, hanem egyedül az előadás módjaibul formáltatik. Cselekedetet és érzést zenghet mind a subjectiv, mind az objectiv poéta; de nem az a kérdés, mit zeng, mit és mint érez a poéta; hanem, mint zeng s milyen szinekbe öltözteti tárgyait; mert egyedül a kinyomás poézise charakterizálja a költőt."[36] Majd, mivel Kölcsey tipológiáját, amely inkább közel áll Blair és Herder Homérosz—Osszián tipológiai ellentétpárjához, mint Schilleréhez, tévesen schillerinek véli, így folytatja vele polémiáját: „Ha szabad nekem is e részben valamit hinnem, azt hiszem, hogy lehet ugyan a poézis nemeit naiv és szentimentális classisokra osztani; de a jobb poéták vagy fölváltva munkálkodnak ezen classisokban, vagy pedig azokbul egyet olvasztanak, s ez a két véglet között a középut, hol minden tökéletes lenni szokott; mert a két véglet mindenütt és mindenben hiba." Azt hiszem, nem nehéz a két variációban saját költészete különböző típusainak igazolását keresni; a második típusra vonatkozó fejtegetése viszont azt mutatja, hogy Schiller művét mégsem értette meg teljesen, ti. a német gondolkodónak és költőnek szintén e kettő egységének a megteremtése volt a tulajdonképpeni eszménye. De hogy Berzsenyi e két véglet kibékítését is a középúton látja megvalósíthatónak, egyúttal legsajátabb esztétikai alaptételének megfogalmazását jelenti már itt, részben az „aurea mediocritas" jegyében; ezt a tézist mint egész esztétikájának alapját fogja részletesen fejtegetni később a *Poetai Harmonistiká*ban.

Következő kifogása Kölcsey harmadik elméleti bevezető tézisét érinti, mellyel a mérsékelt megszebbítés megkövetelésének értelmében egyet tudna érteni, de kifogásolja azt, hogy ezt Kölcsey azonosítja — modern lessingi-kanti-schilleri alapon, amennyiben az egyetért az arisztotelészi poétika egyik alaptételével, hogy a művészet tárgya az ember — az idealizálással. Ezt olyan kirohanással köti össze, mely a világirodalom legnagyobb klasszikusainak remekműveiben található, általa naturalistának minősített, pedig csak az ábrázolt kor szokásait bemutató jeleneteket ítéli el élesen; s ez azért figyelemre méltó, mert világosan bizonyítja, mily kevés az ítélő Berzsenyi érzéke a historizmus beleélő és megértő hermeneutikája iránt. Ilyen elméleti kiindulásból jut el látszólag az ellentétébe, amikor az ilyen művészi hibákat is vakon imádó, „az idegeneket vakon bálványozó s nemzetünket csufoló recenzens mételyétül őrizni" akarja a magyar ifjúságot, „... Mert az idegenek vak imádása a nemzeti geniust elfojtja, s az eredetiséget gátolja ... egyéberánt is, valamint különbözők a nemzeti geniusok, különbözők az idők s helyhezetek: különbözőknek kell lenni a poézisoknak is; s következésképpen azokat egy principiumra csigázni nem lehet. Mikor Schiller a régieket vakon követte, kártyaházat csinált, melyet az időnek lelke elsepert; s a tragoediának korunkhoz szabott erkölcsi systemáját az ő nagy neve és elméje le nem ronthatta; azaz, hogy a dolgot a recensens szép honi szavaival röviden kimeritsem, *a görögök felé* visszaröpdesni igen jó; de egészen visszaröpelni: nem ér semmit." Berzsenyi itt filozófiai magaslatokon bírálja Schiller kísérletét, hogy *A messzinai menyasszonnyal* visszaállítsa a görög sorstragédiát; de ezzel csak a modern klasszicizmus lessingi-goethei szellemében jár el, amely nem a görögség formai, hanem lényegi követését ajánlotta, vagyis azt, hogy az ő mintájukra emelkedjen fel a költő vagy író saját kora nembeliségének szintjére. A nemzeti sajátosságokra való hivatkozás már romantikusabb, de inkább herderi jellegű. Ezt sokkal korszerűbb terminológiával fogja fejtegetni az *Észrevételek*ben, stílusvirágai védelmében: „Igy kell a romantikának egész stiljáról itélnünk, mert valamint változtak az ideák, aszerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek; sőt igy kell azoknak változniok minden eredeti költőnél, mert minden uj világszemlélettel uj ideáknak, uj szellemnek s uj nyelvnek harmóniája születik, s ahol ez nem születik, ott eredeti sincs. Ugyanezért a költői nyelvet nem a hellenikáéhoz, annyival inkább pedig nem a magunkéhoz méregetve kell megitélnünk, hanem leginkább az uj s individuális szellem természete szerint." Ez a megfogalmazás egyértelműen korszerű, úgy is mondhatnám, hogy romantikus tudatosságra vallana, ha a terminológia annyira nem egyezne épp

azoknak a német elméletíróknak a szaknyelvével, akiknek a német romantika mozgalmához annyira ambivalens volt a viszonya, hogy a német szakirodalom hagyományosan külön kategóriát létesít tárgyalásukra, a klasszika és a romantika közöttinek (Zwischen Klassik und Romantik) minősítve őket, mint elsősorban a Herderen kívül Berzsenyi eszmélkedésére talán leginkább ható Jean Paul szokásos tárgyalása igazolja. Az ő esztétikájában és a hozzá meglehetősen rokon gondolkozású Bouterwek esztétikájában mutatta ki e szövegrészek forrását Merényi Oszkár Berzsenyi prózai művei 1941-es kritikai kiadásának jegyzetapparátusában és joggal.[37] S hogy e „romantikus" tudatot tükröző megfogalmazás ellenére magának Berzsenyinek sem kevésbé kétértelmű az aktuális viszonya a romantikához, azt azzal bizonyítja, hogy a *II. Antirecenzió*ból majdnem változatlanul átemelt részhez, amelyben az általa túlzóan romantikusnak látott és elítélt Kölcsey-verssel, *A jegyváltó*val számol le, hozzákapcsol egy olyan gondolatmenetet, amelyben érvényesülnek elméletének klasszicista fékei, amelyek azután szintén a *Poetai Harmonistika* hellenizáló eszményében fognak teljes részletességgel kifejtődni: „Másodszor pedig ellenkezik ezen érzeménynek [ti. a szerelemnek. Megj. tőlem. — *Cs. L.*] szertelen felcsigázása a dolgok természetével azért is, mivel ellenkezik a poézisnak legfőbb céljával — az emberiség javával — mely, természet szerint, valamint minden emberi tudományoknak, ugy a poézisnak is legfőbb célja; mert lehet ugyan a szerelemnek görög stilját lelkiebb kulturánk szerint lelkiebbé tenni; de a görögöktől messze távozni mindenütt veszély, s ennyire távozni annyi, mint a poézist s annak legszebb, leggazdagabb tárgyát elcsufitani s megmérgesiteni, nem pedig megszebbiteni; s annyi, mint az emberiségnek és poézisnek legfőbb charakterét, a *józanságot* megrészegiteni. De mit használhat akkor minden filozófiánk, ha azt másfelől poéziánkkal *practice* lerontjuk? A poézisnek a filozófiával nem ellenkezni, hanem a legfőbb grádusban egyezni kell, elannyira, hogy amit a filozófia csak diktál, csak mondogat, azt a poézisnak practice kimutatni és gyakorolni kell. Emeltségbe hozza a poézis érzelmeinket, de nem azért, hogy azokat ragadozásra szoktassa, hanem egyedül azért, hogy azokat a legnagyobb emeltségben is harmóniás játékra, vagy a legsebesebb lángokban is szelídségre tanítsa, azaz: a legfőbb poézis nem lehet egyéb, mint eleven testbe öltözött s leggyakorlatibb filozófia."

E hosszú tiráda minden mozzanata külön figyelmet érdemelne, kezdve attól, amit már másutt bizonyítottam, hogy Berzsenyi fejtegetése mögül egyértelműen sejlik elő ugyanaz a minta, mint Kölcsey Csokonai-recenziója mögül: Schiller Bürger-bírálata. Ahogy Schiller Bürger magánéletének tragikus ellentmondásait

vélte fölfedezni költészete kiegyensúlyozatlanságaiban, ugyanez Kölcsey magyarázata Csokonai költészetének egyenetlenségeire; Berzsenyi pedig Kölcsey alkalmi versébe, melyet barátjának, Szemerének eljegyzésére írt szereplírai jellegű költői kihívásnak, az érzékiség felszabadításának romantikus típusú bűnét látja bele.

Megtalálható ezenkívül itt a nyomatékos óvás attól, hogy a görögségtől túl messze távozzunk, akár még a szerelem dolgában is, amely pedig a kor felfogása szerint jellegzetesen „romantikus", azaz antikvitás utáni érzelem és költői téma. Tehát az előbb idézett „romantikus" és historicista tudatosság után ugyanennek a megfékezése, a túlzásba vivése elleni tiltakozás. S mindez olyan maximákkal összekapcsolva, melyek a leibnizi és herderi ontológia harmonisztikai felfogására, a kanti-schilleri játékelméletre stb. utalhatnak, s a poézis és filozófia végső elválaszthatatlansága tanát vallják — a szakirodalom közfelfogása szerint „időszerűtlenül" —, ebben is inkább Herderre és Jean Paulra emlékeztetve, akik az esztétikum szférájának autonómiájáról szóló kanti tanítást vitatták.

A későbbi *Poetai Harmonisitikáb*an végső fogalmazását elnyerő harmóniatan és a szélsőségektől tartózkodó középlet-elmélet csíráit tehát a Kölcsey recenziójával vitatkozó Berzsenyi antirecenzióiban is megtaláljuk már. Nem véletlen, hogy hosszú idézetünk végén — mintegy végső ellenérvként — Kölcseyvel azokat a kategóriákat fordítja szembe, amelyeket az használt recenziójában az ő költészete kedvező jellemzésére: a legnagyobb emeltségben is harmóniás játék, a legsebesebb lángokban is szelídség. De a középletnek ebből az életfilozófiájából természetszerűen nő ki Berzsenyi nemzetkarakterisztikája is, nemcsak közvetett jellemzés formájában — mint ahogy azt helyesen látta meg Fenyő István a Berzsenyiről írott Kölcsey-jellemzésben —, hanem oly módon, hogy abban a legnyíltabban nyer megfogalmazást a későbbi népnemzeti iskola nemzeti jellemeszménye (úgy természetesen, hogy itt még nem fosztotta le magáról teljesen az antik „aurea mediocritas" etikai eszményének tojáshéját): „A magyar a lágy olasz és a nehéz német között középen áll: férfiasabb az olasznál, tüzesebb a németnél, s így temperaturája oly szerencsés, hogy az semmi emberi tökéletesség híjával nem lehet. A munkás és mélyen ható német geniust a mély tudományokban el nem érheti, de a poézisban fölmúlhatja s föl fogja mulni, mert az önként foly a magyar tüzes lélekbül, valamint amaz a munkás németébül. Ami pedig az olasz poézis lágy finomságát illeti, óhajtsuk, hogy az oly távul legyen a magyar poézistül, valamint az olasz puhaság a férfias magyar erkölcstül!" S ezért Kölcseynek a nemzeti irodalmunk értékeit lebecsülő s elmaradottságát a költőietlen nemzeti karakternek betudó álláspontját vitatva

költészetünk hiányosságait mostoha történelmünkkel magyarázza; az elmaradottság tényét nem vitatja, de azt vallja, hogy ezt még akkor sem illik a nemzet szemére vetni, ha igaz volna, mert: „... A nemzetiség minden igazságoknál szentebb, melyet megsérteni vagy gyermeki értetlenség, vagy alacsony hiuság. Számtalan igazságok vagynak, melyeket a használni s nem hivalkodni akaró iró takarni, nem fitogtatni szokott. A recensensnek minden szava oly etikai fogyatkozást mutat, hogy őnála esztétikát képzelni nem lehet, mert ez a kettő vagy egy, vagy testvér." (A végső érv itt is etika és esztétika azonosságára, az esztétikum autonómiájának elvetésére utal.)

Emlékezzünk vissza Szemere *Tudosítás*ának nagy tirádájára a nemzetsértő irodalomszemléletű Kölcsey ellen, és akkor világos, hogy ha más felhangokkal is, de Berzsenyi ellenérvei is rokonok azzal valamiképpen; s bár a fogalmazás egyes elemei jobban emlékeztetnek a feudális becsületkódexre, mint Szemeréé, ha annál kétségbevonhattuk rendi nacionalista jellegét, talán itt is ki lehet tenni az ennek láttató értelmezésekkel szemben egy óvatosságra intő kérdőjelet.

Az *I. Antirecenzió* foglalkozik a zseni és a szabály, illetve általában a teória viszonyával is: „A genie a mester, a theorea csak tanitvány ... A theorea szabja a regulákat, de ezen reguláknak számtalan kifogásait egyedül az ízlés formálja, s ez az ízlés: a genie, kit csak a hasonló genie érthet." Ez a tézis a kanti módon megfékezett zsenikultusz német klasszikus és kora romantikus értelmezéseire emlékeztet a zseni és az ízlés viszonyát illetően, viszont a regulákat tisztelő hagyományos klasszicizmusnak a Kölcsey recenziójában mutatkozó elemeit olyan büszke lenézéssel kezeli, amilyet Döbrentei jósolt meg a recenzeálással foglalkozó csekei barátjának.

Láttuk, hogy Kölcsey miként bírálta Berzsenyi egyes, általa bombasztikusnak vagy üresnek minősített kifejezéseit, s mint tiltakozott ez ellen az eljárás ellen már Szemere is, észrevéve, hogy Kölcsey gyakran a szövegösszefüggésből kiragadva ítélte meg Berzsenyi kifejezéseit. A megbírált költő már első antirecenziójában olyan ellenérveket sorakoztat fel, melyekben a műegységben való látás és gondolkodás jelei mutatkoznak meg, pl. „... a szimmetria tesz mindent, de nem a betük szimmetriájárul bölcselkedem ám én, hanem az egésznek belső szimmetriájárul. Mert az esztétikának ez a legfőbb tárgya, s nem az expressióknak ravasz elcsufitása, mely nem esztétika, hanem csárdai etika ... Más a beszéd, más az expressio! Lehet tanulságos beszéd rossz expressiókkal s a tudományt és tanuságot okos ember nem az expressiókban keresi, hanem az egész beszédben." Az *Észrevételek*ben az erre vonatkozó érvelés színvonala is továbbfejlődött: „A poétai kitétel mennél poétaibb, annál

kényesebb, s annál könnyebb azt elcsufitani. A poétai műv nem egyéb, mint szobor, s a poétai kitételek nem egyebek, mint a szobornak különféle részei, melyeknek hibáit vagy tökélleteit nem annyira magokban, annál inkább nem forgácsaikban, hanem leginkább csak az egésznek harmóniájában kell keresni. Mi lenne a *Jupiter Olympius* orrából, ha azt magában, avagy a recensens szerint megcsonkitva s egészen megforditva, valami kalmuk orr helyébe illegetnénk?" A szövegösszefüggésben, a műegységben való gondolkodás jogos követelménye a saját premisszáival ellentétbe kerülő Kölcseyt joggal éri; ő volt az ugyanis, aki recenziója elején annyira lebecsülte a versificatiót, míg recenziója folytatásában, tulajdonképpeni bíráló részében egy egész sor ilyen, a versificatio szabályait érintő külső formai kifogással él. Megállapítható viszont, hogy Berzsenyi, aki Kölcsey elméleti tézisének túlzását joggal kifogásolta, külső formai bíráló szempontjának ilyen mérvű lebecsülésével szintén szembekerül az általa elvileg oly szépen fejtegetett dialektikus, organikus műszemlélettel.

Kölcsey recenziójának egyik fő kifogása Berzsenyi tájszavait, általában nyelvi provincializmusait éri. Így hétévnyi hallgatás után a költő első antirecenziójában ismét előveszi a dunaiság—tiszaiság problematikát, miután érzi, hogy ebben a vonatkozásban megint az egész kazinczyánus nyelvszemlélettel került szembe. Itteni gondolatmenetének egyes elemeit a „neológiával" szembefordulónak is lehetne minősíteni, ha a neológián, Kazinczy módjára, elsősorban az idegenes szépségek meghonosításának igényét értjük; Berzsenyi ugyanis többször ír e fejtegetésében a „tiszai makarologizmus"-ról, „a tiszai makarologizmus sűtelen szisztémájá"-ról stb. Ez azonban nem teljes bizonyossággal utal erre; ha visszaemlékezünk egykori vitalevelének gondolatmenetére, akkor könnyen lehet, hogy itt is csak arra céloz, a tiszai nyelvjárás más, mégpedig műveletlenebb nyelvekkel keveredett, s ezért a „tiszta" magyar nyelvjárásnak nem lehet tekinteni. Viszont elítélve a nyelvi diktátorkodást, látásmódjukat előítéletesnek minősíti, s az ő szemüvegükön keresztül láttatás erőltetésének igényéről ezt írja: „... azzal is csak azt mutatják, hogy mindenben oly világos inconsequentiákkal vakoskodnak, valamint az ő filológiájukban, mely szerint egy részrül oly zabolátlanok, hogy a szabadságot a legszabadabbakkal is megutáltatták, másrészt pedig oly nyűgösek, hogy a nyelvet az ő legszükebb provinciájára, a Tiszahátra akarják szoritani, s a legjobb dunai szavakat ugy üldözik, mintha azok a Niagara mellül jöttek volna... Vagy tán attul félünk, hogy a provincializmus szabadsága rossz szavakat kever a nyelvbe? Dehát az ujitás zabolátlanságaitul miért nem féltünk? ... A helytelen szó rövid életü, mint a Varga Péter

bocskora, mint a tiszai makarologizmus sűtelen systemája, a jó provinciális szók ellenben megmaradnak, s gazdagitani fogják nyelvünket. A sophista magát tartja minden bölcsesség középpontjának. De magát egy élő s nevekedő nyelvben középpontá vagy lexikonná tenni több, mint sophistaság —, vak fanatizmus, melyet minden értelmes magyarnak gyülölni s zabolázni szent kötelesség."

Berzsenyi tehát 1818-ra tisztán látja a kazinczyánus írói neológia kettős természetét, belső ellentmondásosságát, s ezt szemére is veti közvetve Kazinczynak, közvetlenül viszont természetesen recenzensének, Kölcseynek. A dolog pikantériája az, hogy — mint a recenzió tárgyalásakor megállapíthattuk — ekkor már Kölcsey is elszakadóban van Kazinczy irányától; Berzsenyi szemrehányása mégsem jogosulatlan, mert Kölcsey fejlődésének mélyebb tendenciái ellenére a recenzió nyelvi kifogásokat soroló részében még erősen kötődik a széphalmi mester nyelveszményéhez.

Érdekes módon azonban azzal a bírálattal szemben, amely episztolaköltészetét érte, Berzsenyi jóval türelmesebbnek bizonyul. Miután a felvilágosítást, egyben védelmet kérő leveleire Kazinczytól nagyon felemás válasz érkezett (inkább Kölcseyt védi Berzsenyi felháborodása ellen, s a niklai költőt inkább nyugtatja, pedig ekkorra már végbement közte és Kölcsey között a szakítás, így nyugodtan elhatárolhatta volna magát tőle, de e levelekben nem a személyes elfogultság, hanem az elvek embere dominál), Berzsenyi Kölcsey álláspontjának lényegét némi joggal azonosíthatta a Kazinczyéval, s így sértettségét rá is kiterjesztve, a számára egykor az egész irodalmi világot megnyitónak tartott egykori mesterrel, majd baráttal is szakít. Viszont a Kazinczy-válaszlevelekből rájövén arra, hogy az episztoláit ért csapás legalább annyira szól a mesternek is, ami miatt az fel is szisszen e levelekben, mindjárt nem volt számára annyira fontos a védelmük. Az első antirecenzióban még bizonyos mértékig védi azokat, egyúttal helyes jellemzést adva a bennük is megnyilvánuló költői természetéről,[38] az *Észrevételek* idejére viszont lényegében elfogadja Kölcsey bírálatát, és Szemere *Tudosítás*ának a történeti poétikai érveket jócskán mozgósító episztola-apológiájával szemben a következő megállapításokat teszi: „Ami azonban epistoláimat illeti, megesmérem, hogy azokban a poézis igen csekély; megesmérem, hogy azokban némely hosszas előszámlálások unalmas egyformaságot adnak; de nem is poétai szépségeket akartam én azokban mondogatni, hanem hasznos igazságokat. De egyéberánt is az ily, inkább prózai, mint poétai beszédeket akár pátosszal adjuk elő, mint *Juvenál* és *Persius*, akár Witzzel, mint *Horác* és *Kazinczy*, de az ódai poézistől mindenkor oly messze maradunk, mint *Horác* epistolái az ő ódáitól. [Másfél

évtizede még pindaroszi költőiséget vélt felfedezni Kazinczy episztoláiban a niklai rajongó; azóta nagyot változott a véleménye. Megj. tőlem. — *Cs. L.*] S noha mondhatnám azt Schillerrel, hogy a pátosz inkább *poézis*, mint a *Witz;* de mégiscsak azt mondom, hogy az ily hosszu beszédeket jobb elmésséggel kidolgozni, mert ennek szineit különféleképpen változtathatjuk, s azáltal a hosszu beszédet, az unalmas egyformaságtól megmenthetjük, melyet természete szerint a komoly pátosz meg nem engedhet." Az 1809—1817 közötti pályaszakasz leggyakoribb s talán legfontosabb műfajáról, óhatatlanul is uralkodóan gondolati-didaktikus szelleméről kialakult önkritikus álláspontja, távolító gesztusa azt igazolja, hogy ha Kölcseynek azt az ítéletét, amely az egész műfajt korszerűtlennek bélyegezte, nem is tudta magáévá tenni, de azt belátta, hogy az ilyen didaktikus műfajú költeményeket nem lehet igazán „átlirizálni", személyisége pátoszával szerencsésen áthatni.

*

Az első antirecenziónak volt még egy érintett problematikája, amelyről viszont Berzsenyi az *Észrevételek*ben már nem értekezett, mert a kérdéskörnek egy önálló tanulmányt szánt, amely meg is jelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. évfolyamában, *A versformákról* címmel.

Összövegeinek vizsgálata bizonyítja hogy Berzsenyi 1808-ig csak időmértékes vagy rímes-szótagszámláló verseket írt, a Kazinczy és szűkebb köre által annyira favorizált Ráday-nemű verselésben, tehát a rímes-időmértékes idomban kísérletet sem tett.

Kazinczy friss barátsága arra bírta ugyan, hogy dicsőitő verset írjon *A szonetthez*, de arra ezután sem vállalkozott, hogy önmaga tegyen kísérletet ebben a versnemben. Sőt, a versnemtől való talán ösztönös tartózkodás már a Kölcsey-kritika előtti időben kezd elméletileg is megfogalmazódó, tudatos idegenkedéssé átalakulni, mint ahogy a Takácsi Horváth Jánosnak írt 1816. november 10-i leveléből láthatjuk: „. . . én azért nem irtam rimes verseimet mértékkel, mert tudtam, mi a szükség és mi a szükségtelen törvény a versben. Mert kell ugyan ezekben is a szavak illő gördületére vigyázni, de azokat szoros mértékre szedni szükségtelen nyügnek tartom."[39] Kölcsey recenziójának fanyalgása azon, hogy a költő rímes verseit metrum nélkül írta, már részletesebb polémiára készteti Berzsenyit. Így az első antirecenzióban már csírájában benne van a későbbi álláspont lényege, mely szerint a rímes jambus csak abban különbözik a rímes elégiától, amelyet pedig Kazinczyék mint leoninusköltészetet kiátkoztak, hogy kevésbé rút. „Mert a metrum nem

lehet egyéb a rimes versben, mint a lábok természete szerint vagy kisebb s nagyobb dissonatia, vagy elfojtott dissonatia, azaz semmi. S az ily semmit becsüljük-e többre, mint az okosságot, mely azt parancsolja, hogy mindent könnyebbitsünk, röviditsünk, simplificáljunk?

De ha adhatna is valamit ez a semmi, mi volna az egyéb, mint külsőség, külső hang? S méltó-e ennek a semminek a legbelsőbb szépséget, a természetet, a könnyüség, szabadság legelbájolóbb kellemeit feláldozni, melyet ez a semmi a kényes magyar nyelvben elkerülhetetlenné tesz? — Ha szép a metrum, irjunk, mint eddig, a görögök szerint; de mind az uj, mind a régi poézis nehézségeit összekötni, s azzal magunkat torturázni semmi esetre a józan okossággal meg nem egyez.

Kell a szavak illő gördületére nemcsak a poétának, de az orátornak is vigyázni. De a szabad gördület és gebedezett metrum között nagy a különbség: amaz alája van vetve a felsőbb szépségeknek; emez ellenben minden egyéb szépségeket maga alá vet, s ugyanezért sok szépet eltemet, anélkül, hogy legkisebb szépet adhatna."

A későbbi tanulmány fő tételei tehát már itt is olvashatók, s hogy nem váltották még ki ugyanazt a „szonett-háborút", mint *A versformákról*, annak „köszönhető", hogy az antirecenzió nem került a nyilvánosság elé. Viszont épp ez teszi lehetővé számunkra, hogy az antirecenzió problematikája kapcsán még néhány megjegyzést tehessünk erről a sok vitát kiváltott, verstani nézeteket tartalmazó tanulmányról.

Az a szokatlan ebben a tanulmányban, hogy a versificatio kérdéseivel foglalkozó tudománynak ontológiai és antropológiai színezetű általános esztétikai alapvetést akar adni, s mint Mezei Márta megállapítja,[40] deduktív módon ebből akarja levezetni verselméletét. Ez az alap — mely itt még egészen közérthető módon nyer kifejtést, ellentétben a *Poetai Harmonistikával*, mely sajátos filozófiai terminológiát akar teremteni, s ezért jóval nehezebben értelmezhető — a legszorosabban összefügg a német idealizmus és a klasszika humanitásfilozófiájával és a belőle folyó esztétikai rendszerekkel. Kiindulópontja szerint a művészet legfőbb törvénye a régi arisztotelészi definíció szerint a természet szép követése. Ez azonban azt jelenti, hogy a természetet részben szépítenie, részben követnie kell, mert ha csak szépíti, „természetlen" lesz, ha csak követi, „naturalista" másolatot, majmolatot ad. A szebbítés viszont antropomorfizálást jelent (kifejezetten kimondja: „. . . megemberesiti, azaz megszebbíti . . ", s ez egyaránt vonatkozik a természetre is, de a Teremtőre is, mert az ember az istenekben sem láthat egyebet, csak emberi szépet), a poétai szebbítő követés pedig nem mindenoldalú,

csak főbb oldalú, s fő törvénye az egyszerűség. Szerinte: „Az embernek legfőbb charaktere a józan ész vagy okosság, legfőbb célja lelki természetének harmoniás kifejtése, emelése, szabadsága, s ezen maga szépségének közlése, továbbterjesztése, s ezáltal a lelki teremtés munkájának örökös folytatása."

Az embert ontológiailag középlénynek, a tisztán szellemi és tisztán anyagi létezők közötti helyzetűnek látja, amelynek fő célja a szabadság, a lélek uralma az anyag fölött, többek között az önzés fölött („Innét van, hogy az önszereteten, azaz a magán felül emelkedő léleknek szabadsága oly isteni szépnek látszik előttünk"). A kanti etika látta az emberi természetet végletesen megosztottnak az érzéki ember partikularitása és a szellemi ember érdekellenes morális döntéseinek nembelisége között; a kanti esztétika viszont a szakadékkal elválasztott két pólus között megtalálni vélte a közvetítő hidat az esztétikai célszerűség világában. Berzsenyi, aki recenzensének bevezető tételeiben még gyanakvással kísérte az esztétikai idealizmus alapigazságait, ekkorra már önmaga is elfogadja ezeket, sőt schilleri továbbfejlesztésüket is. Míg ugyanis Kantnál az esztétikum inkább egy felfelé vezető lépcsőfok volt a partikuláris emberségtől a nembeli emberség tisztán szellemi eszményéhez, addig Schillernél ez a viszony kétértelműbb: egyrészt vannak ugyanilyen módon értelmezhető megjegyzései is, másrészt azonban az esztétikai levelekben megtalálhatjuk azt a változatot is, amelynek értelmében az emberi természet végletes kettészakadását megszüntető esztétikai állapot a legmagasabb rendű, az emberi létformák tetőpontja. Ez lesz az „esztétikai évtized", a weimari klasszika és a korai romantika nemzedékének közös alapmeggyőződése. Amikor tehát Berzsenyi így fogalmaz: „Ez az aesthetiás *középszer* a poézisban a *középpont* és *középtető*, hol minden szépnek concentrálódni kell, mert az a *középpont* és *középtető* maga az ember . . .", akkor az embert mint antropológiai középlényt, minden szépítés előfeltételét ennek a felfogásnak értelmében láttatja.

Ennek az esztétikai szabadságeszménynek a jegyében ítéli el a művészi formalizmus divatját, a természet mindenoldalú utánzásának és a szellem szabadsága nyűgözőjének látva a görög és a modern vers egyesítésének kísérleteit, mivel meghatározása szerint a poézis az ének (nem egészen tisztázott, hogy az életjelenségként vagy művészetként értelmezett ének) követése, s „Az ének természete áll a hang hullámos szállongásában, annak különféle megszaggatásaiban, nyugpontjaiban és az egyforma hangok visszafordulásaiban." Az ének természetének négy eleméből a görög vers az első hármat, s ha a hang hullámos szállongásában a legalább oly mértékig tánckövető metrumot értjük, akkor a rímes vers pedig inkább

az utolsó hármat követi, az egyik szoros követéséről s ezzel a mindenoldalú utánzás igényéről esztétiásan lemondva. A rímes-időmértékes verselés viszont mind a négy elem követésének igényével az esztétiás szabadságról mond le, a szellemet a formalizmussal nyűgözi. S a romantikát (nyilván nem a mai értelmében, egy mozgalomra értve a kifejezést, hanem a saját korában használatos módon, az antikvitás utáni irodalmi kor jellemzésére használva a szót) azzal vádolja, hogy ezekről az elvekről elfeledkezve mind lelkére, mind kérgére (vagyis külső formájára) nézve szertelenné vált. Itt tehát már egyértelmű az az antiromantikus alapállás, amely az *Észrevételek*ben még romantikus-historicista érvekkel együtt, némileg ellentmondóan jelentkezett. De mivel az ő számára a romantika elsősorban épp a formalizmusban jelentkezik, így számára a romantika eme szellemének rossz megtestesítőjévé a húszas évek irodalmában épp Kazinczy lesz, a Ráday-nem prófétája, egykori mestere és barátja. Így lesz számára e tanulmányban a rímes-időmértékes verselés egységesen leoninus-verselés, amely a szellem figyelmét a külső formához (a külső semmihez) nyűgözi, s ezzel nemcsak az egyéni emberi kiteljesedést veszélyezteti, hanem a nemzeti szellemre nézve is veszélyeket hordoz magában a nemzeti ízlés megrontásán keresztül. S így a horatiánus ódaformák legnagyobb magyar alkotója tanulmánya végén már Rómát is mesterkéltnek minősíti, s Pindarosz formai szabadsága mellett voksol.

*

Antirecenzióinak és a problematikájukhoz szorosabban kapcsolódó verstani tanulmánynak az ismertetése után még néhány szót a hátralevő egy évtizednyi pályaszakasz irodalomszemléleti vonatkozásairól.

Kritikai leveleiben a „szonett-háború" eseményeire és a húszas évek második felének, a harmincas évek elejének irodalmi jelenségeire reagál. A költészeti formalizmus ostorozásán kívül kiterjeszti polémiáit a kritikai formalizmusra, a külső (nyelvi) forma bírálatánál leragadó recenzensi gyakorlatra is, melyet VI. kritikai levelében „kéregkritikának" nevez, s mely ellen szólnak a kritikustól történetfilozófiai tudatosságot követelő tanulmány-hattyúdal, *A kritikáról* (1833—35) sorai is. Ugyanakkor viszont, mint a kritikai levelekhez hasonlóan életében nem publikált bírálatai is jelzik, maga Berzsenyi sem mindenben tudta meghaladni az általa ostorozott kritikai gyakorlatot, s nyelvi megjegyzéseinek túlzó racionalizmusa kritikai ízlését sokszor még a bírálójáénál is inkább a racionális klasszicizmus stilisztikájához kötődőnek mutatja. S Vörösmarty *Délszigete* iránti

értetlensége vagy *A két szomszédvár* kannibalizmusban való elmarasztalása azt mutatja, hogy a magyar irodalom romantikus fejlődését elvi ellenszenvvel kísérte.

Viszont esztétikai főművének, a *Poetai Harmonistikának* az irodalomelméleti érdekességű részei arra utalnak, hogy — nyilván Jean Paulnak, a humor „kevert érzelme" elméleti alapvetőjének a hatására, de a mendelssohni „kevert érzelmek" esztétikáján alapuló és a recenzense által is fordított Engel poétikai nézeteinek ismeretében, hisz rá is hivatkozik egyik kritikai levelében — az érzelmek, sőt szinte staigeri értelemben a műnemek keveredésének a híve is volt, s ha ezt nem is lehet egyértelműen a romantika sajátosságaként felfogni, hisz Berzsenyi forrásai is jórészt az angol asszociációs pszichológiai alapú esztétikán iskolázott német késő felvilágosodás kori gondolkodók voltak, mégis modern irodalomszemléletről tanúskodnak.

*

Berzsenyi helyét a korabeli magyar irodalomszemlélet fejlődésében nem könnyű meghatározni, annál is inkább, mert tárgyalható tanulmányai közül a korban csak az *Észrevételek* (illetve az első antirecenzió Szemeréék által publikált néhány részlete), *A versformákról* és a *Poetai Harmonistika* jelent meg, többi művét csak Döbrentei posztumusz 1842-es kiadásából ismerhette meg az utókor, amikor már aktualitásukat elvesztették s az irodalomszemlélet fejlődését nem befolyásolhatták. Megjegyzéseinkből ennek ellenére világos, hogy állásfoglalásait, melyek antirecenziós szándékából, tehát költészete mentő-apologetikus célzatú magyarázatából nőttek ki, részben nem túl korszerű és túl racionális részlet-állásfoglalások, kissé kéregkritikai jellegű megjegyzések (pl. Kölcsey *A jegyváltójának* értelmezése során) mellett romantikus tudatosságú, historicista igényű megfogalmazások és az organikus műszemlélet ilyen tudatossággal talán először nála jelentkező körvonalai jellemzik. S ha romantikus érvelésére hamar fel is rakja a klasszicista fékeket, ezt történetfilozófiai és nemzetnevelő célzattal teszi, hogy a magyarság esztétikai tudatának fejlődését az általa „romantikusnak" minősített formalizmustól a görögségeszmény felé terelje.

JEGYZETEK

[1] Berzsenyi irodalomszemlélete. In: *Csetri Lajos:* Nem sokaság hanem lélek. 289—393.
[2] Uo. 245.
[3] Kaz.Lev. III. 48.

[4] Kis János Emlékezései. II. 112.

[5] Kaz.Lev. III. 509, ill. Váczy János: Berzsenyi Dániel életrajza. Bp. 1895. 71. Itt azonban Váczy lábjegyzetben Kis János kísérőlevelére hivatkozik annak a mondatának végén, melyben felsorolja a három vers címét; Kis levelében azonban cím szerint egyik elküldött vers sem neveződik meg, e hivatkozást tehát nem tekinthetjük filológiailag bizonyító erejűnek.

[6] L. a Merényi-féle Berzsenyi kritikai kiad. I. kötetében. Bp. 1979.

[7] Mivel Berzsenyi prózájának modern értelemben hiteles kritikai kiadása még nincs, leveleiből és tanulmányaiból vett idézeteimet a Merényi Oszkár-féle Berzsenyi Dániel Összes Művei. Bp. 1968-ból merítem, s rá vonatkoznak hivatkozásaim lapszámai. E levél lapszáma: 364.

[8] Uo. 425—426.

[9] Uo. 367—368.

[10] Uo. 371.

[11] Uo. 487.

[12] L. *Fried István:* Berzsenyi Dániel első episztolája Kazinczy Ferenchez. Bp. 1978. In: OSzK Évkönyv 1974/75. 453—466 és klny. L. még az én értelmezésem: *Csetri Lajos:* Nem sokaság hanem lélek. 300—304.

[13] Id. kiad. 363.

[14] Uo. 363—364.

[15] Uo. 362.

[16] Uo. 371.

[17] Uo. 369.

[18] Uo. 374—375.

[19] Uo. 376.

[20] Uo. 378.

[21] Uo.

[22] Uo. 378—379.

[23] Uo. 425.

[24] Uo. 383—384.

[25] Kaz.Lev. VIII. 361.

[26] Berzsenyi. I. m. 390.

[27] Kivéve természetesen az idegenes szépségeket behozni akaró neológ programot, melyről Berzsenyi se pro, se kontra nem nyilatkozott, legalábbis 1818-as I. Antirecenziójáig, de mint látjuk későbbi, rá vonatkozó fejtegetéséből, az sem biztos, hogy ottani vitamegjegyzéseit erre lehet magyarázni.

[28] *Szűcs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983 stb.

[29] „Nagy jót tett Méltóságod nyelvünkkel azáltal is, hogy egészen a dunai dialectus mellé állott, aminek én csak azért is igen örvendek, mivel engem leginkább a dunai dialectus miatt vett üldözőbe Kazinczy pártja. Ezek az urak kirekesztőleg uralkodóvá akarták tenni a tiszai dialectust, hogy legjobb dunai szavainkat is kizárták az írói nyelvbül, s majdnem minden magánhangzóinkat megnyujtják, pedig éppen a sok tiszai spondeusok fogyasztása által kell nyelvünket mind szebbiteni, mind a verselésre alkalmasabbá tenni, a dunai szavak felvétele által pedig gazdagitani. Csodálom tehát e részben is Méltóságod geniális szellemét, s kérem, legyen ezután is ezen jobb ügynek paizsa." Berzsenyi. I. m. 485—486.

[30] Uo. 439—440.

[31] Uo. 440.

[32] Uo. 457.

[33] Uo. 459.

[34] Kölcsey: i. m. III. 258.

[35] *Szondi, Peter:* Poetik u. Geschichtsphilosophie. II. Frankfurt a/M., 1974. 228. L: *Csetri Lajos:* Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával. ItK 1983/5. 467.

[36] A továbbiakban lapszámot nem jelölök; az idézett tanulmányok a Berzsenyi i. m. következő helyein találhatók: I. Antirecenzió: 503—527; Észrevételek Kölcsey Recensiójára: 189—214; A versformákról: 215—223.

[37] Jean Paul: Vorschule der Aesthetik; Bouterwek, Friedrich: Aesthetik. Berzsenyi Dániel Prózai Művei. Szerk. *Merényi Oszkár*. Kaposvár, 1941. 277.

[38] „Ami epistoláimnak szokatlan tónusát illeti, arra ez a válasz: valamint minden versezetnek lehet különféle tárgya és tónusa, ugy az epistoláknak is; s valamint minden költeménynek tónusát nem a vers neve, hanem egyedül a tárgy természete határozza meg, ugy az epistoláét is. Én az emberiségnek legszentebb jussait nem önthettem játszi szinekbe, hanem a tárgy méltósága szerént komoly tűzzel kellett előadnom. S az ily tónushoz a közönséges epistolák szokott cifraságai; az elmés furcsaságok, váratlan fordulatok, meglepő stutzeri kapriolok s más gyermeki flosculusok nem illenek. De egyébaránt is az ily elmés játsziságnak nálam helye nincs. Az én poézisom tűz és erő, s úgy gondolom, az a férficharakter; s úgy gondolom, ez tette az én epistoláimat declamátiókká. De én mindenkor azt tartottam, hogy a férfiunak még szeretője ölében sem illik a csapdiság és kecseskedés; hát a Muzsa ölében? Mind itt, mind ott szikrázó szem és dagadt kebel mutatja a férfit, s ha egyszer játszik, akkor az istenné már kofa s a szerelem hivalkodás."

[39] Berzsenyi: i. m. 457.

[40] *Mezei Márta:* Berzsenyi rímelése. ItK 1983/6. 602—603.

ZÁRSZÓ

Könyvünk gondolatmenete, arányait tekintve, ellentmondásosnak tűnik; háromötöde szól a korszak központinak tartott alakjáról, Kazinczyról, pedig elsősorban arról szól, hogy kazinczyánus irodalomtörténetírásunk hagyományosan túlértékelte Kazinczy szerepét és újabban modernségét is. Viszont úgy érzem, hogy a Kazinczyról szóló fejezetek nemcsak az ő portréjának — talán az eddigieknél néhol kontúrosabb — rajzával szolgálnak, hanem felvázolják a kor nyelv- és irodalomszemléletének legfontosabb változatait és mozgásukat, egymáshoz való viszonyukat, összecsapásaikat is. A manapság divatos „modern" Kazinczyról szóló kép nehezebben teszi megmagyarázhatóvá, hogy miért volt eleinte e korszak irodalmi avantgardjának lelkesen elismert mestere, s miért kellett törvényszerűen elszakadniok tőle még azoknak is, akik az általa provokált nyelvújítási harcokban még a leghűségesebb fegyverhordozói voltak. A magyar irodalmi élet kezdetlegessége és igénytelensége miatt az ő felkavaró s irodalmi közfigyelmet, s ezáltal közéletet teremtő vitái is korszakalkotó jelentőségűek voltak; de az épp általa is felkeltett igényesség tanítványaiban és barátaiban szélesebb, európai, különösen német elméleti tájékozódást indukált, s az újabb irodalmi kor bennük egyre inkább meggyökerező eszméivel Kazinczy irodalomszemlélete már nem tudott lépést tartani, ezért kellett elveszítenie szűkebb táborát, a kor legigényesebb irodalmi gondolkodóit (Szemere, Kölcsey, Berzsenyi, Döbrentei). De éppen ahhoz, hogy ez utóbbiak irodalomszemléleti újdonságát megérthessük, volt szükség arra, hogy a kor egy szinttel kevésbé modern irodalomszemléletével alaposabban megismerkedhessünk. Így is van óhatatlanul egy adag igazságtalanság minden ilyen irodalmi korképben; minden törekvése ellenére is, hogy lehetőleg az adott kor viszonyainak megfelelően állapítsa meg a korszerűség mértékét, hogy ne essék a történetietlenség vétkébe, mégis azokat a fejlődési vonalakat fogja kiemelni és igazán pozitívan ábrázolni, melyek a következő iro-

dalmi nemzedékek világában válnak dominánssá, s ezáltal torzítani fogja a kor domináns jelenségeinek pozitív, a kor átlagos irodalmi tudatát messze meghaladó értékét, jelen esetben az irodalmi avantgarde ifjú tehetségeinek mint az irodalomszemléleti jövő felcsillantóinak a szerepét nagyítja meg óhatatlanul a kor irodalmi élete színvonalát hatalmasan megemelő, de az európai korszerűség igényeinek már kevésbé megfelelő központi alak, Kazinczy rovására.

A kor irodalmi és nyelvi tudatában nagy szerepet játszó egység és különbözőség fogalmaknak s az őket képviselő teoretikus irányzatoknak, korszerűségi fokuknak megítélésében a munkásságomban régóta érvényesülő történetiség-igényen kívül — melynek kialakulására nagy hatással volt az a kiváló irodalomtudós, akinek az eredményeivel e munkában időnként vitázom, akinek a jelentőségét azonban a magyar irodalomtörténet felvilágosodás kori kutatásaiban nem lehet eléggé nagyra becsülni, Szauder József — sokat köszönhetek újabb szociológiai és történeti szakirodalmunknak, különösen a modernizáció problematikáját elméletileg és történetileg tárgyaló munkáknak.

MUTATÓ

Abafi Lajos 100, 102, 144, 211, 212, 215
Abbt, Thomas 132
Accius, Lucius 172
Adelung, Johann Christoph 14, 16, 17, 23, 25, 28, 31—35, 37, 52—54, 56—57, 81—82, 85—86, 91, 95—96, 99—100, 343—344
Adolph, Johannes Baptista 212
Alcaeus ld. Alkaiosz
Algarotti, Francesco 315
Alkaiosz 289, 334, 336
Alvinczy József, báró 331
Alxinger, Johann Christian 208
Anakreón 141, 160, 191, 244, 257, 259, 260, 288, 341
Anaximenész 218
Ankerström, Gustav 44
Annalen der Literatur und Kunst in dem oesterreichischen Kaiserthume 58, 59, 184, 190, 194, 213
Ányos Pál 185, 275, 333
Aranka György 129, 130, 137, 297, 299
Arany János 242
Archilochus ld. Arkhilokhosz
Ariosto, Ludovico 313
Arisztophanész 143
Arisztotelész 23, 45, 123, 130—134, 218, 255, 309, 318, 320—321, 340, 349, 356
Arkhilokhosz 270
Arkhimédész 255, 274
Arnim, Ludwig Achim von 247
Aszklepiadész 135, 139, 140, 266, 279
Augustus 151, 325—327
Auróra 298

Bachofen, Johann Jakob 260, 292
Baeumler, Alfred 260
Bajza József 12, 142, 201, 204—206, 253, 277, 295
Balassi Bálint 257
Balázs János 98, 209
Bán Imre 40, 110, 130, 211
Bárány Boldizsár 289, 346
Barcsay Ábrahám 69, 162, 185, 186, 257, 331
Barczafalvi Szabó Dávid 22, 25, 27, 28, 33, 41, 81, 96
Bárczi Géza 12, 98
Báróczi Sándor 24, 46, 61, 66, 68, 69—71, 75—77, 80, 85, 101, 122, 175, 185, 190, 201, 244, 297
Baróti Szabó Dávid 26, 33, 38, 153, 161, 162, 166, 185, 208, 289, 334
Bartha Dénes 157, 212
Barthélemy, Jean-François 179, 217, 218
Basedow, Johannes Bernhard 44
Bátori László 87
Batsányi János 8, 12, 24, 30, 99, 143, 208, 289, 297
Batteux, Charles 116, 132, 133, 142, 143, 145, 148—152, 211, 212
Baudelaire, Charles 242
Baumgarten, Alexander Gottlieb 116, 158
Becker (-s ?) 239, 266, 282
II. Béla(Vak) magyar király 340
Benkő Loránd 12, 98
Benkő Samu 296, 329
Beregszászi Nagy Pál 84, 90, 208, 286
Bergmann(?), bécsi festő 166
Bernhardi, August Ferdinand 53
Berzeviczy Gergely 107, 109, 143, 210, 221, 336, 337
Berzsenyi Dániel 7, 12, 31, 46, 52,

54, 56, 59, 63, 69, 72, 73, 82, 86, 87, 90, 92, 103, 107, 119–122, 128, 134, 135, 137, 141, 144, 146, 149, 151, 152, 154, 155, 164, 167, 168, 170, 174–178, 181, 183, 187–190, 192, 195, 200, 207, 212, 213, 217, 222–226, 228, 231, 234, 236, 237, 239, 240, 243, 245, 247, 249, 250, 252, 254–273, 277–286, 288, 289, 292, 293, 305, 306, 309, 312, 317, 331–355, 357–362
Művei:
A felkölt nemességhez 1805. 335
Ajánlás 268
A közelítő tél 135, 136, 177, 189, 264
A kritikáról 338
A magyarokhoz I. 189, 334, 335
A magyarokhoz II. 335
Amathus 268
I. Antirecensio 54, 228, 239, 240, 265, 272, 277, 283–285, 344, 347–355, 360, 361
II. Antirecensio 288–289, 347, 350
A reggel 334, 339
A szonetthez 268, 355
A versformákról 355–358, 359, 361
Barátimhoz 341
Bonyhai grotta 268
Búcsúzás Kemenesaljától 271
Életfilozófia 271
Észrevételek Kölcsey Recensiójára 223, 347, 349–355, 358, 359, 361
Felsőbüki Nagy Pálhoz 268
Fohászkodás 189–190
Jámborság és középszer 337
Kesergés 334, 335
Kazinczy Ferenchez 338, 360
VI. Kritikai levél 358
Levéltöredék barátnémhoz 271
Melissza 267
Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás 334, 335
Poetai Harmonistika 309, 348, 350, 351, 356, 359
Prónay Lászlóhoz 268
Szerelem 271
gr. Török Sophiehoz 268
Vandal bölcsesség 339
Bessenyei György 11, 22, 26, 69, 76, 87, 157, 162, 164, 185, 257, 258, 339
Bihari János 222
Biró Ferenc 210
Blackall, Eric A. 102
Blair, Hugh 53, 218, 255, 308, 348
Blumauer, Alois 208, 244
Boccaccio, Giovanni 187, 188
Bod Péter 293
Bodmer, Johann Jacob 17, 144
Boileau-Despréaux, Nicolas 17, 119, 127, 140, 143, 145, 151, 232, 247, 315
Boldogréti Vig László ld. Horvát István
Bolyai Farkas 305
Bonaparte ld. I. Napóleon
Bornemisza Péter 185
Bouhours, Dominique 123, 127
Bouterwek, Friedrich 121, 183, 211, 294, 298, 311, 322–328, 330, 331
Bölöni Farkas Sándor 52, 294, 315
Breitinger, Johann Jacob 17
Brentano, Clemens Maria 247
Buczy Emil 121, 183, 210, 294, 298, 311, 322–328, 330–331
Bürger, Gottfried August 43, 143, 144, 196, 226, 241–245, 267, 350
Byron, George Noel Gordon 299

Calderón de la Barca, Pedro 145
Calprenède, Gauthier de Costes 69
Campe, Johann Heinrich 18, 253
Cervantes de Saavedra, Miguel 145
Cesinge János ld. Janus Pannonius
Chatterton, Thomas 181
Chiabrera, Gabriello 328
Cicero, Marcus Tullius 15, 47, 60–63, 67, 83, 102, 140, 261, 266, 282, 325, 327, 328
Colardeau, Charles-Pierre 163
Conversations-Lexicon 204, 295
Corneille, Pierre 320

Császár Elemér 176, 213, 242, 292
Cserey Farkas 45, 46, 50, 66, 100, 119, 149, 205
Csetri Lajos 98, 210, 211, 213, 215, 292, 330, 359, 360
Csokonai Vitéz Mihály 8, 43, 45–47, 52, 55–57, 59, 71, 86, 87, 89, 110, 116, 124, 125, 133, 136, 141, 143, 154, 160, 163, 165, 169, 177–183, 185–187, 195, 200, 203, 208, 210–212, 214, 220, 226, 238–250, 254, 259, 261–263, 266, 267, 269,

275, 276, 278, 283, 333, 335, 346, 350, 351
Czeizel János 98
Czinke Ferenc 219

Dante Alighieri 56, 145, 232
Dayka Gábor 46, 57, 58, 61, 65, 66, 75—77, 140, 142, 163, 166—168, 173, 177, 178, 181—183, 185, 186, 192, 195, 198, 199, 201, 203, 214, 221, 223—225, 231, 243, 244, 248, 251, 257, 261, 262, 275, 310
Debreceni grammatika 23, 31, 32, 34—36, 42, 43, 80, 209
Decsy Sámuel 297, 330
Deme László 98
Démokritosz 289, 320
Descartes, René 112
Dessewffy József, gróf 39, 60, 61, 64, 143, 151, 180, 204, 210, 258, 292, 295
Deutsches Museum 99, 297
Dévai Bíró Mátyás 59
Diderot, Denis 18
Diogenész 121
Domby Márton 208
Domokos Lajos 179, 214, 216
Döbrentei Gábor 7, 12, 30, 54, 62, 73, 75, 91, 94, 98, 146, 149, 165, 167, 178, 181, 183, 187, 197—200, 204—206, 210, 213—215, 226, 228—240, 242, 246—254, 265—267, 272, 277, 278, 284—286, 291, 293—296, 298, 299, 302—310, 314, 315, 317, 319, 320, 322, 323, 326, 329, 330, 333, 337, 341, 345, 346, 352, 359, 362
Művei:
A kritikáról 204, 254
A magyar litteraturát illető jegyzések 234, 235, 265, 311—314
A Muzsa s a vágyó ifju 316
Az első füzetbéli jutalom kihirdetésére béküldetett szomorujátékokról 318—322
Boileau L'Art poétique fordítása 232, 315
Eredeti 316—317
Eredetiség és jutalomtétel 247, 297, 301—311, 321, 330
Döme Károly 153
Dryden, John 328
Dubos, Jean-Baptiste 123
Dugonics András 33
Dukai Takách Judit 345, 346
Dusch, Johann Jacob 69
Dürer, Albrecht 70

Éder Zoltán 33
Édes Gergely 149, 154, 165, 186, 216
Eichner, Hans 101
Élet és Literatúra 227, 240, 291, 292
Empedoklész 130
Engel, Johann Christian 59
Engel, Johann Jacob 136, 237, 359
Engels, Friedrich 320
Erdélyi János 12, 25
Erdélyi Muzéum 30, 73, 91, 102, 103, 150, 164, 184, 185, 190, 194, 197, 198, 204, 210, 212—214, 218, 228—230, 232, 234, 250, 254, 292, 294, 296, 299, 305, 307, 311, 322, 323, 325, 329, 330, 331
Erdősi ld. Sylvester János
Eschenburg, Johann Joachim 131, 138, 139, 142, 145, 211, 218, 245
Eszterházy Károly 130
Eszterházy Miklós herceg 263
Euripidész 276, 325

Faludi Ferenc 125, 157, 162, 169, 185, 216, 275
Fantoni, Giovanni 328
Farkas Károly 169
Fazekas István 68, 198
Fazekas Mihály 8, 45, 91, 179
Fáy András 51, 52, 70, 149
Fejér György 28, 77, 284, 285
Felelet a Mondolatra 73, 99, 224, 238, 239, 345
Felsőbüki Nagy Pál 263, 268
Felső-Magyarországi Minerva 322, 331
Fénelon, François de Salignac de la Mothe 129
Fenyő István 7, 8, 218, 238, 239, 260—262, 287, 292, 293, 295—298, 303, 305, 315, 316, 329, 351
I. Ferenc magyar király 106
Ferenczy János 219
Festetits György gróf 30, 263, 338
Fichte, Johann Gottlieb 67, 68, 116

Flaccus ld. Horatius
Folnesics János 35, 73
Fontenelle, Bernard le Bovier de 155
Földi János 8, 23, 28, 99, 133, 140, 141, 156, 160, 163, 185, 212, 244

Fried István 117, 217, 218, 290, 292, 360
II. Frigyes (Nagy) porosz király 21, 248, 336
Frugoni, Carlo Innocenzo 328
Fülöp Géza 210

Gáldi László 36, 100
Garve, Christian 18, 99, 114, 240
Gedike, Friedrich 18, 23, 99
Gedő József 165
Gelei József 26, 27
Gellert, Christian Fürchtegott 341
Gessner, Salomon 25, 29, 41, 42, 63, 99, 128, 153, 180, 339, 341
Goethe, Johann Wolfgang von 34, 41—44, 53, 54, 65, 70, 114, 117, 118, 125, 140—143, 145—147, 159, 180, 188, 207, 224, 233, 234, 243, 247, 249, 250, 255, 258, 259, 264, 266, 270, 276, 282, 299, 303, 304, 309, 320, 328, 349
Gottlieb Antal, Máramarosi 186
Gottsched, Johann Christoph 16—18, 34, 62, 72, 82, 131, 132, 211
Görög Demeter 23
Gravina, Gian Vincenzo 144, 313
Gray, Thomas 328
Grimm, Jacob 21
Grimm, Wilhelm 21
Guzmics Izidor 291
Gvadányi János gróf 336, 339

Gyalui Farkas 296, 329
Gyarmathy Sámuel 23, 31, 99, 100
Gyöngyösi István 26, 87, 88, 157, 158, 161, 162, 171, 182, 185, 256, 257, 276
Gyöngyösi János 47, 102, 154, 163—167, 174, 186, 213, 243
Gyulai Ferencné, gr. (Kácsándy Zsuzsánna) 296, 330
Gyulai Lotti (leánya) 249, 330
Gyulai Pál 295

Háfiz, Semsz eddin Mohamed 245
Halabori Bertalan 87
Hamann, Johann Georg 48, 68, 314
Hébe 331
Hegel, Georg Wilhelm F. 111
Heinrich Gusztáv 102
Hell Maximilián 331
Helmeczi Mihály 70, 75, 76, 87, 94, 95, 190, 200, 213, 224—226, 254, 259, 286, 346
Herder, Johann Gottfried 16, 17, 21, 24, 31, 34, 42, 48, 51, 52, 68, 75, 88, 100, 112, 114, 115, 121, 125, 132—137, 139, 141, 184, 200, 206, 211, 217, 241, 253, 255, 258—260, 274, 281, 284, 287, 288, 298, 303, 309, 314, 348—351
Himfy ld. Kisfaludy Sándor
Hoblik Márton 247
Hodászi Lukács 271, 293
Hofbauer Aladár 103
Home, Henry 123, 168, 289, 315, 340
Homérosz 120, 121, 145, 171—173, 175, 233, 234, 243, 248—250, 255, 257, 259, 270, 276, 302, 324, 348
Horatius Flaccus, Quintus 15, 24, 41, 46, 50, 63, 64, 66, 67, 83, 120, 135, 139, 141, 151, 152, 160, 167, 168, 172, 173, 175, 187, 196, 214, 216, 218, 230, 243, 264—267, 270, 279, 282, 289, 315, 323, 325—327, 329, 330, 333, 334, 336, 339—341, 346, 354, 358
Hormayr, Joseph, Freiherr von 107
Horvát István 7, 33, 40, 57, 59, 86, 92, 154, 209, 214, 219, 221, 222, 227, 256, 258, 272, 273, 286, 290, 291, 329, 330, 336
Horváth Ádám ld. Pálóczi Horváth Ádám
Horváth Endre, Pázmándi 71, 85, 93, 287
Horváth János 158, 261, 296, 329
Hölderlin, Friedrich 180
Hölty, Ludwig 160, 251
Hugo, Friedrich 101
Hunyadi János 122, 322
Hunyadi Mátyás ld. I. Mátyás
Hurd, Richard 152
Hutcheson, Francis 123

Igaz Sámuel 331
Illyés András 87
Imre Sándor 12, 98

Jancsó Elemér 296, 329, 330
Jankovich Miklós 65, 150, 286
Janus Pannonius 184, 306, 330
Jean Paul (Friedrich Richter) 114, 235, 251, 303, 350, 351, 359, 361
Jenisch, Daniel 18, 34, 35, 41, 42, 54, 57, 67, 99, 114, 218

Johnson, Samuel 217
Jókai Mór 292
II. József császár 22, 335
Juvenalis, Decimus Junius 354

Kácsándy Zsuzsanna ld. gr. Gyulai Ferencné
Káldi György 87, 185, 208
Kalendárium és zsebbe való könyv (1797) 217
Kállay Ferenc 230, 259
Kalmár György 162, 208
Kálvin János 64
Kant, Immanuel 53, 67, 68, 73, 112—116, 120, 121, 217, 220, 302, 303, 305, 308, 315, 323, 349, 351, 352, 357
Kápolnai Antal 107
Kármán József 8, 30, 47, 126, 127, 211, 231, 242, 253, 286, 297, 308, 312, 318
Károli Gáspár 185
Katona József 7, 295, 296, 305
Kazinczy Dénes 130
Kazinczy Ferenc 7—9, 11—14, 17, 22—25, 27—31, 33—40, 42, 43, 46—73, 75—78, 80—111, 116—126, 128—131, 133—157, 160—170, 172, 175—186, 189, 190, 194—204, 206—226, 228—233, 236, 237, 239, 240, 242—250, 253—256, 258, 259, 262, 263, 267—273, 276—281, 283—287, 290—299, 304, 306, 310, 312—315, 317, 322, 328—330, 332—334, 336—346, 353—355, 358—360, 362, 363
Művei:
A békák 143
A bünösök 140
A lengeséghez 140
A magyar literatura történetei 197, 213, 306
A magyar verselés négy nemeiről 164—165, 212
A szép és jó 143
A tanítvány 139—140, 211
A tavaszhoz 140, 169, 176
A vétkes szép 118
Az áldozó 139
Az esthajnalhoz 139
Azzan aga (ford.) 125
Barczafalvi Szigvárt-fordításának bírálata 27—28, 81, 96
Baróti Szabó Dávidhoz (episztola) 153
Bácsmegyeynek levelei 27, 61, 99
Báróczi élete 61, 66—67, 80, 101
Beregszászi-Sipos-recenzió 84—85
Berzsenyihez (episztola) 170—176
Berzsenyihez írott kritikai levél 52, 134—136, 177, 187—190
Boileau után (epigramma) 143
Clavigo (Goethe-dráma fordítása) 41, 44
Cserey Farkashoz (episztola) 119
Csokonai-nekrológ 45, 177—178
Csokonai-tanulmány (Muzárion) 125, 187, 203, 245
Das Göttliche (magyarul: Az Isteni. Goethe-vers ford.) 140
Dayka élete 61, 65, 66, 310
Dayka verseinek kiadása 65—66, 181—183, 224, 225, 251, 279
Die verschiedenen Gattungen der ungarischen Versification 161—164
Döme Károlyhoz (episztola) 153
Erdélyi levelek 62, 102, 165—166, 212
Ganymed (Goethe-vers ford.) 140
Gelei József Ifiabbik Robinsonáról (bírálat) 26—27
Geszner Idylliumi 25—26, 59
Hamlet-fordítás 93
Herder Paramythien (ford.) 141
Himfy (epigramma) 58, 142, 199, 248
Jövendölés 143
Kant és Homer 120—121
Keresztes Bálint (románc) 28, 99, 140, 153
Kisfaludy Sándor-bírálat 52, 58, 187, 190—199, 200—201
Klopstock Messziása (ford.) 84, 141
Marmontel-ford. 59—61
Nagyság és szépség 154—155, 168, 194, 222
Nyelvművelő tanulmány (Muzárion, 1829) 94—95
Orthológus és neológus . . . 29, 56, 71, 78, 81, 86—96

Osszián-fordítás 55
Pálóczi Horváth Ádámhoz (episztola) 140, 153
Pályám emlékezete 100, 130, 207—209, 215, 219, 242, 290
Pannonhalmi utazás 176—177, 205
Pápay Sámuel-bírálat 58, 92, 93
Poétai berek 140, 224
Prof. Sipos Pálhoz 68, 119
Prometheus (Goethe-vers ford.) 140, 224
la Rochefoucauld hg. maximái (ford.) 59
Soloecismus 66
Stella (Goethe-dráma ford.) 41
Széchenyi-episztola 94, 119, 148
Szonett-tanulmányok 143—148, 169—170
gr. Török Józsefhez (episztola) 119
Tövisek és Virágok 42, 43, 64, 65, 78, 79, 142—143, 148, 198, 202, 248, 276
Tübingai pályairat 35, 39, 40, 57, 62, 69, 102, 108, 184—187, 213, 306
Verseghy-bírálat 52, 58, 187—188
Vitkovics-episztola 64, 148, 152
Wieland Horatius-kommentárjai ford. 152
Kazinczy Iphigenia 41
Kecskés András 156, 212
Kelemen László 30
Kerekes Ábel 307, 330
Kerekes Sámuel 23
Kézy Mózes 154
Kis Imre 179
Kis István 110
Kis János 34, 35, 42, 43, 46, 47—52, 54, 57, 76, 84, 92, 93, 99—101, 143, 146, 149, 152, 154, 162, 181, 183, 185—187, 192, 205, 209, 214, 216—218, 225, 233, 243, 254, 258, 267, 279, 280, 283, 287, 290, 296, 298, 333, 334, 340, 346, 360
Kisfaludy Károly 7, 146, 253, 298, 319
Kisfaludy Sándor 7, 25, 29, 31, 37—40, 42, 43, 47, 52, 56, 58—59, 65, 85, 86, 89, 90, 92, 96, 97, 99, 100, 103, 122, 142, 160, 162, 177, 184, 186, 187, 190—203, 205, 206, 208, 214, 215, 221, 240, 243, 247, 248, 250, 252, 257, 262, 272, 305, 307, 310, 322, 333, 345, 346
Kleist, Ewald von 163, 243, 246
Klopstock, Friedrich Gottlieb 17, 18, 41, 44, 55, 65, 82, 84, 99, 121, 141, 142, 160, 241, 250, 251, 270, 282
Klotz, Christian Adolph 239, 240, 252
Knox, John 217
Koczok István 210
Kolbe, Karl Wilhelm 18, 34, 99
Komjáti Benedek 87
Korbély Mihály 224
Korzenszky Miklós Richárd 212
Kosáry Domokos 22, 102, 108, 210
Kosovich ld. Kossovits József
Kossovits József 186
Kossuth Lajos 14
Kotzebue, August 42, 222, 328
Kozma Gergely 183
Kölcsey Ferenc 7, 8, 29, 33, 34, 43, 59, 72, 73, 75, 77, 86, 93, 97, 100, 102, 124, 125, 128, 136, 137, 139, 145, 148, 150, 151, 154, 155, 168, 178, 179, 196, 199—201, 205, 210, 211, 218—235, 237—243, 245—259, 262—274, 276—280, 282—288, 290—299, 303—306, 311—313, 321, 332, 341, 345, 346—355, 359—362
Művei:
A jegyváltó 223, 233, 350, 359
A költő 233
A poézisről 128
Az ivó 233
Ábránd (A Schwärmer) 223, 224
Berzsenyi recenzió 239, 254—285, 288, 346, 360
Borkirály 233, 246
Csokonai-recenzió 124, 125, 239, 240—254, 266, 277, 278, 283, 346
Fejedelmünk, hajh! 282
Iliász-fordítás 228
Iskola és világ 237
Kis János-recenzió 267, 279, 280, 283, 346
Kisfaludy Károly: A leányőrző 253, 265
Körner Zrinyijéről 253, 297
Lasztóczi levelek 75, 86, 269, 270, 285—287, 346

Nemzeti hagyományok 246, 261, 275, 278, 306
Rákos nimfájához 233
Róza 233
Vanitatum vanitas 264
Köpeczi Béla 100
Körner, Christian Gottfried 101
Körner, Theodor Karl 253, 296, 297, 321
Kulcsár István 30, 31, 34, 39, 47, 77, 109, 128, 155, 168, 218, 222, 256, 273, 274, 329
Kunszery Gyula 144
Kupeczky János 331

I. Lajos (Nagy) magyar király 334, 335
La Rochefoucauld, François, herceg 59, 185
Lavotta János 242
Leibniz, Gottfried Wilhelm 34, 112, 351
X. Leo pápa 327
Lessing, Gotthold Ephraim 41, 118, 125, 206, 241, 247, 256, 268, 270, 282, 321, 349
Literaturzeitung (Halle) 56, 59
Literaturzeitung (Jena) 144
Livius, Titus 325
Longinus 117, 119, 121, 127, 218, 251, 260
Lovejoy, Arthur O. 305
Lucretius Carus, Titus 67, 85

Macpherson, James 181
Magyar Hírmondó 22
Magyar Kurir 34
Magyar Minerva 30, 333
Magyar Museum 24, 26, 30, 99, 194, 297
Magyar Nyelvőr 12
Magyar Régiségek és Ritkaságok (Kazinczy) 59, 184, 216
Majláth János, gróf 86
Malherbe, François 15
Mandeville, Bernard 111
Manso, Johann Caspar Friedrich 315
Mapes, Walter 164
Margócsy István 11, 40, 100
Mária Lujza 154, 155
Mária Terézia 21, 22, 185, 335
Marmontel, Jean-François 26, 59—61, 69, 180
Martialis, Marcus Valerius 42, 83, 142
Martinkó András 241, 292
Martinovics Ignác 8, 109, 333
Márton István 67, 68
Márton József 208
Matthisson, Friedrich 210, 224, 244, 251, 265, 267, 282, 340, 341
I. Mátyás (Hunyadi) magyar király 184, 306, 307, 334, 335
Mátyási József 36, 43, 47, 100, 165, 186, 214
Medici család 327
Mellins Encyclopaedisches Wörterbuch der Philosophie 303
Mendelssohn, Moses 240
Merényi Oszkár 213, 267, 268, 284, 293, 331, 334, 341, 347, 350, 360, 361
Metastasio, Pietro 243, 320
Mezei Márta 52, 133, 211, 213, 356, 361
Milton, John 55, 289
Mindenes Gyűjtemény 30, 290
Mitrovics Gyula 130, 211
Moesch Lukács 130, 138
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 45, 56, 124
Mondolat 35, 70, 71, 73, 99, 199, 345
Morghen, Raphael 70
Moritz, Karl Philip 309
Mozart, Wolfgang Amadeus 331
Mózes 110
Muzárion 94, 95, 103, 125, 187, 203, 211, 215, 245
Müller, Günther 212

Nagy Ferenc ld. Vályi Nagy Ferenc
Nagy Gábor 45
Nagy József 37
Nagy Pál ld. Felsőbüki Nagy Pál
Nagyváthy János 67
I. Napóleon francia császár 106, 154, 155, 168, 194, 215, 220, 221, 232, 290, 298
Négyesi László 12, 98
Németh László 12, 86—88, 99, 161, 170, 212, 340
Newton, Isaac 114, 302
Nitsch, Paul Friedrich 340
Novalis (Hardenberg, Friedrich) 21, 237, 309
Nunkovich György 23

Orczy Lőrinc 157, 185, 186, 214
Orosz László 156, 161, 212
Orpheus 334
Orpheus (Kazinczy folyóirata) 30, 61, 62, 99, 140, 164, 176, 185, 297
Osszián 53, 55, 121, 180, 181, 255, 259, 308, 348
Ovidius Naso, Publius 83, 87, 289

Pais Dezső 12, 98
Pálóczi Horváth Ádám 43, 99, 125, 140, 141, 149, 153, 157, 164, 243
Pántzél Pál 35, 36, 100
Pápai Pál 87
Pápay Sámuel 31, 40, 58, 80, 92, 100, 184, 200, 219, 307, 315, 330, 331
Pataki Mózes 315
Pázmándi Horváth Endre ld. Horváth Endre, Pázmándi
Pázmány Péter 87, 185
Perecsenyi Nagy László 33, 73
Persius Flaccus, Aulus 354
Pestalozzi, Johann Heinrich 253, 331
Péteri Takács József 38, 85, 192, 195, 197, 225, 333, 346
Pethe Ferenc 73, 91
Petőfi Sándor 316
Petrarca, Francesco 190—192, 194, 198
Pétzeli József 30, 61, 164, 297
Pindarosz 120, 140, 141, 143, 175, 207, 208, 224, 264, 270, 287, 289, 290, 293, 317, 324, 334, 340, 341, 355, 358
Piso család 152
Platón 56, 60, 112, 124, 127, 131, 255, 270, 309, 334
Plautus, Titus Maccius 83
Plinius Secundus, Caius Caecilius 62
Plutarkhosz 320, 321, 334
Polükratész 218
Pope, Alexander 217, 243
Prónay László 28, 57, 263, 268, 285
Propertius, Sextus Aurelius 83
Putz Antal 35
Pyrker János László 204—206

Quintilianus, Marcus Fabius 15, 52, 278, 325

Rabelais, François 15
Racine, Jean 325
Ráday Gedeon 25, 27, 28, 82, 89, 118, 140, 143, 157, 160, 161, 163—166, 170, 174, 175, 184, 185, 192, 195, 208, 257, 275, 277, 292, 355, 358
Rájnis József 26, 41, 159, 162, 163, 166, 185, 208, 212, 289, 333, 334, 340
Ramler, Karl Wilhelm 116, 132, 148, 149, 151, 211, 245, 282
Rát Mátyás 22
Ratio Educationis I. és II. 110
Ratschky, Josef Franz 187, 188, 208
Regnard, Jean-François 267
Révai Miklós 8, 16, 17, 22, 23, 25, 31—34, 39, 40, 54, 57, 82, 93, 100, 125, 158, 166, 188, 208, 209, 214, 216, 219, 290
Rhédey Lajosné Kácsándy Teréz, gr. 45
Riedl Frigyes 90
Rimay János 185
Robespierre, Maximilien 201
Rohonyi Zoltán 223, 291, 293, 296, 329, 331
Rousseau, Jean-Baptiste 328
Rousseau, Jean-Jacques 18, 20, 62, 112, 113, 121, 207, 215, 228, 233, 234, 238, 240, 243, 253, 285, 334
Rumy Károly György 59, 77, 141, 144, 161, 187, 214, 215
Ruszek József 25, 29, 39, 40, 85, 92, 194, 201—203, 205
Ruzsiczky Éva 12, 28, 98, 111

Sághy Ferenc 75, 199, 200, 250
Sajnovics János 31, 33
Sallustius Crispus, Caius 67, 83, 325
Schedius Lajos 7, 8, 30, 77, 109
Schelling, Friedrich Wilhelm 49, 54, 318, 323
Scherpe, Klaus R. 137, 211
Schikaneder, Emmanuel 42
Schiller, Friedrich 20, 42, 43, 53, 54, 65, 94, 101, 114, 136, 139, 142, 143, 179, 188, 196, 211, 217, 218, 226, 233, 234, 239, 241, 242, 244, 256, 261, 267, 276, 298, 305, 320, 328, 334, 340, 348—351, 355, 357
Schlegel, August Wilhelm 18, 53, 99, 145, 180, 247, 318, 324, 325
Schlegel, Friedrich 20, 21, 34, 53, 75, 99, 101, 222, 236, 247, 298, 318, 319, 324, 325
Schlegel, Adolph Johann 132

Seidler, Herbert 132, 211
Seneca, Lucius Annaeus 62, 63, 101
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 112, 123, 309
Shakespeare, William 145, 180, 243, 249, 250, 258, 259, 305, 310, 320, 321, 328
Simai Ödön 11, 28, 36, 98, 99
Sinkó Ervin 214, 215
Sipos József 84, 286
Sipos Pál 67, 68, 119, 154, 168, 298
Solt Andor 153, 212, 318, 319, 331
Sőtér István 308, 330
Staël, Mme de, Germaine Necker 297
Stahl, Ernst Georg 290
Stolberg, Friedrich Leopold 139
Sulzer, Johann Georg 116, 129, 134, 137, 144, 148, 211, 212
Suphan, Bernard 211
Sylvester János 59, 87, 162–165, 184

Z. Szabó László 102
Szajbély Mihály 11
Szarvas Gábor 12
Szász Mózes 299, 330
Szauder József 12, 13, 40, 51, 55, 69, 98, 102, 124, 157, 212, 223, 234, 241, 243, 245, 282, 284, 293, 296, 297, 298, 308, 310, 311, 329, 330, 347, 363
Szauder Józsefné 214
Széchényi Ferenc gr. 263, 338
Széchenyi István gr. 14, 99, 119, 148, 299, 344
Szegedy Róza 190
Szekfű Gyula 108
Szemere György 227, 237, 321
Szemere Pál 7, 54, 59, 73, 77, 81, 82, 86, 89, 97, 155, 190, 197, 209–210, 212–214, 219–224, 226–230, 232, 238, 239, 249, 253, 255, 256, 257, 264, 272–275, 277, 278, 281–287, 291–295, 299, 306, 330, 337, 342, 351, 352, 354, 359, 362
Szemere Samu 211
Szentgyörgyi József 44, 45, 66, 77
Szentmiklóssy Alajos 294, 295, 340
Szentsei-énekeskönyv 157
Szerdahely György 133
Sziklai László 100
Szilágyi Ferenc 301, 330
Szókratész 309
Szondi, Peter 360
Szörényi László 212
Szurmay Ernő 212
Szuromi Lajos 156, 159, 212
Szűcs Jenő 360
Szvorényi József 291

Tacitus, Publius Cornelius 320
Takács Sándor 12, 99
Takácsi Horváth János 214, 346, 355
Tandori Dezső 99
Tarnai Andor 98
Tasso, Torquato 230, 249, 274
Telegdi István 87
Teleki Ádám 164
Teleki József gróf (1738–1796) 26, 62, 88, 164, 166, 185, 331
Teleki József gróf (1790–1855) 96, 103, 282, 285
Teleki László gróf 35, 39, 78, 80–84, 88, 89, 91, 92, 100, 110, 128, 129, 203, 211
Temesi Alfréd 214
Teniers, David 141
Terentius Afer, Publius 83
Testi, Fulvio 328
Thaisz András 205
Theutsche Merkur, Der 99
Thienemann Tivadar 11, 98, 99
Thomson, James 217
Tibullus, Albius 83, 173, 190, 196, 267, 279
Tinódi Lantos Sebestyén 171, 172
Toldy (Schedel) Ferenc 12, 73, 94, 137, 139, 148, 178, 179, 181, 189, 204, 206, 207, 215, 295
Tolnai Vilmos 11, 12, 98
Tordai leoninus ld. Gyöngyösi János
Tóth László ld. Ungvárnémeti Tóth László
Török József gróf 119
Török Sophie, gr., Kazinczyné 154, 212, 268
Trattner János 110, 258
Tudományos Gyűjtemény 67, 84, 86, 102, 166, 211, 214, 254, 269, 272, 273, 277, 282, 284, 286–288, 293, 297, 347, 355

Ungvárnémeti Tóth László 82, 89, 287–289, 293
Uránia 8, 30, 297

Váczy János 12, 30, 47, 50, 98, 197, 334, 360

Vajda György Mihály 98
Vályi Nagy Ferenc 168, 243
Vargyas Lajos 220
Vásárhelyi János 331
Vaugelas, sieur de, Claude Favre 15, 99
Verbőczy ld. Werbőczy István
Vergilius Maro, Publius 67, 83, 87, 173, 175, 243, 250, 315, 325
Verseghy Ferenc 8, 17, 25, 31–34, 38–40, 52, 54, 57, 58, 64, 75, 80, 89, 126, 129, 134, 141, 144, 146, 147, 153, 155, 160, 161, 163, 177, 184, 186–188, 195, 208, 212, 216, 219, 245, 246, 290
Vico, Gianbattista 112
Virág Benedek 38, 42, 43, 46, 125, 136, 149, 155, 161–163, 167, 170, 181, 185, 209, 214, 216, 217, 223, 225, 243, 261, 262, 272–274, 284, 333, 334, 338, 345
Vitéz Mihály ld. Csokonai
Vitkovics Mihály 7, 59, 64, 65, 148, 152, 209, 219–221, 224, 256, 258, 272, 273, 284, 290, 329, 330, 345
Volf György 12
Voltaire, François-Marie Arouet de 26, 62, 239, 240
Voss, Johann Heinrich 17, 34, 144, 145, 169, 217, 266
Vörösmarty Mihály 55, 180, 205, 263, 289, 358

Waldapfel József 103, 155, 212, 277, 283, 292
Wándza Mihály 73
Wéber Simon Péter 29
Weöres Sándor 287
Werbőzy István 38
Wesselényi Miklós 155, 271, 340
Wieland, Christoph Martin 17, 18, 23, 41, 44, 62, 99, 152, 188, 206, 216–218, 244, 302, 304
Winckelmann, Johann Joachim 41, 47 ,49, 51, 70, 116–118, 230, 256, 260, 261
Wolff, Christian 111
Wordsworth, William 21

Young, Edward 303

Zabolai Kiss Sámuel 116
Zeitschrift von und für Ungern 30
Zrínyi Miklós gróf (a szigetvári hős) 185, 253
Zrínyi Miklós gróf (a költő) 26, 87, 161–165, 171, 172, 184, 185, 192, 256–258, 271, 274, 276, 296, 297, 321

Zsebbe való könyv (1797) 217
Zsigmond Gábor 210
Zsombori József 91, 92, 298

Hungaricae * Bibliotheca Academiae Scientiarum * MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat
főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990
Nyomdai táskaszám: 90.18506
Felelős szerkesztő: Kormányos József
Műszaki szerkesztő: Rigó Zsuzsanna
A fedéltervet készítette: Szabó János
Kiadványszám: 2740
Megjelent 3,5 (A/5) ív terjedelemben

Ára: 130,— Ft

IRODALOM-TUDOMÁNY ÉS KRITIKA

„Könyvünk gondolatmenete, arányait tekintve, ellentmondásosnak tűnik: háromötöde szól a korszak központinak tartott alakjáról, Kazinczyról, pedig elsősorban arról szól, hogy kazinczyánus irodalomtörténetírásunk hagyományosan túlértékelte Kazinczy szerepét és újabban modernségét is. Viszont úgy érzem, hogy a Kazinczyról szóló fejezetek nemcsak az ő portréjának — talán az eddigieknél néhol kontúrosabb — rajzával szolgálnak, hanem felvázolják a kor nyelv- és irodalomszemléletének legfontosabb változatait és mozgásukat, egymáshoz való viszonyukat, összecsapásaikat is."

A lenyűgöző anyagismerettel, impozáns stílusban megírt munka méltán számíthat a szakemberek érdeklődésére.

ISBN 963 05 5557 3

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

508380

Csetri Lajos

EGYSÉG VAGY KÜLÖNBÖZŐSÉG?